

T.C.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**İBN ŞİHÂB EZ-ZÜHRÎ'NİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ
VE RİVÂYETLERİNİN HADİS KAYNAKLARINA İNTİKALİ**

DOKTORA TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Veysel Özdemir.

Hazırlayan

İdris Tüzün

MALATYA – 2021

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

*İBN ŞİHÂB EZ-ZÜHRÎ'NİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ
VE RİVAYETLERİNİN HADİS KAYNAKLARINA İNTİKALİ*
DOKTORA TEZİ

Danışman	Hazırlayan
Prof. Dr. Veysel Özdemir	İdris Tüzün

Jürimiz .../.../2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu doktora tezini oybirliği / oy çokluğu ile başarılı bularak Temel İslâm Bilimleri Anabilim, Hadis Bilim Dalında doktora tezi olarak kabul etmiştir.

Jüri üyelerinin Unvan, Ad, Soyad ve imzası

1. Danışman: Prof. Dr. Veysel Özdemir
2. Prof. Dr. Saffet Sancaklı
3. Prof. Dr. Nihat Yatkın
4. Doç. Dr. Nurullah Agitoğlu
5. Dr. Fatih Zengin

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü
Müdürü

Prof. Dr. Mehmet KUBAT

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR danışmanlığında hazırladığım *İbn Şihâb ez-Zührî'nin Hadis İlimindeki Yeri ve Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarına İntikali* başlıklı bu tezdeki tüm bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını onurumla doğrularım.

İdris Tüzün

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylıyorum;

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinde erişime açılabilir.
- Tezimin.....yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

İdris Tüzün

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	IV
Kısaltmalar	VIII
ÖZET	IX
ABSTRACT	X
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
2. Araştırmanın Metodu	2
3. Araştırmanın Kaynakları.....	3
4. Konuyla İlgili Daha Önce Yapılmış Çalışmalar	5
BİRİNCİ BÖLÜM:	9
İBN ŞİHÂB EZ-ZÜHRÎ VE HADİS İLMİ	9
1.1. Yaşadığı Dönemin Siyasi ve Kültürel Durumuna Genel Bir Bakış	9
1.1.1. Siyasi Tarih (35- 132/656-750 Yıllar Arası)	9
1.1.2. Emevîler Döneminde Eğitim ve Kültürel Durum	13
1.1.2.1. Emevîler Döneminde Eğitim.....	13
1.1.2.2. Araplar ve Mevâlî	14
1.1.2.3. İslâmî İlimler ve Kültürel Durum	15
1.1.3. Emevîler Döneminde Hadis İlmî	18
1.1.3.1. Hadis Öğretiminde Merkezi Şehirler	19
1.1.3.2. Hadis İlmî ile İlgili Bazı Faaliyetler	25
1.2. Hayatı ve İlmî Kişiliği	26
1.2.1. Hayatı	26
1.2.2. Kişiliği	32
1.2.3. Eserleri.....	35
1.2.4. Hadislerini Toplamaya Yönelik Çalışmalar	37

1.2.5.	Hakkında Söylenenler	38
1.2.6.	Hakkındaki Tenkitler	41
1.2.6.1.	Şiîlerin İddiası	44
1.2.6.2.	Oryantalistlerin İddiaları	48
1.3.	Hocaları.....	61
1.3.1.	Sahâbe.....	61
1.3.2.	Tâbiûn.....	63
1.4.	Talebeleri.....	67
1.5.	İslâmî İlimler	68
1.5.1.	Siyer.....	69
1.5.2.	Fıkıh.....	70
1.5.3.	Tefsir.....	74
1.5.4.	Kıraat	75
1.6.	Hadis İlimi ve Zührî.....	76
1.6.1.	Hadis Bilgisi	76
1.6.2.	Sünnetle İlgili Bazı görüşleri.....	76
1.6.2.1.	Sünnet - Vahiy İlişkisi.....	76
1.6.2.2.	Sünnet - Kur'an İlişkisi	79
1.6.2.3.	Sünnet ve Ehl-i Bid'a Hakkında	81
1.6.3.	Ricâl Bilgisi	83
1.6.4.	İsnad İlimi.....	86
1.6.4.1.	İsnadın Ortaya Çıkışı ve Zührî.....	86
1.6.4.2.	Esahhu'l-Esânîd	94
1.6.4.3.	Telfîk	95
1.6.4.4.	Tedlîs.....	97
1.6.4.5.	Mürsel Hadis	99
1.6.5.	Hadis Kitâbeti	103
1.6.6.	Tedvin.....	106
1.6.6.1.	Tedvin Öncesi Dönem.....	107
1.6.6.2.	Tedvin Dönemi.....	109
1.6.6.3.	Tedvin ve Tasnif Arasındaki Fark.....	114

1.6.6.4.	Tedvin ve Oryantalistler.....	115
1.6.7.	Hadis Tahammülü	116
1.6.7.1.	Semâ.....	117
1.6.7.2.	Arz.....	117
1.6.7.3.	İcâzet	118
1.6.7.4.	Münâvele.....	120
1.6.7.5.	Mükâtebe.....	122
1.6.7.6.	İ'lâm	122
1.6.7.7.	Vicâde	123
1.6.7.8.	Hadis Rivâyet Lafızları	124
1.6.8.	Mânâ ile Rivâyette Takdim ve Tehir.....	126
1.6.9.	İlelü'l-Hadîs.....	127
1.6.10.	Müdreç Hadis	128
1.6.11.	Teferrüd	131
İKİNCİ BÖLÜM:		137
İBN ŞİHÂB EZ-ZÜHRÎ'NİN RİVÂYETLERİNİN KAYNAKLARA İNTİKALİ: AHMED B. HANBEL'İN MÜSNED'İ ÖZELİNDE.....		137
2.1.	Ahmed b. Hanbel ve <i>Müsned</i>'i.....	141
2.1.1.	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855).....	141
2.1.2.	<i>Müsned</i>	142
2.1.2.1.	Telifi.....	142
2.1.2.2.	Tertibi.....	143
2.1.2.3.	<i>Müsned</i> 'deki Hadis Sayısı.....	143
2.1.2.4.	<i>Müsned</i> 'deki hadislerin sıhhati	144
2.2.	Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i>'inde Zührî'nin Rivâyetleri.....	145
2.2.1.	İsnadlarda Yer Alan Sahâbiler.....	146
2.2.2.	Değerlendirme	153
2.2.3.	Zührî'nin Kaynakları	155
2.2.3.1.	Sahâbe	155
2.2.3.2.	Değerlendirme.....	162
2.2.3.3.	Tabiûn	163

2.2.3.4.	Değerlendirme.....	183
2.2.3.	Talebeleri ve Tabakaları	188
2.2.3.1.	<i>Müsned</i> 'de Talebeleri ve Ondan Rivâyetleri.....	188
2.2.3.2.	Önemli Talebelerinden Bazıları	189
2.2.3.3.	Talebelerinin Tabakaları	200
2.2.3.4.	Talebelerin Tabakalarına Göre <i>Müsned</i> 'deki Rivâyetler	202
2.2.3.5.	Değerlendirme.....	221
2.3.	Zührî Rivâyetleriyle İlgili Bazı Meseleler.....	224
2.3.1.	Senedle İlgili Konular.....	224
2.3.1.1.	Zührî'nin ve Talebelerinin Kullandığı Rivâyet Lafızları	224
2.3.1.2.	Sened Sistemi ve Sahâbîler	226
2.3.1.3.	Zührî'nin Sahâbî Çocuklarından Rivâyete Özen Göstermesi	228
2.3.1.4.	İki Kişiyi Senette Birleştirme.....	231
2.3.1.5.	<i>Müsned</i> 'de Geçen Zührî'nin Esahhu'l-Esânîd'leri	231
2.3.1.6.	<i>Müsned</i> 'de Zührî Rivâyetlerindeki Tekrarlar.....	232
2.3.1.7.	<i>Müsned</i> 'deki Zührî Hadislerinin Sıhhati.....	233
2.3.2.	Metinle İlgili Konular.....	235
2.3.2.1.	Rivâyetlerin Muhtevası	235
2.3.2.2.	Hadisde Nâsîh ve Mensûh.....	245
2.3.2.3.	Yanlış Anlaşılan Bazı Hadislere Zührî'nin Yaklaşımı.....	246
SONUÇ	248	
EK: KÜTÜB-İ SİTTE'DE ZÜHRÎ RİVAYETLERİ	251	
Kaynakça	254	

Kısaltmalar

Agy.	Adı geçen yer
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
(a.s)	Aleyhisselam
b.	bin (oğul)
b.y.	Basım yeri yok
bt.	bint (kızı)
Bkz:	Bakınız
c.	cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Hn.	Hadis no
HS.	Hadis Sayısı
Hz.	Hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları
İSAV	İslâmî İlimler Araştırma Vakfı
ö.	Ölüm tarihi
(r.a)	Radiyallahu anh
Üni.	Üniversitesi
s.	sayfa
(s.a.v)	Sallallahu aleyhi ve sellem
Thk.	tahkik eden.
TDVY	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Trz.	Tarihsiz
vd:	ve devamı
vd.	ve diğerleri.

ÖZET

DOKTORA TEZİ

İBN ŞİHÂB EZ-ZÜHRÎ'NİN RİVAYETLERİNİN KAYNAKLARA İNTİKALİ

İdris Tüzün

Danışman: Prof.Dr. Veysel Özdemir

Bu çalışmada tâbiînin önde gelen âlimlerinden İbn Şihâb ez-Zührî'nin hadis ilmindeki yeri ve rivâyetlerinin kaynaklara –Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i özelinde-intikali ele alınmıştır.

Hicrî 50 - 124 (milâdi 670-742) tarihleri arasında yaşayan Zührî, Medine'de doğmuş ve ilim tahsilini yine bu şehirde yapmıştır. 18 kadar sahâbîyle görüştüğü söylenen Zührî daha çok tâbiîn âlimlerinden ders almıştır. En önemli hocaları fukahâ-yı seb'a'dan Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyir, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe, Sâlim b. Abdullah ve Ebû Seleme b. Abdurrahman'dır. 30 yaşlarında Şam'a giden Zührî Emevî Halifesi Abdümelik'in himayesine girmiş, ondan sonra da vefat edinceye kadar halifelere yakın olmuştur.

Fıkıh ve tarih alanlarında da derin bilgi sahibi olan Zührî'nin en çok şöhret kazandığı alan hadisçiliğidir. O, hadislerin tedvininde, isnadın yerleşmesinde ve hadislerin öğretiminde önemli rol üstlenmiş bir kişidir.

Araştırmamız iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde Zührî'nin kısa hayatı, hakkında söylenenler, kendisine yöneltilen ithamlar, diğer ilimlerdeki durumu, hadis tedvinindeki rolü, isnad konusundaki tutumu, hadis tahammülündeki uygulamaları ve bazı hadis meseleleri ile ilgili görüşleri ele alınmıştır.

İkinci bölümde, onun rivâyetleri üzerinde durulmuştur. Bazı âlimler tâbiîn döneminde hadisi en iyi ve en çok bilen Zührî olduğunu söylemiştir. Nitekim kendisi de Peygamberimiz'in bütün hadislerinin yarısını bildiğini ümit ettiğini söylemiştir. Bununla beraber onun bütün rivâyetleri kaynaklara intikal etmemiştir. Bazı muhaddisler onun bütün rivâyetleri içinde ancak 2000 civarında rivâyetin kaynaklara intikal ettiğini söylemişlerdir. Onun müsned rivâyetlerinin en çok kaydedildiği hadis kitabı Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'idir. *Müsned*'de tekrarlı 1820, tekrarsız 750 civârında hadis

bulunmaktadır. Bu çalışmada Zührî'nin *Müsned*'de geçen bütün rivâyetleri tespit edilmiş, sonra sırayla sahâbîler ve tâbiünden naklettiği rivâyetler üzerinde durulmuş, kendisinden sonraki talebeleri 5 tabakada ele alınarak rivâyetler sınıflandırılmıştır. Böylelikle hadislerin Peygamberimizden Zührî'ye, Zührî'den de Ahmed b. Hanbel'e kadar olan seyri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İbn Şihâb, ez-Zührî, İsnad, Kitâbet, Tedvîn, Arz, Tedlîs, İrsâl.*

ABSTRACT

Ph.D THESIS

TRANSITION OF NARRATIONS OF

IBN SHIHAB AL-ZUHRI INTO THE LITERATURE

İdris Tüzün

Supervisor: Prof.Dr. Veysel Özdemir

The subject of this study is the importance of Ibn Shihab el-Zuhri, one of the prominent scholars among the tâbi'ün, in hadith literature and transition of his narrations to informants (exclusively Musnad of Ahmad Ibn Hanbal).

Lived from 50 to 124 AH (670-742 AD), Zuhri was born in Medina and received his education in this city. Zuhri who was mainly educated by the tâbi'ün scholars, is also said to had met around 18 Companions. His most important teachers were Saîd ibn Musayyab, Urva bin Zubayr, Ubeydullah ibn Abdullah bin Utbah, Salim ibn Abdullah, and Abu Salamah ibn Abdurrahman from the Seven Fuqaha (Jurists) of Medina. In his thirties, he went to Damascus where he was accepted to the protection of the Umayyad Caliph, Abdulmalik. Later on, he was very close to caliphs until he passed away.

Zuhri, knowledgeable in the fields of fiqh and history, gained most of his reputation in hadith literature. He had an important role in isnâd and establishment of teaching of hadith.

This research consists of two parts. In the first part, a short biography of al-Zuhri, the rumors about him, accusations on his behalf, his level of education in other

sciences, his role in the collection of hadiths, his attitude towards isnad of hadith, his practice in teaching hadith, and his position in some other issues of hadith literature.

The second part is on his narrations. Some scholars have said that al-Zuhri is the one who knows the most hadith and most knowledgeable in hadith. However, al-Zuhri himself said he only hopes that he knows half of all the hadith of Prophet Muhammad (pbuh). Having said that, not all of his narrations are included in hadith sources. In fact, some narrators stated that only about 2000 of his narrations are available in hadith collections. The book which most of his musnad narrations are recorded is Musnad of Ahmad ibn Hanbal. In Musnad, there are 1820 hadith of him which are repeated and 750 which are not. In this study, all of al-Zuhri's narrations that are mentioned in Musnad are identified, his narrations from Companions and the tābi'ūn are dwelled upon, and his narrations are classified by addressing the students that came after him on five different layers. Therefore, it is aimed to reveal progress of hadith from our Prophet (pbuh) to al-Zuhri and from al-Zuhri to Ahmad ibn Hanbal.

Key words: *Ibn Shihab, al-Zuhri, Isnad, Kitabah, Tadwin al-Hadith, Ardh, Tadlis al-Isnad, Irsâl.*

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Son dönemlerde hadis tarihi üzerinde yapılan çalışmalarda daha çok sahâbîler ve *Kütüb-i Sitte* müellifleri üzerinde durulmaktadır. Bu iki tabakanın önemi inkâr edilemez, fakat tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemi de onlar kadar önemlidir. Bilhassa tâbiîn dönemi isnadın ilk çıktığı ve yerleştiği, tedvinin başladığı, hadis tahammülündeki uygulama ve kuralların ortaya konulduğu zaman oluşu itibariyle büyük önemi haizdir. Bu dönem ve bu dönemdeki muhaddisler üzerinde yeterince durulmamaktadır. Nitekim Vehbe Zuhaylî tâbiîn imamlarının içtihadlarını sahâbîler asrı ile mezhep imamları asrı arasında kayıp halka olarak nitelendirir.¹ Aslında bu özellik yalnızca fıkhıta değil hadis ilminde de öyledir. Üzerinde az durulduğu için gerçekten bu dönem kayıp halka ismine layık bir dönemdir.

İbn Şihâb ez-Zührî tâbiîn döneminin tanınması için üzerinde durulması gereken en önemli şahıslardan biridir. Çünkü Zührî, sahâbîlerin bazılarıyla görüşme imkânına sahip olmuş, tâbiînin büyük imamlarından ders almış ve tebeu't-tâbiîn tabakasına büyük miktarda hadis aktarmıştır. Bu yönüyle o, sahâbe ve büyük tâbiîn ile tebeu't-tâbiîn nesilleri arasında önemli bir merkez konumundadır.

Ayrıca hadislerin yazıyla tesbitinin yaygınlaşmasında Zührî'nin büyük bir rolü olmuştur. Bilindiği gibi sahâbîler ve büyük tâbiînler döneminde –tabir caizse- şifahî nakil egemen idi. Hicrî 100 (718) yılından itibaren halife Ömer b. Abdülaziz'in emriyle Zührî hadisleri ilk defa yazı ile tedvin etti. Böylelikle hadislerin yazılması resmi hale getirilmiş, bu tarihten sonra da hadislerin yazılması yaygınlaşmıştır.

Hadislerdeki isnad uygulamasının yaygınlaşmasında da Zührî'nin büyük rolü olmuştur. Hatta bazı araştırmacılar isnadın Zührî ile başladığını iddia etmişlerdir.²

Zührî'nin hadislerin “*tahammül ve edası*” esnasındaki uygulamaları da sonraki muhaddisler tarafından önemli görülmüş, bütün hadis usûlü kitaplarında bunlardan bahsedilmiştir.

¹ Vehbe Zuhaylî, *İctihadu't-tâbiîn*, (Dımaşk: Dâru'l-Mektebî, 2000), 35.

² Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, (Ankara: Kitabiyat, 2000), s. 65; G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası* (Ankara: Ankara Okulu, 2002), 39.

Bazı âlimler tâbiîn döneminde hadisleri en iyi ve en çok bilen Zührî olduğunu söylemiştir. Nitekim kendisi de Peygamberimiz'in bütün hadislerinin yarısını bildiğini ümit ettiğini söylemiştir. Bu yönüyle onun rivâyetlerinin ne kadarının kaynaklara intikal ettiği, nasıl intikal ettiği, onun rivâyetleri kimden aldığı, kime aktardığı, rivâyetlerin sıhhati büyük önemi haiz bir konudur.

Buraya kadar saydığımız konular Zührî'nin hadis tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada Zührî ile ilgili zikrettiğimiz konuları daha geniş perspektiften ele alarak, hem Zührî'nin hadis alanında yaptığı faaliyetleri tanıtmak, hem de Zührî'nin rivâyetleri üzerinde durarak, onun rivâyetlerinin ne kadarının ve nasıl, hangi yollarla kaynaklara intikal ettiğini ortaya çıkarmak hedeflenmiştir. Böylelikle tâbiîn döneminin daha yakından tanınmasına katkıda bulunulacaktır.

2. Araştırmanın Metodu

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde anlatım tekniği kullanılarak, Zührî'nin hayatı, hakkında söylenenler, tarih, tefsir, fıkıh ilimlerindeki durumu, hadis ilmindeki yeri, isnad, tedvin, hadis tahammülündeki uygulamaları üzerinde durulacaktır. Bu konuda tarih kitapları, tabakât ve hadis ricâli ile ilgili kitaplar, hadis usûlüyle ilgili kitaplar başlıca müracaat edeceğimiz kaynaklar olacaktır. Böylelikle Zührî kimdir, ne yapmış, neler söylemiştir, diğer insanlar onu nasıl değerlendirmiştir, hadis ilmindeki ve diğer ilimlerdeki konumu nedir sorularına cevap aranacaktır.

İkinci bölümde ise bir durum çalışması tekniği uygulanarak, Zührî'nin rivâyetleri üzerinde durulacak, onun ne kadar hadisi, nasıl ve kimler vasıtasıyla kaynaklara intikal ettiği tesbit edilmeye çalışılacaktır. Zührî'nin rivâyetleri üzerinde dururken de konu Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'indeki rivâyetlerle sınırlandırılacaktır. Çünkü Zührî'ye ait en fazla müsned rivâyetler onda bulunmaktadır. Ayrıca *Müsned*, *Kütüb-i Sitte* gibi kitaplara nisbetle kaynağa daha yakındır. *Müsned*'in baskıları içinde de Şuayb el-Arnâvût (ö. 2016) ve arkadaşları tarafından yapılan tahkikli

neşir esas alınacaktır.³ Çünkü bu neşir diğerlerine nispetle daha sağlıklı ve tahkik yönünden daha zengin bir neşirdir.⁴

Araştırmada bütün Zührî rivâyetleri –bilgisayar yardımıyla- teker teker tespit edilecek, yalnızca bilgisayar programlarında yapılan taramalarla yetinilmeyecektir. Çünkü bilgisayar programlarında yapılan aramalarda bazen yanlışlıklar olabilmektedir. Örneğin İbn Şihâb şeklinde yapılan bir aramada Târık b. Şihâb, Zührî ismiyle yapılan aramalarda İbrâhim ez-Zührî, Abdullah b. Müslim ez-Zührî gibi farklı isimler de aramaya dâhil olmakta, bu da araştırmanın sıhhatini zedelemektedir.

Zührî'ye ait rivâyetler tespit edildikten sonra râviler sahâbîler, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn olmak üzere üç şekilde tasnif edilecektir. Bu tasnif esnasında hangi sahâbîlerden ne kadar rivâyet edildiği; tâbiînden bahsedilirken de, onların hangi sahâbîlerden rivâyet ettikleri, talebelerden bahsederken de bu talebelerle Ahmed b. Hanbel arasındaki râviler kaydedilecektir. Böylelikle Zührî ile Peygamberimiz, yine Zührî ile Ahmed b. Hanbel arasındaki şahıslar görülmüş olacaktır. Her râvinin kaç hadis rivâyet ettiği, kimden rivâyet ettiği, kaç rivâyetin mükerrer olduğu, râvilerin sika olup olmadıkları açıklanacak, rivâyet esnasında kullanılan lafızlar tesbit edilecek; bilhassa Hâzîmî'nin (ö. 584/1188) *Şurutu'l-eimmeti'l-hamse*, İbn Receb'in (ö. 795/1393) *Şerhu İleli't-Tirmizî* kitaplarından istifadeyle Zührî'nin ashâbının tabakaları üzerinde durulacak, daha sonra da *Müsned*'deki Zührî'nin ashâbının rivâyetleri ele alınacaktır.

Böylelikle hadis tarihinde en çok hadis bildiği söylenen Zührî'nin ne kadar rivâyetinin –*Müsned* özelinde- kaynaklara geçtiği, bu rivâyetlerin de özelliklerinin neler olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

3. Araştırmanın Kaynakları

Zührî, Emevîler döneminde yaşamış ve Emevî halifeleriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Bu yönüyle Emevîler dönemindeki siyasi ve kültürel atmosferin bilinmesi onu daha iyi tanımamıza vesile olacaktır. Bu sebeple o dönemden bahseden tarih kitaplarına örneğin; Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, İbn Kesîr'in (ö.

³ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, thk: Şuayb Arnavût vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2001).

⁴ *Müsned*'in Şuayb el-Arnavût ve arkadaşları tarafından yapılan tahkikli neşrinin tanıtımı için bkz: Bünyamin Erul, "Kitap Tanıtımı", *AÜİFD*, Cilt XLIV (2003), Sayı 1, s. 497-504.

774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, İmam Süyutî'nin (ö. 911/1505) *Târîhu'l-Hulefa* kitaplarına müracaat edilecektir.

Zührî'nin hayatını ele alırken hadis âlimlerinin hayatından bahseden İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) *Tabakât*, Buhârî'nin (ö. 256/869) *Târîhu'l-kebîr*, İbn Ebî Hâtîm'in (ö. 327/939) *el-Cerh ve't-ta'dil*, İbn Asâkir'in (ö. 571/1175) *Târîhu Dımaşk*, Zehebî'nin (ö. 748/1347) *Tezkiretu'l-huffâz*, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, *Târîhu'l-İslâm*, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, İbn Hacer Askalânî'nin (ö. 852/1447) *Tehzîbu't-tehzîb* gibi ricâl kitaplarından ve bu alanda yazılmış müstakil kitaplardan istifade edilecektir.

Zührî ile ilgili isnad, tedvin ve hadis tahammülü gibi konular ele alınırken Hâkim Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Marifetu ulûmi'l-hadis*, İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) *Câmiu beyâni'l-ilm*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, *Takyidu'l-ilm*, İmam Süyutî'nin *Tedribu'r-râvî* gibi hadis usulü kitaplarına müracaat edilecektir. Ayrıca Mustafa el-A'zamî'nin (ö. 2017) *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, Fuat Sezgin'in (ö. 2018) *Buhârî'nin Kaynakları*, Muhammed Accâc el-Hatîb'in *es-Sünnetu kable't-tedvin*, Ömer b. Osman el-Felâte'nin *el-Vad'u fi'l-hadis* kitaplarına bakılacaktır.

Oryantalistler ve Zührî kısmında, Ignaz Goldziher'in (ö. 1921) *İslâm Kültürü Araştırmaları* adıyla tercüme edilen kitabı, G. H. A. Juynboll'un (ö. 2010), *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası* adıyla tercüme edilen kitabı, Mustafa el-A'zamî'nin *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, Mustafa Sıbaî'nin (ö. 1964) *es-Sünnetu ve mekânetuha fi't-teşri'l-İslam*, Ahmet Yücel'in *Oryantalistler ve Hadis* adlı kitapları başlıca müracaat kaynakları olacaktır.

İkinci bölümde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen Zührî rivâyetleri ele alınacaktır. Bu bölümde önce Ahmed b. Hanbel ve *Müsned*'i hakkında bilgi verilecek, sonra da *Müsned*'deki Zührî rivâyetleri üzerinde durulacaktır. Zührî'nin hocaları ve talebeleri ele alınırken İbn Hacer'in *Tehzîbu't-tehzîb* ve *Takrîbu't-tehzîb*, İbn Ebû Hâtîm'in *el-Cerh ve't-ta'dil* kitaplarından istifade edilecektir.

4. Konuyla İlgili Daha Önce Yapılmış Çalışmalar

Zührî hakkında hem Türkiye’de hem de Arap âleminde değişik çalışmalar yapılmıştır. Burada önce Türkiye’de, sonra da Arap âleminde yapılmış çalışmalar hakkında bilgi verilecektir.

Türkiye’de Yapılmış Tezler ve Makaleler

Türkiye’de tespit edebildiğimiz kadarıyla Zührî hakkında dört Yüksek Lisans Tezi hazırlanmıştır. Bunlardan biri 2001 yılında Ankara Üniversitesinde Sedat Özçelik tarafından “*İbn Şihab ez-Zührî’nin Hayatı ve Hadisçiliği*” adıyla hazırlanmıştır. Bu tezde Zührî’nin hayatı ve hadis ilmindeki yeri üzerinde durulmuş, fakat bazı konular muhtasar ve yüzeysel olarak ele alınmıştır.

Bir başka tez 2014 yılında Kayseri Erciyes Üniversitesi’nde, Nurullah Nurdoğan tarafından “*Hadis’te Tedvin Faaliyeti ve İbn Şihâb ez-Zührî’nin Tedvindeki Rolü*” adıyla hazırlanmıştır. Bu tezde Zührî’nin hayatı, hadis ilmindeki yeri üzerinde durulmuş, fakat daha çok tedvin konusu ön plana çıkarılmıştır.

Bir diğer tez 2015 yılında Marmara Üniversitesi’nde İslâm Tarihi alanında Zeynep Kaya tarafından “*İbn Şihâb ez-Zührî’nin Tarihçiliği*” adıyla hazırlanmış ve Zührî’nin tarihçiliği üzerinde durulmuştur.

Bir diğer tez 2016 yılında Gümüşhane Üniversitesi’nde, Ali Fuat Futsi tarafından “*İbn Şihâb ez-Zührî’nin Kaynakları (Sahih-i Buhârî çerçevesinde)*” adıyla hazırlanmış, Zührî’nin hayatı ve hadis aldığı şeyhleri üzerinde durulmuştur.

Türkiye’de Zührî hakkında çeşitli makaleler de kaleme alınmıştır.⁵ Bunların içinde ilk yazılan makale Talat Koçyiğit’in, “*İbn Şihab ez-Zührî*” adlı makalesidir. Bu makale 1976 yılında *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nde yayımlanmıştır.

Önemli diğer bir makale de Halit Özkan tarafından “*Zührî ve talebesi Şuayb b. Hamza*” ismiyle *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*’nde 2012 yılında yayımlanmıştır. Müellifin bu makalesinin kısaltılmış şekli, daha sonra “*Zührî*” adıyla *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*’nin maddeleri arasında yayımlanmıştır.

⁵ İSAM makale veritabanında Zührî ile ilgili 7 makale bulunmaktadır. Bunların dördü Zührî’nin tarihçilik, diğerleri de tefsir, fıkıh ve hadisçilik yönüyle ilgilidir.

Arap âleminde yapılmış tezler ve kitaplar

Arap âleminde de Zührî'nin tefsir, hadis, fıkıh ve tarih ile ilgisini ele alan müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Tespit edebildiğimiz bazı çalışmalar şöyledir:

Hadis:

Mekke'de Melik Abdülaziz Üniversitesinde 1980 yılında, Süleyman Ubeyd el-Hâzîmî tarafından, “*el-İmamü’z-Zührî el-muhaddis*” adlı bir mastır tezi yapılmıştır.

Mısır, Ezher Üniversitesinde 1985 yılında Hâris Süleyman Dârî, tarafından “*el-İmamü’z-Zührî ve eseruhu fi’s-Sünne*” adıyla bir doktora tezi hazırlanmıştır.

Ayrıca Muhammed Hasan Şürrâb tarafından 1993 yılında “*el-İmamü’z-Zührî, âlimü’l-Hicaz ve’s-Şam*” adıyla bir kitap yayımlanmıştır.

Suudi Arabistan’da Medine İslâm Üniversitesinde hicrî 1411 (m. 1990) yılında Faruk Yusuf Ahmed tarafından “*Tabakatu’r-ruvât ani’l-İmam ez-Zührî mimmen lehu rivâyetun fi’l-Kütübi’s-Sitte cem’an ve dirâseten ve tasnifen*” adıyla bir mastır tezi hazırlanmıştır.

Yine Suudi Arabistan’da Abdurrahman b. Muhammed Hasan Demfu tarafından “*Merviyyatü’l-İmam ez-Zührî el-mualle fi Kitabi’l-İleli li’d-Dârekutnî*” isimli bir doktora tezi hazırlanmış ve 1999 yılında Riyad’da yayımlanmıştır.

İngiltere’de Edinburgh Üniversitesinde 1977 yılında Abdur Rahman Hafiz, tarafından “*The Life of az-Zuhri and His Scholarship in Quranic Sciences and Hadith and Sunna*” isimli bir doktora tezi hazırlanmıştır.⁶

Tarih:

Süheyl Zekkâr tarafından, Abdürrezzâk b. Hemmâm’ın *Musannef*’inden istifadeyle hazırlanmış bir eser 1981 yılında *el-Megâzî’n-Nebeviyye* adıyla Suriye’de basılmıştır.

⁶ Halit Özkan, “Tedvîn Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî’nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüşhası”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 17/32, s. 27.

Yine Suudi Arabistan'da Medine İslâm Üniversitesinde 2004 yılında Muhammed Avaci tarafından “*Merviyatu'l-İmami'z-Zührî fi'l-megâzî*” isimli bir doktora tezi hazırlanmıştır. Bu doktora tezinde megâzî ile ilgili Zührî'nin 195 rivâyeti ele alınarak incelenmiştir.

Tefsir:

Suudi Arabistan'da Muhammed b. Suud Üniversitesi'nde, 1991 yılında Riyaz b. Muhammed el-Mesimiri tarafından, “*Tefsiru İbn Şihab ez-Zührî min evveli Sûreti'l-Fatiha ila âhiri Sûreti'l-İsra cem'an ve dirâseten*” adlı mastır tezi hazırlanmıştır.

Yine aynı üniversitede Muhammed b. Fevzan b. Hamd el-Umer tarafından 1993 yılında “*Tefsiru İbn Şihab ez-Zührî min evveli Sûreti'l-Kehfi ila âhiri Sûreti'n-Nas, cem'an ve dirâseten*” adıyla bir mastır tezi hazırlanmıştır.

Fıkıh:

Gazze İslam Üniversitesi'nde 2004 yılında İshak Yakup İshak tarafından “*Fıkhu'l-İmami'z-Zührî fi'l-ibâdât ve'l-muâmelât*” adıyla bir mastır tezi hazırlanmıştır.

Yine aynı üniversitede 2015 yılında Cemal Yusuf el-Mısrî tarafından “*Fıkhu'l-İmami'z-Zührî fi'l-ahvâli's-şahsiyye –zevâc ve talak-dirâseten, fıkhiyyeten, mukâreneten*” adıyla bir mastır tezi hazırlanmıştır.

Bunlara ek olarak hadis usulü ve hadis tarihiyle -bilhassa ilk dönemlerle- ilgili konulardan bahseden bütün kitaplar istisnasız Zührî'den bahsetmektedirler.

Yukarıda bahsi geçen Hasan Demfu'nun kitabı Zührî'nin illetli 150 hadisi, Muhammed Avaci'nin kitabı ise Zührî'nin megâzî ile ilgili 195 rivâyeti üzerinde durmuştur. Bizim çalışmamız bu yönüyle onların çalışmasından daha kapsamlıdır. Ayrıca Zührî rivâyetlerini talebeleri yönünden inceleyen iki makale yayımlanmıştır. İlk makale Emin Muhammed el-Kudât ve Şeref Mahmud el-Kudât tarafından *Kıyasu şarti'l-Buhârî fi't-tabakât* adıyla yayımlanmıştır.⁷ Bu makalede Buhârî'deki müksirûn olan râvilerden beş kişinin –ki birisi Zührî'dir- rivâyetlerini talebeleri beş tabakaya taksim edilerek incelenmiştir. İkinci makale ise, Muhammed Râgıb el-Citân tarafından

⁷ Emin Muhammed el-Kudât- Şeref Mahmûd el-Kudât, “*Kıyasu şarti'l-Buhârî fi't-tabakât*”, Mecelletu Dirâsât, cilt 21, 1994, s.1-22.

“*Kıyasu şarti'l-Müslim fî Sahihihi fî tabakâti'l-Îmâm ez-Zührî*” adıyla yayımlanmıştır.⁸ Bu makalede, Zührî'nin Müslim'deki rivâyetlerini aktaran talebelerinin tabakalarıyla ilgili benzer bir çalışma yapılmıştır. Bu iki çalışmada yalnızca Zührî'nin Buhârî ve Müslim'deki hadislerinin sayısı tespit edilmiş ve talebeleri tabakalara göre taksim edilmiştir.

Bizim çalışmamızın ikinci bölümü mezkûr iki makaleye benzemekle beraber farklı yönleri de vardır. Mezkûr makaleler konuyu oldukça muhtasar ele almış, Buhârî ve Müslim'deki mükerrer rivâyetler üzerinde de durmamışlardır. Bizim *Müsned*'de ele aldığımız konular yalnızca Zührî'nin talebeleriyle sınırlandırılmamış, sahâbîler, Zührî'nin tâbiînden hocaları ve talebelerini de kapsamıştır. Zührî'nin hangi sahâbîden ne kadar hadis aldığı; hangi tâbiînden kaç hadis rivâyet ettiği ve onların hangi sahâbîlerden hadis aldığı; bu hadislerin kaçının mükerrer, kaçının mükerrer olmadığı; Zührî'nin talebelerinin kendisinden kaç hadis rivâyet ettiği ve kimlere rivâyet ettiği; talebeler içinde sika olan veya olmayanlar tesbit edilerek gösterilmiştir. Sahâbîler, tâbiîn ve talebelerinin rivâyetleri hakkında oranlar ele alınmış, Zührî'nin en çok kimlerden rivâyet ettiği gösterilmiştir. Ayrıca Zührî'nin hocalarının ve talebelerinin cerh-ta'dil durumları da ele alınarak, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki Zührî rivâyetlerinin sıhhat durumu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu yönüyle çalışmamızın yukarıda bahsi geçen iki makaledeki konulardan daha geniş olduğunu söyleyebiliriz.

⁸ Muhammed Râgıb el-Citân, “*Kıyasu şarti'l-Müslim fî Sahihihi fî tabakâti'l-Îmâm ez-Zührî*”, el-Hadis: Mecelletun İlmiyye, sayı 10, 2015, s. 99-122.

BİRİNCİ BÖLÜM:

İBN ŞİHÂB EZ-ZÜHRÎ VE HADİS İLMİ

1.1. Dönemin Siyasi ve Kültürel Durumuna Genel Bir Bakış

İbn Şihâb ez-Zührî'nin 50-124 (670-742) yılları arasında yaşadığı 74 yıllık ömrü bütünüyle Emevîler döneminde geçmiştir. Üstelik o, hayatının büyük bir bölümünde Emevî halifelerine yakın olmuştur. Bu yönüyle o dönemin tarihi seyrinin ve kültürel durumunun bilinmesi, Zührî'yi ve o dönemdeki olayları daha iyi anlamamıza vesile olacak kadar önemlidir. Bu sebeple önce kısaca siyasi ve kültürel tarih üzerinde durmamız gerekir.

1.1.1. Siyasi Tarih (35- 132/656-750 Yıllar Arası)

Râşit halifelerin üçüncüsü olan Hz. Osman'ın şehit edilmesi (35/656), İslam tarihinde Müslümanlar arasındaki ihtilafların ve karmaşanın başlangıç noktasıdır. Bu olay İslam tarihinde, ilk ve en büyük fitne olarak kabul edilir.⁹ Birlik halindeki İslam toplumu, bu olaydan sonra Hz. Ali, Hz. Âişe ve Hz. Muâviye taraftarları adı altında üç guruba ayrıldı. Hz. Ali, Hz. Âişe taraftarları ve Hz. Muâviye ordusuyla savaşmak zorunda kaldı. Hz. Ali'nin 41 (661) yılında şehit edilmesinden sonra oğlu Hz. Hasan (ö. 49/669) halife seçildi. Fakat Hz. Hasan, Müslüman kanının dökülmemesi için aynı yıl hilafetten feragat etti. Bunun üzerine Hz. Muâviye İslam devletinin tek lideri oldu.¹⁰ Böylece tarihte Emevîler olarak bilinen devlet kurulmuş oldu.

20 yıl halifelik yapan Hz. Muâviye, 60 (680) yılında vefat etti. Pek çok itiraza rağmen arkasında veliaht olarak oğlu Yezîd'i (ö. 64/683) bırakmıştı.¹¹ Yezîd'in hilafete

⁹ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), 7/405; Bedreddin el-Aynî, Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, trz), 24/199.

¹⁰ Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 3/25-32.

¹¹ İrfan Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân Hayatı ve Devlet Politikası* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989), s. 271 vd.

geçmesinden sonra ona biat etmeyen ve Kûfe'ye doğru yola çıkan Hz. Hüseyin, Emevî ordusu tarafından 60 (680) yılında Kerbelâ'da kuşatılarak şehit edildi.¹²

Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi bütün Müslümanlar arasında bir şok yaşanmasına, halkın Emevîler'den soğumasına ve onlara düşmanlık beslenmesine sebep oldu. Medineliler 63 (683) yılında Emevîler'e isyan ettiler. Fakat Harre denilen mevkide yapılan savaşta çok acı bir mağlûbiyet yaşadılar.¹³ Zührî'nin naklettiğine göre muhacir ve ensarın önde gelenlerinden 700, mevâlînin önde gelenlerinden de 10.000'e yakın kişi "Harre günü"ndeki savaşta öldürüldü.¹⁴

Yezîd, 64 (683) yılında öldüğünde oğlu II. Muâviye 21 yaşında olup hastaydı. Üç ay kadar sonra da vefat etti. Aynı yıl Abdullah b. Zübeyr, Mekke'de hilafetini ilan etti, daha sonra da Hicaz'ı ele geçirdi.¹⁵

II. Muâviye'nin ölümünden sonra hilafete Ümeyye oğullarından Mervân b. Hakem geçti. Böylelikle Emevî saltanatında "Süfyânîler" dönemi bitmiş, "Mervânîler" dönemi başlamış oldu. Fakat kısa bir zaman sonra Mervân vefat edince (65/685) yerine oğlu Abdülmelik b. Mervân geçti. O yıllarda, Emevîler, Şam ve Mısır'a; Abdullah b. Zübeyr, Hicaz ve Irak'ın bir kısmına hâkimdi.

Hz. Hüseyin'in intikamını alma iddiasıyla ortaya çıkan Muhtâr es-Sekafî Kûfe'yi 66 (685) yılında ele geçirdi. Fakat bir yıl sonra Abdullah b. Zübeyr'in gönderdiği orduyla yaptığı savaşta yenildi ve öldürüldü.¹⁶

Abdülmelik b. Mervân, yaptığı savaşlar sonunda Kûfe, Basra ve Irak'ı Abdullah b. Zübeyr'den aldı. Komutan tayin ettiği Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714), ordusuyla Mekke'yi kuşattı, uzun uğraşlardan sonra Abdullah b. Zübeyr'i şehit ederek, onun hâkimiyetine 73 (692) yılında son verdi. Böylelikle 10 yıl süren Abdullah b.

¹² İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târîh* (Dâru Sadır, 1979), 4/37, 46.

¹³ İbn Kesîr, İmâduddîn Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Dar'ul Marife), 8/616; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/111; Celaleddîn Süyûtî, *Tarihu'l-hülefâ*, thk: Hamdi Demirtaş (Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004), 158.

¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/619.

¹⁵ Süyûtî, *Tarihu'l-hülefâ*, 160; Hakkı Dursun Yıldız vd., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 2/334.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/211-267.

Zübeyr'in hilafeti son bulmuş, Hicaz ve Yemen Emevîler'e geçerek bütün İslam ülkelerinin tek hâkimi Abdülmelik olmuştur.¹⁷

Abdülmelik, iç isyanların bastırılmasından sonra, önceki fütuhatin devam etmesini istedi ve Orta Asya'nın fethini Irak Valisi Haccâc'a havale etti. Haccâc Iraklılar'dan oluşan 20.000 kişilik büyük bir ordu hazırladı. Orduya *Tâvûs Ordusu* denildi. Ordunun kumandanlığına Kûfe ileri gelenlerinden Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as (ö. 85/704) tayin edildi. Ordu, Orta Asya'da büyük başarılar elde etti, fakat komutan İbnü'l-Eş'as ile Haccâc'ın arası bozulunca, İbnü'l-Eş'as hem Haccâc'a hem de halife Abdülmelik'e isyan etti. Emevîleri çok uğraştıran bu isyan güçlkle bastırıldı.¹⁸

Abdülmelik, yirmi yıllık hilafetinden sonra 85 (705) yılında, Şam'da vefat etti. Yerine oğlu Velîd b. Abdülmelik geçti. Velîd döneminde artık isyanlar bitmişti. Bu yüzden inkıtaa uğrayan fetihler yeniden başladı. Orta Asya'daki fetihler Hindistan sınırına kadar genişledi. Anadolu'da Malatya, Antalya gibi şehirler fethedildi. Kuzey Afrika'dan İspanya'ya geçen Târik b. Ziyâd (ö. 101/720) ile Mûsâ b. Nusayr (ö. 98/717) İspanya'yı baştan sona fethettiler.¹⁹

Ülkede imar faaliyetleri gerçekleştirildi. Kâbe'nin bakım ve onarımı yapıldı, Mescid-i Nebevî genişletildi, Kudüs'de Mescid-i Aksâ, Şam'da Emevî Camii inşa edildi. Ayrıca hastaneler, kütüphaneler yapıldı, yeni yollar açıldı, su kuyuları halkın istifadesine sunuldu.²⁰

Velîd, 96 (715) yılında vefat edince yerine kardeşi Süleyman b. Abdülmelik geçti. Onun döneminde hazırlanan büyük bir ordu ile 98 (716) yılında başlatılan İstanbul muhasarası 99 (717) yılında Süleyman'ın vefat edip, yerine amcaoğlu Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) halife oluncaya kadar devam etti.²¹

Adalet ve dindarlığından dolayı anne tarafından dedesi Hz. Ömer'e benzetilen Ömer b. Abdülazîz, tarihlerde II. Ömer ve Hulefa-yi Râşidin'in beşincisi olarak geçer. Bazı âlimler onun ilk İslam müceddidi olduğunu söylemişlerdir. Onun döneminde fazla

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/348; Süyûtî, *Tarihu'l-hülefâ*, 160-161.

¹⁸ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987), 7/223-280; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/44; Yıldız vd., *Büyük İslâm Tarihi*, 2/354.

¹⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 7/397; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/203; Süyûtî, *Tarihu'l-hülefâ*, 168; Ziya Paşa, *Endülüus Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, 25.

²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/195; Süyûtî, *Tarihu'l-hülefâ*, 168-169; Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, 3/167.

²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/201; Yıldız vd., *Büyük İslâm Tarihi*, 2/399.

fütuhât yapılmamış, dâhili problemlerin ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır. Örneğin, Ömer b. Abdülazîz cuma hutbelerinde Hz. Ali'ye sövme âdetini ve mevâlîden alınan cizyeyi kaldırmıştır. Zulmeden valileri azletmiş, idarecilerin halka zulmünü ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Hadislerin tedvini onun döneminde başlamıştır.²²

Ömer b. Abdülazîz 101 (720) yılında vefat etti. Onun Emevîler tarafından zehirlendiği söylenmiştir.²³ Vefatından sonra hilafete Abdülmelik'in oğlu II. Yezîd geçti.

Yezîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'in aksine dindar olmayan bir halifeydi. Günlerini eğlencelerle geçiriyordu. İdareye kadınlar tesir etmeye başladılar. Bu dönemde eski fütuhâtlar yavaşladı, kabile ihtilafları arttı.²⁴

Yezîd'in 105 (724) yılında vefatı üzerine, Hişâm b. Abdülmelik hilafete geçti. Hişâm, Emevîler içinde babası gibi uzun halifelik yapanlardan biridir.

Hişâm, kabileler arası ihtilafı gidermeye çalıştı. Onun döneminde de Anadolu'ya ve Orta Asya'ya yönelik seferler devam ettirildi. İspanya'da Frenklerle savaşlar oldu. Fakat bu dönemde istikrarın ve adaletin temin edilememesi yüzünden zaman zaman ihtilaflar, isyanlar yaşandı. Bu isyanlar içinde en önemlisi Hz. Ali'nin torunlarından Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) isyan hareketidir. Ehlibeyt'ten ve âlimlerden olan Zeyd b. Ali, dedesi Hz. Hüseyin gibi Kûfelilerin çağrısı üzerine Kûfe'ye gitti ve etrafına toplananlarla beraber 122 (740) yılında isyan etti. Fakat isyan kanlı bir şekilde bastırıldı ve Zeyd şehit edildi.²⁵

Hişâm'ın 125 (743) yılında vefatından sonra II. Velîd halife oldu. Bu halife fâsık idi ve pek çok günah işlediği şüyu bulmuştu. Bu yüzden de halk isyan etti ve halife öldürüldü. Hilafeti 15 ay sürmüştü.²⁶ II. Velîd'den sonra hilafete geçen Yezîd b. Velîd, 6 ay sonra vefat etti. Ondan sonra yerine geçen İbrahim b. Velîd ise (ö. 132/750), 70 gün sonra isyan eden Mervân b. Muhammed'e hilafeti devretti. 127 (744) yılında hilafete geçen Mervân b. Muhammed, Emevîlerin son halifesiydi. 132 (750) yılında Abbâsîlerle yapılan savaşta yenildi ve öldürüldü. Böylelikle 90 yıl kadar süren Emevî Devleti yıkıldı ve hilafet Abbâsîlere geçmiş oldu.²⁷

²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/227; Yıldız vd., *Büyük İslâm Tarihi*, 2/405 vd.

²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/246; Süyutî, *Tarihu'l-hülefâ*, 183.

²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/273; Adnan Demircan, *Emevîler* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), s. 79.

²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/382; M. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 136.

²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/413.

²⁷ Süyutî, *Tarihu'l-hülefâ*, 188 vd.; Demircan, *Emevîler*, s. 82, 83.

1.1.2. Emevîler Döneminde Eğitim ve Kültürel Durum

Emevîler döneminde ilmî faaliyetler, âlimlerin şahsi gayretleriyle yürütülen sivil faaliyetler şeklinde olmuştur. Devlet eğitime herhangi bir destekte bulunmadığı gibi, eğitimi engelleyici bir tavır içine de girmemiştir. Halifeler ve valiler zaman zaman âlimlerin meclislerine katılmışlar, onlara hürmet göstermişlerdir. Fakat iktidarları aleyhinde bir propaganda veya icraatta bulunan âlimlere hiç acımamışlar, zulmetmekten çekinmemişlerdir.²⁸

Bu bölümde Emevîler dönemindeki eğitim ve kültürel durumdan kısaca bahsedilecektir.

1.1.2.1. Emevîler Döneminde Eğitim

Emevîler döneminde küttâblar ve mescitler olmak üzere iki türlü eğitim kurumu vardı. Küttâblar, bu günkü anlamda sıbyan mektebi özelliği taşıyordu. Burada okuma, yazma, Kur'an öğretimi gibi temel bilgiler öğretiliyordu. Daha sonra ilmî çalışmalara devam etmek isteyenler mescitlerdeki ilim halkalarına dâhil oluyordu.²⁹

Mescitlerdeki eğitim, halkalar oluşturularak yapılıyordu. İslam âlemindeki Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ, Mescid-i Emevî gibi bütün büyük camilerde ilim meclisleri kurulur, bu ilim meclislerinde her ilim adamının etrafında bir halka oluşurdu. Ders veren hoca mesciddeki yerine oturur, öğrencilerde etrafında halka olur, ders yapılırdı. İsteyen istediği halkaya katılır, o halkadan istifade ederdi. Halkalarda verilen dersler zaman zaman tartışmalı bir şekilde geçerdi.³⁰ Bir halkada öğretmen konumunda bulunan bir ilim adamı, bir başka halkaya öğrenci olarak katılabilirdi. Böylece bir insan bir taraftan bilgisini geliştirirken diğer taraftan da bildiğini kendisinden daha az bilgili olan insanlara aktarmaya gayret gösterirdi. Ders halkaları arasında gidiş gelişler olurdu. Bazen hoca kendisini yetersiz bulur, halkasını fesheder bir başka âlimin halkasına intisap ederdi.³¹ Bazen de kendini ilmî olgunluğa erişmiş olarak gören bir talebe hocasından ayrılarak kendisi bir ilim halkası oluştururdu.

²⁸ Mustafa Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi* (Ankara: Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), s. 71.

²⁹ Abdurrahim Abdullah Muhammed, *et-Ta'lim fi asri'l-Emevî* (Şârika: Câmîatu'ş-Şârika, 2010), 100 vd.; Demircan, *Emevîler*, s. 123; Jacob M. Landau, "Küttâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/3.

³⁰ Abdurrahim Abdullah Muhammed, *et-Ta'lim fi asri'l-Emevî*, 79.

³¹ Adnan Demircan (ed.), *İslam Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/380.; M. Mahfuz Söylemez, *İslam'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri, Dini Araştırmalar*, 5/13 (Mayıs-Ağustos 2002), 65.

Bu halkalarda hocanın uzmanlık alanına göre dersler verilirdi. Mescidin bir köşesinde bir muhaddisin hadis rivâyet ettiğine, diğer köşesinde bir müfessirin tefsir okuttuğuna veya bir fakihin etrafına toplanan talebeleriyle fikhî bir konuyu tartıştığına tanık olmak mümkündür. Hatta mescidin diğer bir köşesinde kadı efendi oturarak şikâyetleri dinler, davalara bakardı.³²

Mescitlerde sadece dinî ilimler tedris edilmez, şiir, edebiyat ve eyyâmu'l-arab ile ilgili sohbetler de yapılırdı. Irak'ın ünlü şairlerinden biri olan Farazdak, Medine'ye geldiği zaman Mescid-i Nebevî'de oturur, etrafına toplanan halka şiirler okurdu.³³

Bu halkalar haricinde âlimlerin evlerinde de zaman zaman ilmî çalışmalar oluyordu.

1.1.2.2. Araplar ve Mevâlî

Emevîler döneminde halk müslim ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılmıştı. Müslümanlar da Arap ve mevâlî olmak üzere iki kısımdı.

Mevâlî, mevlâ kelimesinin çoğuludur. Sözlükte; koruyucu, yardımcı, sahip, dost, âzat eden efendi, âzat edilen köle anlamlarına gelir.³⁴ İlk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan ve Arapların dışındaki Müslümanlara da mevâlî denilmeye başlanmıştır.³⁵

Emevîler döneminde Araplar, daha çok siyaset, idari işler ve askerlikle meşgul olduklarından, ilmî faaliyetlerle ilgilenme azalmış, buna mukabil mevâlîden olanlar İslâmî ilimlerde öne geçmeye başlamışlardı.³⁶ Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem "(Sahâbîlerden) abâdile vefat ettiğinde Medine hariç bütün beldelerde fıkıh (ilminin başkanlığı) mevâlînin eline geçti. Medine'nin fakihi hiç tartışmasız (Arap olan) Saîd b. Müseyyeb idi" demiştir.³⁷

³² Muhammed Munir Mursî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyye* (b.y.: Dâru'l-Maarif, 1987), 199, 202; Söylemez, *İslam'ın Erken Döneminde Eğitim*, 66.

³³ Ramazan Altınay, *Emeviler Dönemi Merkezi Şehirlerde Müslümanların Gündelik Hayatı* (Ankara: Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 95, 96; Söylemez, *İslam'ın Erken Döneminde Eğitim*, 67.

³⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 15/408; Firûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed, *Kâmûs*, çev. Mütercim Asım (İstanbul: el-Matbaatu'l-Osmaniye, 1305), 3/952; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 21.

³⁵ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 46; İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/424.

³⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 2/726, 994 vd.

³⁷ İbnu's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhuddîn eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2002), 504.

Halife Abdülmelik b. Mervân, Zührî'ye Mekke'nin, Yemen'in, Mısır'ın, Şam'ın, Cezire'nin, Horasan'ın, Basra'nın, Kûfe'nin önde gelen âlimlerini sırayla sorar, Zührî'de âlimleri sayar. Her defasında Abdülmelik, "Arap mı, mevâlî mi?" diye sorar. Zührî, Kûfe haricinde hepsinin mevâlî olduğunu söyler. Bunun üzerine Abdülmelik "Mevâlî Araplara üstün gelecek hatta onlar minberlerin üzerinden hitap edecekler de Araplar aşağıdan onlara bakacak!" diyerek rahatsızlığını dile getirir.³⁸

1.1.2.3. İslâmî İlimler ve Kültürel Durum

Emevîler dönemi siyasi yönden oldukça karışık ve sıkıntılı bir dönemdir. Bununla beraber, ümmetin en hayırlılarının yaşadığı, oldukça önemli ilmî faaliyetlerin yapıldığı bir dönem olma özelliğine de sahiptir. Peygamberimiz'in (s.a.v) "*İnsanların en hayırlısı benim asrımdakiler (benim sahâbîlerim), sonra onların arkasından gelenler, sonra onların arkasından gelenlerdir.*" dediği rivâyet edilmiştir.³⁹ Peygamberimiz'in övdüğü bu üç nesil, sahâbîler, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn olarak isimlendirilen nesillerdir. Emevî Devleti, 41 (661) yılında kurulmuş, 132 (750) yılında da son bulmuş bir devlet olduğundan hem sahâbe hem tâbiûn hem de tebeu't-tâbiîn neslinin yaşadığı dönemlerde hükümran olmuştur.⁴⁰

Bu üç neslin yaşadığı Emevîler döneminde çok önemli ilmî çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalar daha sonra bütün ümmeti asırlarca etkilemiştir. Onların bazıları üzerinde kısaca durmak istiyoruz:

Tefsir ilminin ilk örneklerinin ve temel kurallarının ortaya çıktığı dönem bu dönemdir. Bu dönemde Mekke, Medine ve Kûfe'de yapılan tefsir çalışmaları şöhret kazandı. Bilhassa Mekke'de sahâbîler içinde tefsiri en iyi bilen İbn Abbas (ö. 68/688) ve onun yetiştirdiği talebeler, tefsir ilminin en mühim şahsiyetleri olarak tanınmıştır. Örneğin, Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime (ö. 105/723), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732) onların önde gelenlerindendir.⁴¹ İçlerinden Saîd b. Cübeyr'in halife Abdülmelik b. Mervân'ın isteği

³⁸ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif), 581; İbnu's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*, 503.

³⁹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), Şehâdât, 9; Fedâilü's-sahâbe, 1; Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), Fedâilü's-sahâbe, 52/2533.

⁴⁰ Bu üç neslin ne zaman başlayıp bittiğiyle ilgili bkz: Subhi Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuh*, (Beyrut: Dâru'l-ilm, 1984), 357.

⁴¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: DİB. Yayınları, 1988), 1/141.

üzerine bir tefsir kitabı yazdığı,⁴² bu kitabın tefsir alanında yazılan ilk kitap olduğu kaynaklarda belirtilmiştir.⁴³

Bu dönemdeki sahâbîlerin ve tâbînînin tefsirleri daha sonraları rivâyet tefsirleri olarak meşhur olmuş ve kendilerinden sonraki bütün müfessir ve âlimleri etkilemiştir.

On kıraat imamının büyük bir kısmı da bu çağda yaşamış ve kıraat metotlarını tespit etmişlerdir. Bu imamların bazıları şunlardır: Medine kıraat imamı Ebû Ca'fer (ö. 130/747); Mekke'nin kıraat imamı İbn Keşîr (ö. 120/738); Basra kıraat imamı Ebû Amr (ö. 154/770); Şam kıraat imamı İbn Âmir (ö. 118/736); Kûfe kıraat imamı Âsım (ö. 128/745) ve Hamza'dır (ö. 156/773).⁴⁴

Kur'an'a hareke, harflere noktaların konulması yine bu çağda olmuştur. Bilindiği gibi ilk dönemlerde Arap yazısında harflerin noktaları ve hareketleri yoktu. Bu durum Kur'an okumayı zorlaştırıyordu. Bilhassa Arap olmayan milletlerin Müslüman olması ve onların Kur'an okumakta problemler yaşaması büyük bir ihtiyacı ortaya koyuyordu. Emevîlerin Basra Valisi Ziyâd (ö. 53/673), Kur'an'ın yanlış okunmasını önlemek için Ebü'l-Esved ed-Düelî'den (ö. 69/688) istekte bulundu. Bunun üzerine, Ebü'l-Esved ed-Düelî, Kur'an âyetlerine hareketler koydu. Bu faaliyet nispeten okumayı kolaylaştırmışsa da yeterli olmadı. Daha sonraları yine Emevîlerin Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf (Haccâc-ı Zâlim) (ö. 95/714) âlimlerden Nasr b. Âsım'dan (ö. 89/708) (bazı rivâyetlere göre Yahyâ b. Ya'mer) (ö.129/746) Kur'an'ı yanlış okumanın önüne geçmesi için tedbir almasını istedi. Bunun üzerine Nasr b. Âsım (veya Yahyâ b. Ya'mer) Kur'an harflerini birbirinden ayırmaya yarayan noktalama işaretlerini tespit etti.⁴⁵

Hadis ilminde de en önemli faaliyetler bu dönemde yapılmıştır. Muhtâr es-Sekâfî döneminde uydurma hadis faaliyeti başlamış, buna mukabil hadis âlimleri de hadis ilminde sened uygulamasını başlatmışlar ve yaygınlaştırmışlardı. Halife Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/720) isteği üzerine İbn Şihâb ez-Zührî tarafından hadisler tedvin edilmiştir. Hadis tahammülü ile ilgili ilk uygulamalar ve ilk tasnif dönemi eserleri bu çağda yazılmaya başlanmıştır.

⁴² İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Maârifî'l-İslâmiye, 1952), 6/332.

⁴³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/144.

⁴⁴ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: İFAV, 2017), 226.

⁴⁵ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976), 3/107; Demirci, *Kur'an Tarihi*, 190 vd.

Peygamberimizin hayatı ve savaşlarıyla ilgili ilk çalışmalar (Siyer, Megâzî) yine bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Tâbiünden Hz. Osman'ın oğlu Ebân b. Osman (ö. 105/723), Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) bilhassa İbn Şihâb ez-Zührî ve onun talebeleri Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758) ve İbn İshak (ö. 151/768) bu konuda kitap telif eden âlimlerdendirler.⁴⁶ Fakat bunlar içinde eseri bize kadar gelen yalnızca İbn İshak olmuştur.

Bu dönemde ümmeti yüzyıllarca etkileyecek derecede önemli fikhî çalışmalar da olmuştur. Bilindiği gibi, sahâbîler toplumunda herhangi bir mesele olduğunda Kur'an'a ve sünnete dayanarak fetva veriyorlar veya içtihat ediyorlardı. Onlardan ders alarak içtihat derecesine gelmiş pek çok tâbiî vardı. Örneğin Medine'de fukahâ-yı seb'a -Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Urve b. Zübeyr (ö. 93/712), Ubeydullah b. Abdullah (ö. 98/716), Hârice b. Zeyd (ö. 100/718-19), Süleyman b. Yesâr (ö. 107/725), Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725) Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf (ö. 94/712), Sâlim b. Abdullah (ö. 106/724)- ilimde daha çok öne çıkıyor, Medine'deki tâbiîn âlimlerinin en üstünleri kabul ediliyordu.⁴⁷ Mekke'de Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Kûfe'de İbrahim Nehâî (ö. 96/714), Basra'da Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Şam'da Mekhûl (ö. 112/730), Yemen'de Tâvûs (ö. 106/725) onlardan bazılarıdır. Bu şehirler içinde bilhassa Medine ve Kûfe ekolü daha çok ön plana çıkıyordu.⁴⁸ Bu iki ekol arasında bazı tartışmalar uzun müddet âlimleri meşgul etti. Daha sonra Kûfe ekolünün başına İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (Nu'mân b. Sâbit), Medine ekolünün başına da İmam Mâlik b. Enes geçti. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe 80 (699) yılında Kûfe'de doğdu, 150 (767) yılında Bağdat'ta vefat etti. Ömrünün elli iki yılı Emevîler, on sekiz yılı Abbâsîler döneminde geçti. İmam Mâlik b. Enes ise 93 (712) yılında Medine'de doğdu, 179 (795) yılında yine Medine'de vefat etti. Hayatının yarısını Emevîler, yarısını Abbâsîler döneminde geçirdi.⁴⁹

⁴⁶ Mustafa Fayda, “Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları”, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, ed: Ömer Yiğitbaşı, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1985), 361 vd.

⁴⁷ Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lugât*, 1/16. Fakihlerin yedincisi hakkında ihtilaf olmuş, bu konuda üç isim söylenmiştir: Ebû Seleme, Sâlim, Ebû Bekir b. Abdurrahman.

⁴⁸ Esad Kılıçer, *İslâm Fıkhdında Rey Taraftarları* (Ankara: DİB Yayınları, 1994), 48. Bazıları Medine'yi ehl-i hadis, Kûfe'yi ehl-i rey olarak isimlendirmiştir. Kimlerin ehl-i hadis, kimlerin ehl-i rey olduğu konusundaki farklı anlayışlar için bkz: İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: DİB Yayınları, 1994), 37 vd.

⁴⁹ Tafsilat için bkz: M. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, tsz); M. Ebû Zehra, *Mâlik*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, tsz).

Tasavvufun temeli diyebileceğimiz ilk zühd hareketleri de Emevîler döneminde başlamıştır. Veysel Karanî (ö. 37/657), Herim b. Hayyân (ö. 70/690), Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Ca'fer-i Sâdık (ö. 148/765), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Rabiâtü'l-Adeviyye (ö. 185/801) gibi şahsiyetler bu ilk dönemin mümessilleri olarak kabul edilir.⁵⁰

Mezhebî fırkalardan Şîa, Mu'tezile, Mürcie, Kaderiye, Cebriyye gibi fırkalar da bu dönemde ortaya çıkmıştır. Emevîler dönemindeki en mühim fırkalardan biri şüphesiz Şîa'dır. Şîa'nın bir mezhep olarak Emevîler döneminde mi, yoksa daha önce mi çıktığına dair bazı tartışmalar varsa da Şîa'nın Emevîler döneminde itikadî ve siyasi faaliyetlerde bulunduğu bilinen bir konudur. Şîa gurupları içinde Zeydiyye mezhebinin imamı kabul edilen Ehlibeyt'ten Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve İmâmiyye mezhebinin imamı kabul edilen Ehlibeyt'ten Ca'fer-i Sâdık bu dönemde yaşamışlardır.⁵¹

İnsan iradesini inkâr eden Cebriyye de kaderi inkâr eden Kaderiyye de yine Emevîler döneminde ortaya çıkmıştır. İslam âleminde ilk defa kaderi inkâr ederek gündeme getiren kişi Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702) ve Gaylân ed-Dımaşkî'dir (ö. 120/738). Bu inancın zıddı olan cebir inancını ilk defa ortaya atan Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) ve onun görüşlerini devam ettiren Cehm b. Safvân'dır (ö. 128/745). Yine bid'at fırkalarından Mürcie, Mücessime, Müşebbihe gibi fırkalar da bu dönemde ortaya çıkmıştır.⁵² Mu'tezilenin ilk kurucuları olan Vâsıl b. Atâ (ö.131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö.144/761) bu dönemde yaşamışlardır.

Netice olarak, Emevîler dönemi, siyasi yönden çalkantılı, ilmî yönden zengin, fikrî açıdan oldukça karışık ve hareketli bir dönemdir diyebiliriz. O dönemde meydana gelen olaylar ve fikirler günümüze gelinceye kadar bütün ümmeti meşgul etmiştir.

1.1.3. Emevîler Döneminde Hadis İlmî

İslâm'ın ilk yüzyılında büyük fetihler gerçekleştirilmiş ve bu fetihlerin ardından pek çok sahâbî fethedilen şehirlere dağılarak, buldukları şehirlerde Kur'ân ve sünneti öğretmişlerdir. Bu şehirler içinde bazıları ilim merkezi haline gelerek kültür hayatında büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca bu dönemde isnad sistemi oluşturulmuş, hadisler

⁵⁰ Kâmil Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 98.

⁵¹ Abdulkahir Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), s. 19, 29, 41 vd.

⁵² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 85, 87, 156, 148.

tedvin edilmiş ve hadis öğretiminde bazı teknikler geliştirilmiştir. Burada kısaca bunlara değinmek istiyoruz.

1.1.3.1. Hadis Öğretiminde Merkezi Şehirler

Peygamberimizin vefatına yakın 100 bin üzerinde olduğu söylenen sahâbîlerin 30 bin kadarı Medine’de ikamet etmekteydi.⁵³ Medine’deki bu sahâbîler diğer sahâbîlere nisbetle Kur’ân ve sünneti daha iyi biliyordu. Çünkü onlar daimi olarak peygamberimizle beraber bulunmuşlardı.

Hız. Ömer döneminden itibaren fütuhatlarla İslâm coğrafyası genişledi. Medine’deki pek çok sahâbî cihad, idarecilik, kadılık veya ilim öğretme gibi değişik sebeplerle Medine’den ayrıldı. Kadı İyâz, İmâm Mâlik’in “10 bin civarında sahâbe Medine’de vefat etti, diğer sahâbîler de şehirlere dağıldı” dediğini nakletmektedir.⁵⁴ Eğer bu rivâyet doğruysa sahâbîlerin üçte ikisine yakını diğer şehirlere dağılmış demektir.

Diğer şehirlere giden sahâbîler buldukları yerlerde Kur’ân ve sünneti öğrettiler. Bu şehirler içerisinde Mekke, Kûfe, Basrâ, Şam ve Mısır ilim merkezleri olarak ön plana çıktı. Aşağıda bu ilim merkezi olan şehirler hakkında kısa bilgiler sunulacaktır:

a. Medine

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Medine’deki sahâbîlerin üçte ikisi diğer şehirlere dağılmıştı. Fakat Medine yine de en çok sahâbînin yaşadığı şehir özelliğini muhafaza ediyordu. Hadis ve fıkıh alanında en bilgili olanlar, bilhassa *müksirûn* denilen en çok hadis rivâyet eden yedi sahâbînin beşi -Ebû Hureyre (ö. 58/678), Hız. Aişe (ö. 58/678), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697)- burada yaşıyorlardı.⁵⁵

Sahâbîlerin yaptığı ilmi çalışmalar neticesinde Medine’de, tâbiîn içinden pek çok âlim yetişmiştir. Bu âlimler içinde yukarıda isimlerini zikrettiğimiz fukahâ-yı seb‘a

⁵³ Suyutî, *Tedrib*, 486. Bu sayı Peygamberimizin vefatına yakın döneme ait bir sayıdır.

⁵⁴ Kadı İyâz, Ebû'l-Fadl İyâz b. Mûsâ, *Tertibu'l-medârik*, (Beirut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiye, 1998), 1/23.

⁵⁵ Bu beş sahâbînin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki rivâyet sayısı şöyledir: Ebû Hureyre, 4297; Hız. Aişe, 2707; Abdullah b. Ömer, 2377; Ebû Said el-Hudrî, 1162; Câbir b. Abdullah, 1425. Bu beş sahâbînin rivâyetlerinin toplamı ise 11968'dir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i 27600 hadis olduğuna göre, bu beş sahâbî tarafından rivâyet edilen hadisler toplam rivâyetin üçte birinin üzerindedir.

Medine'deki tâbiîn âlimlerinin en üstünleri kabul ediliyordu.⁵⁶ Bu zâtların haricinde de pek çok âlim vardı. Muhaddis İbn Hibbân *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr* adlı eserinde, Medineli tâbiîn meşhurlarından 130, tebe-i tâbiîn meşhurlarından da 167 kişiyi saymaktadır.⁵⁷ İbn Sa'd da *Tabakât*'ında 900 civarında Medineli tâbiîn biyografisini vermektedir.⁵⁸ Bu sayılar sahâbe gibi en çok tâbiîn de Medine'de yaşadığını göstermektedir.

Hadisleri en iyi ve en çok bilen sahâbîlerin Medine'de olması, Medine'yi yalnızca orada ikamet edenler için değil, dışarıdan gelenler içinde önemli bir ilim merkezi haline getiriyordu. Bu yüzden hadis öğrenmek için yapılan ve *rihle* adı verilen seyahatlerin en önemli durak yeri, hatta merkezi Medine olmuştur. Hadis öğrenmek isteyen ilim talipleri değişik aralarla mutlaka Medine'ye uğruyorlar, hatta bazıları uzun müddet burada kalıyordu. Medine, sünnetin hem söylendiği, hem öğrenildiği hem de uygulandığı, yaşandığı yer olarak ilk iki yüzyıl "*Daru's-Sünne*" ismine layık bir şehir olmuştur.

İkinci yüzyılın sonlarından itibaren Medine, ilim merkezî olma özelliğini yavaş, yavaş kaybetmeye başladı. Nitekim Zehebî, tâbiîn ve tebeî tâbiîn dönemindeki ilmi çalışmaları anlattıktan sonra "Fakat bu zatlardan sonra gelen tabakalarda Medine'de ilim iyice zayıfladı. Sonra da çöktü."⁵⁹ demektedir.

b. Mekke

Mekke'nin fethinden sonra Peygamberimiz (s.a.v), sahâbîlerin âlimlerinden Muâz b. Cebel'i (ö. 17/638) buraya hoca olarak görevlendirdi.⁶⁰ Fakat Mekke'de ilmi çalışmalar daha çok *hibru'l-ümme*⁶¹ denilen ve *müksirûndan* olan İbn Abbas (ö. 68/687) sayesinde oldu. İbn Abbas, Hz. Ali'nin vefatından sonra Mekke'ye yerleşti.⁶² Burada 30 yıla yakın ikameti esnasında pek çok talebe yetiştirdi. Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713), İkrime (ö. 105/723), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732) Tâvûs

⁵⁶ Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lugât*, 1/16.

⁵⁷ İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Meşahiru ulemâi'l-emsâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiye, 1995), 79-106, 155-172.

⁵⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/1-620

⁵⁹ Zehebî, Şemseddin, Muhammed b. Ahmed, *el-Emsâr zevâtu'l-âsâr*, (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1985), 16.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi temyizi's-sahâbe*, thk: Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdulmevcud, (Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, 1994), 3/549

⁶¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/125

⁶² İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/129; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/291.

b. Keysân (ö. 106/725) onun en önemli talebeleri olarak ön plana çıkmışlar, tefsir, hadis ve fıkıh alanında meşhur olmuşlardır.⁶³

Ayrıca Zührî'nin talebelerinden Süfyân b. Uyeyne (ö. 178/794) ve İbn Cüreyc de (ö. 150/767) Mekke'nin önemli muhaddislerindendirler.

c. Basrâ

Basra, Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân (ö. 17/638) tarafından hicrî 14 (635) yılında kurulmuştur.⁶⁴ Bir araştırmaya göre buraya 160 civarında sahâbî yerleşmiştir.⁶⁵ Hz. Ömer, İmrân b. Husayn'ı ilim öğretmek için buraya hoca olarak göndermiştir.⁶⁶ Daha sonraları Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra'ya vali tayin etmiş, Ebû Mûsâ el-Eş'arî de, Enes b. Mâlik'i ve bazı sahâbîleri beraberinde götürmüştür.⁶⁷ Bu sahâbîler içinde müksirûndan olan Enes'in hadis öğretiminde büyük bir katkısı olmuştur. Ayrıca Hz. Ali'nin hilafeti döneminde İbn Abbas, 7 yıl Basra valiliğinde bulunmuş ve buradaki ilmi faaliyetlere destek olmuştur.⁶⁸

Basra'da yetişen tâbiînün önde gelen hadis âlimlerinin bir kısmı şunlardır: Hasan Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728), Katâde b. Diâme (ö. 118/736), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748), Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Şu'be b. Haccâc (160/776).

d. Kûfe

Kûfe, hicretin 17. yılında Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından kuruldu.⁶⁹ Kûfe kurulduğunda burada ilk ikamet edenler Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın ordusuydu. Bu ordunun 40 bin civarında olduğu, onlardan da 1500 kadarının sahâbîlerden olduğu söylenmektedir.⁷⁰ İbrahim Nehâî de (ö. 96/714) "Ashâb-ı şecere'den 300, ashâb-ı Bedir'den 70 kişi Kûfe'ye yerleşti" demiştir.⁷¹ Daha sonraları Hz. Ömer, Ammâr b. Yasîr'i (ö. 37/657) vali olarak, İbn Mes'ud'u da (ö. 32/652) ilim

⁶³ Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, (Ankara: Diyanet Yayınları, 1991), 65 vd.

⁶⁴ Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-büldân*, (Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 337.

⁶⁵ Emin Kudat, *Medresetu'l-hadis fi'l-Basra*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998), 99 vd.

⁶⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/585.

⁶⁷ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 60/35.

⁶⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/129.

⁶⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 270.

⁷⁰ Şeref Mahmud Kudat, *Medresetu'l-hadis fi'l-Kûfe*, (Ürdün: Külliyyetu's-Şeria, 1980), 72; ayrıca bkz: Muhammed Zahid el-Kevserî, *Fıkhu ehli'l-Irak ve hadisuhum*, (Mısır: Mektebetu'l-Ezheriye, 2002), 42.

⁷¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/132.

öğretmek için buraya gönderdi.⁷² İbn Mes'ud'un burada 4 bin kadar talebe yetiştirdiği rivâyet edilmiştir. Hz. Ali, Kûfe'ye geldiğinde ilmi çalışmaları görünce “Allah İbn Mes'ud'a rahmet eylesin! Bu beldeyi ilimle doldurmuş” diyerek takdirini belirtmiştir.⁷³ Hz. Ali de Kûfe'ye yerleşmesinden sonra ilmi çalışmalara destek olmuştur.

Kûfe'de yetişen meşhur bazı muhaddisler şunlardır: Şa'bî (ö. 103/721), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Zâide b. Kudame (ö. 161/778), Veki b. Cerrâh (ö. 197/812), Yahya b. Âdem (ö. 203/818), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849).⁷⁴

Kûfe Şia'nın da merkezi durumundaydı. Ayrıca en çok hadis uydurulan yer olarak biliniyordu. Bu yüzden bazı hadis âlimleri Kûfe'nin hadisleri hakkında olumsuz konuşmuşlardır.⁷⁵ Bu sebeplerden dolayı uydurma hadislere karşı ilk tedbir alan ve ilk defa isnad uygulamasını başlatanlar da Kûfe âlimleri olmuştur.⁷⁶ Her ne kadar isnad Kûfe'de başlatılmışsa da hadislerinde en çok irsâl ve tedlîs yapanlar yine Kûfeliler olmuştur.⁷⁷

e. Şam (Dımaşk)

Şam fethedildikten sonra oranın valisi olan Yezîd b. Ebû Süfyân, Hz. Ömer'den halka Kur'ân ve ilim öğretecek hocalar istedi. Hz. Ömer de Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654) ve Ebû'd-Derdâ'yı (ö. 32/652) oraya gönderdi.⁷⁸ Ebû'd-Derdâ'nın Kur'ân okuttuğu bin talebesi olduğundan bahsedilir.⁷⁹ Tâbîinden bir zat Ebû'd-Derdâ'yı Mescid-i Nebevî'de etrafındakilerin çokluğundan dolayı adeta bir sultan gibi gördüğünü, onların kiminin farzlardan, kiminin hesaptan, kiminin hadisten, kiminin zor meselelerden, kiminin de şiirden sorular sorduğunu söylemiştir.⁸⁰ Bu ifadeler Ebû'd-Derdâ'nın yaptığı ilmi çalışmaların ehemmiyeti ve genişliği hakkında fikir verecek mahiyettedir.

⁷² İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/201.

⁷³ Kevserî, *Fıkhu ehli'l-Irak ve hadisuhum*, 42.

⁷⁴ Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, 193 vd.

⁷⁵ Suyûtî, *Tedrib*, 63.

⁷⁶ Kudât, *Medresetu'l-hadis fi'l-Kûfe*, s. 251.

⁷⁷ Kûfe'de irsâl ve tedlîs'in çok olmasının sebepleri hakkında bkz: Özdemir, Veysel, *Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine*, HADİTH, 2019, sayı: 3, s. 15.

⁷⁸ Zehebî *Siyer*, 2/344.

⁷⁹ Zehebî *Siyer*, 2/353.

⁸⁰ Zehebî *Siyer*, 2/347.

Şam'da tâbiîn döneminde Mekhûl (ö. 112/730) ve Zührî'nin hadis öğretiminde önemli bir yeri vardır. Bilhassa Zührî'nin buraya yerleşmesinden sonra ilmî faaliyetlere büyük katkısı olmuştur. Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748) Zührî hakkında "Bu belde ilmi ihya eden biridir." demiştir.⁸¹ Şam'ın en büyük âlimlerinden biri de Zührî'nin talebelerinden Evzâî'dir.

f. Mısır

Mısır, Hz. Ömer döneminde, Amr b. As (ö. 43/664) komutasındaki orduyla 19 (64) yılında fethedildi. Fetihden sonra pek çok sahâbe Mısır'a yerleşti. İmam Suyutî, *Hüsni'l-muhâdara* adlı eserinde buraya yerleşen veya bir müddet burada ikamet eden 300 sahâbînin ismini zikretmektedir.⁸² Bunlar içerisinde hadis öğretimi yönünden en önemli şahıs Abdullah b. Amr b. As'dır (ö. 65/684). Abdullah, Peygamberimiz döneminde hadisleri yazmış ve yazdığı hadisler "*Sahife-i Sadıka*" ismiyle meşhur olmuştur.⁸³ Abdullah, yaklaşık 1000 kadar hadis ihtiva eden bu sahifeyi çocuklarına ve bazı talebelerine hem rivâyet etmiş hem de yazdırmıştır.⁸⁴

Tâbiîn döneminde de buradaki hadis çalışmaları devam etmiştir. Ömer b. Abdülaziz, hilafeti döneminde İbn Ömer'in kölesi Nâfi'yi sünnetleri öğretmesi için Mısır'a göndermiştir.⁸⁵ Yezîd b. Ebî Habib'in (ö. 128/746) Mısır'da hadis ilmini yaymada büyük bir rolü olmuştur.⁸⁶ Bilhassa Mısır'da Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) ve Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) büyük katkıları olmuştur.⁸⁷

Değerlendirme

Şehirlerde ilim öğreten sahâbîler, yukarıda ismi zikredilenlerle sınırlı değildir. Fakat ismi zikredilenler daha çok ön plana çıkmaktadır. Dipnotta belirttiğimiz gibi Medine'deki müksirundan 5 sahâbînin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki rivâyetlerin sayısı 11968'dir. İsmi zikredilen diğer sahâbîlerin rivâyetleri de⁸⁸ bu sayıya

⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (Riyad: Dâru'l-Hani, 2001), 3/355.

⁸² Suyutî, *Hüsni'l-muhâdara*, thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, (Mısır: Dâru İhyau'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1967), 1/166.

⁸³ Zehebî, *Siyer*, 3/88 vd.

⁸⁴ Veysel Özdemir, *Abdullah b. Amr ve es-Sahifetü's-Sâdika'sı* (Ankara: İlahiyat Kitabevi, 2015), 232, 265.

⁸⁵ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/77.

⁸⁶ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/97.

⁸⁷ Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, 314 vd.

⁸⁸ Bu sahâbîlerin rivâyet ettikleri hadislerin sayısı şöyledir: İbn Abbâs, 2195; Enes, 2624; İbn Mes'ud, 848; Abdullah b. Amr, 700; Hz. Ali, 536; Ebû Musa el-Eş'arî, 360.

eklendiğinde, toplam rivâyet, 19231 olmaktadır. Bu sayı Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki 27600 hadisın dörtte üçüne yakın bir orandır. Bu durum isimleri zikredilen sahâbîlerin hadis öğretimindeki rollerinin büyüklüğünü göstermeye kâfidir.⁸⁹

Sahâbîlerin gittikleri şehirlerde yaptıkları ilmi çalışmalar semere vermiş, tâbiîn dönemi ve sonrasında pek çok hadis âlimi yetişmiştir. Yalnız burada şuna da dikkat çekmemiz gerekir: Şehirlerdeki ilmi birikim, yalnızca o şehre yerleşmiş sahâbîlerin öğrettikleriyle sınırlı değildi. Hadis toplamak için yapılan seyahatlerle, tâbiîn dönemindeki pek çok âlim, diğer şehirlerdeki sahâbîlerden ve tâbiînden hadisleri öğreniyor, daha sonra bu hadisleri hem gittiği şehirlere, hem de kendi ikamet ettiği şehre taşıyordu. Örneğin "İlim öğrenmek için arzı tavaf ettim" diyen Şam âlimlerinden Mekhûl (ö. 112/730) şöyle demiştir "Mısır'da âzâd edildim. Kanaatimce oradaki bütün ilmi öğrendim. Sonra Irak'a geldim. Kanaatimce oradaki bütün ilmi de öğrendim. Sonra Medine'ye gittim. Kanaatimce oradaki bütün ilmi de öğrendim. Sonra Şam'a geldim."⁹⁰ Basralı muhaddis Katâde de Medine'ye gelerek, Saîd b. Müseyyeb'in yanında 8 gün kaldı. Saîd daha üçüncü gün ona "Ey a'mâ artık git! Bende olanları tükettin" dedi.⁹¹ Bu ve benzeri ifadeler âlimlerin buldukları yerde öğrendikleriyle yetinmediklerini, diğer şehirlerdeki âlimleri ziyaret ederek onların ilimlerinden de istifade ettiklerini göstermektedir.

Tâbiîn döneminde şehirlerdeki bazı âlimler hadis bilgileriyle temayüz etmiş, daha çok ön plana çıkmışlardır. Örneğin Ali b. Medinî (ö. 234/848-49) şöyle demiştir "İsnadın şu altı kişi etrafında döndüğünü gördüm: Medine ehlinde İbn Şihâb; Mekke ehlinde Amr b. Dinar; Basra ehlinde Katâde b. Diâme, Yahya b. Ebi Kesir; Kûfe ehlinde Ebû İshak Sebiî, Süleyman b. Mihran."⁹² Süleyman b. Musa da "İlim bize Hicâz'dan Zührî'den gelirse kabul ederiz. Şam'dan Mekhûl'den gelirse kabul ederiz. Cezire'den Meymun b. Mihran'dan gelirse kabul ederiz. Irak'tan Hasan'dan gelirse kabul ederiz. Bu dört şahıs Hişâm'ın hilafeti döneminde insanların en âlimi olan kimselerdi" demiştir.⁹³

⁸⁹ İslâm'ın ilk dönemlerinde hadis alanında yapılan faaliyetler için bkz: Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*; Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası* (İstanbul: İFAV, 2019).

⁹⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/158.

⁹¹ Zehebî, *Siyer*, 5/271

⁹² İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, 1/130

⁹³ Zehebî, *Siyer*, 5/159.

1.1.3.2. Hadis İlmî ile İlgili Bazı Faaliyetler

Emevîler döneminde hadis ilminin en önemli faaliyetlerinden bazıları başlatılmıştır. Örneğin, üçüncü halife Hz. Osman'ın vefatından sonra hadis uydurmalar başlamış, bunun üzerine hadis âlimleri *isnad* sistemini oluşturmuşlardır. Ömer b. Abdülaziz'in hilafetinde İbn Şihâb ez-Zührî tarafından hadisler tedvin edilmiştir. Ayrıca hadis öğretiminde *münâvele*, *icâzet* gibi bazı uygulamalar başlatılmıştır. Bu konular ileride tafsilatla ele alınacaktır.

1.2. Hayatı ve İlmi Kişiliği

1.2.1. Hayatı

Tam adı Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb b. Abdullah b. Hâris b. Zühre b. Kilâb'dır. Nisbesi, el-Kureşî, ez-Zührî, el-Medenî, el-İmâm'dır. Künyesi Ebû Bekir'dir.⁹⁴

Zührî'nin hem anne hem baba tarafından iki dedesinin ismi de Abdullah idi. Baba tarafından dedesi olan Abdullah b. Şihâb, Bedir ve Uhud harbinde müşrikler safındaydı. Daha sonra Müslüman oldu ve Mekke'de vefat etti. Anne tarafından dedesinin adı Abdulcân idi. Peygamberimiz onun adını Abdullah olarak değiştirdi. O ilk Müslümanlardan olup, Habeşistan'a hicret etmiş, daha sonra Mekke'ye dönmüş, Medine'ye hicretten önce vefat etmiştir.⁹⁵ Babasının babası Ubeydullah hakkında kaynaklarda tafsilatlı bir bilgi bulunmamaktadır.⁹⁶

Bazı âlimler Zührî'nin babası Müslim'i sahâbeden saymışlarsa da pek çokları onun Hz. Peygamberi görmediğini söylemişlerdir.⁹⁷ Zührî'nin babasından, onun da Peygamberimizden rivâyet ettiği Ebû Rigâl'le ilgili bir hadisi Buhârî (ö. 256/870) ve Ebû Hâtim (ö. 277/890) mürsel olarak değerlendirmişlerdir.⁹⁸ İbn Hibbân (ö. 354/965) babasının Ebû Hüreyre'den rivâyeti olduğunu ve oğlu Zührî'nin ondan rivâyet ettiğini söylemiştir.⁹⁹ Zührî'nin babası Emevîler döneminde Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) tarafını tutmuştu. Nitekim Zührî, halife Abdülmelik'in (ö. 85/705) huzuruna çıktığında, Abdülmelik "Senin baban fitnede nâra atanlardandı" demiştir.¹⁰⁰

Zührî'nin Abdullah isminde kendisinden büyük bir ağabeyi vardı.¹⁰¹ İbn Ömer ve Enes'den hadis dinlemiş, ondan da Zührî, Ma'mer, oğlu Muhammed olmak üzere bazıları rivâyet etmiştir. Zührî ağabeyinden rivâyet ettiği gibi, o da Zührî'den rivâyet etmiştir.¹⁰² Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848) onun için sika demiştir.¹⁰³ Müslim (ö. 261/875),

⁹⁴ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-kebir* (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Maârifî'l-Osmaniyye, trz), 1/220; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, thk: Zekeriyya Umeyrat (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 1/83.

⁹⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, thk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 4/112.

⁹⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/112, 332.

⁹⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/283.

⁹⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/283; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 7/270.

⁹⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Maârifî'l-İslâmiyye, 1973), 5/397.

¹⁰⁰ İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dımaşk*, 23/227.

¹⁰¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/350.

¹⁰² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, hn. 13306, 13480, 13484.

Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî'de (ö. 303/915) onun rivâyetleri geçmektedir. Buhârî ise (ö. 256/870) ta'lik olarak rivâyet etmiştir.¹⁰⁴ Abdullah kardeşi Zührî'den önce vefat etmiştir.¹⁰⁵ Abdullah'ın Muhammed ismindeki oğlu amcası Zührî'nin kızıyla evlenmişti.¹⁰⁶ O, yukarda geçtiği gibi babasından ve amcası Zührî'den rivâyet etmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca kaynaklarda Zührî'nin bir de kızkardeşi olduğu bildirilmektedir.¹⁰⁸

Zührî, Hz. Muâviye'nin (ö. 60/680) hilafet döneminde 50 (670) yılında Medine'de doğdu. Doğum yılı 51 veya 58 diyenler de olmuştur.¹⁰⁹

Zührî'nin çocukluğu hakkında elimizde fazla bilgi olmamakla beraber onun da o dönemin faaliyetlerine uygun olarak önce küttâba gittiğini, okuma yazma ve ilk temel bilgileri burada öğrendiğini söyleyebiliriz. Onun müstesna bir hâfızası vardı. Kur'an'ı 80 günde ezberlemişti.¹¹⁰ Muhtemelen Kur'an'ı küttâba gittiği yıllarda ezberlemiş olmalıdır.

Zehebî (ö. 748/1347), Zührî'nin sahâbe asrının sonlarına doğru, 20 yaşlarında ilim öğrenmeye başladığını söyler.¹¹¹ Zührî ilk önce Mescid-i Nebevî'de sahâbîlerden Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr el-Adevî'nin (ö. 89/707) ilim halkasına katıldı.¹¹² Abdullah, aynı zamanda Zührî'nin anne tarafından akrabası oluyordu. Nesep konusunda da uzmandı. Zührî bu zattan nesep ilmini öğrenmeye başladı. İleriki günlerde bir adam geldi ve ona talakla ilgili bir soru sordu. Abdullah bu sorunun cevabını bilemedi ve soru soranı Saîd b. Müseyyeb'e (ö. 94/713) gönderdi. Cevabı merak eden Zührî adamla beraber Saîd b. Müseyyeb'in yanına gitti ve cevabı öğrendi. Sonra kendi kendine "Bu yaşlı adamla ne işim var? Resûlallah'ın başını okşadığımı hatırlıyor, ama kendisine

¹⁰³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/164.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, thk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 3/660.

¹⁰⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/350

¹⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/686.

¹⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7/304.

¹⁰⁸ İbn Manzur, *Muhtasarı tarihi Dimaşk*, 23/229.

¹⁰⁹ İbn Manzur, *Muhtasarı tarihi Dimaşk*, 23/231.

¹¹⁰ Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 1/220.

¹¹¹ Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk: Ömer Abdüsselam et-Tedmurî (Beirut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 1993), 8/227.

¹¹² Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 5/36.

sorulan bir sorunun cevabını bilmiyor!” dedi. Ve o günden sonra Saîd b. Müseyyeb’in ders halkasına katılmaya başladı.¹¹³

Zührî, fukahâ-yı seb‘a’nın başı olan Saîd b. Müseyyeb’in ilim halkasında sekiz yıl ders aldı.¹¹⁴ Bu arada diğer âlimlerden bilhassa fukahâ-yı seb‘adan olan Urve b. Zübeyr (ö. 94/712), Ubeydullah b. Abdullah (ö. 98/716), Ebû Bekr b. Abdurrahman (ö. 94/713) gibi hocalarından da ilim almayı ihmal etmedi.¹¹⁵

Zührî saydığımız âlimler haricinde ulaşabildiği herkesten de bir şeyler öğrenmeye gayret etti. İbrahim b. Sa‘d (184/800) “Zührî ilimde sizi neyle geçti?” diye soran oğluna “O meclislerin arkasına değil ortasına gelirdi. Meclisteki ihtiyar olsun, genç olsun herkese soru sorardı. Sonra ensarın evlerini dolaşır, soru sormadığı genç, yaşlı, çocuk, ihtiyar kalmazdı. Kadınlar arasında dolaşır, ihtiyar kadınlara bile soru sorardı” diye cevap vermiştir.¹¹⁶ Hâris Süleyman Dârî, Zührî ile ilgili yazdığı doktora tezinde onun hadis aldığı hocalarından 179 kişinin ismini kaydetmiştir.¹¹⁷

Zührî, fakir biri olduğundan maişet yönünden bir bolluk bulma ümidiyle 30 yaşlarında Şam’a gitti. Kaynaklarda Zührî’nin Şam’a gidişinin Emevîler’in İbnü’l-Eş‘as (ö. 85/704) isyanıyla meşgul olduğu günlere rastladığı belirtilir.¹¹⁸ Buna göre tarih hicrî 81 veya 82 yılı (miladî 701) olmalıdır. Zührî, Şam mescidinde bir halkaya dâhil olur. Oradakiler ona halifenin “*ümmü veled*” hakkında bilgi soruşturduğunu, bu konuda bilgisi olup olmadığını sorarlar. O da bildiğini söyleyince halife Abdülmelik’in danışmanı Kabîsa b. Züeyb (ö. 86/705) onu alır ve halifenin huzuruna götürür. Halife onun kim olduğunu öğrendiğinde “Senin baban fitnede nâra atan biriydi” der. Ancak Zührî’ye son derece iyi davranır. Zührî’den “ümmü veledler”le ilgili rivâyeti sorar. Sonra da bu rivâyetin valilere yazılmasını emreder. Zührî’nin ilmî kapasitesini anlayan Abdülmelik, ona beytülmâlden maaş bağlanmasını emreder ve onu meclisine dâhil eder.

¹¹³ İbn Sa‘d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa‘d b. Menî’ ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk: Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 7/429.

¹¹⁴ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/83.

¹¹⁵ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 7/429.

¹¹⁶ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 7/434; Fesevî, *Târih*, 1/638; Hâris Süleyman Darî, *el-İmamü'z-Zührî ve eseruhu fi's-sünne* (Musul: Mektebetü Bessâm, 1985), 80.

¹¹⁷ Dârî, *el-İmamü'z-Zührî*, s. 98-119.

¹¹⁸ Fesevî, Ebû Yûsuf Yakub b. Süfyân, *el-Ma'rife ve't-târih*, thk: Ekrem Ziya Ömerî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1981), 1/629; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk: Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1985), 5/328.

Zührî, Abdülmelik 85 (705) yılında vefat edene kadar onun meclisinin müdavimlerinden olur.¹¹⁹

Zührî, Abdülmelik'in vefatından sonra Emevî halifelerinden Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) ve Süleyman b. Abdülmelik'in (ö. 99/717) meclislerine de devam etti.¹²⁰ Tarihçi Mes'udî'nin (ö. 346/956) verdiği habere göre halife Süleyman b. Abdülmelik öleceği zaman âlimlerden Recâ b. Hayve (ö. 112/730), Zührî, Mekhûl (ö. 112/730) ve diğer âlimleri huzuruna çağırdı. Onları şahit tutarak vasiyetini yazdırdı. Vefatından sonra insanları mescide toplamalarını, vasiyetini onlara okumalarını emretti. Süleyman'ın vefat ve defninden sonra dediği gibi halkı mescide topladılar. Mervân oğulları da mescide geldiler. Zührî ayağa kalkarak “Ey insanlar! Müminlerin emîri Süleyman'ın vasiyetinde yazdığı ismi halife olarak kabul ediyor musunuz?” dedi. Oradakiler “Evet” deyince Zührî vasiyeti okudu. Vasiyete göre önce Ömer b. Abdülazîz, ondan sonra da Yezîd b. Abdülmelik halife olacaktı. Oradakiler hemen Ömer b. Abdülazîz'e beyat ettiler.¹²¹

Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) kısa hilafeti döneminde yaptığı icraatlarıyla bütün ümmetin sevgisini kazandı. Peygamberimiz'in (s.a.v) “Allah her yüzyıl başında bu ümmetin dinini yenilemek için birini gönderir.”¹²² hadisine binaen başta Zührî ve Ahmed b. Hanbel olmak üzere mütekaddimîn, müteahhirîn bütün âlimler ittifakla Ömer b. Abdülazîz'i ilk müceddid kabul etmişlerdir.¹²³

Zührî, Ömer b. Abdülazîz'in iki yıllık hilafeti döneminde daima yanında oldu. Bazen sabahlara kadar sohbet ettiler. Ömer Zührî'den, Zührî de Ömer'den hadis

¹¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/429 vd.; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-Asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1974), 3/367; Zehebî, *Siyer*, 5/328 vd.; DİA'da Hakkı Dursun, “Abdülmelik halife olmadan önce Emevî sarayında Şa'bî ve Zührî gibi bilginlerden megâzî ve hadis okudu” diyorsa da bu yanlıştır. (Hakkı Dursun, “Abdülmelik b. Mervân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/270). Aynı yanlış ifade İrfan Aycan'ın, “Emeviler Döneminde Dini İlimler” (1999, s, 343) makalesinde de geçmektedir. Çünkü Abdülmelik, Zührî'den 25 yaş büyük olduğu gibi, ilk defa karşılaşmaları Abdülmelik'in hilafeti döneminde hicri 80 yıllarındadır. Bkz: Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik ve Dönemi* (Ankara: Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 59.

¹²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/432.

¹²¹ Mes'udî, Ali b. Hüseyin, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk: Es'ad Dâğır (Kum, Dâru'l-Hicre, 1409), 3/ 183.

¹²² Ebû Dâvûd, *Melâhim*, 1/4291.

¹²³ Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak, *Avnu'l-Ma'bûd, Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk: Ebû Abdullah en-Numanî (Dâru İbn Hazm, 2005), s. 1959.

öğrenerek birbirlerinden rivâyet ettiler.¹²⁴ Ömer, insanları Zührî’den ilim öğrenmeye teşvik ediyor ve “Geçmiş sünneti onun kadar iyi bilen kimse kalmadı” diyordu.¹²⁵

Ömer hadisleri resmî olarak tedvin etmek istediğinde ona ilk yardım eden Zührî oldu. Bu yüzden o “Benden önce kimse hadisleri tedvin etmedi” demiştir. Zührî’nin defter defter –arkadaşlarıyla- yazdığı sünnetleri Ömer b. Abdülazîz ülkenin değişik şehirlerine gönderdi.¹²⁶

Ömer b. Abdülazîz zekât konusunu düzenlemek istediğinde, Zührî Peygamberimizin zekâtla ilgili emirlerini yazarak halifeye sundu. Rivâyete göre Peygamberimiz hayatının sonlarına doğru zekâtla ilgili bazı şeyleri yazdırmıştı. Fakat onu valilere göndermeden vefat etti. Daha sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer bununla amel ettiler. Bu nüsha sonra Hz. Ömer’in ailesinde kaldı. Zührî, Sâlim b. Abdullah b. Ömer’den bu yazılı metni almış ve ezberlemişti. Halifeye sunduğu yazılı metin buydu.¹²⁷

Ömer b. Abdülazîz’in vefatından sonra Yezîd b. Abdülmelik (ö. 105/724) döneminde Zührî, halifenin tayiniyle kadılık görevinde bulundu. Yezîd’in 105 (724) yılında vefatından sonra hilafete geçen Hişâm (ö. 125/743) Zührî’ye çok kıymet veriyor, onu meclisine alıyor, çocuklarının terbiyesini ona tevdi ediyordu. Bazen Hişâm onun ilmî seviyesini ölçmek için imtihan ediyor, bazen de aralarında tartışma çıkıyordu. Bu tartışmalarda Zührî ara sıra ağır ifadeler kullansa bile Hişâm onu meclisinden dışlamıyordu. Üstelik cömertliğinden dolayı çokça borçlanan Zührî’nin borçlarını ödüyordu.¹²⁸ Hişâm, hicrî 116 senesinde oğlunu hacca gönderirken yanına hac menâsikini öğretmesi için Zührî’yi katmıştı.¹²⁹

Hz. Hüseyin’in torunlarından Zeyd b. Ali, Emevîlere isyan edeceği zaman ülkedeki bazı âlimleri de kendine katılmaya davet etti. Zührî’de bu davet edilenler arasındaydı. Zührî bu daveti kabul etmedi ve “Hişâm hayattayken bu olmaz. Fakat eğer isyanı Hişâm’ın vefatından sonra hilafete Velîd’in geçmesine kadar tehir edersen bende

¹²⁴ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/433.

¹²⁵ Fesevî, 1/639.

¹²⁶ İbn Abdilber, *Câmiu beyani’l-İlm ve fadlihi*, thk: Ebû’l-Eşbâl ez-Züheyri (Suûdî Arabistân: Dâru İbnu’l-Cevzî, 1994), 1/331.

¹²⁷ Ahmed, *Müsned*, 8/253, hn. 4632; Kutup İbrahim Muhammed, *Es-Siyasetu’l maliye li-Ömer b. Abdilaziz* (Mısır: el-Hey’etu’l-Mısriyye, 1988), 70.

¹²⁸ Zehebî, *Siyer*, 5/340.

¹²⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/433.

seninle isyan ederim” diye cevap gönderdi.¹³⁰ Fakat Zeyd onun bu tavsiyesine uymadı ve isyan etti. Bunun neticesinde o ve beraberindekiler şehit edildiler.

Velîd b. Yezîd (ö. 126/744), Hişâm’dan sonra hilafete geçmek üzere veliaht tayin edilmişti. Fakat Velîd fâsık bir kimseydi. Hatta onun zındık, kâfir olduğunu söyleyenler bile vardı. Zührî, Hişâm’a Velîd’i veliahtlıktan çıkarması için baskı yapıyordu. Hatta onun, “*Bu ümmetin içinde ismi Velîd olan birinin çıkacağına, onun Firavun’dan daha şerli olacağına*” dair bir hadis rivâyet ettiği ve bunun da Velîd b. Yezîd olduğunu söylediği rivâyet edilmiştir.¹³¹ Hişâm da Velîd’i azletmeyi istiyordu fakat buna gücü yetmedi.¹³²

Velîd, Zührî’nin kendi aleyhinde sözler söylediğini biliyordu. Hilafete geçtiğinde Zührî’yi öldüreceğine yemin etmişti. Zührî de bunun farkındaydı ve Velîd halife olduğunda kaçacağı yerleri planlıyordu. Fakat Zührî, Velîd halife olmadan önce vefat etti.¹³³

Zührî, son günlerinde iyice yorulmuştu. Talebelerinden bazılarına yazdığı hadis nüshalarını vermiş, onları ne onlara okumuş ne de onların kendisine okumalarına müsaade etmişti. Bilâhare hadis rivâyetinden tamamen elini çekti. Bu da ancak vefatından bir sene veya daha kısa bir zaman evveldi.¹³⁴

Hicaz’ın bitip Filistin topraklarının başladığı Şağb ve Beda denilen bir mevkide, Zührî’nin kendisine ait bir çiftliği vardı. Vefatından önce buraya geldi. 124 (742) yılının Ramazan ayında, 74 yaşında çiftliğinde vefat etti (123 veya 125’te vefat ettiğini

¹³⁰ Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbu’l-eshrâf*, thk: Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996), 3/239.

¹³¹ Hadis, Ma’mer b. Râşid, Ahmed b. Hanbel ve Hâkim tarafından rivâyet edilmiştir. (Ma’mer b. Râşid el-Ezdî, *el-Câmî li-Ma’mer b. Râşid*, thk: Habîbürrahman el-A’zamî, (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1403-Abdurrezzâk es-San’ânî’nin *Musannef’i* ile birlikte), 11/43; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/265, hn: 109; Hâkim, *Müstedrek*, 4/539; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/417). Hadisin sıhhati hakkındaki İbn Hibbân batıl demiş, İbnu’l-Cevzî de, *Mevzûat’*ında zikretmiştir. Irâkî’de bu hadisi *Müsned’*deki mevzu hadisler içinde saymış, *Müsned* muhakkikleri ise zayıf demiştir. Fakat Zehebî *Telhîsu’l-Müstedrek’*te Hâkim’in tashihini onaylamış, İbn Hacer’de İbn Hibbân’ın sözüne delilsiz bir iddia demiş, hadisin diğer tariklerini ve şahidlerini zikrederek açıkça söylemese de hadisin sıhhatine işaret etmiştir. Bu konuda tafsilat için bkz: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/265 (Şarihin izahı); İbn Hacer, *el-Kavlü’l-müsedded fi’z-zebbi ani’l-Müsnedi lil-İmam Ahmed*, (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1401), 12; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 10/711; İbnü’l-Arrâk, Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed, *Tenzihü’ş-şerîa’ti’l-merfû’a ‘ani’l-ahbâri’ş-şeni’ati’l-mevzû’a* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1981), 1/198, 199.

¹³² İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/438; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/5 vd.; Zehebî, *Siyer*, 5/341.

¹³³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/438; Taberî, 4/247.

¹³⁴ Muhammed Mustafa el-A’zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 258.

söyleyenler varsa da doğrusu 124'tür). Yol kenarında bir yere defnedilmesini vasiyet etti.¹³⁵ Bazıları onun Şam'da vefat ettiğini söylüyorsa da bu bir sehivdir.¹³⁶

1.2.2. Kişiliği

Kısa boylu, seyrek sakallı olan Zührî'nin uzun saçları vardı. Şakaklarındaki saçları sık değildi. Saçlarını siyaha boyuyordu. Gözünde rahatsızlık olduğu için "Uaymış" denilmiştir. Yüzüğünde "Muhammed Allah'dan afiyet ister." yazılıydı.¹³⁷

Zührî'nin en belirgin özelliği kuvvetli bir hâfızası, ilim öğrenme ve öğretmeye karşı büyük bir istek ve arzusu olmasıdır. İşte bu istek ve arzu onu akranlarının üzerine çıkarmıştır.

Yukarıda onun herkesten bir şeyler öğrenmeye gayret ettiğinden, ilim meclisindeki ihtiyar, genç herkese sorular sorduğunu, hatta ensarın evlerini dolaşıp, soru sormadığı genç, yaşlı, çocuk, ihtiyar bırakmadığını, kadınlara bile sorular sorduğundan bahsetmiştik. Bir defasında hocası Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725) ona "Senin ilme karşı aşırı istekli olduğumu görüyorum. Ben sana bir ilim kabı göstereyim mi?" dedi. O da "Evet!" deyince "Sen Amre bt. Abdurrahman'a git! Çünkü o, Âişe'nin yanında büyüdü" dedi. Bunun üzerine Zührî Amre'ye gidip ondan hadis öğrenmeye başladı. Zührî onun hakkında "Tükenmeyen bir deniz gibiydi" demiştir.¹³⁸ İbn Abbas'dan (ö. 68/687-88) hadis öğrenmiş olan hocası Ebû Seleme de (ö. 94/712) Zührî'deki ilim aşkını görünce "Eğer İbn Abbas'a refakat etseydin ondan pek çok ilim öğrenirdin" demiştir.¹³⁹

Hocası Ubeydullah b. Utbe'nin (ö. 98/716) evine çokça gittiği için kapıya geldiğinde hizmetçisi, Ubeydullah'a "Senin şaşı kölen geldi" diyordu. Zührî'yi onun kölesi zannediyordu. Hocasından ilim öğrenirken onun işlerine de yardım ediyor, bazen abdest suyunu bile döküyordu.¹⁴⁰

Zührî, hocası Urve'nin (ö. 94/712) yanında bir şeyler öğrenir, sonra evine gelir, evdeki cariyeye "Urve şöyle dedi, falan şöyle dedi" diyerek öğrendiklerini sıralardı. "Vallahi ben senin ne dediğini anlamıyorum" diyen cariye, "Ben zaten senin

¹³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/376.

¹³⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/221.

¹³⁷ Zehebî, *Siyer*, 5/338.

¹³⁸ Zehebî, *Siyer*, 5/347.

¹³⁹ Dârimî, *Mukaddime*, hn. 587.

¹⁴⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/362; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/377.

anlamını beklemiyorum, ben bunları kendim için sana anlatıyorum” derdi.¹⁴¹ Ondaki bu ilim aşkı ölünceye kadar devam etmiştir. Zaman zaman evinde sabahlara kadar kitap okumakla meşgul olurdu. Bu yüzden karısının “Bu kitaplar benim için üç kumadan beter.” dediği nakledilir.¹⁴²

Zührî'nin ilim öğrenmede en büyük avantajı ve yardımcısı kuvvetli hâfızasıydı. Kur'an'ı 80 günde ezberlemiştir.¹⁴³ Hâfızası hakkında “Hâfızama bir şeyi koyduktan sonra onu asla unutmadım”,¹⁴⁴ “Aldığım hadislerden sadece birisi hakkında şüpheyeye düştüm, onu arkadaşşıma sordum. O hadisin de ezberlediğim gibi olduğunu gördüm” demiştir.¹⁴⁵ Emevî Halifesi Hişâm (ö. 125/743), bir defasında Zührî'nin çocuklarına hadis yazmasını istedi ve bir kâtip çağırıldı. Zührî kâtibe 400 hadis yazdırdı. Bir ay kadar sonra Hişâm, Zührî'ye “Bize yazdırdığın hadisler kayboldu” dedi (aynı hadisleri tekrar yazdırmasını istedi). Zührî “Önemli değil, kâtibi çağır” dedi. Hişâm kâtibi çağırıldı ve 400 hadisi tekrar yazdırdı. Sonra Hişâm önceki nüshayı çıkardı ve yeni yazılan nüsha ile karşılaştırdı. İki nüsha arasında bir harf bile değişiklik yoktu.¹⁴⁶

Zührî ilim öğrenmede gayretli olduğu kadar, öğretme konusunda da gayretliydi. O dönemde genellikle âlimler mescidde halka teşkil ederek ilim öğretirlerdi. Zührî, zaman, zaman mescitlerde hadis dersi verse de onun herhangi bir mescidde halka teşkil ederek diğer âlimler gibi daimî olarak ders verdiğine dair bir bilgi yoktur. Onun çoğunlukla geceleri ders verdiği, bu derslerde arkadaşlarına yemek ve bal şerbeti ikram ettiği, bazen yorulunca “Şiir defterlerini getirin!” dediği nakledilmektedir.¹⁴⁷

Zührî talebelerini ilme teşvik eder ve “İlimden daha üstün bir şeyle Allah'a ibadet edilmemiştir.”¹⁴⁸ derdi. Ders esnasında talebelerin soru sormasını ister ve “İlim bir hazine, soru ise anahtarıdır. Vahşi hayvanların avlanması gibi, ilim de soru ile avlanır.” derdi.¹⁴⁹ Bilhassa yaşı küçük olanları cesaretlendirerek “Yaşınızın küçüklüğünden dolayı kendinizi küçük görmeyin. Ömer b. Hattâb zor bir mesele

¹⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/374.

¹⁴² İbn Hallikân, *Veşeyâtu'l-a'yân*, 4/178.

¹⁴³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/220.

¹⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, 5/332.

¹⁴⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/434.

¹⁴⁶ Fesevî, *Târîh*, 1/640.

¹⁴⁷ Zehebî, *Târîh*, 8/247.

¹⁴⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/365.

¹⁴⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/363.

olduğunda gençleri çağırır onlarla istişare ederek onların akıllarından istifade etmeye çalışırdı” derdi.¹⁵⁰ Zührî ilim talebesinin hocasından ilimle beraber edep de öğrenmesini tavsiye ediyor ve “Biz, bir âlimin yanına gittiğimizde, onun edebinden öğrendiğimiz şeyler, ilminden daha çok hoşumuza giderdi” diyordu.¹⁵¹

Zührî etrafındaki insanlara ilim öğretmek için elinden gelen gayreti gösteriyordu. Hatta zaman zaman ilim öğretmek için bedevîlerin yanına gittiği de oluyordu. İlim öğrenme ve öğretme konusundaki gayretini “Hiç kimse benim ilim öğrenmek için sabrettiğim gibi sabretmedi. Hiç kimse de benim ilmi neşrettiğim gibi neşretmedi” diyerek belirtmiştir.¹⁵²

Zührî ilmiyle amel eden âlimlerdendi. Alnında secde izi görülürdü.¹⁵³ O, “İnsanlar ilmiyle amel etmeyen âlimin sözünü de, ilimsiz amel işleyen kimsenin amelini de hoş görmezler.” diyordu.¹⁵⁴ Bir defasında seferde iken aşura günü oruç tuttu. Ona “Sen Ramazan’da seferde iken orucunu açıyorsun. Şimdi niçin oruç tutuyorsun” denildiğinde “Ramazanda oruç tutamayan diğer günlerde kaza eder. Aşura öyle değildir, geçer gider.” dedi.¹⁵⁵

Zührî dünya malına ehemmiyet vermeyen biriydi. Amr b. Dinâr (ö. 126/744) “Dinar ve dirheme kıymet vermeyenler içinde Zührî gibisini görmedim. Ona göre para hayvan pisliği gibi (kıymetsiz) bir şeydi.” demiştir.¹⁵⁶

Zührî aynı zamanda çok da cömertti. Daha önce fakirlik çektiği için fakirliğin ne demek olduğunu biliyordu. Onun için eline para geçtiği zaman biriktirmez, hemen fakirlere tasadduk ederdi. Kendisi de çok cömert bir insan olan Leys b. Sa’d (ö. 175/791), Zührî’nin cömertliği hakkında şöyle demektedir: “İbn Şihâb’dan daha cömert bir kimse görmedim, Zira o, kendisine gelen herkese yardım ederdi, eğer kendisinde birşey yoksa başkasından ödünç alırdı.”¹⁵⁷ İmam Mâlik de (ö. 179/795) onun için “İnsanların en cömerdi idi” demiştir.¹⁵⁸ Zührî bu cömertliğinden dolayı zaman zaman borçlandığı olurdu. Hatta bir defasında halife Hişâm onun 80. 000 dirhemlik borcunu

¹⁵⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/364.

¹⁵¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/362.

¹⁵² Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/83.

¹⁵³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/437.

¹⁵⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/366; Zehebî, *Siyer*, 5/341.

¹⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, 5/342

¹⁵⁶ Zehebî, *Târîh*, 8/230.

¹⁵⁷ A’zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), s. 255.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/51.

ödemmişti.¹⁵⁹

1.2.3. Eserleri

Bazı kaynaklarda Zührî'nin yalnızca bir kitap telif ettiği söylenirken, bazı kaynaklarda ona: *Nesebü Kureyş*, *Kitâbü'l-megâzî*, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'ân*, *Tenzîlü'l-Kur'ân*, *Meşâhidü'n-Nebi*¹⁶⁰ isimlerindeki kitaplar nispet edilmiştir. Kısaca bunlardan bahsetmek istiyoruz:

Nesebü Kureyş: Ebü'l-Ferec İsfahânî'nin (ö. 356/967) nakline göre Emevî valilerinden Hâlid b. Abdullah el-Kasrî (ö. 126/743) Zührî'den neseple ilgili bir kitap yazmasını istedi. Zührî, Mudar'ın nesebinden başlayarak günlerce bu konu üzerinde durdu. Fakat vali Hâlid daha sonra nesebi bırakıp Peygamberimizin sîretini yazmasını istedi.¹⁶¹ Vali vaz geçtiği halde, Zührî başladığı eseri muhtemelen tamamlamış olmalıdır. Nitekim İmam Mâlik'in (ö. 179/795) "İbn Şihâb'ın kavminin nesebine dair yazdığı kitap haricinde kitabı yoktu. O dönemde insanlar kitap yazmıyorlar, ilmi ezberliyorlardı. İçlerinden kim yazı yazmışsa ezberlemek için yazmış, ezberledikten sonra da onu imha etmiştir." demesi bunu teyit etmektedir.¹⁶² Talebesi Yunus da (ö. 152/769), Zührî'ye "Bana kitaplarını göster!" deyince, o da evindeki bir sepetin içinde kavminin nesebine ait bir kitapla şiir kitaplarını göstermiş ve "Yanımda yazılı olarak bundan başka bir şey yok" demiştir.¹⁶³ İmam Mâlik'in ve Yunus'un bahsettiği neseple ilgili kitap, bahsi geçen kitap olmalıdır. Bununla beraber bu kitap kayıptır.

Kitâbü'l-Megâzî: Kaynaklarda Zührî'ye nispetle bir megâzî (veya siyer) kitabından da bahsedilmektedir. Yukarıda vali Hâlid el-Kasrî'nin Zührî'den bir siyer kitabı istediğini belirtmiştik. Gerçi İsfahânî, Zührî'nin kendinden istenen bu kitabı yazıp yazmadığına dair herhangi bir bilgi vermemektedir, fakat kaynaklarda onun siyere dair bir kitabı olduğu, hatta İslam tarihinde ilk yazılan sîrenin Zührî'nin yazdığı sîre olduğu

¹⁵⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/437.

¹⁶⁰ Fuat Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabî*, Câmîatu'l-İmam Muhammed b. Suud, Riyad, 1991, 1(cüz 2) /77; el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 253 vd.; Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, 42.

¹⁶¹ İsfahânî, Ebü'l-Ferec, *el-Agânî* (Dâru'l-Fikr, 1986), 22/21.

¹⁶² İbn Abdilber, *Câmi*, 1/274.

¹⁶³ Fesevî, *Târîh*, 1/643.

söylenmektedir.¹⁶⁴ Bu kitabın vali Hâlid'in istediği siyer kitabı olması mümkündür. Sehâvî (ö. 902/1497), Zührî'nin megâzî kitabını Haccâc b. Ebî Menî'in (ö. 216/831) rivâyet ettiğini söylemiştir.¹⁶⁵ Zührî'nin hadislerini toplayan Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî (ö. 258/872), Haccâc hakkında "Bana Zührî'nin hadislerinden bir cüz çıkardı. Onların sahih olduğunu gördüm, fakat az bir şey aldım" demiştir.¹⁶⁶ Yahyâ b. Maîn de (ö. 233/848), Zührî'nin talebesi ve ilk siyer müelliflerinden Mûsâ b. Ukbe'ye (ö. 141/758) ait megâzî kitabının Zührî'ye ait olduğunu söylemiştir.¹⁶⁷ Bazı tarihçiler zaman zaman (وقد ذكر الزهري في سيره) diyerek Zührî'nin sîresine atıflar yapmışlardır.¹⁶⁸ Bununla beraber bu kitap bize kadar ulaşmamıştır. Süheyl Zekkâr, Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/827) *Musannef*'inin 14. Bölümü olan *Kitâbü'l-megâzi*'yi kitap haline getirmiş ve bu bölümün kayıp kitap olduğunu iddia etmiştir.¹⁶⁹

Meşâhidu'n-Nebi: Sehâvî, Zührî'nin "*Meşâhidu'n-Nebi*" isimli bir kitabını talebesi Yûnus b. Yezîd'in (ö. 159/775) rivâyet ettiğini söylemiş, fakat kitap hakkında herhangi bir tafsilat vermemiştir.¹⁷⁰

en-Nâsîh ve'l-mensûh fî'l-Kur'ân ve Tenzîlü'l-Kur'ân: Bu iki eser birleştirilerek Doktor Hatem Sâlih Dâmin'in tahkikiyle neşredilmiştir. "*en-Nâsîh ve'l-mensûh fî'l-Kur'ân*" adlı risale 20 sayfa, onun zeyli olan "*Tenzîlü'l-Kur'ân*" ise beş sayfadır.¹⁷¹ Bu iki küçük risale Zührî'nin talebesi Velîd b. Muhammed el-Mukrî (ö. 182/798) kanalıyla gelmiştir. Fakat Velîd, zayıf, metruk ve münkeru'l-hadis olmakla itham edilmiştir.¹⁷² Bu yönüyle risalelerin Zührî'ye nispeti şüpheli görünmektedir.

Zührî'nin halife Velîd'in isteği üzerine halifelerin yaşlarıyla ilgili "*Esnânu'l-Hülefa*" adında bir yazı kaleme aldığı söylenmiştir.¹⁷³ Bu yazılanlar muhtemelen birkaç sayfadan ibaret bir şey olmalıdır.

¹⁶⁴ Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, *Er-Ravdu'l-unf fî şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*, thk: Ömer Abdüsselam es-Selâmî (Beyrut: Dâru İhyâ-u't-Turâsî'l-Arabî, 2000), 2/155; Kettânî, Muhammed b. Cafer, *Hadis Literatürü (er-Risaletü'l-Müstatrafe)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 219.

¹⁶⁵ Sehâvî Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *el-İ'lânu bit-tevbih limen zemme't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, thz), s. 159.

¹⁶⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/671.

¹⁶⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/470.

¹⁶⁸ Süheylî, *Er-Ravdu'l-unf*, 2/155.

¹⁶⁹ Bkz: Süheyl Zekkâr, *el-Megâzi'n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 22 vd.

¹⁷⁰ Sehâvî, *el-İ'lânu bit-tevbih*, 159.

¹⁷¹ Hatem Sâlih Dâmin, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fî'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, 1998.

¹⁷² İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/744.

¹⁷³ Taberî, 6/433.

Fuat Sezgin, sehven Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Cevherî'ye (ö. 454/1062) ait bir kitabı, “*Ehâdis*” adıyla Zührî'ye nispet etmiştir. Bu kitap Zührî'ye değil, Cevherî'ye ait bir kitaptır. Fakat Cevherî de Zühre kabilesine mensup olduğundan onun da nisbesi Zührî'dir. Muhtemelen Fuat Sezgin yalnızca kitabın kapağına bakarak aceleyle hüküm vermiş olmalıdır.¹⁷⁴

1.2.4. Hadislerini Toplamaya Yönelik Çalışmalar

Zührî, hadis ilminde dirâyet ve rivâyet yönünden önemli bir muhaddis olduğu için bazı muhaddisler onun rivâyetlerine ayrı bir önem vererek cemetmeye çalışmışlardır.

Muhaddis Ahmed b. Sâlih el-Mısrî'nin (ö. 248/862) Zührî'nin hadislerini hıfzettiği söylenmiştir. Fakat bu konuda herhangi bir eser telif ettiği bilinmemektedir.¹⁷⁵

Nîsâbûr'un meşhur muhaddislerinden Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî (ö. 258/872) Zührî'nin hadislerini “*Zührîyyat*” adı altında toplayıp tasnif etti. Bu kitabıyla meşhur olduğu için kendisine Zührî denilmiştir.¹⁷⁶ İki cilt olduğu söylenen bu kitap¹⁷⁷ günümüze ulaşmamıştır. Bu eserin VII. (XIII.) yüzyıla ait olduğu belirtilen ve otuz üç hadisten oluşan küçük bir bölümü Zâhiriyye Kütüphanesi'ndedir (Mecmua, nr. 83/10, vr. 140^a-148^b). Süleyman b. Saîd b. Müreyzin el-Useyrî, Ümmülkurâ Üniversitesi'nde *el-İmâm Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî muhaddisen ma'a tahkiki'l-cüz'i'l-münteka min Zührîyyâtihi* adıyla yüksek lisans tezi hazırlamış, ardından bu çalışma iki cilt halinde yayımlanmıştır (Mekke 1419-20/1999).¹⁷⁸

Zühlî, daha sonra “*İlelü hadîsi'z-Zührî*” isimli ikinci bir kitap daha telif etmiştir.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 1(cüz 2) /78; Abdullah Muhammed Hasan Demfu, *Mervîyyatu'l-İmamu'z-Zührî el-mualle*, Mektebetu'r-Reşid, Riyaz, 1999, 1/35.

¹⁷⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/42.

¹⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, 10/10; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 224.

¹⁷⁷ Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 224.

¹⁷⁸ Mehmet Emin Özaşar, “Zühlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları), 44/543, 544.

¹⁷⁹ İbn Hayr İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed, *Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî*, thk: Muhammed Fuat Mansur (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 171; Özaşar, *Zühlî*, 44/543, 544.

İsmâilî ismiyle meşhur olan Ebû Bekr Muhammed b Mihran en-Nîsâbûrî de (ö. 295/907) “*Hadisu ’z-Zührî*” ismiyle bir kitap telif etmiştir.¹⁸⁰

Kütüb-i Sitte müelliflerinden Nesâî de (ö. 303/915) “*Müsnedu hadisi ’z-Zührî bi-ilelihi ve ’l-keîamu aleyh*” isimli bir kitap telif etmiştir.¹⁸¹

Muhaddis İbn Hibbân’ın (ö. 354/965) “*Kitabu ileli hadisi ’z-Zührî*” isimli 20 cüzden oluşan bir kitap telif ettiği söylenmiştir.¹⁸²

Taberânî’de (ö. 360/971) Zührî’nin Enes’den naklettiği rivâyetleri iki cüzde toplamıştır.¹⁸³

Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Mâsercisî en-Nîsâbûrî (ö. 365/976) de Zührî’nin hadislerini toplayanlardandır. Babası Zühlî’nin talebelerinden olan Mâsercisî, Zührî’nin rivâyet ettiği hadisleri bir araya getirdi ve onları çok iyi derecede ezberledi. Bundan dolayı kaynaklarda kendisinden “*ez-Zührîyyü ’s-sagir*” diye bahsedildiği belirtilmektedir. Mâsercisî’nin telif ettiği kitabında Zühlî’nin kitabına eklemeler yaptığı söylenmiştir.¹⁸⁴

1.2.5. Hakkında Söylenenler

Zührî, İslam tarihindeki en önemli hadis âlimlerinden biridir. Bazı âlimler birinci asırda Ömer b. Abdülazîz’i (ö. 101/720) siyaset alanında, Zührî’yi ise hadis ilminde müceddid olarak kabul etmiştir.¹⁸⁵ Bu görüş bile onun hadis ilmindeki önemini ortaya koyacak niteliktedir.

Zührî, kendi döneminde ilmî yönden akranlarından hiçbirinin ulaşamadığı bir makama ulaşmıştır. Bütün büyük muhaddisler onun bu faziletini ve büyüklüğünü tasdik etmişlerdir. İmam Mâlik (ö. 179/795) “Zührî Medine’ye geldiğinde, hiçbir âlim hadis

¹⁸⁰ Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 224.

¹⁸¹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 122.

¹⁸² Hafîb, *el-Câmî li-ahlâkı ’r-râvî*, 2/301.

¹⁸³ Zehebî, *Tezkiretu ’l-Huffâz*, 2/86.

¹⁸⁴ Zehebî, *Siyer*, 16/288, 289; Mustafa Ertürk, “*Mâsercisî*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları), 28/75. Zührî’nin hadislerini cemedeler hakkında tafsilat için bkz: Abdullah Muhammed Hasan Demfu, *Merviyatu ’l-İmamü ’z-Zührî el-mualle*, Mektebetü’r-Reşid, Riyaz, 1999, 1/43 vd.; Darî, *el-İmamü ’z-Zührî*, 340.

¹⁸⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Câmiü ’l-usûl fî ehâdîsi ’r-Resûl*, thk: Abdulkâdir el-Arnâût (Mektebetü’l-Hulvânî, 1972), 11/319; Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcûlarifîn b. Ali, *Feyzü ’l-kadîr Şerhu ’l-Câmiü ’s-sagir* (Mısır, el-Mektebetü’l-ticâriyyeti’l-kübrâ, 1356), 1/9.

rivâyet etmezdi. Bu onun Medine'den ayrılışına kadar sürerdi” demiştir.¹⁸⁶ Mâlik'in bu sözü çok önemlidir. Çünkü Medine sünnetin merkezidir ve bu yüzden “Dâru's-Sünne” olarak isimlendirilmiştir. Sünneti en iyi bilen sahâbîler ve tâbiîn bu şehirde yaşamıştır. Medine'de Zührî varken diğer âlimlerin hadis rivâyet etmeyişi, bütün Medine âlimlerinin onun sünnet konusundaki otoritesini kabul ettiklerini gösterir. Nitekim Medine'nin en büyük âlimi ve fukahâ-yı seb'a'nın başı durumundaki hocası Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) onun hakkında “Arkasında senin gibi birisini bırakan ölmez” demiştir.¹⁸⁷ Süfyân b. Uyeyne de (ö. 178/794) “Zührî Medine ehlinin en bilgilisi, en âlimiydi”¹⁸⁸, “Zührî vefat ettiğinde sünneti ondan daha iyi bilen yoktu”¹⁸⁹ demiştir.

Halife Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720), insanları Zührî'den ilim öğrenmeye teşvik ediyor ve “Geçmiş sünneti ondan daha iyi bilen kimse kalmadı” diyordu. Bunu aktaran Ma'mer “Ömer b. Abdülazîz bu sözü söylediğinde (tâbiînin büyüklerinden) Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve onun dengi olan kimseler hayattaydı” demiştir.¹⁹⁰

Ebû Bekr el-Hüzelî (ö. 167/783) “Biz Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn'le (ö. 110/728) de oturduk. Fakat Zührî'den daha âlim, daha bilgili kimse görmedik” demiştir.¹⁹¹

Eyyûb es-Sahtiyânî de (ö. 131/748) “Zührî'den daha iyi hadis bilen birini görmedim” dedi. Yanındakiler “Hasan da dâhil mi?” dediklerinde “Zührî'den daha iyi hadis bilen birini görmedim” diyerek sözünü tekrarladi.¹⁹² Eyyûb es-Sahtiyânî hadislerin yazılmasını hoş karşılamıyordu.¹⁹³ Fakat “Eğer birinin hadislerini yazacak olsaydım İbn Şihâb'ın hadislerini yazardım” demiştir.¹⁹⁴ Muhtemelen daha sonraları Eyyûb bu fikrini değiştirmiş, -Ma'mer'in, dediğine göre- Zührî'den arz yoluyla hadis almıştır.¹⁹⁵

Şam'ın en büyük âlimlerinden Mekhûl'e (ö. 112/730) “Karşılaştığım âlimler içinde en bilgili olan kimdi?” diye sordular. O da “İbn Şihâb” diye cevap verdi. “Sonra

¹⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/397

¹⁸⁷ Zehebî, *Siyer*, 5/337.

¹⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/74; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/83; Zehebî, *Siyer*, 5/334.

¹⁸⁹ Fesevî, *Târîh*, 1/635; Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/360.

¹⁹⁰ Fesevî, *Târîh*, 1/639; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/72.

¹⁹¹ Fesevî, *Târîh*, 1/621; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/74.

¹⁹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/436; Fesevî, *Târîh*, 1/637; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/73.

¹⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (Riyaz: Dâru'l-Hani, 2001), 1/175.

¹⁹⁴ Zehebî, *Siyer*, 5/339.

¹⁹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/435; İbn Abdilber, *Câmi*, 2/1151; *el-Kifâye*, 266.

kim?” dediler, o yine “İbn Şihâb” dedi. Üçüncü defa sorduklarında o yine “İbn Şihâb” diye cevap verdi.¹⁹⁶

Mekke'nin en büyük âlimlerinden Amr b. Dînâr (ö. 126/744), “Ben şu şu sahâbîleri gördüm, Zührî onları görmedi” diyerek Zührî'yi küçük görüyordu. Zührî Mekke'ye geldiğinde “Beni ona götürün” dedi. Kendisi kötürüm idi. Onu Zührî'nin yanına götürdüler. Bir gün sonra arkadaşlarının yanına geldiğinde “Onu nasıl buldun?” dediler. O da “Vallahi bu Kureyşli genç gibi birini ben şimdiye kadar görmedim.” dedi.¹⁹⁷ Onun “Hadisi Zührî'den daha çok bilen birisini görmedim”,¹⁹⁸ “Sünneti en iyi bilenler içinde İbn Şihâb ve bir adam haricinde kimse kalmadı” dediği nakledilmiştir. Râviler bir adamla Amr'ın kendisini kastettiğini söylemişlerdir.¹⁹⁹

Ma'mer şöyle demiştir: “Velîd b. Yezîd öldürülünceye kadar biz Zührî'den çok hadis rivâyet ettiğimizi zannediyorduk. Ancak Velîd'in ölümünden sonra –Zührî'nin derlediği hadisleri kastederek- kütüphanesinden hayvanlar üzerine yüklenen defterlerin çokluğunu görünce yanlış düşündüğümüzü anladık.”²⁰⁰ “Onun alanında asla Zührî gibisini görmedim.”²⁰¹

Mısır'ın en büyük fakih ve muhaddisi aynı zamanda Zührî'nin talebesi olan Leys b. Sa'd (ö.175/791), onun hakkında şöyle demiştir: “Ben Zührî'den başka bütün ilimleri nefsinde toplamış bir âlim görmedim. Tergîbden bahsettiğinde onun ancak bu konuda iyi olduğunu söylersin. Araplardan ve onların neseplerinden bahsettiğinde ancak bu konuyu en iyi o biliyor dersin. Kur'an ve sünnetten bahsettiğinde de durum böyleydi.”²⁰²

Mâlikî mezhebinin kurucusu ve Zührî'nin talebesi İmam Mâlik “Bir kişi dışında hem fakih hem muhaddis olan bir zata ulaşmadım” dediğinde “Kim o?” diye sordular. Mâlik de “İbn Şihâb ez-Zührî” dedi. Yine onun hakkında “İbn Şihâb'ın dünyada eşi, benzeri yoktur.” demiştir.²⁰³

¹⁹⁶ Fesevî, *Târîh*, 1/636.

¹⁹⁷ İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk: İhsan Abbâs (Beirut: Dâru Sâdır, 1900-1994), 4/177.

¹⁹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/436.

¹⁹⁹ Fesevî, *Târîh*, 1/640.

²⁰⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/435.

²⁰¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/435.

²⁰² Zehebî, *Siyer*, 5/328.

²⁰³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/434.

İbrahim b. Sa'd babasının "Allah Resûlünün vefatından sonra İbn Şihâb'ın topladığı hadisleri başka bir kimsenin topladığını görmedim" dediğini nakletmiştir.²⁰⁴

İmam Şâfiî (ö. 204/819) de, "Eğer Zührî olmasaydı sünnetler Medine'den giderdi" demiştir.²⁰⁵ İmam Şâfiî'nin bu sözü "Medinelilere ait sünnetlerin büyük kısmı yok olur, kaybolurdu" mânâsında olması mümkündür.

Talebesi Hâlid b. Yezîd el-Cumahî (ö. 139/756) "Eğer İbn Şihâb olmasaydı sünnetlerin çoğu kaybolur giderdi" demiştir.²⁰⁶

Buhârî'nin (ö. 256/870) hocalarından Ali b. Medîni (ö. 234/848) şöyle demiştir: "Yaptığım araştırma sonucu isnadların şu altı şahsın etrafında döndüğünü gördüm: Zührî, Amr b. Dînâr, Katâde, Yahyâ b. Ebî Kesîr, Ebû İshak el-Hemedânî ve A'meş".²⁰⁷

İbn Sa'd (ö. 230/845) onun hakkında "Zührî, çok hadis rivâyet eden, sika ve güvenilir bir râvi idi. Ayrıca fakih bir zattı. Her konuda geniş bir bilgisi vardı" der.²⁰⁸

Saîd b. Abdülaziz "İbn Şihâb deniz gibidir" derken,²⁰⁹ İbn Teymiyye de (ö. 728/1328) "Zührî İslam'ı yetmiş yıl muhafaza etti." demiştir.²¹⁰

Buraya kadar zikrettiğimiz sözler Mekke'nin, Medine'nin, Şam'ın, Mısır'ın, Kûfe'nin en büyük âlimlerine ait sözlerdir. Bu ifadeler Zührî'nin yaşadığı dönemde ve sonrasında bütün âlimler tarafından hadis ilminde en yüksek mertebeye olduğunu göstermektedir.

1.2.6. Hakkındaki Tenkitler

Kaynaklarımızda Zührî, hadis rivâyetinde irsâl ve tedlîs yapmakla, bir de Emevîlere yakınlıkla itham edilmiştir. İrsâl ve tedlîs konularını ileride ele alacağımız için, burada yalnızca onun Emevî halifelerine yakın oluşu üzerinde durmak istiyoruz.

Bazı muhaddisler Zührî'yi ilmi birikimi yönünden övmüşler, fakat Emevî halifelerine yakınlığından dolayı da tenkit etmişlerdir. Fakat bu tenkitler aşırı derecede

²⁰⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/434.

²⁰⁵ Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddin, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-luga* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, trz), 1/91.

²⁰⁶ Fesevî, *Târîh*, 1/635.

²⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/34

²⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/439.

²⁰⁹ Fesevî, *Târîh*, 1/639.

²¹⁰ İbnü'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk: Mahmud el-Arnâvût (Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 2/100.

zem tarzında değil, keşke olmasaydı kabilindendir. Şam âlimlerinden Mekhûl (ö. 112/730) “İbn Şihâb insanların en bilginidir. Geçmiş sünneti ondan daha iyi bilen kalmadı”²¹¹ diyerek Zührî’yi övmüş fakat “Keşke kendisini hükümdarların sohbetiyle ifsad etmeseydi” demiştir.²¹² Zührî’den hadis öğrenen Eyyûb es-Sahtiyânî de onun hakkında (ö. 131/748) “Bu beldede ilmi ihya eden, (fakat) sultanla da sohbet eden biridir.” demiştir.²¹³ Bazı muhaddisler bu sebepten dolayı Zührî’den hadis almamışlardır. Muhaddislerin önde gelenlerinden Şu’be (ö. 160/776) onlardan biridir. Kendisi şöyle anlatıyor “Huşeym’le (ö. 183/799) beraber Mekke’ye gittik. Bir defasında onun Zührî ile oturduğunu gördüm. Ona “Ebû Muâviye bu kim?” diye sordum. O da “Beni Ümeyye’nin bir polisi” dedi. Mekke’den döndükten sonra o “Haddesenâ Zührî” diyerek hadis rivâyet etmeye başladı. Ona “Zührî’yi nerede gördün?” dedim. O da “Benim yanımda gördüğün şahıs Zührî’ydi” dedi. Ben de “Kitabı göster!” dedim. Kitabı bana verince kitabı yırttım.²¹⁴ Zehebî, muhaddislerin Emevî halifelerine yakınlığından dolayı Zührî’den hadis almamalarının yanlış olduğunu, onun halifelere yakın olsa bile, sebt ve hüccet olduğunu söyleyerek onları kınar.²¹⁵

Zührî’nin Emevîlere yakınlığı bazı fırka mensuplarının tenkidine de sebep olmuştur. Mu‘tezile mezhebinin kurucularından Amr b. Ubeyd (ö. 143/761) onun için “Ümerânın mendili” demiştir.²¹⁶ Bazı Şîa mensupları da onu Emevîlere yakınlığından dolayı “Nasibî” yani Ehlibeyt’e düşman olmakla itham etmişlerdir.²¹⁷ Oryantalistlerden Goldziher de onu Emevî hilafeti lehinde hadis uydurmakla itham etmiştir.²¹⁸

Zührî’yi tenkit eden Mekhûl ve benzeri âlimler –ki bunlar çok azdır- hükümdarlara yakın olmayı takvâyaya uygun olmayan bir hareket saydıkları için böyle

²¹¹ Zehebî, *Siyer*, 5/336.

²¹² Zehebî, *Siyer*, 5/339; Fesevî, *Târîh*, 1/642.

²¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl* (Riyaz: Dâru’l-Hani, 2001), 3/355.

²¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 7/226.

²¹⁵ Zehebî, *Siyer*, 5/339.

²¹⁶ İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, 55/370. Amr b. Ubeyd hadisçiler tarafından “metrûku’l-Hadis”, “sahibu bid’at”, “kendisinden hadis rivâyet edilecek biri değil”, “hadis rivâyetinde yalan söyler”, “sahâbeye söver” gibi sözlerle tenkit edilmiştir (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 6/246 vd.; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/61 vd). Amr b. Ubeyd, her ne kadar Zührî’yi halifelere yakın olduğu için tenkit etmişse de, sonraları kendisi de Abbâsî halifelerinden Mansûr’un yakın dostlarından olmuştur. Yani tenkit ettiği hale kendisi düçâr olmuştur (Bk: İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 3/461).

²¹⁷ Darî, *el-İmamü’z-Zührî*, s. 471.

²¹⁸ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, çev. Sait Hatiboğlu (Ankara, Otto Yayınları, 2019), 2/59, 62, 63.

söylemişlerdir. Bununla beraber Zührî'nin Emevîlerin zulmüne destek olduğuna dair herhangi bir tarihî bilgi veya tenkit kaynaklarda zikredilmemiştir.

Eğer hükümdar dine aykırı işler yapıyor veya zulmediyorsa, yakınında bulunan âlimler de bu zulümlerde ona destek oluyorsa, bu hal âlimlerin tenkidine sebep olabilir. Fakat böyle bir durum yoksa o âlimleri tenkit etmek doğru değildir. Başta bir peygamber olan Hz. Yûsuf (a.s) olmak üzere, pek çok sâlih âlimin, sultanlara yakın olduğu bilinmektedir. Örneğin tâbiînden Şa'bî (ö. 109/727), Kabîsa b. Ebî Züeyb (ö. 86/705), Recâ b. Hayve (ö. 112/730), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Ebü'z-Zinâd (ö. 130/747), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Şâfiî (ö. 204/819) ve daha pek çok âlim hükümdarların meclislerine katılmışlardır. İmam Mâlik'e "Sen sultanların yanına giriyorsun. Hâlbuki onlar haksızlık yapıyor ve zulmediyorlar." diyenlere "Allah sana merhamet etsin! O halde hak nerede söylenecek" demiştir.²¹⁹ Yani sâlih zatlar sultanların yanından uzaklaşsa, o zaman onların etrafını bozuk insanlar saracak ve onlar sultanları kötülöklere yönlendireceklerdir. Dolayısıyla ihlâslı, müttaki âlimlerin hükümdarların yakınlarında olup, onları hakka ve adalete yönlendirmesi tenkit edilecek değil, tasvip ve teşvik edilecek bir davranıştır.

Kanaatimizce Zührî'nin Emevîlere yakın olması Müslüman toplum için daha faydalı olmuştur. Çünkü Zührî onlarla yaptığı sohbetlerde, hiçbir zaman dalkavukluk etmemiş, tam tersine yeri geldiğinde onların hoşuna gitmeyecek şeyler söyleyerek, onları irşad etmiş, doğru yola sevk etmiştir. Nitekim İmam Evzâî (ö. 157/773) "İbn Şihâb huzuruna girdiği hiçbir hükümdara kesinlikle dalkavukluk yapmamıştır. Hişâm'ın hilafeti esnasında tâbiîn içinde ondan daha fakih/anlayışlı bir kimseyle karşılaşmadım"²²⁰ diyerek bunu açıkça belirtmiştir.

Eğer Zührî ve benzeri âlimler olmasa Emevîler belki de daha çok yoldan çıkarlardı. Şu rivâyet sözümüzü destekler mahiyettedir: Halife Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717) Zührî ile otururlarken içeriye bir adam girer. Süleyman adama, "Sen şöyle şöyle yapmışsın ve şöyle şöyle demişsin" der. Adam "Öyle bir şey yapmadım, öyle bir şey de söylemedim" der. Süleyman, "Bunu bana söyleyen adam doğru biridir" deyince

²¹⁹ İbn Abdilber, *Câmi*, 1/641.

²²⁰ Fesevî, *Târîh*, 1/639.

Zührî konuşmaya müdahale eder ve “Nemmâm kişi doğru olamaz” der. Bunun üzerine Süleyman, Zührî’ye “Doğru söyledin” diyerek adamı gönderir.²²¹

Bu kıssa açıkça Zührî’nin Emevîlerin zulmüne engel olduğunu göstermektedir.

Zührî şöyle bir rivâyet nakletmektedir: Bir adam Abdullah b. Ömer’e “Ey Ebû Abdurrahman! Biz bu emîrlerin yanına giriyoruz. Onlardan bazıları hükümlerinde zulmediyor, biz de onlara ‘Allah seni başarılı kılsın!’ diyoruz. Bizden biri adamın yüzüne bakıp (yüzüne karşı) onu övüyor.” dedi. İbn Ömer de “Biz Allah Resûlünün sahâbîleri olarak bu tür işleri nifâk (alameti) sayıyorduk. Fakat siz ne sayıyorsunuz bilmiyorum” dedi.²²²

Eğer Zührî zalimlere yardım eden, dalkavuk biri olsaydı, kendi aleyhine olacak böyle bir rivâyeti nakletmezdi. Çünkü onun düşmanları bu rivâyeti onun aleyhinde kullanarak “Sen de böyle yapıyorsun” derlerdi. Onun Emevîlerin zulümlerine yardım ettiğine dair kaynaklarda herhangi bir faaliyetinden söz edilmemektedir.

Zührî’nin Emevî halifelerine dalkavukluk yapmadığıyla ilgili bazı deliller aşağıda zikredilecektir.

1.2.6.1. Şîilerin İddiası

Şîiler kendilerine taraftar olmayan veya düşman olanları, bilhassa Hâricîleri ve Emevîleri “Nâsibe” olarak isimlendirmişlerdir. Şîi kelâmcı ve fakihlere göre nâsibe mümin kabul edilmez, böyleleri dünya ve âhirette kâfir muamelesi görür.²²³ Zührî de bazı Şîi müelliflerce nâsibî olmakla itham edilenlerdendir.²²⁴ İbn Ebî’l-Hadîd (ö. 656/1258), onun için “Zührî İmam Ali’den inhiraf edenlerdendi”²²⁵ derken Tabersî ve Mâmekânî onu Hz. Ali’ye düşman olarak nitelemişlerdir.²²⁶

Şîi müelliflerin bu iddiasını sahih rivâyetler yoluyla delillendirmek çok güçtür. Çünkü kaynaklarda Zührî’nin Emevîler lehine, Ehlibeyt aleyhine ya da Hz. Muâviye’yi

²²¹ el-Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ’ü ‘ulûmi’-d-dîn* (Mısır, Mektebetu’-Ticariyetu’l-Kübrâ, tsz), 3/156.

²²² Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, thk: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994), 12/361, hn. 13264.

²²³ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), “Nâsibe”, 243.

²²⁴ Günümüzde bazı şahıslar da tam tersine Zührî’yi Şîi olmakla itham etmişlerdir. Bkz: İnam Ul Haq, *Pakistan’da Hadis Tartışmaları* (Sakarya: Sakarya Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 217.

²²⁵ İbn Ebî’l-Hadîd, *Şerhu Nehci’l-belâga*, thk: Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim (Masâdiru’l-Hadisi’s-Seniyye, b.y., 1959), 4/102.

²²⁶ Darî, *el-İmamü’z-Zührî*, s. 474.

öven, Hz. Ali'yi kötüleyen herhangi bir rivâyetine rastlanmamaktadır. Aksine kaynaklarda onun Hz. Ali'yi öven, Hz. Muâviye'yi tenkit eden bazı rivâyetleri durumun tam tersine olduğunu göstermektedir. Hatta o, bazı Emevî halifelerine karşı Hz. Ali'yi savunmuştur. Bu konuda bazı rivâyetler şöyledir:

Buhârî'nin (ö. 256/870) nakline göre Zührî şöyle demiştir: “Velîd b. Abdülmelik bana ‘Ali’nin de Hz. Âişe’ye iftira edenlerden olduğuna dair sana bilgi ulaştı mı?’ dedi. Ben de ‘Hayır! Fakat senin kavminden (Kureyş’den) Ebû Seleme b. Abdurrahman ve Ebû Bekr b. Abdurrahman b. Hâris bana, Hz. Âişe’nin ikisine hitaben Ali’nin bu iftiradan uzak olduğunu söylediğini bildirdiler.’ dedim.”²²⁷

Benzer bir iddia halife Hişâm’dan da nakledilmiştir. İmam Şâfiî’nin (ö. 204/819) amcasından nakline göre fukahâ-yı seb‘a’dan olan Süleyman b. Yesâr (ö. 107/725), halife Hişâm b. Abdülmelik’in huzuruna girdi. Hişâm “Ey Süleyman *‘içlerinden elebaşılık yapana ise büyük azap vardır.*”²²⁸ âyetinde bahsi geçen kimdir?” dedi. Süleyman da “Abdullah b. Übey’dir” dedi. Hişâm “Yalan söylüyorsun. O, Ali’dir” dedi. Süleyman da “Müminlerin emîri ne dediğini daha iyi bilir.” deyip sustu. Çok geçmeden meclise Zührî geldi. Hişâm aynı soruyu ona da sordu. Zührî “İbn Übey’dir” dedi. Hişâm ona da “Yalan söylüyorsun. O Ali’dir” dedi. Zührî buna kızdı ve “Ben mi yalan söylüyorum? La eba lek. Eğer semâdan bir münadi Allah yalanı helal kıldı dese, ben yine yalan söylemem. Bana Urve, Saîd, Ubeydullah ve Alkame, Âişe’den naklen *‘içlerinden elebaşılık yapana ise büyük azap vardır.*”²²⁹ âyetinde bahsi geçen kişi Abdullah b. Übey’dir dedi.”²³⁰

“La eba lek” (Senin baban yok) ifadesi Araplar tarafından bazen medh, bazen de zem ve taaccüb için kullanılır.²³¹ Burada zem ve tahkir için kullanılmıştır. Zührî’nin bu sözü, onun cesaretini ve korkusuzluğunu gösterdiği gibi, Hişâm’ın da bu yüzden ona herhangi bir ceza vermemesi, onun halifenin katında büyük bir yeri olduğunu göstermektedir.

²²⁷ Buhârî, *Megâzi*, 32.

²²⁸ Nur 24/11.

²²⁹ Nur 24/11.

²³⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/339; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 7/545.

²³¹ Bkz: İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadis ve’l-eser*, thk: Tahir Ahmed ez-Zavî-Mahmud Muhammed et-Tanahî (Beyrut: Mektebetu’l-İlmiyye, 1979), 1/19.

Zührî ile halife Hişâm arasında geçen bu diyalog, “Zührî otoriteye karşı çok uysaldı, onların baskılarından dolayı Emevîler lehine hadis uyduruyordu” diyen Goldziher’in iddiasının da asılsız olduğunu göstermektedir.²³²

Zührî Emevî halifelerine karşı Hz. Ali’yi müdafaa ettiği gibi, Ehlibeyt’e karşı da her zaman saygılı olmuş, hatta onlardan hadis rivâyet etmiştir. Örneğin, Hz. Hüseyin’in Kerbelâ’da kurtulan tek oğlu ve Ehlibeyt imamlarından Ali b. Hüseyin (ö. 94/712), Şiflerce “on iki imam”ın dördüncüsü olarak kabul edilir. Çok ibadet ettiği için de Zeynülâbidîn ismiyle meşhur olmuştur.²³³ Zührî, Ali b. Hüseyin’den ders almış, ondan bazı hadisler rivâyet etmiştir. Onun “Hz. Ali > Hz. Hüseyin > Ali b. Hüseyin > Zührî” kanalıyla aktardığı rivâyet tariki bazı muhaddislerce ‘esahhu’l-esanîd’den yani en sahih senedlerden sayılmıştır.²³⁴ Zührî onun hakkında “Ben en çok Ali b. Hüseyin’in meclisinde olurdum. Ondan daha fakih birini görmedim. Fakat o, az hadis nakledenlerdendi. O, Ehlibeyt’in en faziletlisi ve en güzel ibadet edeniydi.” demiştir.²³⁵ Zührî ayrıca Hz. Ali’nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye’nin çocukları Abdullah ve Hasan’dan da rivâyette bulunmuştur.²³⁶

Ehlibeyt’e son derece saygı gösteren, onlardan ders alan, hadis rivâyet eden, Emevî halifelerine karşı Hz. Ali’yi savunan Zührî’yi Ehlibeyt düşmanı göstermek gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Üstelik Zührî Hz. Ali’nin faziletleriyle ilgili bazı hadisler de rivâyet etmiştir. Örneğin, Zührî hocası Saîd b. Müseyyeb’den mürsel olarak şu rivâyeti aktarır: Hayber savaşında Peygamberimiz “*Sancağı öyle birine vereceğim ki, o Allah’ı ve Resûlünü sever, Allah ve Resûlü de onu sever.*” dedi ve sancağı Ali’ye verdi.²³⁷ Yine Peygamberimizin Hz. Ali’ye hitaben “*Hârûn, Mûsâ’ya nasılsa sende bana öylesin, fakat benden sonra peygamber yoktur.*” hadisini de rivâyet etmiştir.²³⁸

²³² Goldziher İgnaz, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, çev. M. Sait Hatiboğlu (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 2/59, 62, 63.

²³³ Ahmet Saim Kılavuz, “Zeynelabidin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/365.

²³⁴ Süyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir, *Tedribü’r-râvî fî şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, thk: Muhammed Eymen b. Abdullah (Kahire: Dâru’l-Hadis. 2004), 57.

²³⁵ Zehebî, *Tezkiretu’l-huffâz*, 1/60.

²³⁶ Ahmed, *Müsned*, hn. 592, 812, 1204.

²³⁷ Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî, *Musannefü Abdürrezzâk*, thk: Habiburrahman el-A’zamî (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1403), 5/287, hn. 9637; İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir b. Abdullah b. Ebû Şeybe, *Musannef İbn Ebû Şeybe*, thk: Kemâl Yusûf el-Hût (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), 6/369, hn. 32098

²³⁸ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, 1/146, hn. 328.

Hasan-ı Basrî'nin Emevîler'den çekindiği için Hz. Ali'den rivâyet ederken onun adını açıkça zikretmediği rivâyet edilir.²³⁹ Böyle bir ortamda Zührî'nin hem Hz. Ali'den hem de onun çocuklarından hadis rivâyet etmesi, hem de Hz. Ali'nin faziletine dair rivâyetleri aktarması onun Emevîler'den korkmadığını göstermektedir.

Yaptığımız araştırmada Zührî'nin Hz. Ali'nin faziletiyle ilgili hadis naklettiği, fakat Hz. Muâviye'nin fazileti hakkında bir tane bile hadis nakletmediği görülmüştür. Üstelik tam aksine kaynaklarda onun, bazı uygulamalarından dolayı Hz. Muâviye'yi tenkit ettiği görülmektedir. Örneğin, Zührî, iki şahidin olmadığı yerde bir şahit ve yeminle hükmetmenin bid'at, bu şekilde ilk defa hükmeden kişinin Muâviye olduğunu söylemiş ve Hz. Muâviye'yi bid'at çıkarmakla itham etmiştir.²⁴⁰ Benzer bir rivâyette de Zührî "Resûlullah döneminde, Ebû Bekir ve Ömer döneminde, müslimin kâfire, kâfirin de müslime mirasçı olmadığını, fakat Muâviye hilafete geçtiği dönemde onun emriyle – sünnete muhalif olarak- müslimin kâfire mirasçı olduğunu, kâfirin müslime mirasçı olamadığını, sonraki halifelerin de bunu devam ettirdiğini, Ömer b. Abdülazîz halife olduğunda tekrar ilk sünnete döndüğünü" söylemiştir.²⁴¹ Bu rivâyette de Hz. Muâviye açıkça tenkit edilmektedir.²⁴²

Bilindiği gibi Emevîler Hz. Osman'ı seviyorlar, Hz. Ali'ye ise buğz ediyorlardı. Zührî Hz. Osman'ın, Hz. Ali'den üstün olduğunu kabul etmekle beraber,²⁴³ bazı rivâyetlerde Hz. Osman hakkında Emevîlerin hoşlanmayacağı şekilde konuşmuştur. Örneğin Ma'mer, Zührî'ye "Hudeybiye'de Peygamberimizin kâtibi kimdi?" diye sorduğunda, Zührî gülmüş ve "O, Ali b. Ebî Tâlib idi. Şunlara (yani Emevîler'e) sorsan onlar Osman'dı derler." demiştir.²⁴⁴ Burada açıkça Emevîler tenkit edilmektedir.

Benzer bir rivâyet de şöyledir: Zührî, Hz. Âişe'den şu rivâyeti aktarır: Peygamberimizin huzuruna Hz. Ebû Bekir girer Peygamberimiz toparlanmaz, Hz. Ömer girer toparlanmaz. Fakat Hz. Osman girmek için izin isteyince elbisesini düzeltir ve oturur. O gittikten sonra Hz. Âişe bunun sebebini sorar. Peygamberimiz de "*Osman*

²³⁹ Süyutî, *Tedrîb*, s. 167.

²⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, hn. 23176, 35773.

²⁴¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, hn. 31448.

²⁴² Hz. Muâviye'nin bu uygulaması hakkında tafsilat için bkz: Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 452.

²⁴³ Fesevî, *Târîh*, 2/806.

²⁴⁴ Abdurrezzâk, *Musannef*, 5/342, hn. 9722.

*utangaç bir adamdır. Bu haldeyken ona izin verseydim ihtiyacını açamaz, gider diye korktum.*²⁴⁵

Ma‘mer’in *Câmî*’ine göre Zührî bu rivâyeti aktarmış sonra da “Bu hadis, yalancılardan ‘*Meleklerin hayâ ettiği birinden ben hayâ etmeyeyim mi?*’ şeklinde değildir.” diyerek bazı ravilerin “*Meleklerin hayâ ettiği kişi*” şeklindeki rivayetlerin sahih olmadığını söylemiştir.²⁴⁶ Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *Müsned*’inde yukarıdaki hadis Leys<Zührî tarikiyle aktarılmış, fakat Zührî’nin sözünden bahsedilmemiştir. Üstelik rivâyetten hemen sonra Leys’in “İnsanlardan bir cemaat Peygamberimizin Hz. Osman hakkında ‘*Meleklerin hayâ ettiği birinden ben hayâ etmeyeyim mi?*’ dediğini nakletmişlerdir” sözü aktarılmıştır.²⁴⁷ Her ne kadar Leys açıkça söylemiyorsa da bu sözüyle hocasına muhalefet ettiği anlaşılmaktadır.

Burada bizim dikkat çekmek istediğimiz nokta, Zührî eğer Emevîler lehine hadis uyduran biri olsaydı bu tür rivâyetleri reddetmek değil, kabul etmesi, hatta bunlara ek başka rivâyetler uydurması gerekirdi. Hâlbuki kaynaklarda Zührî’nin rivâyetleriyle ilgili yaptığımız araştırmada bu tür rivâyetlerden bir tane bile bulabilmiş değiliz. Dolayısıyla “Zührî Emevî sempaticanı idi, onlar lehine hadis uyduruyordu” sözü, mesnetsiz bir iftira olarak kalmaktadır.

1.2.6.2. Oryantalistlerin İddiaları

Oryantalistlerden Yahudi asıllı Ignaz Goldziher (ö. 1921), Zührî’nin Emevîler lehine hadis uydurduğunu iddia etmiş, Hollandalı G. H. A. Juynboll da (ö. 2010) hadis tarihinde Zührî nisbeli pek çok kimse olduğunu, meşhur Zührî ile diğer Zührîlerin birbirine karıştığını, bu yüzden Zührî kanalıyla gelen rivâyetlerin sağlam olmadığını iddia etmiştir. Bu iki iddia üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

1.2.6.2.1. Goldziher

Goldziher, Zührî’nin, müttaki, pula paraya ehemmiyet vermeyen bir kişi olduğunu kabul etmekle beraber, onun idarecilerin baskılarına mukavemet edemediğini, otoriteye karşı oldukça uysal olduğunu ve Emevî Devleti menfaatleri için hadis

²⁴⁵ Ma‘mer, *Camî*, 11/232, hn. 20409.

²⁴⁶ Ma‘mer, *Camî*, 11/232, hn. 20409.

²⁴⁷ Ahmed, *Müsned*, hn. 514.

uydurduğunu iddia etmiştir.²⁴⁸ İddiasına delil olarak da Zührî'nin şu sözünü zikretmiştir: “Bu idareciler (ümerâ) bizi zorlayınca kadar, ilmi (hadisi) yazmaktan (كِتَابَ الْعِلْمِ) hoşlanmıyorduk. Sonra Müslümanların hiçbirini bundan menetmememiz gerektiğini anladık”²⁴⁹

Yukarıda kaydettiğimiz rivâyetler Zührî'nin Goldziher'in iddia ettiği gibi hiç de uysal biri olmadığını, Emevî Devleti lehine hadis uydurmak değil, tam tersine bu tür rivâyetlere karşı çıktığını, hatta bu konuda çok sert ifadeler kullandığını göstermektedir. Dolayısıyla Goldziher'in ifadeleri iftiradan başka bir şey değildir. O, Zührî'nin “Bu ümerâ bizi hadis yazmaya zorladı” sözünü ise “hadis uydurmaya zorladı” şeklinde tahrif etmiş,²⁵⁰ bu konuda müracaat ettiği kaynakları ya anlamamış veya konuyu bile bile tahrif etmiştir.

Hâlbuki hadisleri yazmakla, hadis uydurmak farklı şeylerdir. Sahâbîler ve ilk dönem tâbîleri arasında hadisleri yazmak veya yazmamak konusunda bir ihtilaf vardı. Nitekim Goldziher de kitabında “*Hadislerin Yazı ile Tespiti*” adında bir başlık atmış ve yazıya taraftar olanlarla olmayanlar hakkında tafsilatlı bilgi de sunmuştur.²⁵¹ Zührî de başlangıçta hadislerin yazılmasına sıcak bakmıyordu. Fakat Ömer b. Abdülazîz ve Hişâm b. Abdülmelik'in hadisleri yazması için ona emir vermelerinden sonra, Zührî de bu konudaki görüş ve tavrını değiştirmiştir. Zührî'nin bahsettiği konu budur. İbn Asâkir'in rivâyet ettiği şu olay da bunu göstermektedir: “Zührî yanında (rivâyet ettiği) hadislerin yazılmasına müsaade etmezdi. Sonra Hişâm b. Abdülmelik, çocuklarına hadis yazması için zorladı, o da onlara hadis yazdırdı. Zührî, Hişâm'ın yanından çıktıktan sonra mescide girdi, bir direğe sırtını verdi ve ‘Ey hadis talipleri!’ diye seslendi. Onun yanında toplandıklarında ‘Ben sizi hadis yazmaktan menetmiştim. Biraz önce

²⁴⁸ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/59, 62, 63.

²⁴⁹ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/62, 63; rivâyet için bkz: Ma‘mer b. Râşid, *El-Câmi’ (Mülhak bi-Musannef Abdurrezzâk)*, thk: Habiburrahman el-A‘zamî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 11/258, hn. 20486; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân, ed- Dârimî, *Sünenü Dârimî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), *Mukaddime*, 36/410.

²⁵⁰ Goldziher, 2/62, 63; Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 41, 42; Mustafa es-Sıbaî, *es-Sünnetu ve mekânetuha fi't-teşri'i'l-İslâmî* (Dımaşk-Beyrut: Dâru's-Selâm, 2008), 207. Oryantalist Guillaume de Zührî'nin bu sözünü hadis uydurma olarak algılamıştır. Bkz: A‘zamî, s. 257.

²⁵¹ Goldziher, 2/267-278.

müminlerin emîrine hadis yazdım. Gelin siz de yazın!’ dedi. O gün insanlar ondan hadis yazdılar.²⁵²

Zührî’nin hadis uydurması bir yana, tam tersine o hadislerin sağlam bir şekilde gelecek kuşaklara aktarılması için çaba sarfetmiştir. Şu rivâyet Goldziher’in sözünü yalanlamaktadır: Halife Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715), Zührî’ye, Şam ehlinin “Allah bir şahsı halkın üzerine idareciliğe getirdiğinde onun iyiliklerinin yazılıp, kötülüklerinin yazılmayacağına” dair bir hadis naklettiklerini söyler. Zührî de “Ey müminlerin emîri! Bu bâtıldır” der ve şu soruyu sorar: “Allah katında hem peygamber hem de halife olan mı üstündür, yoksa peygamber olmayıp yalnızca halife olan mı üstündür?” Velîd de “Bilakis. Peygamber ve halife olan üstündür.” der. Zührî de “Allahu Teâlâ peygamberi Dâvûd’a (a.s) şöyle diyor ‘*Ey Dâvûd! Seni şüphesiz yeryüzünde hükümler kıldık, o halde insanlar arasında adaletle hükmet, heva ve hevese uyma, yoksa seni Allah’ın yolundan saptırır. Doğrusu, Allah’ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin azap vardır*’²⁵³. İşte bu hem halife hem peygamber olan birine Allah’ın tehdididir. Peygamber olmayan biri için ne dersin?’ Zührî’nin bu sözü üzerine Velîd ‘Bu insanlar bizi dinimizden saptırıyorlar’ der.²⁵⁴

Bu rivâyet açıkça Zührî’nin uydurma hadislere karşı olduğunu ve Emevîler lehine hadis uydurmadığını göstermektedir.

Bilindiği gibi İslam âlimleri hadislerin sıhhatini tespit edebilmek için isnad sistemini oluşturmuşlardır. Zührî isnad konusunda en titiz olan âlimlerdendir. İsnada bu kadar önem veren birinin hadis uydurması birbiriyle çelişen bir durumdur. İmam Mâlik (ö. 179/795) şöyle demiştir: “Bu ilim dindir. Bu sebeple dininizi kimden aldığınıza iyi bakın! Şu Mescid-i Nebevî’de ‘Falan şöyle dedi, Allah Resûlü şöyle dedi’ diyen 70 kişiye eriştim. Eğer onlara beytülmal teslim edilseydi, onlar bu işde güvenilir (layık) kimselerdi. Fakat ben onlardan hiçbir hadis almadım. Çünkü bu işin ehli değillerdi. Bize (Medine’ye) Zührî gelirdi de o (diğer âlimlere nispetle) genç biri olduğu halde onun evinin önünde çok kalabalık olurduk.²⁵⁵

²⁵² İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Muhtasar Tarihu Dimâşk li’bn-Asâkir*, thk: İbrahim Sâlih (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1988), 23/234; benzer bir rivâyet için bkz: Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/363.

²⁵³ Sad 38/26.

²⁵⁴ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu’l-ferid* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983), 1/57.

²⁵⁵ Zehebî, *Târîh*, 8/236; a.mlf., *Siyer*, 5/343.

Zührî ile aynı zamanda yaşayan, ondan ilim öğrenen, insanların Zührî'ye verdikleri kıymeti bizzat gören ve İslâmî ilimlerde sözü hüccet olan İmam Mâlik gibi birinin şahitliği, elbette İslam'a düşmanlığı aşikâr olan Goldziher'in mesnetsiz sözüne tercih edilmelidir.

Goldziher'in Zührî'nin uydurduğunu iddia ettiği hadislerden birisi üç mescidi ziyaretle ilgili rivâyettir. Zührî, hocası Saîd b. Müseyyeb'den, o da Ebû Hüreyre'den Peygamberimizin “*Ziyaret amacıyla üç mescidden başka mescide yolculuk yapılmaz. Onlar da Mescid-i Haram, Mescid-i Resûlullah ve Mescid-i Aksâ'dır.*”²⁵⁶ dediğini rivâyet etmiştir.

Şîf tarihçi Ya'kubî (ö. 292/905), Emevî Halifesi Abdülmelik'in Mekke'ye giden hacıların Abdullah b. Zübeyr'e biat edeceğinden endişe ederek onları hacdan menettiğini ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin mezkûr rivâyetini aktararak, Kudüs'teki “*Sahre*” denilen taşın Kâbe gibi olduğunu, onun etrafında dönmenin tavaf yerine geçeceğini söylediğini ve insanları buna teşvik ettiğini nakletmektedir.²⁵⁷

Goldziher, Ya'kubî'nin kitabını kaynak göstererek mezkûr hadisi Zührî'nin Emevîlere yaranmak için uydurduğunu iddia etmiş ve şöyle demiştir: “Muttaki ilahiyatçı Zührî, Peygambere isnaden bir söz icad ve neşrederek, siyasi sebeplerin gerektirdiği bu reformu haklı çıkarma işini üzerine almıştır ki, bu söze göre haccın makbul olduğu üç mescid bulunacaktır: Mekke'ninki, Medine'ninki ve Beytülmakdis'inki. Bu hadis, asıl maksadına nüfûz edilmesini ilave bir cümleye bırakmaktadır. Muhtemelen ilk metne dâhil olan bu cümle, daha sonraları, tesviyeci Ehl-i sünnet tarafından, diğer benzerlerinde olduğu gibi, yukarıdaki sözden de tasfiye edilmiş bulunuyor. Cümle şöyledir: ‘Kudüs'ün Beytü'l-Makdis'indeki bir namaz, diğer mâbetlerde kılınan bin namazdan evlâdır.’ Yani Mekke ve Medine'ninki de dâhil.”²⁵⁸

²⁵⁶ Ahmed, *Müsned*, 12/116, hn. 7191, 12/191, hn. 7249; Buhârî, *Kitabu fadlu's-salât fi mescidi Mekke ve'l-Medine*, bab 1; Müslim, *Kitabu'l-Hac*, bab, 95, hn, 1397.

²⁵⁷ Ya'kubî, *Târîh*, thk: Muhammed Sâdik (Necef: Menşuratu'l-Mektebeti'l-Haydariye, 1964), 3/8.

²⁵⁸ Goldziher, 2/59. Goldziher bu paragrafa düştüğü dipnotta da “Kubbetü's-Sahre'nin hac yeri olarak ikâmesinde Zührî'nin oynadığı rol üzerinde Sünnî tarihçilerin sükût etmiş olmaları hayret verici bir şey değildir” diyerek güya Sünnî âlimlerin bu konuyu örtbas ettiğini ima etmiştir (A.g.y.) Ayrıca Goldziher'in naklettiği “*Kudüs'ün Beytü'l-Makdis'indeki bir namaz, diğer mâbetlerde kılınan bin namazdan evlâdır*” hadisi, münker bir rivâyettir (bkz: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 45/597, 598, hadis no: 27626. Muhakkikin yaptığı izah). Bu rivâyetin sahih, mahfuz ve meşhur olanı “*Benim bu mescidimde kılınan bir namaz*

Goldziher, kaynak gösterdiği Ya‘kubî’nin sözlerini –ki o da herhangi bir kaynak göstermemiştir- kendi tahminlerine göre daha da genişletmiş, metinde hac ifadesi olmadığı halde bunu eklemiş, bu esnada da Zührî ve Ehl-i sünnet âlimlerine iftira etmekten çekinmemiştir. Goldziher’in bu iddiası daha sonra bazı oryantalistlerce de tekrar edilmiştir.²⁵⁹

Goldziher’in 1890 yılında yayınlanan *Muhammedanische Studien* adlı kitabı, günümüze gelinceye kadar pek çok Müslüman araştırmacı -bilhassa Mustafa es-Sıbaî ve Mustafa el-A‘zamî- tarafından tenkit edilerek, onun bu iddiasının yanlışlığı ortaya konulmuştur.²⁶⁰ Fakat nedense günümüzde İslam ülkelerinde yaşayan bazı araştırmacılar yapılan tenkitlerden haberleri yokmuş gibi Goldziher’in bu iddiasını benimsemiş ve aynı şeyleri söylemişlerdir.²⁶¹

Burada Goldziher’in iddiasının yanlışlığını maddeler halinde ele almak istiyoruz:

1. Goldziher’in hadislere yaklaşımı objektif olmadığı gibi, belli bir kriteri, ölçüsü de yoktur. O hoşuna gidene sahih, hoşuna gitmeyene uydurma diyebilmektedir. Örneğin, “*Kim benim namıma bir söz uydurursa ...*” hadisini 80 kadar sahâbînin rivâyet ettiğini ve bütün İslam âlimlerinin de bu hadisi sahih kabul ettiklerini aktaran Goldziher buna uydurma diyebilmiş,²⁶² fakat Ehl-i sünnete ve Emevîlere

Mescid-i Haram hariç diğer mescidlerde kılınan bin rekât namazdan efdaldır” şeklindedir (Bkz: *Müsned*, 1605, 4646, 4838, 5153 nolu hadisler).

²⁵⁹ Mustafa el-A‘zamî, kitabının dipnotunda şu isimleri ve kitapları verir: Guillaume’dan başka mesela bk. J. Walther, “Kubbat al-Sakhrâ” maddesi, El; Ruth, “Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period”, A.J.S.L cild, III, s.252; F. Buhl, “al-Kuds” mad. A‘zamî, s. 261.

²⁶⁰ Mustafa es-Sıbaî, *es-Sünnetu ve mekânetuha fi’t-teşri’i’l-İslâmî* (Dimaşk-Beyrut: Dâru’s-Selâm, 2008), 203 vd.; el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 261 vd.; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 141 vd.; a.mlf., *Goldziher’in Hadisle İlgili Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi*, AÜİFD, 15/43-55; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*; a.mlf., *Oryantalistler ve Hadis* (İstanbul: İFAV, 2013), s. 42-46; Mehmet S. Hatiboğlu, “Goldziher, İgnaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/103; Darî, *el-İmamü’z-Zührî*, s. 455 vd.

²⁶¹ Hakkı Dursun ve arkadaşları tarafından hazırlanan *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi* adlı kitapta “Emevîlerin bir kısım muhaddisi hadis uydurmaya zorladıkları, onların da Hz. Osman ve Beyt-i Makdis’in faziletine dair hadis uydurdıkları, Zührî’nin de bunu itiraf ettiği” ifade edilmektedir. Kaynak olarak Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihal* (1/149) adlı kitabı gösterilmişse de Şehristânî’nin kitabında Zührî’nin herhangi bir itirafından söz edilmez (Bkz: Hakkı Dursun vd., *Büyük İslam Tarihi*, 2/448). Mehmet Azimli de Goldziher’in sözüne benzer sözler söylemektedir (Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, 173). Azimli’nin iddialarının tenkidi için bkz: Şaban Öz, *Farklı Siyeri Okumak* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 153 vd.

²⁶² Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/132, 133. Hadisi rivâyet eden sahâbîler hakkında bkz: Kettânî, *Nazmu’l-mutenasir mine’l-hadisi’l-mütevâtir* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983), 35.

düşman olan Şîî müellif Ya‘kubî’nin²⁶³ sözünü kabul etmiştir. Bütün İslam âlimlerince sahih kabul edilmiş bir hadise uydurma diyen birinin, Ya‘kubî’nin sözünü delilsiz kabul etmesi subjektif, ideolojik ve önyargılı bir yaklaşımdır.

2. Goldziher, Zührî’yi hadis uydurmakla itham ederken kendi kendisiyle çelişkiye düşmüştür. Çünkü hadis tarihinde yapılan araştırmalar en çok hadis uyduran fırkanın Şîîler olduğunu göstermektedir.²⁶⁴ Goldziher de Şîa’nın en çok hadis uyduran fırka olduğunu kabul etmektedir.²⁶⁵ Buna rağmen o, Şîî müellif Ya‘kubî’nin sened zikretmeden veya kendisinden önceki herhangi bir kaynağı göstermeden aktardığı rivâyeti sahih kabul ederek fikrini ona bina etmiştir. Bu durum onun kuralsız ve keyfi bir şekilde hareket ettiğini göstermektedir. Aşağıda sıralayacağımız delillerden de anlaşılacağı üzere, bu rivâyet Emevî düşmanları -muhtemelen Şîa- tarafından Emevîleri karalamak için uydurulmuş görünmektedir. Bunun en büyük delili müellifin, rivâyet hakkında herhangi bir sened veya kaynak göstermemiş oluşudur.²⁶⁶ Bu rivâyeti Şîî bir müellif olan Ya‘kubî uydurmamış olabilir, fakat Şîa’nın uydurmalarından etkilenerek bu olayı onlardan aktarmış olması mümkündür.
3. Goldziher’in başka bir çelişkisi de “Muttaki ilahiyatçı Zührî, Peygambere isnaden bir söz icad ve neşrederek” cümlesinde görülmektedir. Çünkü takvâ Allah’tan korkmak demektir. Hadis uydurmak ise en büyük günahlardan biridir. Bir insanın hem müttaki olması hem de pervasızca en büyük günahı işlemesi mümkün değildir.
4. Ya‘kubî’nin kitabında aktardığı olay doğru bile olsa, bu durum Zührî’nin hadis uydurduğunu göstermez. Çünkü Ya‘kubî, Zührî’nin bu hadisi uydurduğunu söylememiş, Abdülmelik’in bu hadisi ondan rivâyet ettiğini söylemiştir. Eğer Ya‘kubî’nin ifadesi kabul edilecekse, yalnızca Abdülmelik’in Zührî’nin rivâyetini suistimal ettiği söylenebilir. Ya‘kubî’nin sözüne istinaden konuyu aktaran Goldziher, Ya‘kubî’nin sözünü tahrif etmiştir. Çünkü Ya‘kubî’nin kitabında Abdülmelik’in Zührî’ye “Hadis uydur!” diye herhangi bir emri olmadığı gibi Zührî’nin bu hadisi uydurduğuna dair herhangi bir ifade de bulunmamaktadır. Dolayısıyla kaynağa sadık kalarak konuşulacaksa, Zührî’nin hadis uydurmasından değil, Goldziher’in iftirasından bahsedilmesi gerekir.

²⁶³ Murat Ağarı, “Ya‘kubî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/287-288.

²⁶⁴ M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler* (İstanbul: İFAV, 2017), s. 29.

²⁶⁵ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/26.

²⁶⁶ Ya‘kubî, *Târîh*, 2/8.

5. Zehebî, Zührî'nin sahâbe asrının sonlarına doğru, 20 yaşlarında ilim öğrenmeye başladığını söyler.²⁶⁷ Bazı kaynaklarda Zührî'nin hicrî 58 yılında doğduğu zikredilmiştir.²⁶⁸ Bu rivâyet doğruysa Abdullah b. Zübeyr'in şehit olduğu yılda Zührî'nin 18 yaşında olması gerekir. Zehebî'nin verdiği tarihe göre daha ilim tahsiline bile başlamamıştır. Âlimlerden olduğu söylenen Abdülmelik'in çocuk yaştaki Zührî'yi şahit göstererek insanları ikna etmeye çalışması hiç makul değildir. Doğum tarihini hicrî 50 olarak söyleyenlere göre düşündüğümüzde, Zührî, ilim tahsiline hicrî 70 yılında başlamıştır. Abdullah b. Zübeyr ise, 76 yılında şehit edilmiştir. Dolayısıyla Abdülmelik ile Abdullah b. Zübeyr arasındaki çekişme esnasında Zührî hem yaşça küçük hem de âlim değil talebe durumundadır. Üstelik o esnada Medine'dedir. Bu sebeple ona yapılan ithamın doğru olması mümkün değildir.
6. Bütün kaynaklarda Zührî'nin Şam'a gidişi Abdülmelik'in İbnü'l-Eş'as isyanıyla meşgul olduğu günlere rastladığı belirtilir.²⁶⁹ Buna göre tarih hicrî 81 veya 82 yıllarıdır. Nitekim Zührî'nin talebesi ve Mısır'ın önde gelen âlimi Leys b. Sa'd, Zührî'nin 82 yılında Şam'a geldiğini söylemiştir.²⁷⁰ O yıllarda ise zaten Abdullah b. Zübeyr şehit edilmiştir. Zührî Abdülmelik'le ilk defa İbn Zübeyr'in vefatından sonra görüşmüştür. Dolayısıyla tarihî gerçekler bu iddianın yanlışlığını ortaya koymaktadır
7. Zührî'nin babası Emevî taraftarı değil, İbn Zübeyr taraftarıdır. Zührî Şam'a gittiğinde Abdülmelik bunu açıkça onun yüzüne söylemiştir.²⁷¹ Babası Abdullah b. Zübeyr taraftarı olan, üstelik Medine'de yaşayan birinin, o hengâmede Emevîlere yaranmak için böyle bir hadis uydurması mümkün değildir.
8. Zührî'nin bu hadisi kaynaklara Süfyân b. Uyeyne ve Ma'mer b. Râşid tarafından aktarılmıştır.²⁷² Bu iki talebe onunla, yaklaşık hicrî 120-124 yılları arasında görüşmüşlerdir. O yıllarda zaten Hicaz bölgesi Emevîlerin hâkimiyetindeydi. Faraza Abdullah b. Zübeyr, Hicaza hâkim olduğu yıllarda Zührî tarafından bu hadis uydurulmuş olsaydı, Hicaz'ın Emevîlere geçmesinden sonra artık bu rivâyeti

²⁶⁷ Zehebî, *Târîh*, 8/227.

²⁶⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/439; İbn Manzur, *Muhtasarü Târîhu Dımaşk*, 23/231.

²⁶⁹ Fesevî, *Târîh*, 1/349; Zehebî, *Siyer*, 5/329.

²⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/328.

²⁷¹ Zehebî, *Siyer*, 5/329.

²⁷² *Müsned*, hn. 7191, 7736, 7249.

tedavülde tutmaya gerek kalmamış olacaktı. Dolayısıyla daha sonraki dönemlerde Zührî'nin bu hadisi rivâyet etmesi değil saklaması gerekirdi. Çünkü hiç kimse yalanının ortaya çıkmasını ve yalancılıkla itham edilmeyi istemez.

9. Abdülmelik, hicrî 26 yılında Medine'de doğmuş ve 63 senesine kadar Medine'de yaşamıştır.²⁷³ Medine'de kaldığı yıllarda başta Hz. Osman, Ebû Hüreyre, Ebû Saîd, Ümmü Seleme, Muâviye, İbn Ömer olmak üzere pek çok sahâbeyle görüşmüş, onlardan ilim almıştır. Ondan da bazı tâbîîn rivâyette bulunmuştur. O gençliğinde çokça ibadet eden birisiydi. Hatta ona mescit güvercini diyorlardı.²⁷⁴ Hilafeti döneminde zulümler olmuştur, fakat haccı değiştirmek gibi bir küfrü icra edecek biri değildir. Ayrıca o, hadis uydurmaya taraftar değil, tam aksine karşıdır. Medine'ye geldiğinde Medinelileri uydurma hadislere karşı önlem almaları için ikaz etmiştir.²⁷⁵ Hiçbir tabakat veya uydurma hadislerle ilgili kitaplarda Abdülmelik'in hadis uydurduğu veya hadis uydurmaya teşvik ettiğini görmek mümkün değildir.
10. Zührî'nin Saîd b. Müseyyeb, Ebû Hüreyre kanalıyla Peygamberimizden rivâyeti, ayrıca İbn Ömer²⁷⁶ ve Ebû Saîd el-Hudrî'den²⁷⁷ de sahih olarak rivâyet edilmiştir. Üstelik bu sahâbîler, o yıllarda hâlâ hayattadırlar. İbn Ömer 73, Ebû Saîd el-Hudrî 74 yılında vefat etmiştir. Medine'de yaşayan bu sahâbîlerin rivâyeti Zührî'nin rivâyetini kuvvetlendirdiği gibi, Goldziher'in iddiasını da çürütmektedir.
11. Zührî mezkûr hadisi hocası Saîd b. Müseyyeb'den (ö. 94/714) nakletmiştir. Eğer Zührî bu hadisi Saîd b. Müseyyeb'e nispetle Emevîlere yaranmak için uydurmuş olsaydı, Emevîleri hiç sevmeyen Saîd buna itiraz eder ve Zührî'nin yalan söylediğini herkese ilan ederdi. Hâlbuki kaynaklarda buna dair herhangi bir delil yoktur. Söylediklerimizi takviye eden bir delil şudur: Zührî Şam'a gittiğinde hocası Saîd b. Müseyyeb'den naklen Abdülmelik'e ümmüveletlerle ilgili rivâyeti aktarmıştır. Zührî Şam'dan dönüp, hocasının yanına gittiğinde hocası onun verdiği selamı almamış, çok soğuk davranmıştır. Zührî bu soğukluğun sebebini sorduğunda Saîd rivâyet ettiği hadisin Mervân oğullarına aktarılmasını gerekçe göstermiştir.²⁷⁸ “Ümmüvelet”lerle ilgili ilmî bir rivâyeti Abdülmelik'e aktardığı için Zührî'ye kızan

²⁷³ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdülmelik b. Mervân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/266.

²⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, 5/140.

²⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/230; İbn Kesîr, *el-Bidâye* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1996), 9/78.

²⁷⁶ Abdürrezzâk, *Musannef*, 5/132, hn, 9160; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/418, hn, 15544.

²⁷⁷ Buhârî, *Fadlu's-salât fi mescidi Mekke ve'l-Medine*, bab 1.

²⁷⁸ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 55/298.

Saîd b. Müseyyeb, elbette kendisine nispetle bir hadis uydurulmasına daha şiddetli tepki gösterirdi. En azından kendisinin Zührî'ye böyle bir hadis rivâyet etmediğini söylerdi.

12. Güvenilir tarihçilerden İbn Asâkir, Taberî, İbnü'l-Esîr, İbn Haldun, İbn Kesîr ve başkaları Mescid-i Aksâ'daki kubbenin Abdülmelik oğlu Velîd zamanında inşa edildiğini söylemişlerdir.²⁷⁹ Ya'kubî'ye dayanan bir rivâyette, Mescid-i Aksâ'nın Abdülmelik tarafından Mısır'ın yedi yıllık haracı ile inşa edildiği belirtiliyorsa da 90-96 (709-714) yıllarında Mısır valiliği yapan Kurre b. Şerîk dönemine ait Grekçe divan kayıtlarından binayı yaptıranın I. Velîd olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁰
13. Dinî yönden açıkça küfür olan bu iş, eğer gerçekten olmuş olsaydı, bu hadise çok meşhur olurdu. Emevîlerin düşmanı olan başta Abdullah b. Zübeyr, Şiîler, Hâricîler, bilhassa Abbâsîler bu olayı Emevîler aleyhinde kullanırlardı. Bütün hadis âlimleri bu yüzden Zührî'yi cerh ederlerdi. Hâlbuki tarihlerde Ya'kubî'nin haricinde buna dair herhangi bir şey görmek mümkün değildir.
14. Bilindiği gibi bir insanı en iyi içinde yaşadığı toplum bilir. Üstelik her insanın seveni de sevmeyeni de vardır. Zührî, yaşadığı asırdaki âlimler tarafından sika kabul edilmiş, ilim ve ahlak yönünden övülmüştür. Emevîlere yakınlığından dolayı onu tenkit edenler bile onun yalan söylediğini iddia etmemişlerdir. Bu konuda zayıf bir rivâyet bile yoktur. Sonraki âlimlerde aynı şekilde onu herhangi bir şekilde cerh etmemiş, yani onu yalancılıkla itham etmemişlerdir. Hatta hadis ilminde müteşeddid kabul edilenler –örneğin İbn Cevzî ve Zehebî- bile bu konuda onlarla beraberdir. Yüzyıllar boyunca İslam âlemindeki yüzlerce müdakkik âlimin Zührî'nin yalancı olduğunu fark edemeyip, bunu 1400 sene sonra İslam'a düşman bir Yahudinin fark etmesi ve ortaya çıkarması çok garip bir olaydır. Zührî'yi hadis uydurmakla itham eden bu şahıs, yaptığı ithamı ispat için herhangi bir delil de sunmamıştır. Hadis âlimlerinin sözü ile bu şahsın ithamı, karşılaştırıldığında, bu şahsın ithamı pek sönük kalmaktadır. Eğer Goldziher veya Zührî arasında hangisi yalancıdır diye sorulacak olsaydı, saydığımız deliller neticesinde, Goldziher yalan söylüyor dememiz gerekirdi. Dolayısıyla burada Zührî hakkında tercih edilmesi gereken söz, hadis âlimlerinin sözleridir.

²⁷⁹ Mustafa es-Sıbaî, *es-Sünne*, 203.

²⁸⁰ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları), 29/270.

Buraya kadar zikrettiğimiz deliller, “şedd-i rahl” hadisinin Zührî tarafından uydurulmadığını, aynı zamanda Goldziher’in iddiasında sübjektif ve pek çok tutarsızlıklarla malul olduğunu göstermektedir.

1.2.6.2.2. Juynboll

Zührî hakkındaki görüşleri üzerinde duracağımız ikinci şarkiyatçı Hollandalı Gautier Herald A. Juynboll’dur (ö. 2010). Goldziher ve Schacht’tan etkilendiğini açıkça söyleyen Juynboll,²⁸¹ *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası* adıyla tercüme edilen kitabında Zührî kanalıyla gelen rivâyetler hakkında ilginç bir iddia ortaya atmaktadır. Bu iddiaya göre Zührî kanalıyla gelen rivâyetlerin aslında bir değil, Zührî nisbeli birçok râviden gelme ihtimali vardır. Dolayısıyla bir değil pek çok Zührî rivâyeti vardır. Meşhur Zührî ile Zührî nisbesi taşıyan diğer râvilerin rivâyetlerini birbirinden ayırmak mümkün değildir.

Juynboll, Zührî’nin hadislerinin 2200 civarında olduğunu, özel olarak yapılan *Tehzîb* istatistiklerine göre onun şeyhlerinin sayısının 214 olduğunu, kendisinin 120 adet Zührî nisbeli kişi tespit ettiğini, bunların 66’sının Zührî ile çağdaş olduğunu (ki Juynboll bunların 39’unun Zührî’nin akrabası olduğunu söylüyor), bunların da Zühre kabilesine mensup olduğu için Zührî ismini kullanabilecekleri, yüzlerce talebesi olduğu söylenen Zührî’nin talebelerinin bu şahıslardan da hadis alabileceği ve bu sebeple bir değil birden fazla Zührî’den bahsetmek gerektiğini, dolayısıyla Zührî kanalıyla gelen hadislerin pek de iç açıcı olmadığını iddia ederek,²⁸² şöyle demektedir: “Kısaca gerçek Zührî hadislerini, uydurma olanlarından ayırmak artık imkânsızdır; ya da bizim iddiamıza göre, gerçek İbn Şihâb ez-Zührî hadislerini, muhtemel olarak yüzlerce sahte Zührî hadislerinden ayırmak bile artık imkân dâhilinde değildir.”²⁸³

Juynboll’un bu iddiaları onun hadis kültürüne fazla vâkıf olamadığını göstermektedir. Şöyle ki:

Hadis ilminde hadisin metni kadar, hadisin senedine yani râvilere de ehemmiyet verilmiştir. Çünkü hadisin sıhhati büyük ölçüde senedi oluşturan bu râvilerin metni

²⁸¹ G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev: Salih Özer, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 17.

²⁸² Juynboll, s. 187-199.

²⁸³ Juynboll, s. 197

doğru bir şekilde aktarmalarına dayanmaktadır. Bu sebeple hadis âlimleri râviler üzerinde ciddi şekilde durmuş, hadis metnini ve senedini ihtiva eden kitapların yanında, sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn ve sonraki dönemdeki râvilerin biyografileri hakkında kitaplar telif ederek bir literatür oluşturmuşlardır. Bu kitaplarda râvilerin doğum ve ölüm tarihleri, kimden hadis alıp, kime rivâyet ettikleri, güvenilir olup olmadıkları üzerinde durulmuştur. Yüzlerce hatta binlerce olan râviler içinde ister istemez aynı ismi veya benzer ismi taşıyan râviler de olmuş ve bunların karıştırılmaması için kitaplar yazılmıştır. Halîl b. Ahmed gibi aynı adı taşıyanların karıştırılmaması için “*el-Müttefik ve'l-müfterik*” adlı kitaplar; Selâm ve Sellâm gibi isimleri yazılış yönünden aynı, fakat okunuşları farklı olan kişileri birbirinden ayırmak için “*el-Mu'telif ve'l-muhtelif*”; Velîd b. Müslim ile Müslim b. Velîd gibi benzer isimleri olan râvileri karıştırmamak için de “*Müteşâbih*” isimli kitaplar telif edilmiştir.²⁸⁴ Kısaca râvi isimlerinin karıştırılması konusu muhaddislerin de üzerinde durdukları ve önlem almaya çalıştıkları bir konudur.

Garip olan şu ki, bu kitapların hiçbirinde ‘Zührî’lerin karıştırılmasından bahsedilmemiştir. Bundan da anlaşılacağı üzere Zührî nisbesi konusunda muhaddisler herhangi bir problem yaşamamışlardır. Juynboll, muhaddislerin usulüne tam vâkıf olamadığı için ‘Zührî’leri karıştırmış, kendisi gibi muhaddislerin de karıştıracağını zannetmiştir. Şöyle ki:

Araplar bir şahsı babasıyla veya oğluyla (örneğin İbn Ömer, Ebû Saîd) tanıttıkları gibi muhaddisler de bir râviyi değerlendirirken ya hocasıyla ya da talebesiyle değerlendirmişlerdir. Râvi biyografisi verirken mutlaka hocaları ve talebelerine dair bilgiler aktarmışlar, hatta iki şahsın muasır olup olmadıkları, görüştükleri halde birbirinden hadis alıp almadıkları konusu üzerinde bile durmuşlardır. Örneğin Zührî hakkında “İbn Ömer’le görüştü fakat ondan hadis dinlemedi” veya “iki hadis dinledi” şeklinde ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Bu sebeple herhangi birinden hadis nakledilirken onun kimden alıp kime aktardığına bakmak o şahsı diğerlerinden ayırmada en önemli ölçüdür. Bu yönüyle hadis ilminde meşhur olan Zührî ile diğer ‘Zührî’leri ayırmak için en mühim ölçü onun kimden hadis alıp kime aktardığının bilinmesidir. Örneğin, Târik b. Şihâb ile İbn Şihâb ez-Zührî’yi karıştırmak mümkündür. Hicrî 83 yılında vefat eden Târik b. Şihâb, Peygamberimizi görmüş fakat hadis işitmemiştir, onun rivâyetleri diğer

²⁸⁴ Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-muhaddisîn*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1378), 469.

sahâbîlerden olup, sahâbî mürseli kabul edilir.²⁸⁵ Târik b. Şihâb ile İbn Şihâb ez-Zührî'yi kimlerden rivâyet alıp kimlere aktardıklarına bakarak anlamak mümkündür. Üstelik Târik b. Şihâb'ın rivâyetleri oldukça azdır ve muhaddisler bu iki zatın karıştırılmaması için Târik b. Şihâb'dan bahsederken özellikle adını tasrih etmişlerdir.

Bu konuda önemli olan diğer bir ölçü de şudur: Hadis âlimleri bazı isimleri mutlak olarak zikrettiklerinde bununla malum bazı meşhur şahsiyetleri kastetmişlerdir. Bu hal bütün hadis ilmiyle meşgul olanlarca çok rahat bir şekilde bilinir ve aynı adı taşıyan başka kimselerle karıştırma gibi bir durum söz konusu olmaz. Örneğin Moğultay (ö. 762/1361) “Ebû Dâvûd ismi mutlak olarak zikredildiğinde örfte bu (*Sünen* müellifi Ebû Dâvûd) Sicistânî'ye hamledilir.” demiştir.²⁸⁶ Yani muhaddisler mutlak olarak Ebû Dâvûd dediklerinde *Müsned* müellifi Ebû Dâvûd Tayâlisî'yi değil, *Sünen* müellifini kastederler ve karıştırmazlar. İbn Hacer de “Nesâî mutlak olarak zikredildiğinde (*Sünen* müellifi) Ahmed b. Şuayb kastedilir.” demiştir.²⁸⁷ İbnü'l-İmâd da İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) hakkında: “Hadis âlimleri mutlak olarak “şeyh” dediklerinde bununla İbnü's-Salâh'ı kastederler. Nitekim *Elfiyye* müellifi Irakî (ö. 806/1404) “Şeyh lafzını mutlak olarak her zikredişimde onunla müphem olarak yalnızca İbnü's-Salâh'ı kastediyorum” diyerek buna işaret etmiştir.²⁸⁸ *Tehzîb*'de ismi ‘Muhammed b. İsa olan altı şahıs bulunmasına rağmen tek başına ‘Tirmizî’ denildiğinde (bu nisbe yalnız ona mahsus olmadığı hâlde) kastedilen bellidir. Aynı şekilde, on beş adet ‘Muhammed b. İsmâil’ olmasına rağmen ‘Buhârî’ ve yirmi iki ‘Abdullah b. Abdîrahmân’ olmasına rağmen ‘Dârimî’ denildiğinde kastedilen de belli kimselerdir.²⁸⁹ Muhaddislerin biyografisinden bahseden hemen hemen bütün kitaplarda “Ahmed dedi ki” veya “Yahyâ dedi ki” ifadeleri çoklukla geçer. Ahmed’le Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahyâ ile de Yahyâ b. Maîn’in (ö. 233/848) kastedildiği herkes tarafından bilinir. Hiç kimse “Bu Ahmed veya Yahyâ kim, çünkü yüzlerce bu isimde kişiler var.” demez.

²⁸⁵ Bkz: Ahmed, *Müsned*, muhakkikin dipnotu.17/230.

²⁸⁶ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Süneni İbn Mace*, thk: Kâmil Uveyda (Suudi Arabistan: Mektebetu Nizâr, 1999), 1/283.

²⁸⁷ İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, thk: Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Reşid, 1986), 713.

²⁸⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 7/384.

²⁸⁹ Ahmet Tahir Dayhan, “İstişrak ile İstişhad Edilir mi?”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/2 (2007), 25.

Bu durum kitaplar için de böyledir. Örneğin Kâtip Çelebi (ö. 1067/1656) “Hadis ehli mutlak olarak Nesâî’nin bir hadis rivâyet ettiğini söylediklerinde bununla *Müctebâ*’yı kastederler” demiştir.²⁹⁰ Yani Nesâî’nin diğer kitabı olan *Sünenü’l-Kübrâ*’yı kastetmezler. Misalleri arttırmak mümkündür. Keza *Sahihayn, Şeyhayn, Sünenler* denildiğinde de murad bellidir.

Zührî isminde de durum farklı değildir. Âlimler mutlak olarak “Zührî” veya “İbn Şihâb” dediklerinde tek bir kişiyi kastederler. Bu konuda Hâris Süleyman Darî, Zührî ile ilgili kitabında “O, Zührî olarak da dedesinin dedesi Şihâb b. Abdullah’a nispetle İbn Şihâb olarak da bilinir. Âlimler Zührî veya İbn Şihâb lafzını mutlak olarak kullandıklarında bu iki lafızla yalnızca onu kastederler.” demiştir.²⁹¹ Bu yüzden 120 tane Zührî nisbesi taşıyan adam var. Hangisi olduğunu nereden biliyoruz denilmez. Diyen de cehaletini gösterir.

Juynboll’un iddiaları üzerinde duran bir çalışmada onun “Zührî’nin otuz dokuz akrabası” dediği kimseler tek tek incelenmiş ve bu akrabalarından yirmi biri hariç diğerlerinin onunla hiç hadis alışverişi yapmadığı, bir kısmının münker veya meçhul olduğu, bir kısmının ise yalnızca bir tek hadisinin bilindiği tespit edilmiştir.²⁹²

Hülâsa Juynboll’un “birçok Zührî var, bu rivâyetlerin meşhur muhaddis Zührî’den olduğunu bilmek mümkün değildir.” şeklindeki iddiası onun hadis kültürüne fazla aşina olmadığından kaynaklanmaktadır. Juynboll’un bu hatası aslında kendisine yabancı olan bir kültürü, o kültür mensuplarından değil de o kültüre yabancı bir çevrede, kendisi gibi yabancı hocalardan ve yalnızca kitaplardan yola çıkarak tanımaya çalışmaktan kaynaklanmaktadır. Tabii ki bir de bu yabancı kültüre yaklaşımda bazı şartlanmışlık ve önyargıların da eklenmesi gerekir.²⁹³

²⁹⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-funûn* (Bağdad: Mektebetü’l-Müsenna, 1941), 2/1006.

²⁹¹ Darî, *el-İmamü’z-Zührî*, s. 21

²⁹² Dayhan, “İstişrak ile İstişhad”, 27.

²⁹³ Juynboll’un Zührî hakkındaki iddiaları hakkında Dayhan’ın mezkûr makalesinde geniş tahliller yapılmıştır. Bkz: s. 24 vd.

1.3. Hocaları

Zührî'nin hocaları sahâbîler ve tâbiîn olmak üzere iki kısımdır. Burada önce onun bizzat görüştüğü ve hadis aldığı sahâbîlerden, sonra da tâbiînden olan hocaları üzerinde durulacaktır.

1.3.1. Sahâbe

Hadis ilminde tâbiî, mümin olarak sahâbîlerden birini veya birkaçını gören/mülaki olan ve Müslüman olarak ölen kimse diye tarif edilmiştir. Hatîb Bağdâdî gibi bazı âlimler lika ile beraber sahâbeyle sohbet etmeyi de şart koşmuşlarsa da çoğunluğun tercih ettiği görüş likanın yeterli oluşudur.²⁹⁴

Bazı âlimler tâbiîni büyük, orta ve küçük tâbiîn olmak üzere üç kısma ayırmışlardır. Büyük tâbiînler, büyük sahâbîlerden rivâyet edenler; orta tâbiîn, sahâbîlerle beraber tâbiînin büyüklerinden rivâyet edenler; küçük tâbiîn ise, sahâbîlerin küçüklerinden ve vefatları taahhür edenlerden rivâyet edenlerdir denilmiştir.²⁹⁵

Zührî, tâbiînin küçüklerinden sayılmıştır. Muhaddis Zeynüddin Irakî (ö. 806/1404), bu görüşe karşı çıkararak onun büyük tâbiînden sayılması gerektiğini iddia etmiş, Zührî'yi tâbiînin küçüklerinden (sıgâru't-tâbiîn) sayan İbnü's-Salâh'ı (ö. 643/1245) tenkit ederek, bir veya iki sahâbîyi görenin küçük tâbiînden sayılacağını, hâlbuki Zührî'nin 13'ten fazla sahâbîyle görüştüğünü, dolayısıyla onun küçük tâbiînden sayılamayacağını savunmuştur.²⁹⁶ İbn Hacer (ö. 852/1449) hocasının bu görüşüne itiraz ederek, bir şahsın tâbiînin büyüklerinden olması için çok sahâbeye değil, sahâbenin büyüklerine mülaki olması gerektiğini, ayrıca Irakî'nin Zührî'nin “görüştü” dediği – Enes b. Mâlik haricindeki- sahâbîlerin bir kısmının küçük sahâbîlerden olduğunu, bir kısmının ise rü'yeti olmakla beraber sohbeti olmadığını, bir kısmından ise Zührî doğrudan rivâyet etse de onlara mülaki olmadığını, onun rivâyetlerinin büyük kısmının

²⁹⁴ Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfu Istılahâti'l-funûn ve'l-ulûm*, thk: Ali Dahruc (Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996), 1/362; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, 411.

²⁹⁵ Nüreddin İtr, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadis* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1997), 148.

²⁹⁶ Irakî, Ebü'l-Fadl Zeynüddin Abdurrahman b. el-Hüseyin, *et-Takyid ve'l-izah şerhu Mukaddimetu İbnu's-Salâh*, thk: Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1969), 72.

tâbînden olduğunu, dolayısıyla Irakî'nin yanlış, İbnü's-Salâh'ın doğru/sahih olduğunu söylemiştir.²⁹⁷

Zührî'nin görüştüğü sahâbîlerin sayısı hakkında da farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbn Hibbân, “Zührî 10 sahâbîyi gördü” derken,²⁹⁸ Nevevî, *Tehzîb 'ul-esmâ* adlı eserinde 13 kadar sahâbînin ismini vermiştir. Bu sahâbîler şunlardır: Enes b. Mâlik, Sehl b. Sa'd, Saib b. Yezîd, Süneyn b. Ebû Cemile, Abdurrahman b. Ezher, Rebia b. Abbâd, Mahmud b. Rebi', Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr, Abdullah b. Âmir b. Rebîa, Ebû Umame Esad b. Sehl b. Huneyf, Ebû Tufeyl, İbn Ömer, Belî kabilesine mensup bir zat.²⁹⁹ Ebû Nuaym, bu sayılanlara ek olarak Kesir b. Abbâs, Mes'ud b. Hakem, İbn Ebû Sender'i de zikretmiş, ayrıca Abdullah b. Zübeyr'i, Hz. Hasan ve Hüseyin'i görmüş ve dinlemiş olabileceğini söylemiştir.³⁰⁰ Zehebî de onun Câbir ve Ebû Hüreyre'yi görmüş olabileceğini söylemektedir.³⁰¹ Ebû Hüreyre 58; Câbir ise 78 yılında vefat ettiğine göre, hicrî 50 yılında doğmuş olan Zührî'nin onları görmüş olması mümkündür. Hatta o yıllarda hayatta olan diğer Medine'deki sahâbîleri görmüş olması da mümkündür. Örneğin Ebû Saîd el-Hudrî 74 yılında vefat etmiştir. Fakat bu sahâbîlerden doğrudan bir rivâyeti yoktur. Zührî'nin Ebû Dâvûd'da Câbir b. Abdullah'tan; Tirmizî'de Ebû Hureyre'den; Nesâî'de Rafî' b. Hadic ve Ubâde b. Sâmit'ten rivâyetleri varsa da bunlar mürsel olarak değerlendirilmiştir.³⁰² Fesevî ve İbn Hacer “Zührî, Misver b. Mahreme'den rivâyet etti” demişlerse de, onunla bizzat görüşüp görüşmediği konusunda herhangi bir bilgi vermemişlerdir.³⁰³

Bununla beraber Zührî'nin yukarıda ismi geçen bazı sahâbîleri görmediği veya onlardan hadis almadığı konusunda iddialar da mevcuttur. Örneğin Zührî, Mes'ud b. Hakem el-Ensârî'den hadis rivâyet etmişse de³⁰⁴ Nesâî ve Dârekutnî, Zührî'nin ondan hadis almadığını, rivâyetin munkatı' olduğunu söylemişlerdir.³⁰⁵ Pek çokları Zührî'nin Abdurrahman b. Ezher'den hadis dinlediğini söylemişse de Ahmed b. Hanbel,

²⁹⁷ İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbnu's-Salâh*, thk, Rebi' b. Hadi Umeyr (Riyad: Dâru'r-Râye, 1994), 558.

²⁹⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1973), 5/349.

²⁹⁹ Nevevî, *Tehzîb 'ul-esmâ*, 1/90; Zehebî, *Siyer*, 13/219.

³⁰⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/372.

³⁰¹ Zehebî, *Siyer*, 5/326.

³⁰² Mizzî, *Tehzîbu 'l-kemâl*, 26/421.

³⁰³ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/358; İbn Hacer, *Tehzîb*,

³⁰⁴ Ahmed, *Müsned*, 36/281, hn. 21950.

³⁰⁵ *Müsned*, Muhakkikin izahı, 36/281.

dinlemediğini iddia etmiştir.³⁰⁶ Bununla beraber Zührî'nin Abdurrahman b. Ezher'den rivâyetlerini *Müsned*'de zikretmiştir.³⁰⁷

Çalışmamızın ikinci bölümünde Zührî'nin mülaki olduğu bu sahâbîler ve onlardan naklettiği rivâyetler üzerinde durulacaktır.

1.3.2. Tâbiûn

Zührî 30 yaşına kadar Medine'de kalmış ve başta fukahâ-yı seb'â olmak üzere tâbiûnin pek çok âliminden ders almıştır. Şam'a yerleştikten sonra buradaki âlimlerden de ders alarak ilmini arttırmıştır. Örneğin o, Şam'daki tâbiû Ebû İdris el-Havlânî'den (ö. 80/699) bir hadis rivâyet ettikten sonra “Ben Şam'a gelinceye kadar bu hadisi işitmemiştim” demiştir.³⁰⁸

Zührî'nin pek çok seyahat ettiği de söylenmiştir. Hatta bir talebesi “Senin hadislerin benim hoşuma gidiyor. Fakat sana tâbi olmak için yeterli nafakam yok” demiştir.³⁰⁹ İbn Asâkir Zührî'nin Abdülaziz b. Mervân'ın valiliği döneminde Mısır'a gittiğini, orada Mısır ehlinin bilhassa Bekr b. Sevâde, Ca'fer b. Rebâ'a'nın ondan hadis aldıklarını zikreder.³¹⁰ Bununla beraber genellikle onun Şam, Mekke ve Medine arasında –bilhassa hac mevsiminde- seyahat ettiği görülmektedir. Zührî Mekke'de Amr b. Dînâr, Atâ b. Ebî Rebâh, Saîd b. Cübeyr'le, Yemen'li Tâvûs b. Keysân'la görüşmüştür. Bu seyahatler esnasında o hem gittiği şehirlerdeki hadisleri öğreniyor hem de bildiği hadisleri o şehirlerdeki kimselere öğretiyordu. Onun “35 veya 36 yıl boyunca Şam ehlinin hadislerini Hicaz'a, Hicaz ehlinin hadislerini Şam'a naklediyorum. Bu esnada bana, daha önce duymadığım bir hadisi nakleden kimse bulamıyorum” dediği nakledilir.³¹¹

Hüseyin Akgün, Zührî hakkında “Şamlılardan gelen rivâyetleri çok azdır veya kabul görmemiştir. Zührî'nin, Ebû İdrîs el-Havlânî hariç hiçbir Şamlıdan rivâyetinin bilinmemesi dikkat çekicidir.”³¹² demişse de, Zührî, Şamlı muhaddislerden başta Suriye

³⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/51.

³⁰⁷ Bkz: *Müsned*: 16809, 19079, 19080, 16810, 16811, 19081, 19089, 19090, 19082, 19088 nolu hadisler.

³⁰⁸ Buhârî, *Tıb*, 57.

³⁰⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk: Amr b. Garame (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 55/379.

³¹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 55/311.

³¹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 55/341

³¹² Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası* (İstanbul: İFAV, 2019), s. 150.

bölgesine yerleşmiş sahâbîlerden Ebû Umâme el-Bâhilî olmak üzere,³¹³ Muâviye b. Ebû Süfyân, Mekhûl, Recâ b. Hayve, Atâ b. Yezîd el-Leysî,³¹⁴ Muhammed b. Süveyd b. Gülsum, Kabîsa b. Züeyb,³¹⁵ Ömer b. Abdülazîz³¹⁶ gibi kimselerden rivâyet etmiştir. Üstelik Zührî'nin *Müsned*'de Ebû İdris el-Havlânî'den rivâyetleri tekrarlı 12 tekrarsız 3 iken, Şamlı hocalarından Atâ b. Yezîd el-Leysî'den rivâyetleri tekrarlı 53, tekrarsız 19'dur. Bu durum Hüseyin Akgün'ün iddialarının isabetli olmadığını göstermektedir.

Kaynakların hiçbirinde onun Şamlılardan naklettiği rivâyetin kabul edilmediğine dair herhangi bir kayıt yoktur, hiçbir muhaddis de onun Şamlılardan rivâyetinin kabul edilmediğini söylememiştir.³¹⁷ Şamlılardan rivâyet ettiği hadislerin az olduğu doğrudur. Fakat bu Şamlılara has bir durum değildir. *Müsned*'de Zührî'nin kendilerinden tekrarsız yalnızca 1 rivâyeti olan hocalarının sayısı 50 civarındadır. Bu, *Müsned*'deki hocaların 3/2'sine yakın bir orandır. Bu hocaların büyük bir kısmı Medinelidir. Örneğin fukahâ-yı seb'a'dan Kâsım b. Muhammed'den yapılan rivâyet tekrarlı 9, tekrarsız 3'tür. Dolayısıyla Şamlılardan az hadis rivâyet etmesinin Şamlılara karşı önyargılı olmasıyla bir ilgisi yoktur.

Zührî, hadis konusunda seçici bir şahsiyettir. Bir rivâyet eğer hem Medineliler hem de başka şehirdeki râviler tarafından rivâyet ediliyorsa, o, Medinelileri tercih etmiştir. Bu Dâru's-Sünne denilen Medine'nin hadisin/sünnetin merkezi bir hüviyeti olmasından dolayıdır. Ayrıca onun, Medineliler içinde de "Kureyş'ten dört kişiyi deniz gibi buldum"³¹⁸ dediği dört hocası Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ud'un rivâyetlerini daha çok tercih ettiği de görülmektedir. Bilhassa bu dört kişiye hiç yanından ayrılmadığı Sâlim b. Abdullah b. Ömer'i de eklememiz gerekir.

Aşağıda muhaddis Mizzî'nin *Tehzîbu'l-kemâl*'inden istifadeyle hazırladığımız listede Zührî'nin hocalarına ve rivâyetlerinin geçtiği kitaplara işaret edilecektir.

³¹³ Zehebî, *Siyer*, 3/518.

³¹⁴ Buhârî, *Vudu*, 11.

³¹⁵ Buhârî, *Nikâh*, 27.

³¹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/433; *Müsned*, hn. 7605.

³¹⁷ Hüseyin Akgün bu iddiasına dair herhangi bir kaynak göstermemiştir. Hâlbuki çalışmasında istifade ettiği kaynaklar arasında Hasan Şürrâb'ın İmam Zührî ile ilgili kitabı da vardır (Akgün, *a.g.e.*, s. 269). Şürrâb'ın kitabında Zührî'nin Şamlılardan naklettiği rivâyetler gösterilmiştir. Bkz: Şürrâb, *a.g.e.*, s. 173, 175.

³¹⁸ *Süyutî, Tedrîb*, s. 653.

Listedeki hocalar tarafımızdan şehirlere göre tasnif edilmiştir. Mümkün mertebe sahâbe çocuklarına da işaret edilmiştir.

1. Zührî'nin Medineli Hocaları

Fukaha-yı Seb'a: Yukarıda zikrettiğimiz gibi fukahâ-yı seb'a Medine'nin en üstün âlimleri olarak kabul ediliyordu. Zührî fukahâ-yı seb'a'nın hepsinden hadis almıştır. Bunlardan Sâlim b. Abdullah b. Ömer, Saîd b. Müseyyeb, Süleyman b. Yesâr, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Ebû Bekr b. Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm'dan rivâyet ettiği hadisler *Kütüb-i Sitte*'nin hepsinde geçmektedir. Yalnız Harice b. Zeyd b. Sabit'in rivâyetleri *Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî*'de; Kasım b. Muhammed'den rivâyetleri ise *Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî*'de geçmektedir.³¹⁹

Zührî'nin Akrabaları: Zührî, babası Müslim'den ve ağabeyi Abdullah b. Müslim'den rivâyet etmiştir.³²⁰

Ehl-i Beytten olanlar: Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib (*Kütüb-i Sitte*); Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye. (*Buhârî, Müslim, Mâlik b. Enes Müsnedi, Nesâî, İbn Mâce*); Abdullah b. Muhammed b. Hanefiyye (*Buhârî, Müslim, Mâlik b. Enes Müsnedi, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce*).

İbn Ömer'in çocukları ve torunları: Abdullah b. Abdullah b. Ömer (*Tirmizî, Nesâî*); Hamza b. Abdullah b. Ömer. (*Kütüb-i Sitte*); Ebû Bekr b. Ubeydullah b. Abdullah b. Ömer (*Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî*); Hafs b. Âsım b. Ömer b. Hattab (*Ebû Dâvûd, Merâsîl*); Nâfi' mevlâ İbn Ömer.

İbn Abbas'ın çocukları: Muhammed b. Abdullah b. Abbâs (*Nesâî*); Ali b. Abdullah b. Abbâs. (*Müslim, İbn Mâce*).

Hız. Osman'ın çocukları ve torunları: Ebân b. Osmân, (*Nesâî, Amelu'l-yevm ve'l-leyl*); Saîd b. Hâlid b. Amr b. Osman b. Affân. (*Müslim*)

Abdurrahman b. Avf'ın çocukları: Humeyd b. Abdurrahman b. Avf. (*Kütüb-i Sitte*); İbrahim b. Abdurrahman b. Avf. (*İbn Mâce*).

³¹⁹ Mizzî, *Tehzibu'l-kemâl*, 26/421 vd.

³²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, hn. 13306, 13480,13484.; Müslim, Rada, 3/1448; Mizzî, *Tehzibu'l-kemâl*, 26/427.

Sad b. Ebi Vakkas'ın çocuğu ve torunu: Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkâs. (*Kütüb-i Sitte*); İsmail b. Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkâs. (*Müslim*)

Urve'nin çocukları ve mevlâsı: Yahya b. Urve b. Zübeyr (*Buhârî, Müslim*); Muhammed b. Urve b. Zübeyr (*Tirmizî, Ebû Dâvûd Merâsîl*); Habib, mevlâ Urve b. Zübeyr. (*Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî*.)

Diğer sahâbe çocukları ve râviler:

Muharrer b. Ebû Hureyre, (*İbn Mâce*); Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im, (*Kütüb-i Sitte*); Nâfî' b. Cübeyr b. Mut'im (*Müslim, Nesâî*); Malik b. Evs el-Hadesan, (*Kütüb-i Sitte*); Amr b. Şuayb, (*Buhârî Ef'âlu ibâd*); Muhammed b. Nûmân b. Beşir (*Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce*); Hâlid b. Muhacir b. Hâlid b. Velid (*Müslim*); Yahyâ b. Saîd b. Âs (*Buhârî, Edebu'l-müfred*); Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm, (*Ebû Dâvûd Merâsîl, Nesâî*); Yezîd b. Hürmüz, (*Ebû Dâvûd, Nesâî*); Amre bt. Abdurrahman, (*Kütüb-i Sitte*). Cafer b. Amr b. Umeyyetu'd-Damrî, (*Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce*); Harmele mevlâ Usâme b. Zeyd (*Buhârî*); İbrahim b. Abdullah b. Huneyn, (*Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî*); Sa'lebe b. Ebî Mâlik el-Kurazî. (*Buhârî, Mâlik b. Enes Müsnedi*); Sabit b. Kays ez-Zurkâ (*Buhârî, Edebu'l-müfred, Ebû Dâvûd, Nesâî, Amelu'l-yevm ve'l-leyl, İbn Mâce*); Uveys b. Ebî Uveys (*Nesâî*). Hâlid b. Eslem (*Buhârî ta'lik olarak, Ebû Dâvûd Nâsîh ve'l-mensuh, İbn Mâce*); Hanzal b. Ali el-Eslemî (*Müslim*); Husayn b. Muhammed el-Ensârî, es-Sâlimî. (*Buhârî, Müslim, Nesâî, Amelu'l-yevm ve'l-leyl*); Rebi' b. Sebre b. Ma'bed el-Cühenî (*Müslim, Ebû Dâvûd*); Selmân Ebî Abdullah el-Agar (*Kütüb-i Sitte*); Sinân b. Ebû Sinân (*Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî*); Suheym mevlâ beni Zühre (*Nesâî*).

2. Zührî'nin Şamlı Hocaları

Ömer b. Abdulaziz (*Müslim, Nesâî*); Âta b. Yezîd el-Leysî (*Kütüb-i Sitte*); Ebû İdris el-Havlânî, (*Kütüb-i Sitte*); Kabîsa b. Züeyb (*Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî*); Abdullah b. Muhayriz (*Buhârî, Müslim*); Ebû Osman b. Sene el-Huzâî ed-Dımaşkî (*Nesâî, İbn Mâce Kitabu't-Tefsir*); Muhammed b. Suveyd el-Fihri (*Nesâî*); Mûsâ b. Yesâr ed-Dımaşkî.

3. Zührî'nin Diğer Şehirlerden Hocaları

Mekke: Âta b. Ebû Rebâh, (*Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî*); Muhammed b. Abbad b. Cafer el-Mahzûmî.

Yemen: Tâvus b. Keysân (*Nesâî*);

Kûfe: Yezîd b. el-Esam (*Müslim*);

Mısır: Abdulkerim b. Hâris, el-Mısırî.

Basrâ: Süleyman b. Erkâm (*Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî*).³²¹

Zührî'nin kendilerinden en çok rivâyet yaptığı hocaları ve rivâyetleri hakkında ikinci bölümde geniş bilgi sunulacaktır.

1.4. Talebeleri

Zührî ilmî olgunluğa eriştikten ve ilmî kıymetinin anlaşılmasından sonra İslam âleminin pek çok yerinden, Hicaz, Basra, Kûfe ve Mısır'dan onun yanına ilim öğrenmek için gelenler oldu. Hâris Süleyman Darî, onun talebelerinden 339 kişinin isimlerini vererek kısa açıklamalar yapar.³²² Çalışmamızın ikinci bölümünde, Zührî'den en çok hadis rivâyet eden talebeleri hakkında geniş bilgi sunulacaktır. Burada yalnızca ondan ders alan talebelerin bir kısmı ismen zikredilecek, ayrıca talebelerin şehirlerine ve rivâyetlerinin geçtiği eserlere işaret edilecektir:

a. Hicâz

Amr b. Dînâr (*Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce*); Zeyd b. Eslem (*Tirmizî*); Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (*Buhârî*); İbn Cüreyc (*Kütüb-i Sitte*); Arrâk b. Mâlik (*Nesâî*); Hişâm b. Urve (*Müslim*); Mûsâ b. Ukbe (*Buhârî, Nesâî*); Muhammed b. İshak (*Buhârî ta'lik, Ebû Dâvûd*); Sâlih b. Keysân (*Kütüb-i Sitte*); Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin, Ebû'z-Zinâd, Abdullah b. Zekvân, Mâlik b. Enes (*Kütüb-i Sitte*); İbrahim b. Sa'd (*Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce*); Abdullah b. Ömer, Ubeydullah b. Ömer (*Müslim, Nesâî*); Abdullah b. Muhammed b. Akîl, Safvân b. Süleym, Rebia b. Ebû Abdurrahman, Abdullah b. Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm (*Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî*); Sa'd b. İbrahim, Ebû'z-Zübeyr, ağabeyi Abdullah b.

³²¹ Mizzî, *Tehzibu'l-kemâl*, 26/420-426.

³²² Darî, *el-İmamu'z-Zührî*, s. 123-157.

Müslim, yeğeni Muhammed b. Abdullah b. Müslim (*Kütüb-i Sitte*); Umâre b. Gaziyye, Muhammed b. Münkedir, Yezîd b. Rûmân, Amr b. Ebû Amr, İkrime b. Ebû Hâlid.³²³

b. Şam

Mekhûl eş-Şâmî; İbrahim b. Ebû Able (*Nesâî*); Abdurrahman el-Evzâî (*Kütüb-i Sitte*); Safvân b. Amr, Sevr b. Yezîd, Âta el-Horâsânî, Muhammed b. Velîd ez-Zübeydî (*Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce*); Ukayl b. Hâlid el-Eylî (*Kütüb-i Sitte*); Yûnus b. Yezîd el-Eylî (*Kütüb-i Sitte*); Şuayb b. Ebû Hamza (*Kütüb-i Sitte*); Saîd b. Abdülaziz (*Nesâî*); Nûmân b. Münzir (*Nesâî*); Bürd b. Sinân (*Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî,*).³²⁴

c. Basra ve Kûfe:

Eyyûb es-Sahtiyânî, (*Nesâî*); Hakem b. Uteybe, Ma'amer, (*Kütüb-i Sitte*); Süfyân b. Uyeyne, (*Kütüb-i Sitte*); Mansur b. Mu'temir, (*Buhârî, Müslim*); Abdullah b. Umeyr, İsmâil b. Ebû Hâlid, Âta b. Saib, Amr b. Mürre, Ebû Bekr b. Hafs, (*Nesâî*); Kâtâde, Yûnus b. Ubeyd, Dâvûd b. Ebû Hind, Süleyman b. et-Teymî.³²⁵

d. Mısır

Leys b. Sa'd (*Kütüb-i Sitte*); Yezîd b. Ebî Habib (*Müslim*); Ca'fer b. Rebîa b. Şerâhil (*Ebû Dâvûd, İbn Mâce*); Bukeyr b. Abdullah b. Eşec, Amr b. Hâris el-Mısırî (*Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî*); Hâlid b. Yezîd el-Mısırî.³²⁶

1.5. İslâmî İlimler

Zührî kendi zamanındaki ilimlerde söz sahibi olacak bir mevkiye erişmiş, tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, siyer, nesep, şiir gibi konularda sözüne itibar edilen biri olmuştur. Mısır'ın en büyük fakih ve muhaddisi olan öğrencilerinden Leys b. Sa'd, onun hakkında şöyle demiştir: "Ben Zührî'den başka bütün ilimleri nefsinde toplamış bir âlim görmedim. Tergîbden bahsettiğinde onun ancak bu konuda iyi olduğunu söylersin.

³²³ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/372; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 26/427-430; Şurrab, 196.

³²⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/373; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 26/427-430; Şurrab, 196.

³²⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/373; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 26/427-430; Şurrab, 196.

³²⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/373; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 26/427-430; Şurrab, 196.

Araplar'dan ve onların neseplerinden bahsettiğinde de bu konuyu en iyi Zührî biliyor derdin. Kur'an ve sünnetten bahsettiğinde de durum böyleydi.”³²⁷

Bu bölümde kısaca Zührî'nin siyer, fıkıh, tefsir, kıraat bilgisi üzerinde durulacak, hadis ilmi ile ilgili bilgisi ve çalışmaları daha sonraki bölümde tafsilatlı olarak ele alınacaktır.

1.5.1. Siyer

Bilindiği gibi sahâbe ve tâbiînlerin ilk döneminde ilim, yalnızca Ku'ran ve sünnetten ibaret idi. Fıkıh, tefsir ve siyer gibi ilimler hadis ilminin bir bölümünü oluşturuyordu. Bu ilimler zamanla müstakil bir hale geldiler. Bu yönüyle hadis alanında geniş bir donanıma sahip olan Zührî, fıkıh ve siyer ilmi alanında da büyük bilgiye sahipti. Hatta bazı âlimler onun hadis ilmini tedvin ettiği gibi, siyer ilmini de tedvin ettiğini kabul etmişlerdir.

Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* adlı doktora çalışmasında siyer ilmini 6 devreye ayırarak bunları; “Başlangıç Dönemi, Risaleler Dönemi, Cem' Dönemi, Tasnîf-Telif Dönemi, Klasik Nakil Dönemi, Karşılaştırmalı Nakil Dönemi” olarak isimlendirir. Cem' dönemi, bir önceki dönemdeki sahife veya cüz halindeki dağınık siyer malzemelerinin bir araya getirilme dönemidir. Öz, bu dönemden bahsederken yalnızca Zührî'den bahsetmiş ve “Bu dönemin en önemli şahsiyeti Zührî'dir. Zührî kendinden önceki malzemeleri toplamış, kendinden sonrakilere aktararak onların kaybolmasını önlemiş, sonraki müellifleri hem kaynak olarak hem de metot yönünden etkilemiştir.” demiştir.³²⁸

İslam tarihinde önceleri yalnızca megâzî üzerinde durulurken, sonra genişletilerek Peygamberimizin sîresi yani hayat hikâyesi haline dönüştürülmüştür. Bunu ilk defa yapan ve sîre kelimesini kullanan kimsenin Zührî olduğu söylenmiştir. Hatta o, Peygamberimizin sîresini onun doğumundan önce başlatmış, çocukluk, gençlik, nübüvvet, Mekke ve Medine dönemleri, Mekke'nin fethi gibi olayları sırasına göre ele almış, daha sonra Hulefa-yi Râşidin'in hayatını da anlattığı olaylara eklemiştir.³²⁹

Zührî, topladığı malzemeyi “siyer” ve “megâzî” sahasında eser verecek olan talebelerinden Mûsâ b. Ukbe, İbn İshak ve Ma'mer b. Râşid'in kolayca ulaşabilecekleri

³²⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/361; Zehebî, *Siyer*, 5/228.

³²⁸ Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* (İstanbul: İSAR Vakfı, 2008), 90.

³²⁹ Mustafa Zeki Terzi, “İslam Tarih Yazıcılığının Doğuşunda İbn Şihab-Ez-Zühri'nin Yeri ve Önemi”, *Diyanet Dergisi*, 21/2 (1985), 59 vd.

yazılı bir metin haline dönüştürmüştür. Her ne kadar ona nispet edilen kitap bugüne ulaşmasa da, talebelerinden Mûsâ b. Ukbe ile Ma‘mer b. Râşid’in eserlerinde yer alan haberler göz önüne alındığında Hz. Peygamber’in hayatının büyük bir kısmının onun yazılı rivâyetlerine dayanılarak kaleme alındığı söylenebilir.³³⁰

Zührî, siyer yazıcılığının dönüm noktalarından biridir. Kendisinin Mûsâ b. Ukbe, İbn İshak, Ma‘mer b. Râşid gibi siyer yazıcılığının en önemli üç isminin hocası olması bile onun bu ilimdeki mevkiini ispat eder.³³¹ Talebelerinden sonraki ilk İslam tarihçilerinden Vâkıdî (ö. 207/823), İbn Sa‘d (ö. 230/845), el-Belâzürî (ö. 279/892), Taberî (ö. 310/923) gibi müelliflerin eserlerine bakıldığında, onların Zührî’yi en önemli kaynak kabul ettikleri ve ondan pek çok iktibas yaptıkları görülmektedir.³³² Bir araştırmaya göre Vakıdî *Megâzî* adlı kitabında Zührî’den 90 haber; Belâzürî *Fütuhu’l-büldân*’da 21, *Ensâbu’l-eşrâf*’ında ise 115 haber; Abdürrezzâk Musannef’inde 85 rivâyet; İbn Hişâm *Sire*’sinde 83 haber; İbn Sa‘d *Tabakât*’ında 163 haber; Tâberî *Tarih*’inde 70 haber; İbn Seyyidî’n-Nas 43 haber; İbn Kesîr *Sire*’sinde 220 haber nakletmişlerdir.³³³

Muhammed Avacî, *Merviyyatu’l-İmâmu’z-Zührî fi’l-megâzî*, adlı doktora tezinde Zührî’nin 195 rivâyetini incelemiştir. Bu inceleme neticesinde Zührî’nin megâzî ve seriyyelere dair rivâyetlerinin büyük bir cüz oluşturduğunu, bu rivâyetleri İbn İshak’ın *Megâzî*’siyle karşılaştırdığında, bu rivâyetlerin yaklaşık olarak İbn İshak’ın kitabındaki megâzînin %90’ını, seriyyelerin ise %80’ini ihtiva ettiğini söylemiştir.³³⁴ Bu da Zührî’den rivâyet edilen 195 rivâyetin bile İslam tarihi açısından büyük bir yekûn tuttuğunu göstermektedir.

1.5.2. Fıkıh

Zührî Medine fakihlerinden sayılmıştır. Onun fıkıh bilgisi pek çok âlim tarafından takdir edilmiştir. Bu konuda söylenenlerin bir kısmı şöyledir:

³³⁰ Mustafa Fayda, “Siyer ve Megâzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/321.

³³¹ Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 195.

³³² Terzi, a.g.y.

³³³ Hüseyin Atvân, *er-Rivâyetu’t-tarihîyyetu fi bilâdi’ş-Şâm fi asri’l-Emevî*, (B.y. Dâru’l-Ceyl, 1986), 116-135

³³⁴ Muhammed Avacî, *Merviyyâtu’l-İmâmu’z-Zührî fi’l-megâzî* (Medine: el-Câmiatu’l-İslâmiyye, 2004), 844.

Katâde “Kalanlar içinde helal ve haramı en iyi bilen Zührî’dir.” demiştir.³³⁵ Ali b. Medîni “Dört kişi fetva verirdi: Hakem, Hammâd, Katâde ve Zührî. Bana göre onların en fakihî Zührî’dir.” demiştir.³³⁶ Arrâk b. Mâlik’e “Medine ehlinin en fakihî kimdir?” diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir “Peygamberimizin, Ebû Bekir, Ömer ve Osman’ın hükümlerini ve insanların başından geçenleri en iyi bilen Saîd b. Müseyyeb’dir. Hadisleri en çok bilen Urve b. Zübeyr’dir. Nereden istersen oradan su fişkirtacak bir deniz gibi olan Ubeydullah b. Abdullah’dan hiç sorma.” Sonra Arrâk bu sözlerine şunları ekledi: “Bana göre bunların hepsinden daha bilgilisi İbn Şihâb’dır. Çünkü o, onların bütün ilmini kendi ilmine katmış, birleştirmiştir.”³³⁷

Zührî hadis ve fıkıh ilmini cemetmiş bir âlimdi. İmam Mâlik (ö. 179/795) “Bir kişi dışında hem fakih hem muhaddis olan bir zata ulaşmadım” demiş, “Kim o?” diye sorduklarında da “İbn Şihâb ez-Zührî” demiştir.³³⁸ İmam Mâlik’in bu ifadesi çok önemlidir. Çünkü o dönemde bazı hadisçiler yalnızca hadisleri öğrenip, onları rivâyet ediyor, fıkıh öğrenmiyor, bazı fakihler de fıkıh öğrenip hadis öğrenmiyordu. Örneğin hadisçi Matar el-Varrâk (ö. 128/745) rivâyet ettiği bir hadisin mânası kendisinden sorulduğunda: “Bilmiyorum, ben sadece taşıyıcıyım” demiş, tâbiînün büyük hadis imamlarından Şa‘bî de (ö. 103/721): “Biz fakih değiliz, sadece hadisleri dinledik ve onu fukahâyâ rivâyet ettik” demiştir.³³⁹ İmam Şâfiî de (ö. 204/819) hadisçilere hitaben “Siz eczacısınız, bizler tabibiz” demiştir.³⁴⁰ Fıkıh öğrenip hadis öğrenmeyen bazı fakihler hakkında da “Falanca zamanının en büyük fakihî idi. Fakat hadiste zayıftı” denilmiştir. İki ilim dalına da ehemmiyet verilmesini isteyen Ahmed b. Sehl “Şayet kadı olsaydım, fıkıhsız hadisle meşgul olan ile hadissiz fıkıhla meşgul olanı zindana attırırdım” demiştir.³⁴¹ Bu ifadeleri her ilim dalında olan diğer ilmi kendine yetecek kadar, kendi alanıyla ilgili ilmi ise bütün teferruatıyla öğreniyor, diğer ilmin meselelerini öğrenmiyordu şeklinde anlamak gerekir. Fıkıhçı hiç hadis bilmiyordu veya hadisçi hiç fıkıh bilmiyordu mânasında anlamak doğru değildir. Ayrıca bu ifadeler bütünüyle olmasa da o dönemde ‘rivâyeti hadisçiler yapar; yorumunu ve fıkıhını fakihler bilir’

³³⁵ Fesevî, *Târîh*, 1/642.

³³⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/245.

³³⁷ Fesevî, *Târîh*, 1/622; Zehebî, *Siyer*, 5/337.

³³⁸ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 7/434.

³³⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/66.

³⁴⁰ Zehebî, *Siyer*, 10/23.

³⁴¹ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: DİB Yayınları, 1994), 36.

şeklinde özetlenebilecek bir anlayışın olduğunu göstermektedir.³⁴² Bununla beraber bütün hadisçi ve fıkıhçıları aynı kategoriye sokmak doğru değildir. O dönemde fıkıh ve hadis ilmini nefsinde cemedanlar da vardı. İşte Zührî, hadis ve fıkıh ilmini nefsinde cemedan ve akranları arasında bu özelliğiyle temayüz eden biridir. Fakat Zührî'nin hadisçilik tarafının daha ağır bastığını da söylememiz gerekir.

Zührî'nin halife Velîd döneminde kadı olarak tayin edilmesi, devlet erkânının onun ahkâm konusundaki bilgisine itimat ettiklerini göstermektedir. O, “Üç haslet var ki, onlar bir kadı da olduğu zaman o kadı değildir. Onlar da kınanmaktan hoşlanmamak, övülmeyi sevmek ve azledilmekten hoşlanmamaktır.” demiştir.³⁴³ Bu ifadeler onun kadılık esnasında birilerinin gözüne girme gibi bir arzusu olmadığını, kınanmaktan ve azledilmekten korkmadığını göstermektedir.

Tâbiîn döneminde “Rey caiz midir, değil midir?” tartışması yapılmış, bazıları reyini aleyhinde bulunurken, bazıları da reyini savunmuştur. Bu konuda Medine'deki tâbiîn daha çok hadis taraftarı olmuş, mecbur kalmadıkça rey ile fetva vermemişlerdir. Kûfe ise, Kur'an ve sünneti öncelemekle beraber reyini savunmuştur.³⁴⁴

Medine ekolüne mensup olan İbn Şihâb ez-Zührî de hakkında nas olmayan konularda içtihat edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Onun “Güzel görüş (rey), âlimin ne güzel veziridir.” dediği rivâyet edilmiştir.³⁴⁵ Bir defasında “Hayızlı orucunu kaza eder.” dediğinde talebesi Ma'mer “Bu kimden?” diye sormuş, Zührî de “Bu insanların üzerinde birleştiği bir konudur. Her şey için bir isnad bulamayız” demiştir.³⁴⁶ Zührî “her şey için bir isnad bulamayız” derken muhtemelen “her şey için hadis bulamayız” mânâsında söylemiş olmalıdır.

Zührî, zaman zaman içtihat bulmuş, bazı konularda reyle fetva vermiştir. Medine âlimlerinden Rebâtu'r-Rey (ö. 136/753), Zührî'ye “Sana bir konu sorulduğu zaman nasıl davranırsın?” diye sorduğunda, Zührî “Onun hakkında Peygamber'den (s.a.v) rivâyet edileni aktarırım; eğer Hz. Peygamber'den bir şey rivâyet edilmemişse, onun ashâbından nakledileni aktarırım. Eğer onun ashâbından da bir şey rivâyet

³⁴² Tafsilat için bkz: Ömer Özpınar, “Teşekkür Sürecinde Hadis-Fıkıh İlişkisi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 20 (2005), 135 vd.

³⁴³ Zehebî, *Siyer*, 5/343.

³⁴⁴ Tâbiîn dönemindeki rey tartışmaları için bkz: Arif Ulu, *Tabiünün Sünnet Anlayışı* (İstanbul: İFAV, 2015), 178 vd.

³⁴⁵ Dârimî, *Mukaddime*, 30/319; İbn Abdilber, *Câmi*, 1/778.

³⁴⁶ Abdürrezzâk, *Musannef*, 1/332, hn. 1280.

edilmemişse re'yim (görüşüm) ile içtihat ederim” demiştir.³⁴⁷ Zührî'nin bu usulü aslında o dönemdeki bütün tâbiînin de ortak tavrıydı. Benzer ifadeler İmâm-ı Âzam'dan da nakledilmiştir.³⁴⁸

Zührî, gerektiğinde reyle hüküm vermeye taraftar olmuşsa da aşırı derecede reye taraftarlık göstermemiştir. Örneğin Kûfelilerin aksine o, vukua gelmemiş meseleler hakkında fetva vermiyordu. Bilindiği gibi Medine ehli, fetva (rey/içtihat) konusunda çekingen davranıyordu. Kûfeliler vukua gelmemiş bir konuda fetva verirken, onlar bu konuda fetva vermiyordu.³⁴⁹ İbn Şihâb ez-Zührî de fetva vermekten çekiniyor, bilhassa vuku bulmamış konularda fetva vermekten uzak duruyordu. Bu konuda o, “Bize ulaştığına göre ensardan Zeyd b. Sâbit kendisine bir şey sorulduğunda ‘Bu oldu mu?’ derdi. Eğer ‘Evet, oldu’ derlerse, o konuda ya bildiği bir hadisi nakleder veya kendi görüşünü (reyini) söylerdi. Eğer ‘Bu olmadı’ derlerse ‘Oluncaya kadar bu konuyu bırakın’ derdi” demiştir.³⁵⁰ Kendisi de aktardığı bu rivâyete uygun hareket ediyordu. Bir defasında kendisine bir soru soruldu, o da “Bu konuda bir şey işitmiş değilim. Ayrıca böyle bir şeyi de yaşamadık, ben bu konuda bir şey diyecek değilim.” dedi. Soru soran “Ama bu, senin kardeşlerinden bazı kimselerin başına gelen bir şeydir.” deyince, o yine “Bu konuda bir şey işitmiş değilim. Bu bizim başımıza gelmiş de değil ve ben bu konuda bir şey söyleyecek de değilim.” dedi.³⁵¹

Zührî, reyle fazla meşgul olmaktan hoşlanmıyordu. Talebesi Leys şöyle diyor: “Bir defasında yanımda reyle ilgili bazı şeylerle İbn Şihâb'ın yanına gittim. Yüzünü ekşitti ve ‘Rey!’ dedi. Ondan hoşlanmamış gibiydi. Bir başka gün yine yanına gittim. Yanımda sünnetlerle ilgili hadisler vardı. Yüzü parladı ve ‘Benim yanıma geldiğinde bana böyle şeyler getir’ dedi.”³⁵²

Bazı âlimler Zührî'nin fıkıhla ilgili görüşlerini cem etmeye çalışmışlardır. Örneğin, İbn Kayyim (ö. 751/1350), Medine'de fetva veren tâbiînden bahsederken Zührî'yi de saymış ve onun fetvalarını Muhammed b. Nûh'un fıkıh bablarına göre üç

³⁴⁷ İbn Abdilber, *Câmi*, 2/856.

³⁴⁸ Muhammed Ebû-Zehra, *Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Hisar Yayınları), 2/238.

³⁴⁹ İbn Abdilber, 2/1123.

³⁵⁰ Dârimî, *Mukaddime*, 18/124.

³⁵¹ Fesevî, *Târîh*, 1/634; İbn Abdilber, 2/1125.

³⁵² Fesevî, *Târîh*, 1/625.

büyük cildde topladığını söylemiştir.³⁵³ Endülüs muhaddislerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed'in de (ö. 380/990) "*Fıkhu'z-Zührî*" adıyla birkaç cüz kitap telif ettiği zikredilmiştir.³⁵⁴ Günümüzde de Zührî'nin fıkıh anlayışı hakkında Gazze'de "*Fıkhu'z-Zührî*" adıyla biri ibâdet ve muamelât, diğeri ahvâl-ı şahsiye, nikâh ve talâk konularında olmak üzere iki yüksek lisans çalışması yapılmıştır.³⁵⁵

1.5.3. Tefsir

Tâbiîn döneminde Medine âlimleri Kur'an tefsirinden ziyade, daha çok sünnet ve hadis konuları üzerinde durmuşlardır. Zaman zaman Kur'an'ı tefsir etmişlerse de bu konuda daha çok çekimser kalmışlardır. Ubeydullah b. Ömer "Ben Medine'nin fukahâsına yetiştim. Onlar Kur'an'ın tefsirini gözlerinde çok büyütürlerdi. Onlar Sâlim b. Abdullah, Saîd b. Müseyyeb, Kâsım b. Muhammed ve Nâfi' idi."³⁵⁶ demiştir. Ubeydullah'ın "gözlerinde büyütürlerdi" ifadesi hem kıymet verme hem de tefsir konusunda çekingen olmayı ifade etmektedir. Ayrıca Ubeydullah'ın saydığı bu zatların hepsi Zührî'nin hocalarıdır.

Fukahâ-yı seb'a'nın başı hükmünde olan Saîd b. Müseyyeb'den tefsirle ilgili bazı bilgiler aktarılmıştır. Fakat o, tefsirden çekinen biriydi. Örneğin bir talebesi onun hakkında "Biz Saîd b. Müseyyeb'e helal ve haramdan sorardık. Bunu insanların en iyi bileniydi. Ona Kur'an'dan bir âyetin tefsirini sorduğumuzda sanki hiç duymamış gibi susardı" demiştir. Biri ona tefsirden sorduğunda "Biz Kur'an (tefsiri) konusunda bir şey söylemeyiz" demiştir. Başka birine de "Bana Kur'an'dan bir şey sorma!" demiştir. Yahyâ b. Saîd de, Saîd b. Müseyyeb'in bilinen şeyler haricinde Kur'an (tefsiriyle ilgili konularda) bir şey söylemediğini nakletmiştir.³⁵⁷

Medine ekolünden olan Zührî de daha çok sünnetle ilgili konular üzerinde durmuştur. O da yeri geldikçe bazı âyetleri tefsir etmiştir. Fakat bunlar büyük bir yekûn tutacak kadar değildir. Tefsir kitaplarında onun daha çok Peygamberimizin, sahâbîlerin

³⁵³ İbn Kayyim, *I'lâmu'l-Muvakkîn*, thk: Muhammed Abdüsselam İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991), 1/19.

³⁵⁴ Zehebî, *Tarih*, 26/664.

³⁵⁵ İshâk Ya'kûb, *Fıkhu'z-Zührî fi'l-İbadât ve'l-Muâmelât* (Gazze, Câmîâtü'l-İslâmiyye, 2004); Cemal Yûsuf Mısrî, *Fıkhu'l-İmami'z-Zührî fi'l-Ahvâli'sh-Shahsiyye, Zevac ve Talâk* (Gazze, Câmîâtü'l-İslâmiyye, 2012).

³⁵⁶ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, thk: Seyyid Muhammed Seyyid vd. (Kahire: Dâru'l-Hadis. 2005), 1/41.

³⁵⁷ İbn Kesîr, *Tefsir*, 1/41.

ve tâbîînin tefsirlerini naklettiğini görürüz. Bu nakillerin çoğu da sebab-i nüzûl, nâsih-mensûh, Kur'ân'ın cem'i, yedi harf, bazı kıraat vecihleri gibi konularla ilgilidir. Bazen de *garîb* bir kelimenin izahı şeklinde açıklamaları vardır.³⁵⁸ Bir doktora çalışmasına göre Taberî tefsirinde ondan 148 rivâyet nakledilmiştir. Bunun yüzde 37 kadarı ahkâmla ilgilidir.³⁵⁹

1.5.4. Kıraat

Zührî, kıraat ilminde de âlimlerden sayılmıştır.

Daha önce geçtiği gibi, Zührî Kur'an'ı 80 günde ezberlemiş, kıraat ilmini de arz yoluyla hocası Saîd b. Müseyyeb'den³⁶⁰ ve sahâbî Enes b. Mâlik'ten öğrenmiştir.³⁶¹

İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) Medineli kurrâ arasında saydığı Zührî'nin çok olmasa da zaman zaman bazı talebelerine kıraat dersi verdiği anlaşılmaktadır. Kıraat âlimlerinden Nâfi' b. Ebî Nuaym (ö. 169/785) kıraat ilmini yetmiş kadar tâbîînden almıştır. Onlardan biri de Zührî'dir.³⁶² Nâfi'in, kıraat dersini Zührî'den arz yoluyla aldığı rivâyet edilmiştir.³⁶³

Kur'ân kıraatıyla ilgili kitaplarda ve tefsirlerde Zührî'nin kıraatları nakledilmiştir. Onun kıraatını aktaran en önemli tefsirler: Râzî (ö. 606/1210), Zemahşerî (ö. 538/1144), Kurtubî (ö. 671/1273), Ebû Hayyân (ö. 469/1076) ve Âlusî'dir (ö. 1270/1854). Kurtubî ve Ebû Hayyân, Zührî'nin kıraatını en çok aktaran tefsirlerden sayılmaktadır. Ayrıca İbn Cinnî (ö. 392/1002) *el-Muhtesab* adlı kitabında onun bütün kıraatını aktarmıştır. Ferrâ (ö. 207/822) *Maânî'l-Kur'ân*, Zeccâc (ö. 311/923) *Maânî'l-Kur'ân ve i'râbü'hi* adlı kitaplarında Zührî'nin kıraatlerini aktarmışlardır. Nahhâs (ö. 338/950) *Î'râbu'l-Kur'ân* adlı kitabında Zührî'nin kıraatinden örnekler sunmuştur.³⁶⁴

³⁵⁸ Tafsilat için bkz: Menhel Yahya İsmail, *Ârâu'z-Zührî fi't-tefsîr ve ulûmi'l-Kur'ân*, Mecelletü Külliyyeti'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 7/14. (Musul, 2013), 1-49.

³⁵⁹ Muhammed b. Abdullah b. Ali el-Hudayrî, *Tefsîru't-Tabîîn* (Riyaz: Dâru'l-Vatan, trz), 1/531.

³⁶⁰ En-Nuveyrî, Muhammed b. Muhammed, *Şerhu Tayyibe en-neşru fi'l-kiraâti'l-aşr*, thk: Mecdî Muhammed Surûr, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 1/178.

³⁶¹ İbnü'l-Cezerî, Şemseddin Ebû'l-Hayr, *Gayetü'n-nihâye fi tabakâtu'l-kurrâ*, thk: G. Bergstraesser, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2006), 2/230.; Muhammed Habeş, *el-Kiraâtu'l-mütevâtire ve eseruhâ fi'r-resmi'l-Kur'ânî ve'l-âhkâmu's-şer'iyye*, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1999), 46.

³⁶² İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, 2/230.

³⁶³ Zehebî, *Siyer*, 5/341.

³⁶⁴ Menhel Yahya İsmail, *Ârâu'z-Zührî fi't-tefsîr*, 17.

1.6. Hadis İlmi ve Zührî

1.6.1. Hadis Bilgisi

Ali b. Medîni, Zührî'nin hadislerinin 2000, Ebû Dâvûd, 2200'ü bulduğunu, bunların da yarısının müsned olduğunu söylemiştir.³⁶⁵ Muhtemelen onlar yalnızca kendilerine ulaşan hadisler yönünden böyle söylemiş olmalıdırlar. Çünkü kaynaklarda Zührî'nin bildiği hadislerin, verilen rakamdan çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin Zührî kendisine “Peygamberimizin bütün hadislerinin yarısını bilir misin?” diye soran birine “Umarım” diye cevap vermiştir.³⁶⁶ Peygamberimizin hadislerinin yarısının iki binden fazla olacağı malumdur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, halife Hişâm'ın görevlendirdiği iki kâtip, bir yıl boyunca ondan hadis yazmışlardı. Bu kâtiplerin her gün en az 20 hadis yazmış olabileceklerini var sayarsak yazılan hadisler yedi bini geçirdi. Muhtemelen yazılanlar bu rakamın çok üzerindeydi. Nitekim Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde geçen Zührî'ye ait rivâyetler, 1900 civarındadır. Bu rivâyetlerin büyük kısmı Ma'mer'dendir. Ma'mer, Velîd öldürüldüğünde binekler üzerinde Zührî'ye ait yazılmış hadislerin taşındığını gördüğünde, Zührî'den yazmış olduğu rivâyetlerin çok az olduğunu anladığını söylemiştir. Ayrıca İmam Mâlik'in vefatından sonra evindeki sandıkları açanlar, bir sandıkta Zührî'ye ait on bin civarında hadis ihtiva eden defterler bulduklarını söylemişlerdir.³⁶⁷

Bu rivâyetler Zührî'nin bildiği hadislerin oldukça büyük bir yekûn teşkil ettiğini, fakat bu hadislerin hepsinin kaynaklara intikal etmediğini göstermektedir.

1.6.2. Sünnetle İlgili Bazı görüşleri

1.6.2.1.Sünnet - Vahiy İlişkisi

Tâbiîn döneminden itibaren pek çok âlim, vahyi “*vahyi metlüv*” ve “*vahyi gayrı metlüv*” olmak üzere iki kısma ayırmış, sünnetin tamamı değilse de bir kısmının vahiy olduğunu kabul etmişlerdir. Günümüzde ise bazı çevreler Peygamberimize Kur'an haricinde herhangi bir vahyin gelmediğini iddia etmektedirler.³⁶⁸ Burada bu tartışmalar

³⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, 5/228.

³⁶⁶ Süyutî, *Tedrib*, 241.

³⁶⁷ Kadı İyaz, Ebû'l-Fadl İyaz b. Mûsâ, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiye 1998), 1/43.

³⁶⁸ Bu konuda tafsilat için bkz: Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2009), 46-211; Arif Ulu, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*, 143 vd.

üzerinde durmayacağız. Yalnızca Zührî'nin de sünnetin bir kısmının vahiy olduğuna inandığına dair bilgileri aktarmak istiyoruz.

Zührî Şûrâ sûresinin 51. âyetini tefsir ederken vahyin çeşitleri hakkında şunları söyler:

“Vahiy, Allah'ın peygamberlerden bir peygambere bildirmiş olduğu şeydir. Vahiyden dilediği şeyi Allah peygamberin kalbine yerleştirir. Peygamber de onu tebliğ eder ve onun Allah kelamı ve vahyi olduğunu (insanlara) açıklar. O vahiylerden bir kısmı Allah ve peygamberi arasında olan (hususî) bir şeydir. Peygamberlerden hiçbiri onu herhangi bir kimseye söylemez. O Allah ile peygamberleri arasında gaybî bir sırdır. Vahiyden bazıları da vardır ki, peygamberler onu insanlara söylerler, fakat onu yazmadıkları gibi, yazılmasını da emretmezler. Fakat o vahyi insanlara söz olarak söylerler. Allah'ın (kendilerine vahyedileni) tebliğ ve tebyin etmelerini emrettiğini bildirirler.”³⁶⁹

Zührî bu sözlerinde umumi bir ifade kullanmışsa da söylediklerini Peygamberimiz ve vahiy açısından değerlendirdiğimizde “yazılan vahiy” Kur'an, “yazılmayan vahyin” ve “kimseye bildirilmeyen hususî vahyin” sünnet olduğunu söylememiz mümkündür. Mehmet Sait Hatiboğlu, yukarıdaki izahlara binaen ilk defa vahyi, metlûv ve gayrı metlûv olarak iki kısma ayıranın Zührî olduğunu söylemiştir.³⁷⁰

Zührî, “yazılmayan vahiy” olarak tarif ettiği vahye delalet eden bazı hadisler rivâyet etmiştir. Onlardan bazıları şöyledir:

Zührî'nin dört hocasından aktardığı İfk Hadisesi'yle ilgili rivâyette, Hz. Âişe şöyle der: “Vallahi ben, Allah'ın benimle ilgili bir iş için ‘tilavet edilen bir vahiy’ (وَحْيًا) indireceğini zannetmiyordum. Bana göre benim durumum Allah'ın benim hakkımda konuşacağı kadar büyük bir şey değildi. Fakat ben Rasûlullah'ın uykusunda bir rüyâ görmesini ve Allah'ın da bu rüyâ ile benim beraatimi ortaya koymasını umuyordum.”³⁷¹

³⁶⁹ Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin, *Kitabu's-Şeria*, thk: Abdullah b. Ömer (Riyâz: Dâru'l-Vatan, 1997), 4/1463; Beyhakî, *el-Esma ve's-sıfat*, thk: Abdullah b. Muhammed el-Haşidî (Cidde: Mektebetu's-Sevadî, 1993), 1/496.

³⁷⁰ M. Said Hatiboğlu, “Kur'an ve Sünnet Işığında Hz. Peygamberin Gayba Muttali Olması”, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları*, ed. Bedreddin Çetiner (İstanbul: İSAV, 2003), 5/36.

³⁷¹ Buhârî, *Megâzî*, 36/1.

Bu rivâyete dikkat edilirse Hz. Âişe “tilavet edilen vahiy” sözüyle Nur sûresinde kendi hakkında inen 10 âyeti kastetmiştir.³⁷² Bu ifade sahâbîler döneminde bile vahyin tilavet edilen ve edilmeyen olarak iki şekilde telakki edildiğini ihsas eder tarzdadır. Çünkü “tilavet edilen vahy”in mefhum-u muhalifi “tilavet edilmeyen vahiy”dir.

Zührî konuyla ilgili başka bir rivâyeti hocası Urve'den, o da Hz. Âişe'den şöyle aktarır: “Allah Resûlüne gelen ilk vahiyler uykuda sadık rüyâ şeklinde olmuştur. Gördüğü rüyâ sabahın aydınlığı gibi apaçık zuhur ederdi.”³⁷³

Bu meşhur rivâyette “sadık rüyâ”, vahiy olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla bunun Kur'an haricindeki vahiylerden olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim İmam Şâfî (ö. 204/819) “Pek çok müfessirin peygamberlerin rüyalarının vahiy olduğunu kabul ettiklerini” söyler.³⁷⁴ Ayrıca Ulûmü'l-Kur'ân'la ilgili kitaplarda da vahyin bir kısmının sadık rüyâlar şeklinde olduğu belirtilmiştir.³⁷⁵

Bu konuda farklı bir rivâyette Zührî şöyle der: Bir defasında biz Ömer b. Abdülazîz'le beraberdik; ikinci namazı gecikti. Urve b. Zübeyr ona “Beşîr b. Mes'ûd el-Ensârî'nin bana rivâyet ettiğine göre, Mugîre b. Şu'be ikinci namazını geciktirdi. Sahâbîlerden Ebû Mes'ûd ona “Allah'a yemin olsun ki, ey Mugîre! Kesin olarak bildiğime göre Cibrîl (a.s) Peygamberimizin yanına indi, namaz kıldı Peygamberimiz de onunla kıldı, (daha sonra aynı vakitte) insanlarda Peygamberimizle kıldı, sonra yine Cibrîl (a.s) Peygamberimizin yanına indi, namaz kıldı Peygamberimiz de onunla kıldı, (daha sonra aynı vakitte) insanlarda Peygamberimizle kıldı. Ebû Mes'ûd bunu beş vakit namaz için tekrar ederek saydı. Ömer b. Abdülazîz Urve'ye ‘Ey Urve! Ne dediğine iyi bak! Namazı bu şekilde öğreten Cibrîl midir?’ dedi. Urve de ‘Beşîr b. Ebû Mes'ûd bana böyle rivâyet etti’ dedi. Bu olaydan sonra Ömer b. Abdülazîz ölünceye kadar namaz vakitlerini insanlara bu şekilde öğretmeye başladı.”³⁷⁶

Bu rivâyet Cebrâil'in, namazların beş vaktini ve kılınış şeklini Peygamberimize öğrettiğini göstermektedir. Elbette Cebrâil'in bu öğretmesi Allah'ın emriyledir. Nitekim “Biz ancak rabbinin emriyle ineriz”³⁷⁷ âyeti de bunu göstermektedir. Dolayısıyla bu

³⁷² Nur 24/11-21.

³⁷³ Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy*, 1.

³⁷⁴ Beyhakî, *el-Esma ve's-sıfat*, 1/491.

³⁷⁵ Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Mekke, Mektebetu-Nizar Mustafa, 1998), 1/77, 160.

³⁷⁶ Mâlik b. Enes. *el-Muvatta* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), *Vukutu's-Salât*, 1; Buhârî, *Mevâkutu's-Salât*, 1; Müslim, *Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât*, 31/166, 167; *Müsned*, hn. 17089.

³⁷⁷ Meryem 19/64.

rivâyete göre namaz vakitleri ve namazların kılınıp şekli “vahyi gayri metlûv”le belirlenmiştir denilebilir.

Zührî hocası Urve’den, o da Hz. Âişe’den şöyle nakletmiştir: Benim yanımda bir Yahudi kadını varken Peygamberimiz içeriye girdi. Kadın bana “Biliyor musun, sizler kabirde imtihana tâbi tutulacaksınız” dedi. Peygamberimiz bundan korktu ve “*Yalnızca Yahudiler imtihana tâbi tutulur.*” dedi. Birkaç gece geçtikten sonra Peygamber (s.a.v) bana hitaben “*Biliyor musun? Bana ‘Sizler kabirlerde imtihana tâbi tutulacaksınız’ diye vahyedildi*” dedi. Bu olaydan sonra ben Allah Resûlünün kabir azâbından Allah’a sığındığımı işittim.³⁷⁸

Kabir azâbı gaybî bir hadise olup, akılla bilinmesi mümkün değildir. Peygamberimiz açıkça “*bana vahyedildi*” dediğine göre, bu rivâyet Kur’an haricinde vahyin geldiğini göstermektedir.

Bu konuda daha pek çok rivâyet vardır.³⁷⁹ Fakat bu dört misalin maksadımızı ifade etmek için yeterli olduğunu düşünüyoruz. Zührî ve emsalleri bu tür rivâyetlerden yola çıkarak Kur’an dışında vahyin olduğuna kanaat getirmişlerdir.

1.6.2.2.Sünnet - Kur’an İlişkisi

Bilindiği gibi İslamiyette sünnet Kur’an’dan sonra ikinci şer’î kaynaktır. Bu konuda pek çok âyet ve hadis bulunmaktadır. Üstelik yüzyıllarca Müslümanlar da bu inançta olmuşlardır. Bununla beraber günümüzde olduğu gibi sahâbîler ve tâbîîn döneminde de hadisin hüccet olmadığını dillendirenler olmuştur. Rivâyetlerden sahâbe ve tâbîîn döneminde sünnete karşı çıkanların herhangi bir mezhep veya gurup oluşturacak kadar çok olmadıkları anlaşılmaktadır; hatta kimlikleri de belirsizdir. Konuyla ilgili rivâyetler durumun adeta münferit vakalar gibi olduğunu göstermektedir.³⁸⁰

Burada konu hakkında fazla tafsilata girilmeyecek, yalnızca Zührî’nin konuyla ilgili bazı ifadeleri üzerinde durulacaktır.

Tâbîînden Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/746) sünnetin hüccet oluşuna itiraz edenleri ret mahiyetinde “Sünnet Kur’an’a hükmeder, fakat Kur’an sünnete

³⁷⁸ *Müsned*, hn. 24582, 26105, 26334.

³⁷⁹ Daha başka benzer rivâyetler için bkz: Faik Akcaoğlu, *Hz. Peygamber’in Kur’an Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), s. 190 vd.

³⁸⁰ Saffet Sancaklı, *Hadis İnkârcılığı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 30, 31.

hükmedemez”³⁸¹ demiştir. Bu ifade “Sünnet kitabı açıklar, kitaptaki Allah’ın irade ettiği şeyi (murad-ı ilâhiyi) haber verir.”³⁸² şeklinde açıklanmakla beraber farklı anlamlar çıkarmaya da müsaittir.³⁸³ Bu yüzden Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) “Böyle bir şeyi söylemeye cesaret edemem. Fakat ben sünnet kitabı tefsir ve beyan eder derim” demiştir.³⁸⁴

Bazı rivâyetlere göre Zührî de aynı sözü söylemiştir. Hatib el-Bağdâdî’nin aktardığına göre Ahmed b. Hanbel’in oğlu Abdullah babasına “Sen de ‘Sünnet kitaba hükmeder’ diyor musun?” diye sorar. Ahmed b. Hanbel buna “İçlerinde Mekhûl ve Zührî’nin olduğu bir topluluk bunu söylemiştir.” diye cevap verir. Oğlu “Peki sen bu konuda ne diyorsun?” deyince “Ben sünnet Kitab’ın mânalarına delalet eder (tefsir eder) diyorum” der.³⁸⁵

Konuyla ilgili başka bir rivâyet de şöyledir: Ebû Bekr el-Hüzelî (ö. 167/783), Zührî bana “Hadis hoşuna gidiyor mu?” diye sordu. Ben de “Evet” dedim. Bunun üzerine o “Adamların mertleri, yiğitleri ondan hoşlanır, onu sever, namert olanları da hoşlanmaz. Adamların mertleri, yiğitleri ilim ve hadis öğrenirler ve onun kadrini, kıymetini bilirler. Namert olanlar da ‘Kur’an’ı bırakıp, hadisle ne diye amel edelim?’ diyenlerdir. Onlar sünnetin Kur’an’a hükmettiğini (onu tefsir edip açıkladığını) bilmiyorlar mı?” dedi.³⁸⁶

Bu ifadelerden Zührî’nin de hadisi inkâr edenlere karşı olduğunu, sünnetin Kur’an’ı tefsir ettiği görüşünü savunduğunu anlamak mümkündür.

³⁸¹ Dârimî, *Mukaddime*, 49/593.

³⁸² İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te’vilu muhtelifi’i-hadis* (Beyrut: Mektebetu’l-İslâmî, 1999), 287.

³⁸³ Yahyâ b. Ebî Kesîr’in bu sözüne benzer başka sözler ve izahları için bkz: İbn Abdilber, *Câmi’*, 2/1194; Kurtubî, *el-Câmi’ li-âhkâmi’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1964), 1/39; Cemâleddin Kâsımî, *Mehasinu’t-tevil* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418), 1/108; Muammer Erbaş, “‘Sünnet Kur’an’a Kâdîdir’ Sözü’nün Teorik Ve Pratik Değeri”, *Marife*, 7/2, (güz 2007), 111-139.

³⁸⁴ İbn Abdilber, *Câmi’*, 2/1194.

³⁸⁵ Hatîb, *Fakih ve’l-Mütefakkih*, 1/229.

³⁸⁶ Hatîb, *el-Câmi’ li-Ahlâkı’r-Râvî*, 1/140. Ebû Bekr el-Hüzelî için sika değil, zayıf, yalan söylerdi, “munkeru’l hadis, metrûk, la yuhteccu bih, leyse bi-şey, la yukteb hadisuhu, la yutâbiu aleyh” şeklinde tenkitler olmuştur. Bkz: İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/319. Fakat bir önceki rivâyet Hüzelî’nin rivâyetini tekit etmektedir.

1.6.2.3.Sünnet ve Ehl-i Bid'a Hakkında

Hadis ilminin ehemmiyeti hakkında Zührî “Geçmiş âlimlerimiz şöyle derlerdi: “Sünnete sarılmak kurtuluştur. İlim çok hızlı bir şekilde kabzedilecektir. İlmi canlandırmak din ve dünyanın sebatı demektir. İlimin gitmesiyle bunların hepsi gider.”³⁸⁷ demiştir. Kurtuluşun sünnette olduğunu söyleyen Zührî, sünneti öğrenmenin ehemmiyeti hakkında “İlimden daha üstün bir şeyle Allah’a ibadet edilmemiştir”,³⁸⁸ “Sünneti öğrenmek 200 senelik ibadetten üstündür”³⁸⁹ demiştir. Yukarıda da geçtiği gibi o, hadisi seven ve sevmeyenler hakkında “Hadisi (hadis ilmini) ancak adamların mertleri, yiğitleri sever, ondan hoşlanmayan da onların ancak nametleridir.” demiştir.³⁹⁰

Bilindiği gibi Zührî'nin yaşadığı çağda Mürcie, Mu'tezile ve Hâriciler gibi bid'at gurupları vardı. Bu guruplar, büyük günah işleyeninin durumu, kader inancı gibi kelâmî konuları tartışıyorlardı. Sahâbe ve tâbiîn'in büyük çoğunluğu bu tür tartışmalar yapmamış, kendilerine herhangi bir soru sorulduğunda bildikleri âyet ve hadisi söylemişler, fakat bunun ötesinde bir polemige girmemişlerdir. Bu tür konularda tartışanları da ehl-i bid'a olarak nitelemişlerdir. Örneğin İmam Mâlik ehli bid'atı “Allah'ın isimleri, sıfatları, kelâmı, kudreti hakkında konuşan, sahâbenin ve onlara güzelce uyan tâbiîn'in sukût ettiği konularda susmayan kimselerdir.” diye tarif etmiştir.³⁹¹ Zührî de, bu tür münazaralardan hoşlanmıyor ve etrafındakilere de “Allah'ın kitabı ve Resûlullah'ın kelâmıyla ilgili konularda münazara yapma”³⁹² “Sünneti (olduğu gibi) kabul edin, ona muaraza etmeyin”³⁹³ şeklinde nasihatlar ediyordu.

İmam Evzâî (ö. 157/773) şöyle anlatıyor: Zührî, “*Zina eden zina ettiğinde mümin olarak zina etmez*” hadisini rivâyet etti. Ben de “Bu ne demektir” diye sordum. O da “Söz Allah'dan, tebliğ peygamberden, bize gereken de teslimdir. Resûlullahın hadisleri nasıl geldiyse keyfiyetine bakmadan öylece rivâyet edin” dedi.³⁹⁴ Zührî'nin bu tutumu o dönemlerde “büyük günah işleyen kâfir olur” diyen Hâricîlerin ve “büyük günah işleyen imanla küfür arasında bir yeredir” diyen Mu'tezile'nin görüşlerine

³⁸⁷ Dârimî, *Mukaddime*, 16/97; Zehebî, *Siyer*, 5/240.

³⁸⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/365.

³⁸⁹ Abdullah b. Muhammed el-Herevî, *Zemmü'l-keîâm ve ehlüh* (Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1998), 5/55.

³⁹⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*. s. 110; Herevî, *Zemmü'l-keîâm*, 2/75.

³⁹¹ Herevî, *Zemmü'l-keîâm*, 5/70; Ramazan el-Butî, *es-Selefiye* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1998), s. 152.

³⁹² Zehebî, *Siyer*, 5/343.

³⁹³ Hatîb el-Bağdadî, *el-Fakih ve'l-mütefakkih* (Suudi Arabistan: Dâru İbn Cevzî, 1421), 1/385.

³⁹⁴ Buhârî, *Tevhid*, 46; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 13/627; Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/369.

tarafıtar olmadığını göstermektedir. Ayrıca onun Mu'tezile'nin "Kur'an mahlktur" iddiasına reddettiği söylenmiştir. Talebesi Evzâi "Zührî ve Mekhûl Allah kelmi (Kur'an) mahlûk değildir diyordı" demiştir.³⁹⁵

Zührî kaderi inkâr edenlere de karşıydı. O, kaderin hak olduğuna dair Kur'an ve sünnetten deliller getiriyordu. Örneğin, "Onlar gayba iman ederler"³⁹⁶ yetindeki gaybın, Allah'ın takdiri (قدر الله) olduğunu sylyor³⁹⁷ "Allah, peygamberine kaderi inkâr edenler (القدرية) hakkında âyet indirdi" diyerek şu âyetleri okuyordu:³⁹⁸ "Onlar oturup, (şehit) kardeşleri için: "Bize itaat etselerdi ldrlmezlerdi" dediler. De ki: "Eğer doğru sözlü iseniz, ölümü kendinizden savın".³⁹⁹ "De ki: Evlerinizde olsaydıız, haklarınızda ölüm yazılı olan kimseler, yine de devrilecekleri yere varırlardı."⁴⁰⁰ Ayrıca o, kaderle ilgili hadisler de rivâyet ediyordu.⁴⁰¹ O, kaderi inkrın tevhid inancına muhalif olduğunu düşünüyor ve "Kadere iman, tevhid nizamıdır. Kim Allah'ın birliğini tasdik eder, fakat kadere inanmazsa, bu onun tevhidini nakzeder, bozar." diyordu.⁴⁰² Kaderiyye'nin kanının helal olduğuna dair Abdülmelik b. Mervân'a fetva verdiği iddia edilmişse de⁴⁰³ Zührî ile ilgili temel kaynaklarda böyle bir ifadeye rastlanmamaktadır.

Zührî Hâricîlerin ve Mu'tezile'nin görüşünü kabul etmediği gibi onların zıddı olan Mürcie mezhebine de karşıydı. Onlar hakkında "İslam leminde Müslümanlara irc bid'atinden daha zararlı bir bid'at çıkarılmamıştır." diyordu.⁴⁰⁴ "İman yalnızca sözdür" diyen Mürcie'nin⁴⁰⁵ aksine Zührî "Bedevler iman ettik dediler. Onlara de ki: Siz iman etmediniz. İman daha kalbinize girmedi. Siz eslemn/Müslüman olduk deyin!"⁴⁰⁶ âyetini

³⁹⁵ Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Siretu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk: Fuat Abdülmün'im Ahmed (İskenderiye: Dâru'd-Da've, 1404), 70.

³⁹⁶ Bakara 2/3.

³⁹⁷ İbnü'l-Cevzî Eb'l-Ferec, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1987), 1/25.

³⁹⁸ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 2/218.

³⁹⁹ l-i İmrân, 3/168.

⁴⁰⁰ l-i İmrân, 3/154.

⁴⁰¹ Ahmed, *Müsned*, hn. 7635, 15473, 15474.

⁴⁰² Zehebî, *Siyer*, 5/236.

⁴⁰³ Abdlkhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, thk, Muhammed Osman el-Heşt (Kahire: Mektebetu İbn Sina, tsz), 314.

⁴⁰⁴ Âcurrî, *Kitabu'ř-şeria*, 2/677.

⁴⁰⁵ Muhammed Eb Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 1/151.

⁴⁰⁶ Hucurat 49/14.

tefsir ederken “Bize göre: İslam, söz; iman ise ameldir” diyordu.⁴⁰⁷ Ayrıca İslam ve imanın farklı şeyler olduğuna dair bazı hadisler rivâyet ediyordu.⁴⁰⁸

Mürcie mezhebinin hepsi değilse de bir kısmı “iman varken günahın insana bir zarar vermeyeceğini” savunuyordu.⁴⁰⁹ Mürcie’nin görüşleri kendisine söylendiğinde Zührî, “Sübhanallah! İnsanlar böyle tartışmalara mı başladılar? Peygamber (a.s) ‘Zina eden zina ederken mümin olarak zina etmez, içki içen içki içerken mümin olarak içki içmez’ buyurdu” diyerek onların görüşünü reddetmiştir.⁴¹⁰ Kendisine Peygamberimiz’in “Kim Lâ ilâhe illallâh derse cennete girer.” hadisi sorulduğunda da “Bu İslam’ın ilk dönemlerinde, farzların, emir ve nehyin inmesinden önceydi” diyerek hadisi izah etmiştir.⁴¹¹ Zührî’nin bu tefsirini -açıkça belirtilmemekle beraber- Mürcie’yi ret olarak anlamak mümkündür. Çünkü Mürcie bu ve benzeri hadisleri delil olarak kullanıyordu.⁴¹² Yine öldükten sonra Allah korkusundan cenazesini yaktıran günahkâr bir adamın affı ile bir kediyi hapsedip açlıktan ölmesine sebep olan bir kadının bu yüzden cehennemlik olduğuna dair iki hadis rivâyet ettikten sonra bu iki hadisi şerh mahiyetinde “Bu (hadislerde anlatılanlar) kimse ameline güvenmesin, kimse de (Allah’dan) ümidini kesmesin diyedir.” diyerek açıklama yapmıştır.⁴¹³

1.6.3. Ricâl Bilgisi

Zührî’nin sahâbe, tâbîîn ve kendi dönemindeki muhaddisler hakkında geniş bir bilgisi vardı. O, sahâbîlerin tanınmasında, tâbîînin tâdilinde önemli bilgiler sunmuştur. Yeri geldiğinde bazı şahısları veya bölgeleri de tenkit etmiştir. Örneğin İbn Ferve’yi ve Şam muhaddislerini isnadsız hadis rivâyet ettikleri için, Iraklıları da uydurma hadislerden dolayı tenkit etmiştir.

Zührî, bilhassa sahâbîlerle ilgili bilgilerin medârı konumundadır. Ondan, birçok sahâbîyle alâkalı isim, nesep ve künye bilgileri, Habeşistan hicretlerine, Akabe biatlarına, gazvelere, seriyyelere ve heyetlere katılanlar hakkında ve benzeri pek çok

⁴⁰⁷ Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 15/4684; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 1/111.

⁴⁰⁸ *Müsned*, hn. 1522; Buhârî, İman, 19.

⁴⁰⁹ M. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 1/153.

⁴¹⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, thk: Muhammed b. Said b. Salim (b.y., Dâru İbn Kayyim, 1986), 1/382.

⁴¹¹ Tirmizî, *Ebvâbu’l-imân*, 17/2638.

⁴¹² İbn Kuteybe, *Te’vilu muhtelifi’l-hadis*. s. 49.

⁴¹³ Ahmed, *Müsned*, hn. 7647, 7648.

konuda rivâyetler nakledilmiştir.⁴¹⁴ Nitekim Taberî (ö. 310/923): “Muhammed b. Müslim ez-Zührî, Resûlullah’ın megâzîsinde, Kureyş’in ve ensarın haberlerinde, Resûlullah ve ashâbının haberlerini rivâyet etmede öne geçmişti.”⁴¹⁵ diyerek, Zührî’nin o döneme ait bilgileri aktarmadaki öncülüğüne dikkat çekmektedir.

Zührî, kendilerinden hadis rivâyet ettiği sahâbe ve tâbiîn hakkında çokça bilgiler sunmuştur. Örneğin kendisine “Bedir’de Müslümanlardan kaç kişi şehit oldu?” denildiğinde, 14 kişi olduğunu söylemiş ve onların isimlerini teker teker saymıştır.⁴¹⁶ İbn Ebî Zîb’de (ö. 159/776) “Zührî’ye Reyhâne’yi sordum, o da ‘O, Peygamberimizin cariyesiydi. Onu âzat etti ve onunla evlendi’ diyerek cevap verdi” demiştir.⁴¹⁷ Zührî, bazı sahâbîlerden hadis nakledeken, onlar hakkında “Hz. Peygamberin ashâbındandı” (وكان قد (وكان من أصحاب النبي صلى الله عليه و سلم) veya “Hz. Peygambere yetişenlerdendi” (وكان قد (أدرك النبي صلى الله عليه و سلم) diyerek yaptığı açıklamalarla sahâbîlerin tanınmasına vesile olmuştur. Bazen de onların özelliklerinden bahsetmiştir. Kâ’b b. Mâlik’ten hadis nakledeken “Tevbeleri kabul edilen üç kişiden biriydi” diye açıklama yapmış,⁴¹⁸ ilk hocası Abdullah b. Sa’lebe b. Suayr’dan bahsederken “Peygamber onun başını okşamıştı” demiş, Süneyn Ebû Cemîle hakkında da “Hz. Peygamberle beraber Fetih Gazvesi’ne çıkmıştı” gibi izahlar yapmıştır. Zührî, Hz. Âişe hakkında “Eğer Hz. Âişe’nin ilmi, Peygamberimizin diğer hanımlarının ve diğer kadınların ilmi bir araya getirilerek kıyaslanmış olsaydı, Âişe’nin ilmi daha üstün olurdu” demiştir.⁴¹⁹

Zührî, sahâbîler hakkında bilgi verdiği gibi, tâbiînden olanlar hakkında da bilgiler sunmuştur. Örneğin hocası Saîd b. Müseyyeb hakkında “ilmi kimlerden aldı?” diye soran birine, hocasının hangi sahâbîlerden ilim aldığını naklettikten sonra “Onun hakkında Ömer ve Osman’ın hükümlerini ondan daha iyi bilen yoktu denilirdi” demiştir.⁴²⁰ Zührî “Âlimler dördtür: Medine’de Saîd b. Müseyyeb, Kûfe’de Şa’bî,

⁴¹⁴ Mahmut Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tesbiti* (Sakarya: Sakarya Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), s. 126.

⁴¹⁵ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Muntehab min zeyli’l-müzîl* (Beyrut: Müessesetu’l-A’lemî, 1939), 131.

⁴¹⁶ Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *Megâzî*, thk: Marsten Jones (Beyrut: Dâru’l-A’lemî, 1989), 1/145.

⁴¹⁷ Bidaye, 5/318.

⁴¹⁸ Ahmed, hn. 15772.

⁴¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/684.

⁴²⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/121.

Basra'da Hasan, Şam'da Mekhûl"⁴²¹ diyerek kendi zamanındaki dört şehrin en önemli âlimlerini saymıştır.

Zührî, hocası Urve'ye Mâlik b. Evs'in hadisini sorduğunu, onun da "sadûktur" dediğini nakleder.⁴²² Zührî'nin Urve'ye bu soruyu sorması, râvilere dikkat ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda o, tanıdığı râvileri de tâdil ederek savunmuştur. Örneğin Zührî, İbn Ömer'in oğlu Sâlim'e Tâvûs'tan (ö. 106/724) naklen İbn Ömer'in bir fetvasını söyler. Sâlim (Tâvûs'un rivâyetine itimat etmiyormuş gibi) "Bunu bilemedik" der. Zührî de "Eğer Tâvûs'u görseydin, onun yalan söylemeyen biri olduğunu anlardın!" der.⁴²³ Yine bir râvi hakkında "Yezîd b. Hürmüz bana rivâyet etti. Kendisi sika râvilerdendi" diyerek onu tâdil etmiştir.⁴²⁴

Yukarıdaki ifadeler Zührî'nin râviler konusunda titiz olduğunu göstermektedir. Bununla beraber onun bazı zayıf kimselerden rivâyet ettiği de söylenmiştir. Fakat onun zayıf râvilerden rivâyeti, o râvinin güvenilir olduğuna inanmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim İmam Şâfiî (ö. 204/819) onun zayıf bir râvi olan Süleyman b. Erkâm'dan hadis rivâyet etmesini "İbn Şihâb onu mürüvvet ehli, akıllı biri olarak görmüş, rivâyetini kabul etmiş ve ona karşı hüsnüzanda bulunmuştur." şeklinde izah etmiştir.⁴²⁵ Fakat onun zayıf râvilerden rivâyetleri oldukça azdır. Rivâyetlerinin büyük çoğunluğu güvenilir râvilerdendir. Bu konuda yine İmam Şâfiî şöyle der: "İbn Şihâb bize göre hadis ilminde, tercihte, güvenilir râviler içinde imamdır. O hadis rivâyet ederken bazı sahâbîleri, sonra tâbiînin önde gelenlerini ismen zikreder. Hadis rivâyet edenler içinde râvilerin en üstün ve en meşhurlarını ismen zikreden İbn Şihâb'dan başkasını bilmiyoruz."⁴²⁶

Zührî'nin râviler hakkında verdiği malumatlar ve değerlendirmeler daha sonraki âlimler tarafından hüccet kabul edilmiştir. Nitekim Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), fazla tanınmayan İbn Ukeyme el-Leysî'yi değerlendirirken "Zührî'nin İbn Ukeyme'den

⁴²¹ Süyutî, *Tedrîb*, s. 653.

⁴²² İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/144.

⁴²³ Fesevî, *Târîh*, 1/705.

⁴²⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/193.

⁴²⁵ Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris. *er-Risale*, thk, Ahmed Şâkir (Mısır, Mektebetu'l-Halebî, 1940), 469.

⁴²⁶ Şâfiî, *er-Risale*, 469.

işittim demesi senin için yeterlidir.”⁴²⁷ demiştir. Bazı hadis kitaplarında Zührî'nin bazı râvileri tevsik ettiğine dair az da olsa “vessakahu'z-Zührî” ifadeleri geçmektedir.⁴²⁸

1.6.4. İsnad İlmi

1.6.4.1.İsnadın Ortaya Çıkışı ve Zührî

Peygamberimiz (s.a.v.), 23 yıl gibi kısa bir zamanda sosyal bir inkılâbı gerçekleştirerek, Câhiliye Araplarını ıslah etmiş, onları bütün insanlık âlemine örnek Asr-ı saâdet insanları haline getirmiştir. Onlar önceleri putlara taparken, iman ettikten sonra gece namaz kılan, gündüz de oruç tutan insanlara dönüştüler.⁴²⁹ Çocuklarını diri diri toprağa gömerlerken, karıncaya bile ayak basamayacak hale geldiler. Okuma yazma bilmeyen, cahil bir millet iken, bütün insanlık âlemine ilim ve hikmet öğreten insanlara dönüştüler. Nitekim Kur'an'da onlar hakkında “Sizler insanlık âlemi için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz”⁴³⁰ buyrulmuştur.

Peygamberimizin eğittiği bu toplum yalanı nifak alameti olarak kabul eden ve yalandan uzak duran bir toplumdur. Bilhassa Peygamberimize nispet ederek yalan söyleme onların hiç yapmayacağı bir şeydi. Çünkü Peygamberimiz, onlara söylediği sözleri iyice öğrenmelerini ve onları diğer insanlara anlatmalarını istiyor, fakat özellikle üzerinde dura dura ona nispet ederek yalan söylenmemesi için ikaz ediyor ve “Kim benim namıma yalan söylerse, ateşte oturacağı yere hazırlansın”⁴³¹ diyerek onları korkutup, çekindiriyordu.

Peygamberimizin bu korkutması o kadar tesirli olmuştu ki, bazı sahâbîler bu duruma düşerim endişesiyle çok hadis rivâyet etmemişti. Bazıları da çok ihtiyatlı davranıyor, Peygamberimizden bir hadis nakledeken “ev kemâ kâl” diyorlardı. Bazıları da daha önce işitmediği bir hadis duyduğunda, ya hadisi nakledenden yemin istiyor veya “Bunu bilen başka bir sahâbe var mı?” diye soruyordu. Sahâbî Berâ b. Azîb şöyle demiştir: “Size söylediğimiz hadislerin hepsini Resûlullah'tan (s.a.v) bizzat duymuş

⁴²⁷ Tehzîb, 4/677.

⁴²⁸ Ebû Abdullah Hâkim en-Nisâbü'rî, *Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk: Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1/365; Ebû'l-Hasan Nureddin, el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, thk: Hüsameddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1994), 1/14.

⁴²⁹ Kur'an'da bu toplumdaki “Onları rükûya varırken, secde ederken görürsün. Allah'ın lütuf ve rızasını isterler. Onların nişanları yüzlerindeki secde izidir.” (Fetih 48/29) diye bahsedilir.

⁴³⁰ Âl-i İmrân 3/110.

⁴³¹ Buhârî, *İlim*, 38; Müslim, *Mukaddime*, 2/3; Kettânî, bu hadisi rivâyet eden 75 sahâbe ismini vermektedir. Bkz: Kettânî, Ebû Abdullah, *Nazmu'l-mutenâsir mine'l-hadisi'l-mütevâtir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 35.

değiliz. Bazı hadisleri birbirimizden duyup, öğrendik. Fakat biz yalan söylemezdik”.⁴³² Benzer bir ifade de sahâbî Enes’den rivâyet edilmiştir. Enes bir hadis rivâyet edince dinleyenlerden biri “Sen bunu bizzat Resûlallah’tan duydun mu?” diye sorunca, Enes de “Evet veya bunu bana yalan söylemeyen biri anlatmıştır. Vallahi, biz yalan söylemezdik, yalan nedir bilmezdik” demiştir.⁴³³ Elbette Peygamberimizin hadislerini nakletmede bu kadar ihtiyat gösteren sahâbîlerin hadis uydurması düşünülemez.

Sahâbîlerin Peygamberimizin hadislerine bu yaklaşımları, o dönemin sosyal yönü hakkında önemli bir bilgi içermektedir. Onlar hadisler hakkındaki titizliklerini kendilerinden sonraki tâbiîn denilen ikinci nesle aktararak sosyal bir anlayış oluşturdular. En büyük günah Peygamberimize nispet ederek yalan söylemek olduğu ikinci neslin de kabulü ve kırmızı çizgisi oldu. Her toplumun kırmızı çizgileri vardır ve toplum bu kırmızı çizgileri aşanlara iyi bir nazarla bakmaz. Bu yüzden toplumdaki herhangi bir fert kolay kolay bu çizgileri çiğnemeye cesaret edemez.

Elimizdeki tarihî belgelere dayanarak Peygamberimiz hayattayken ve dört halife döneminin sonlarına kadar, İslam toplumunda herhangi bir hadis uydurma faaliyetinin olmadığını söyleyebiliriz. Peygamberimiz hayattayken hadis uydurulduğuna dair bazı rivâyetler olmuşsa da bu rivâyetlerin uydurma olduğu ortaya çıkarılmıştır.⁴³⁴

Peygamberimizin vefatından sonraki dönemde hiçbir sahâbe Peygamberimize nispet ederek kasten yalan söylememiştir. Bu konuda aksini ispatlayacak hiçbir tarihî delilden söz etmek mümkün değildir. Her ne kadar Şîa sahâbîlere ta’n etmiş, hatta onları küfür ve hadis uydurmakla itham etmişse de onların bu iddiaları subjektif olup, delilden yoksundur.⁴³⁵

İslam toplumunda yalancılık ilk defa Hz. Osman’ın hilafetinin sonlarında ortaya çıkmıştır. Zührî, “Hz. Osman 12 yıl halifelik yaptı. İlk 6 yıl insanların ona karşı bir tavrı yoktu. O, Kureş’e, Ömer’den (r.a) daha sevimli idi. Çünkü Ömer onlara sert

⁴³² İbn Adî, Ebû Ahmed, *el-Kâmil fî duafâu’r-ricâl*, thk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz (Beirut: el-Kütübü’l-İlmiyye, 1997), 1/261.

⁴³³ Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlîk, *Müsnedü’l-Bezzâr*, thk: Mahfûzürrahmân Zeynullah (Medine: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1988-2009), 13/482, hn. 7288.

⁴³⁴ Abdülfettah Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım (İstanbul: İnsan Yayınları), 36 vd.; Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri* (Ankara: Otto Yayınları), s. 16 vd.

⁴³⁵ Bkz: İbrahim Kutluay, “İmamiyye Şîasına Göre Sahâbenin Adaleti Problemi”, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe Sempozyumu II*, ed. M. Abdullah Aydınli (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), s. 75 vd.; Mehmet Efendioğlu, “Bazı Sahabîler Ücret Karşılığı Hadis Uydurmuş veya Uydurtmuş Olabilir mi?”, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe Sempozyumu II*, ed. M. Abdullah Aydınli (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), s. 121 vd.

davranırdı. Osman ise onlara yumuşak davrandı, iyiliklerde bulundu. Bunlardan sonra da fitneler ortaya çıktı.” der.⁴³⁶

Hiz. Osman dönemindeki fitnelerde başı çeken şahıs Yahudi Abdullah b. Sebe'dir. İslam toplumunda yalancılık onunla başlar. Nitekim hadis âlimlerinden Şa'bî (ö. 104/722) “(İslam toplumunda) ilk yalan söyleyen Abdullah b. Sebe'dir.” demiştir.⁴³⁷ Onun yalancılığı Müslümanlar arasında fitne çıkarmak şeklinde idi, hadis uydurma tarzında değildi. Bu yüzden İbn Hacer “Onun (Peygamberimize veya sahâbeye nispetle) herhangi bir rivâyeti yoktur, Allah'a hamd olsun.” der.⁴³⁸

İbn Sebe ve benzerlerinin fitneleri neticesinde Hiz. Osman şehit edildi, arkasından da Müslümanlar arası birlik bozuldu, guruplaşmalar oldu, fitneler çoğaldı, toplumdaki eski safiyet kalmadı. Bir müddet sonra da ehl-i bid'a guruplar içinde kendi ideolojisini takviye etmek isteyenler hadis uydurmaya başladı. Bu konuda tâbîinden Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728) “Eskiden isnad sormazlardı. Fitne ortaya çıkınca 'Bize râvilerinizin adlarını söyleyin' demeye başladılar. Ehl-i sünnet olanlara bakılıyor ve onların hadisleri kabul ediliyor, ehl-i bid'ata bakılıyor, onların hadisleri kabul edilmiyordu.”⁴³⁹ demiştir. İbn Sîrîn'in “fitne” ile Hiz. Osman'ın şehit edilmesi ve sonrasında meydana gelen fitneleri kastettiği kabul edilmiştir.⁴⁴⁰ Bununla beraber İbn Sîrîn'in bu sözünden fitnenin hemen akabinde topluca hadis uydurmaların başladığını zannetmek yanlış olur. Çünkü topluma yerleşmiş kanaatler ve davranışlar bir anda değişmez. İbn Sîrîn'in de belirttiği gibi ilk hadis uyduranlar ehl-i bid'a olanlardı. O dönemde ise ehl-i bid'a olarak ilk Hâricîler ortaya çıktı. Daha sonra Şîa onu izledi. Hâricîler büyük günah işleyeni kâfir kabul ettiklerinden onlar içinde hadis uyduranlar nâdir oluyordu.⁴⁴¹ Nitekim hadis tarihinde Hâricîler en az hadis uyduran gurup olarak kabul edilmiştir. Üstelik ilk yıllarda Hâricîlerin hadis uydurduğuna dair hiçbir delil yoktur. Muhtemelen İbn Sîrîn'in kastettiği ehl-i bid'a, Hiz. Ali'nin 40 (661) yılında

⁴³⁶ Muhammed Sallâbî, *Osman b Affân, şahsiyyetuhu ve asruhu* (Kahire: Dâru'l-Fecr Li't-Turas. 2010), s. 339.

⁴³⁷ İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, thk: Abdulfettah Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 4/483.

⁴³⁸ İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 4/483.

⁴³⁹ Müslim, *Mukaddime*, 5.

⁴⁴⁰ Juynboll, *Hadis İlminin Yeniden İnşası*, s. 37.

⁴⁴¹ Süyutî, *Tedrib*, 283; Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-muhadisûn*, 86.

vefatından bir müddet sonra bozulan Şîa fırkası olmalıdır.⁴⁴² Şîa bir müellif olan İbn Ebi'l-Hadîd de (ö. 656/1258) “Şunu bil ki, faziletler konusunda uydurma hadislerin aslı Şîa tarafından gelmiştir.” diyerek bunu itiraf etmiştir.⁴⁴³ İbn Ebi'l-Hadîd'in, bu sözüyle hicrî 66-67 yıllarında Muhtâr'ın Kûfe'yi ele geçirdiği yılları kastediyor olması mümkündür. Çünkü Muhtâr iktidarını güçlendirmek için hadis uydurmaya teşvik ediyordu. Tâbiîn devrinin ileri gelen fakihlerinden İbrahim Nehaî (ö. 96/714) “İsnad, Muhtâr zamanında sorulmaya başlandı” demiştir.⁴⁴⁴ Hayseme b. Abdurrahman da “İnsanlar Muhtâr zamanına kadar isnaddan sormuyordu. O dönemde insanlar (yalancılıkla) itham edilmeye başlandı” demiştir.⁴⁴⁵ Muhtâr'dan sonra Irak bölgesinde uydurma rivâyetler çoğalmaya başladı. Dolayısıyla isnad da bu dönemde ortaya çıktı.

Irak'ta bilhassa Kûfelilerin çok hadis uydurduğu tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemi imamlarının pek çoğundan nakledilmiştir. Örneğin, İbn Şihâb ez-Zührî, Hz. Âişe'nin şöyle dediğini nakleder: “Ey Iraklılar! Şam ehli sizden daha hayırlıdır. Allah Resûlünün sahâbîlerinden pek çoğu oraya gitti. Onlar daha sonra hep bizim bildiğimiz hadisleri naklettiler. Allah Resûlünün sahâbîlerinden az bir kısmı sizin yanınıza (Irak'a) gitti. Siz ise hem bizim bildiğimiz hem de bilmediğimiz hadisleri naklettiniz.”⁴⁴⁶ Hz. Âişe bilmediğimiz hadisler derken uydurma rivâyetlere işaret etmektedir. Benzer bir ifade de âlim ve dindar biri olan Emevî Halifesi Abdümelik b. Mervân'dan nakledilmiştir. Abdümelik, Medine'ye geldiğinde Medinelileri uydurma rivâyetler konusunda ikaz ederek bu konuya lakayt kalmamalarını istemiş ve “Ey Medineliler! Bir emre ilk uyması gereken sizlersiniz. Şu doğu tarafından üzerimize bilmediğimiz hadisler akıp gelmektedir. Biz onları bilmiyoruz” demiştir.⁴⁴⁷ Bu konuda Zührî de “Eğer doğu tarafından tanımadığımız, bilmediğimiz hadisler gelmeseydi, bir harf yazmaz, yazılmasına izin de vermezdim”⁴⁴⁸, “Bir Iraklı'dan hadis duyduğunda onu bir çevir (bak!), sonra yine çevir (tekrar bak!)”, “Kûfe ehlinin hadislerinde çok bozukluklar

⁴⁴² Şîa'nın bir mezhep olarak ne zaman ortaya çıktığı konusunda değişik görüşler vardır. Kanaatimizce Şîa'nın Ehl-i sünnet'ten kopuşu Hz. Ali'nin vefatından bir müddet sonradır. Çünkü Hz. Ali hayattayken Şîa bozulmamıştı. Bu yüzden o dönem Şîa'sını, diğerlerinden ayırmak için “eş-Şîatu'l-ülâ” denilmiştir (bkz: Bekir Topaloğlu, *Kelâm*, Damla Yayınevi, 1985, s. 197; Mustafa Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat, 2016, s. 121). Hz. Ali'nin vefatından sonra Şîa bozuldu ve uydurma rivâyetler ortaya çıktı.

⁴⁴³ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâga*, 1/3075.

⁴⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/380.

⁴⁴⁵ Hatîb, *Câmi'*, 1/155.

⁴⁴⁶ Fesevî, *Târîh*, 2/756.

⁴⁴⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/230; İbn Kesîr, *el-Bidâye* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1996), 9/78.

⁴⁴⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/433; Fesevî, *Târîh*, 1/637.

vardır.”⁴⁴⁹ demiştir. Zührî Iraklılara hitaben de “Ey Iraklılar! Hadis bizim yanımızdan bir karış olarak çıkıyor, sizin yanınızda bir zira’ oluyor.” demiştir.⁴⁵⁰ İmam Mâlik de Irak’ı hadislerin üretildiği bir darphaneye benzetmiştir.⁴⁵¹

İbn Sîrîn’in sözüne dikkat edilirse ehl-i bid‘a’nın hadis uydurmasına mukabil, Ehl-i sünnet olanlar da sahih ve uydurma hadisleri birbirinden ayırabilmek için isnad sistemini oluşturmuşlardır. Dolayısıyla, “fitneler”, “uydurma faaliyetler” ve “isnad sistemi” arasında bir sebep-sonuç ilişkisi vardır. Nitekim ilk defa isnad uygulayanların Şâ‘nın merkezi hükmündeki Kûfe⁴⁵² şehrindeki âlimlerin olması bunu teyit etmektedir. Kûfe âlimleri içinde de ilk defa hadisin senedini sorgulayan kimsenin, 104 (722) yılında vefat eden Şa‘bî olduğu söylenmiştir.⁴⁵³

Hadis uydurma faaliyeti sahâbîlerin daha hayatta olduğu yıllarda başlamıştır.⁴⁵⁴ Fakat dikkat çeken bir özellik bu tür faaliyetler aşırı derecede çok olmadığı gibi sistematik de değildi. Çünkü toplum hayatı daha bozulmuş değildi. Bilhassa sahâbîler hayatta olduğu için bu tür iddialar toplumda kolayca yayılamıyordu. Hadislerin sıhhatiyle ilgili herhangi bir durumda bir sahâbîye bir hadis nispet ediliyorsa, ona gelip “Sen şöyle şöyle dedin mi?” diye soruyorlardı.⁴⁵⁵ Toplumdaki bütün konularda veya ihtilafli meselelerde onlara müracaat ederek problemler hallediliyordu. Bu konuda Saîd b. Cübeyr “Bir konuda ihtilaf ettiğimizde İbn Ömer’le karşılaştığımızda ona sormak için yazardım” demiştir.⁴⁵⁶ Bu konuda Katâde şöyle demiştir: Enes b. Mâlik öldüğünde Müverrik el-İclî “Bugün ilmin yarısı gitti” dedi. “Bu nasıl olur” diyenlere de “Ehl-i bid‘atten biri Allah Resûlünün hadislerinden biri konusunda bize muhalefet ettiğinde,

⁴⁴⁹ Süyutî, *Tedrib*, 63.

⁴⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/237.

⁴⁵¹ Zehebî, *Siyer*, 8/114.

⁴⁵² Şeref Mahmud el-Kudât, *Medresetu’l-hadis fi’l-Kûfe* (Ürdün: Külliyyetu’ş-Şerîa-el-Câmiatu’l-Ürduniyye, Doktora Tezi, 1980), s. 51,

⁴⁵³ Kudât, *Medresetu’l-hadis fi’l-Kûfe*, s. 251. Şa‘bî, 19 (640) yılında Kûfe’de dünyaya geldi. 500 kadar sahâbîyi gördü. Tâbiîn neslinin ünlü fakihlerinden olan İbrâhim en-Nehaî ile birlikte Abdullah b. Mes‘ûd’un önde gelen talebesi oldu. Bkz: M. Yaşar Kandemir, “Şa‘bî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/217.

⁴⁵⁴ Uydurma rivâyetlerin ve isnadın ne zaman çıktığı konusunda bkz: Ömer b. Hasan Osman Felâte, *el-Vad‘u fi’l hadis* (Dımaşk: Mektebetu Gazzâlî, 1981), 1/173 vd.; Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri* (Otto Yayınları), s. 15-36; Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (İstanbul: İnsan Yayınları), s. 15-49.

⁴⁵⁵ Örneğin Zührî sahâbîlerin küçüklerinden Mahmud b. Rebi’den şöyle nakleder: Ebû Eyyüb el-Ensârî’nin de bulunduğu bir mecliste Mahmud b. Rebi’, sahâbî Itbân b. Mâlik’ten duyduğu bir hadisi nakleder. Ebâ Eyyüb “Allah Resûlünün böyle diyeceğini sanmıyorum” diye hadise itiraz eder. Bunun üzerine Mahmud, Itbân b. Mâlik’in yanına gidip hadisi sorar. Itbân hadisi daha önceki gibi tekrar aktarır. *Müsned*, hn. 16482.

⁴⁵⁶ Hatîb, *Takyidu’l-İlm*, 45.

ona ‘Gel! Bunu bizzat onu dinleyenden soralım’ derdik” demiştir.⁴⁵⁷ Bu ifade sahâbîlerin toplumda bid‘at ve uydurma sözlerin yayılmasına en büyük engel olduğunu göstermektedir.

Aynı zamanda o dönemlerde bu tür uydurmaların sağlamlasını yapmak kolaydı. Çünkü sahâbîler ve pek çok sahâbîyi görmüş olan tâbînin büyükleri hayatta olduğu için, rivâyetler çoklukla bunlara arzediliyor, böylelikle sahih olanla uydurma olan veya sehven değişen rivâyetler kolaylıkla birbirinden tefrik edilebiliyordu. Örneğin, Saîd b. Müseyyeb’e Atâ el-Horasânî’nin ondan naklettiği bir hadis arzedildiğinde, o, “Atâ yalan söylemiş. Ben ona öyle rivâyet etmedim” demiş, sonra da hadisin aslını rivâyet etmiştir.⁴⁵⁸ Bu ve benzeri rivâyetlerden yola çıkarak, sahâbî ve büyük tâbînin hayatta oluşları hadislerin uydurulmasına veya uydurma hadislerin halk arasında yaygınlaşmasına büyük bir engel durumundaydı. Nitekim bu dönemlerde hadis âlimlerince tenkit edilen râvilerin çok az oluşu da bunu göstermektedir.⁴⁵⁹

İsnadın ortaya çıkışı ve yayılışı tadrîci olmuştur. İlk önce bid‘at guruplarının çok olduğu Kûfe ve Basra gibi yerlerde, daha sonra ise Medine ve Şam gibi şehirlerde isnadın yaygınlaştığını söylememiz mümkündür. “Dâru’s-Sünne” denilen Medine, sahâbenin ve tâbînin en çok olduğu şehirdi. Aynı zamanda Medine, âlimler arasında hadisi/sünneti en sağlam ve en çok bilen şehir özelliği taşıyordu. Nitekim İbn Teymiyye “Hadis konusunda ehl-i ilm en sahih hadis Medine ehlinin, sonra ehl-i Basra’nın, sonra da ehl-i Şam’ın rivâyet ettikleridir diye ittifak etmişlerdir.” demiştir.⁴⁶⁰ Medine’deki güven ortamından dolayı senedin buraya gelmesi, yerleşmesi ve yaygınlaşması, Kûfe ve Basra gibi şehirlere nispetle geç olmuş olmalıdır. Zührî’nin çalışmalarıyla Medine’de isnad yaygınlaşmıştır demek mümkündür.

Zührî, hadis rivâyetinde isnad kullanma konusunda çok titizdi. Kendisi rivâyetlerde isnadı kullandığı gibi, etrafında isnad kullanmayanları ikaz eder, ısrarla isnadlı hadis rivâyetini teşvik ederdi. Örneğin, Zührî, 30 yaşlarında Şam’a gittiğinde halife Abdülmelik’in sorduğu rivâyetin senedlerini teker teker zikrederek cevap

⁴⁵⁷ Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, thk: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, 1994), 1/250; Heysemî, *Mecmau’z-zevâid ve menbau’l-fevâid*, thk: Hüsameddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetu’l-Kudsî, 1994), 9/320. Heysemî bu rivâyetin sahih olduğunu söylemiştir.

⁴⁵⁸ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 1/270; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/500.

⁴⁵⁹ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, 46.

⁴⁶⁰ Süyutî, *Tedrib*, 63.

vermiştir.⁴⁶¹ Bu durum onun genç yaşta isna önem verdiğini göstermektedir. Nitekim Şam'da senedin yaygınlaşması onun sayesinde olmuştur. Zührî, Şam'daki insanların senedsiz hadis rivâyet ettiklerini görünce “Ey Şam ehli! Hadislerinizin niçin ipi ve halkası yok?” diyerek onları ikaz etti. Olayı anlatan Velîd b. Müslim, “O günden sonra Şamlılar hadis rivâyetinde sened kullanmaya başladılar.” demiştir.⁴⁶² İshak b. Ebî Ferve, Zührî'nin yanında isnadsız olarak “Allah Resûlü buyurdu ki, Allah Resûlü buyurdu ki” deyince “Ey İbn Ebî Ferve! Allah canını alsın! Allah'a karşı bu cüretin nedir? Hadisini isnadla söylemiyor musun? Bize ipi ve halkası olmayan hadisler rivâyet ediyorsun” dedi.⁴⁶³ Senedsiz hadis rivâyet edenlere de “Bize getirdiğiniz ipi, halkası olmayan bu hadisler nedir?” diye tenkit etti.⁴⁶⁴ Zührî rivâyet ettiği bir hadisten sonra “Bu hadisi isnadsız söyler misin?” diyen talebesi Süfyân b. Uyeyne'ye de “Bir evin damına merdivensiz çıkabilir misin?” dedi.⁴⁶⁵

Onun isnad konusunda titizliği diğer âlimlerin takdirine mazhar olmuştur. Nitekim halife Ömer b. Abdülaziz, onun hakkında “Zührî senediyle beraber sana bir şey rivâyet ettiğinde ona iki elinle sarıl!” demiştir.⁴⁶⁶ Amr b. Dinar da “Ben İbn Abbâs'ın, İbn Ömer'in, Câbir'in ve İbn Zübeyr'in meclislerine katıldım. Hadisi Zührî gibi düzgün rivâyet eden birini görmedim” demiştir. Ahmed b. Hanbel de “Zührî hadis rivâyet edenlerin en iyisi, isnad yönünden de en sağlamıdır.” demiştir.⁴⁶⁷ Ebû Dâvûd Tayâlisî ise “Hadisi 4 kişinin yanında bulduk. Zührî, Kâtâde, Ebû İshak ve A'meş. Zührî onlar içinde isnadı en iyi bilen kimseydi” demiştir.⁴⁶⁸ Ali b. Medinî de isnadın medârı olarak altı kişiyi saymış, onlardan birinin de Zührî olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁹

İmam Mâlik (ö. 179/795) “Hadisleri ilk defa isnadla rivâyet eden İbn Şihâb'dır.” demiştir.⁴⁷⁰ Fuat Sezgin ve oryantalist Juynboll, İmam Mâlik'in bu sözüne binaen

⁴⁶¹ İbn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, 55/323

⁴⁶² Zehebî, *Târîh*, 8/244; Zehebî, *Siyer*, 5/244.

⁴⁶³ Hâkim, Muhammed b. Abdullah, en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîss* (Riyâd, Mektebetu'l-Maârif, 2010), s. 119; Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/365.

⁴⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/437.; İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, 1/532

⁴⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, 5/347.

⁴⁶⁶ İbn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, 55/337.

⁴⁶⁷ Zehebî, *Siyer*, 5/335.

⁴⁶⁸ Zehebî, *Siyer*, 5/401.

⁴⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, Ebû Abdullah Abdurrahman er-Razî, *Kitabu'l-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiye, 1953), 1/34.

⁴⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *Kitabu'l-Cerh* 8/74.

isnadın Zührî ile başladığını söylemişlerse de⁴⁷¹ yukarıda bahsi geçen rivâyetler, hadislerin senedle rivâyetinin daha önce başladığını göstermektedir. Muhtemelen İmam Mâlik bu sözyle onun sened konusundaki aşırı titizliğini⁴⁷² veya Medine ve Şam'da senedin İbn Şihâb'la yaygınlaşmasını kastetmiş olmalıdır.

Oryantalistlerin hadis ve hadislerin isnadına yaklaşımları farklıdır. Bazıları objektif olmaya çalışırken, bazıları da tam aksine düşmanca bir tutum sergileyebilmişlerdir.⁴⁷³ İslam'a düşmanca yaklaşanlar, hadis ilmindeki senedin ortaya çıkış tarihiyle ilgili rivâyetleri ya görmezden gelmişler ya tahrif etmişler ya da uydurma olmakla itham etmişlerdir. Onlar mümkün mertebe isnadın geç tarihlerde ortaya çıktığını dillendirmeye çalışarak, hadislerin mevsukiyetine şüphe düşürmeye çalışmışlardır.

Senedin hicrî ikinci yüzyılda çıktığını iddia eden oryantalist Joseph Schacht, yukarıda zikri geçen İbn Sîrîn'in sözüne uydurma diyebilmiştir.⁴⁷⁴ Hâlbuki bu rivâyet başta Müslim (ö. 261/874) olmak üzere Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Dârimî (ö. 255/868), Ebû İshak el-Cûzcânî (ö. 259/873), Tirmizî (ö. 279/892), Ukaylî (ö. 323/935), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/), İbn Hıbbân (ö. 354/965), Râmhürmüzî (ö. 360/971), İbn Adiy (ö. 365/975), Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) ve Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) gibi pek çok hadis otoritesi tarafından, sika râviler kanalıyla aktarılmış sahih bir rivâyettir.⁴⁷⁵ Üstelik yukarıda kaydettiğimiz gibi senedin ilk ortaya çıkışına dair İbn Sîrîn haricinde bilgi veren başka kimseler de vardır.

Bazı oryantalistler de İbn Sîrîn'in "fitne" ile kastettiği şeyin ne olduğunun belirsizliği ve bu fitnenin neler olabileceği üzerinde durmuştur. Bazıları buradaki fitnenin halife Velîd'in öldürülmesi olduğunu iddia etmişlerdir.⁴⁷⁶ Juynboll, bu fitnenin İbn Sîrîn'in yaşadığı bir dönemde olması gerektiğini, o yıllarda Emevîler ile Abdullah b. Zübeyr arasındaki mücadelenin kaynaklarda fitne olarak zikredildiğini ve kastın bu

⁴⁷¹ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitabiyat, 2000), s. 65; G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası* (Ankara: Ankara Okulu, 2002), s. 39.

⁴⁷² Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 179.

⁴⁷³ Oryantalistlerin isnad hakkındaki görüşleri için bkz: Fatma Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespiti Yönelik Yöntemleri* (Bursa: Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), s. 6 vd.

⁴⁷⁴ A'zamî, *İlk Devir Hadis*, s. 194.

⁴⁷⁵ Arif Ulu, "Önceleri İsnâddan Sormazlardı..." *Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme*, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 36, Erzurum 2011, s. 19-44.

⁴⁷⁶ A'zamî, *İlk Devir Hadis*, s. 194; A'zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet* (Oryantalist Schacht'a Reddiye), (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), s. 203.

olduğunu savunmuştur.⁴⁷⁷ Hâlbuki İbn Sîrîn'in bu sözünde bir belirsizlik yoktur. Onun başka sözlerinde de Hz. Osman'ın şehit edilmesini fitne olarak nitelediği kaynaklarda geçmektedir.⁴⁷⁸ Üstelik bütün İslâmî kaynaklarda bu fitnenin Hz. Osman'ın şehit edilmesi olduğunda bir ittifak vardır.⁴⁷⁹ “Ev sahibi evde olanı daha iyi bilir” darb-ı meseline göre konuşacak olursak, bu konuda İslâmî kaynakların söylediğinin doğru olduğunu belirtmek gerekir.

İtalyan oryantalist Leone Caetani de (ö. 1935), isnad uygulamasının ikinci yüzyılın başlarında ortaya çıktığını savunanlardan biridir. Caetani'ye göre, ilk sistemli hadis toplayan Urve b. Zübeyr'dir (ö. 94/713). Onun halife Abdulmelik'e göndermiş olduğu mektupta isnad kullanılmamıştır. Ayrıca İbn İshak da (ö. 151/768) kitabında isnadı fazla kullanmamıştır. Dolayısıyla bu iki zâtın kitapları 70-80'li yıllarda isnadın bilinmediğini, isnadın Urve ile İbn İshak'ın yaşadığı zaman aralığında kullanılmaya başlandığı ve giderek olgunlaştığını ortaya koymaktadır. Caetani'nin iddiaları, Yahudi asıllı oryantalist Josef Horovitz (ö. 1931) tarafından yazılan bir makaleyle tenkit edilmiştir. Horovitz, makalesinde, Urve'nin yalnızca mektuplarından yola çıkarak genelleme yapmanın yanlış olduğunu, Urve'nin bütün eserlerine bakmak gerektiğini ve ondan rivâyet edilen diğer pek çok rivâyette isnadın kullanıldığını göstermiştir. Horovitz'e göre isnad birinci yüzyılın son çeyreğinde olmuştur.⁴⁸⁰

1.6.4.2. Esahhu'l-Esânîd

Hadis âlimleri bir hadisin sahih olması için onun muttasıl senedle ve sika râvilerce rivâyet edilmesini şart koşmuşlardır. Bu sahih hadisleri de kendi aralarında bir derecelendirmeye tâbi tutarak, bazı hadislerin senetlerini “*esahhu'l-esânîd*” yani “senedlerin en sahihi” olarak isimlendirmişlerdir. Fakat hangi senedler “*esahhu'l-esânîd*”dir konusunda aralarında ihtilaf olmuştur. Bazı âlimler bunu beldelere göre “Medinelilerin en sahih senedi, Kûfelilerin en sahih senedi” şeklinde sınıflandırırken,

⁴⁷⁷ Juynboll, *Hadis İlminin Yeniden İnşası*, s. 37.

⁴⁷⁸ Ahmed, *Müsned*, 4/242; İbn Mâce, *Mukaddime*, hn. 111.

⁴⁷⁹ İbn Abdilber, *Temhid*, 8/519; *Fethu'l-Bârî*, 13/50; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 24/199; Juynboll, *Hadis İlminin Yeniden İnşası*, s. 37.

⁴⁸⁰ A'zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet*, 201.

bazıları da sahâbîlere göre “Ebû Hüreyre’nin en sahih senedi, Hz. Ömer’in en sahih senedi” şeklinde sınıflandırmışlardır.⁴⁸¹

Bazı hadis âlimleri Zührî ile gelen şu senedleri senedlerin en sahihi (*esahhu’l-esânîd*) olarak kabul etmişlerdir:

- a. Hz. Ali (r.a) > Hz. Hüseyin > Ali b. Hüseyin > Zührî.
- b. İbn Ömer > Sâlim > Zührî.
- c. Ebû Hüreyre > Saîd b. Müseyyeb > Zührî.
- d. Âişe > Urve > Zührî.
- e. Hz. Ömer > Sâib b. Yezîd > Zührî.
- f. Hz. Ömer > İbn Abbas > Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe > Zührî.
- g. Enes > Zührî > Mâlik.⁴⁸²
- h. Enes > Zührî > Ma‘mer⁴⁸³
- i. Enes > Zührî > Süfyân b. Uyeyne.⁴⁸⁴

Ebû Bekir Berdicî şöyle demiştir: “Zührî’nin, Sâlim aracılığıyla İbn Ömer’den ve Saîd b. Müseyyeb aracılığıyla Ebû Hüreyre’den rivâyeti, talebelerinden, Mâlik, İbn Uyeyne, Ma‘mer, Zebîdî ve Ukayl kanalıyla geldiğinde ve onlar ihtilaf etmedikleri takdirde rivâyetin sahih olduğunda ehl-i nakil (hadis âlimleri) icmâ etmişlerdir. İhtilaf ettiklerinde tavakkuf edilir.” demiştir.⁴⁸⁵ Abdullah b. Mübârek de “İbn Şihâb’ın rivâyetlerinin üç hâfızı vardır: Mâlik, Ma‘mer, İbn Uyeyne. Bir konuda iki kişi ittifak ederse onu alır, diğer kavli terk ederiz” demiştir.⁴⁸⁶

1.6.4.3. Telfîk

Lefeka (لفق) kelimesinden türetilen telfîk (تلفيق) iki parçayı birleştirmek anlamına gelmektedir.⁴⁸⁷ Hadis ıstılahında bazen birbiriyle çelişkili gibi görünen hadisleri

⁴⁸¹ Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı, Tecrid-i Sarih terceme ve Şerhi* (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 1/210 vd.

⁴⁸² Hâkim, *Marîfetu ulumi’l-hadis*. s. 236-239; Süyutî, *Tedrîb*, s. 56 vd.; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih*, 1/210 vd.

⁴⁸³ Rebi’ b. Muhammed es-Suudî, *el-Kavlü’l-müfid fi esahhu’l-esânîd*, (Taif: b.y. 1992), 42.; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 130.

⁴⁸⁴ Rebi’ b. Muhammed, *el-Kavlü’l-müfid*, 42.; Sandıkçı, *İslam Coğrafyasında Hadis*, 130.

⁴⁸⁵ Süyutî, *Tedrîb*, s. 64.

⁴⁸⁶ Ahmed, *Müsned*, 9/10 (Muhakkikin notundan).

⁴⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, 10/330.

uzlaştırmaya *telfiku'l-hadîs* dendiği gibi,⁴⁸⁸ farklı isnad ve lafızlarla rivâyet edilen bir hadisin isnad ve metinlerinin birleştirilmesine de *telfik* denilmiştir.⁴⁸⁹ Telfîkin benzer daha başka manaları ve çeşitleri olduğu da söylenmiştir.⁴⁹⁰ Burada bizi ilgilendiren, sened ve metinlerin birleştirilmesiyle yapılan telfiktir.

Zührî, hadis rivâyetinde farklı râvilerin anlattıkları metinleri birleştirerek *telfik* yapmıştır. Örneğin, Zührî, Hz. Âişe'nin *İfk Hadisesi* hakkında anlattıklarını, hocaları Urve, Saîd b. Müseyyeb, Alkame b. Vakkâs ve Ubeydullah b. Utbe b. Mes'ûd vesilesiyle öğrenmiştir. Zührî hocalarından her birinin konunun yalnızca bir parçasını anlattığını, onlardan bazılarının konuyu daha iyi öğrenmiş olduğunu, anlatılanların birbirini desteklediğini anlattıktan sonra kendisinin bütün bu rivâyetleri birleştirerek anlattığını söyler.⁴⁹¹ Zührî'nin hocalarının anlattıklarını birleştirerek rivâyet etmesi bir telfiktir.

Telfik, râviler adalet ve zabt yönünden sika olmaları şartıyla caiz görülmüştür. Bu şekilde rivâyet edilen hadislerde, sanki mecrûh olduğu için râvilerden birinin müphem bırakıldığı zannı ortaya çıkarsa, böyle bir hadisle ihticâcın caiz olmadığı belirtilmiştir.⁴⁹²

Hadiste telfik yapan ilk âlimin Zührî olduğu söylenmişse de⁴⁹³ onun hocaları olan Urve b. Zübeyr, Saîd b. Müseyyeb, Ubeydullah b. Abdullah, ayrıca Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebû Rebâh gibi birçok âlim telfik yapmıştır. Ancak Zührî'nin diğerlerine göre daha çok telfik yaptığı kesindir. Nitekim kendisinden Buhârî yetmiş yedi, Müslim elli, Tirmizî on sekiz, Nesâî kırk bir, Ebû Dâvûd otuz iki, İbn Mâce yirmi bir telfikli hadis rivâyet etmiştir.⁴⁹⁴

⁴⁸⁸ Subhi Sâlih, *Ulûmu'l-hadis ve mustalahuh*, (Beyrut: Dâru'l-ilm, 1984), 111.

⁴⁸⁹ Cezâirî, Tahir b. Sâlih, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk: Abdulfettah Ebû Gudde, (Haleb: Mektebetu'l-Matbu'atu'l-İslâmiyye, 1995), 2/709.

⁴⁹⁰ Tafsilat için bkz: Süleyman Doğanay, "*Hadiste Telfik: Metin Eksenli Bir Araştırma*", *Bilimname*, XXX, 2016, s. 29.

⁴⁹¹ Buhârî, "*Şehâdât*", 15.

⁴⁹² Cezâirî, *Tevcihu'n-Nazar*, 2/710; Süleyman Doğanay, a.g.m., s. 32.

⁴⁹³ Cezâirî, *Tevcihu'n-Nazar*, 2/710.

⁴⁹⁴ Bünyamin Erul, "*Telfik*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/400-401.

1.6.4.4. Tedlîs

Tedlîs, lugatta, aldatmak, kandırmak, maldaki kusuru gizlemek, hile yapmak, dolandırmak demektir.⁴⁹⁵ İstilahda ise, bir râvinin mülaki olup semâi olmadığı veya muasır olmakla beraber mülaki olmadığı ya da semâda bulunduğu şeyhten işitmediği bir hadisi işitmiş gibi rivâyet etmesidir.⁴⁹⁶

İmam Şâfiî, Dârekutnî, Zehebî ve İbn Hacer gibi bazı âlimler Zührî'nin tedlîs yaptığını söylemişlerdir.⁴⁹⁷ Zührî'nin, şu zatlardan semâi olmadığı halde semâi varmış gibi rivâyette bulunduğu iddia edilmiştir: Abdurrahman b. Ezher (ö. 61-70), Abdurrahman b. Kâ'b b. Mâlik (ö. 101-110), Ebân b. Osman (ö. 105), Abdullah b. Ömer, Mes'ûd b. Hakem, Husayn b. Muhammed es-Sâlimî, Ümmü Abdullah ed-Devsîyye, Ebû Ruhm Ahzab b. Esfîd (ö. 61-70).⁴⁹⁸

Bu iddiaların hepsinin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Şöyle ki:

En yaygın tedlîs çeşitlerinden isnad tedlîsinde muhaddisler arasında ihtilaflar vardır. Bazı muhaddisler râvilerin muasır olmasını yeterli görmemiş, lika şartı da aramışlardır. Bazıları ise râvilerin muasır olup, birbirleriyle görüşmelerinin mümkün olmasını yeterli görmüştür. Müslim, İbn Hibbân, Hâkim, İbn Dakîk, İbn Kesîr, Zehebî muasır olmayı yeterli görenlerdendir.⁴⁹⁹ Muasır olmayı yeterli bulan âlimlere göre Zührî'ye nispet edilen tedlîs ithamı doğru değildir. Çünkü o, tedlîs yaptığı söylenen şahısların hepsiyle muasırdır. Örneğin Ebân b. Osman'ın bütün hayatı Medine'de geçmiş, Abdülmelik döneminde yedi yıl valilik yapmış ve 105 (723) yılında da vefat etmiştir.⁵⁰⁰ Medine'de yaşayan Zührî'nin onunla görüşmediğini, konuşmadığını söylemek zorlama bir iddia olur. En azından Zührî, Ebân'ı yedi yıl valilik döneminde, cuma günleri hutbede defalarca dinlemiş olmalıdır. Bütün bunlara rağmen "Zührî'nin Ebân'dan semâi yoktur." demek hiç makul değildir.

Aynı durum "Zührî, Abdullah b. Ömer'den hadis dinlememiştir." sözü için de geçerlidir. Zührî, Abdullah b. Ömer ve oğlu Sâlim'le beraber hac yapmış, bazılarına göre ondan iki veya üç hadis dinlemiştir. İbn Ömer'in 73 (693) yılında vefat ettiği göz

⁴⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 6/86; Firuzabâdî, *Kamus*, 2/240.

⁴⁹⁶ Suyûtî, *Tedrib*, 188; Veysel Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl* (Ankara: İlahiyat Kitabevi, 2014), 40.

⁴⁹⁷ İbn Hacer, *Ta'rifu ehli't-takdis bi merâtibi'l-mevsûfine bi't-tedlîs*, Asım b. Abdullah, (Ummân: Mektebetu'l-Menâr, 1983), 45.; Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, s. 179.

⁴⁹⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/51; Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, s. 179.

⁴⁹⁹ Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, s. 78-80.

⁵⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, 4/352; Salahattin Polat, "Ebân b. Osman b. Affân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/66.

önüne alınırsa -ki o tarihlerde Zührî 23 yaşındadır ve ikiside Medine’de yaşamaktadır- Zührî’nin daha fazla hadis duymuş olması bile mümkündür.

İkinci bir husus: Bazı rivâyetlerde Zührî’den rivâyet edenlerin hataları Zührî’ye nispet edilmiştir. Örneğin Abdürrezzâk’ın *Musannef*’indeki bir rivâyette, Ma’mer, Zührî’den sonra doğrudan Hz. Âişe ve Hafsa’yla ilgili bir rivâyeti aktarır.⁵⁰¹ Bu rivâyete göre Zührî aradaki vasıtayı söylemediği için rivâyet munkatı görünmektedir. Aynı rivâyeti İshak b. Râhûye, “Sâlih b. Ebi’l-Ahder, Zührî, Urve, Âişe ve Hafsa” kanalıyla nakleder.⁵⁰² Bu rivâyette Zührî’nin rivâyeti hocası Urve’den naklettiği görülmektedir. Bu rivâyetten hemen sonra İshak b. Râhûye bu rivâyetin aynısını “İbn Cüreyc > Zührî” kanalıyla aktarır. Bu rivâyette Zührî şöyle demektedir: “Urve’nin meclisinde Hz. Âişe’den duyan bir şeyhten şöyle işittim”. Rivâyetin akabinde İbn Cüreyc, Zührî’ye “Sen bu hadisi Urve’den duymadın mı?” diye sorduklarını, Zührî’nin de “Eğer Urve’den duysaydım bunu unutmazdım” dediğini nakleder.⁵⁰³

Dikkat edilirse aynı rivâyet üç ayrı şekilde gelmiştir. Fakat iki rivâyette râvilerin unutmalarından kaynaklanan bir sehiv olduğu görülmektedir. Yani hata Zührî’de değil ondan nakleden râvilerdedir.⁵⁰⁴ Benzer bir özelliği Zührî’nin tedlisle itham edildiği aşağıdaki rivâyette de görüyoruz.

Bazı muhaddisler Zührî’nin Abdurrahman b. Ezher’le görüşüp ondan semâ yoluyla hadis rivâyet ettiğini kabul etmişlerdir.⁵⁰⁵ Bu görüşe göre tedlîs ithamı yanlıştır. Fakat Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) “Onun Abdurrahman’dan bir şey duyduğunu sanmıyorum. Zührî “Abdurrahman şöyle derdi” (كان عبد الرحمن بن أزرع يحدث) dediği halde ondan rivâyet eden Usâme ve Ma’mer, Zührî’nin sözünü “Abdurrahman’ı dinledim” (سمعت عبد الرحمن) şekline dönüştürmüşlerdir.” demiştir.⁵⁰⁶ Ebû Dâvûd da Zührî’nin Abdurrahman b. Ezher’den naklettiği rivâyet sonrasında “(Râvi) Ukayl rivâyetinde Zührî ile Abdurrahman b. Ezher arasına, Abdurrahman’ın oğlu Abdullah’dan kısmını eklemiştir.” demiştir.⁵⁰⁷ Muhtemelen Zührî rivâyeti Ebû Dâvûd’un dediği gibi nakletti, fakat râviler Ukayl’ın zikrettiği Abdullah kısmını düşürdüler ve doğrudan

⁵⁰¹ Abdürrezzâk, *Musannef*, 4/276, hn. 7790.

⁵⁰² İshak b. Râhûye, *Müsned-i İshak b. Râhûye*, thk: Abdulgafur b. Abdülhak (Medine: Mektebetu’l-İman, 1991), hn. 660.

⁵⁰³ İshak b. Râhûye, *Müsned*, hn. 661.

⁵⁰⁴ Bu rivâyet hakkında tafsilat için bkz: Ahmed, *Müsned*, muhakkikin izahı, 42/20.

⁵⁰⁵ Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, 26/423

⁵⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/51.

⁵⁰⁷ Ebû Dâvûd, *Hudûd*, 36/4489.

Abdurrahman'dan naklettiler. Bu rivâyete göre râviler hata etmişlerdir. Dolayısıyla bu konuda Zührî'yi tedlîs ile itham etmek yanlıştır.

Tâbiîn döneminin en çok hadis bileni olarak kabul edilen ve bütün âlimler tarafından güvenilirliği tasdik edilen Zührî'nin hile yaparak hadis nakletmesinin pek makul olmadığını, bu tür haller olsa bile bunun kasıtlı olarak değil ancak sehven olacağını düşünüyoruz. Nitekim bir doktora çalışmasında ona nispet edilen müdelles hadisler incelenmiş ve bunların ancak 5 adet olduğu neticesine varılmıştır.⁵⁰⁸

Zührî, tedlîs yapmış olsa bile bu onun güvenilirliğini zedeleyecek derecede değildir. Çünkü Zehebî ve İbn Hacer onun tedlîsinin nâdiren vuku bulunduğunu belirtmişlerdir.⁵⁰⁹ Bu yüzden hadis imamları onun “an” sîgasıyla rivâyetlerini kabul etmiştir.⁵¹⁰

1.6.4.5.Mürsel Hadis

Mürsel hadis, tâbiînden olan bir zatın, sahâbîleri zikretmeden doğrudan doğruya Hazreti Peygamberden naklettiği hadistir.⁵¹¹

Mürsel hadisler hicrî birinci ve ikinci yüzyıllarda tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn arasında yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Bu konuda da herhangi bir tenkitle karşılaşılıyordu. Hicrî ikinci yüzyılda yazılmış -örneğin İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ı, Abdürrezzâk'ın *Musannef*'i gibi- eserlere bakıldığında pek çok mürsel rivâyeti görmek mümkündür. Bu konuda Ebû Dâvûd şöyle der “Mürsellere gelince: Süfyân-ı Sevri, Mâlik b. Enes, Evzâî gibi önceki âlimler mürseli hüccet olarak kullanıyorlardı. Tâ ki, Şâfî (ö. 204/819) gelip onun aleyhinde (mürselin hüccet olamayacağına dair) konuşuncaya kadar. Bu konuda Ahmed b. Hanbel ve diğer âlimler de ona tâbi oldular.”⁵¹² Ebû Dâvûd'un dediği gibi Şâfî sonrasında mürsel rivâyetler zayıf kabul edilmeye başlandı.

⁵⁰⁸ Tafsilat için bkz: Abdullah b. Muhammed Hasan Demfo, *Merviyatu'l-İmam ez-Zührî el-mualle* (Riyaz: Mektebetu'r-Rüşd, 1999), 1/54, 4/2314.

⁵⁰⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk: Ali Muhammed Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 4/40; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 10/525.

⁵¹⁰ İbnü'l-Acemî, *et-Tebyin li-esmai'l-müdellesin* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), s. 50.

⁵¹¹ Suyûtî, *Tedrib*, 159; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, 291.

⁵¹² Ebû Dâvûd, *Risaletu'l-İmam Ebî Dâvûd es-Sicistanî ila ehli Mekke*, thk: Abdulfettah Ebû Gudde (Mektebetu'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2005), 32.

Yukarıda geçtiği gibi Zührî sened konusunda çok hassas biridir. İmam Şâfî onun hakkında “İbn Şihâb bize göre hadis ilminde, tercihde, güvenilir râviler içinde imamdır. O hadis rivâyet ederken bazı sahâbîleri, sonra tâbînin önde gelenlerini ismen zikreder. Hadis rivâyet edenler içinde râvilerin en üstün ve en meşhurlarını ismen zikreden İbn Şihâb’dan başkasını bilmiyoruz” der.⁵¹³ Bununla beraber, o, bazı hadisleri mürsel olarak rivâyet etmiştir. Muhaddis Mizzî’nin (ö. 742/1341) *Tuhfetü’l-Eşraf*’ında 80;⁵¹⁴ Ebû Dâvûd’un *Merâsil*’inde de Zührî’ye ait 70 civarında mürsel rivâyet vardır. İsnad konusunda titiz birisi olan Zührî’nin mürsel hadis rivâyet etmesi onun titizliğiyle çelişmektedir. Kanaatimizce Zührî’nin mürselleri hakkında şu ihtimaller sıralanabilir:

- a. Zührî’nin hâfızası çok kuvvetli olmakla beraber, bazen onun da hadisi kendisinden aldığı râviyi unutmış olması mümkündür. Nitekim bazı rivâyetlerde o, “Ahberenâ racülün mine’l-Ensâr”,⁵¹⁵ “Ahberenâ racülün min Kureyş”⁵¹⁶ gibi ifadeler kullanmıştır. Bu tür rivâyetlerde muhtemelen Zührî râviyi hatırlayamamıştır.
- b. Bazen Zührî hadisi müsned olarak rivâyet etse de ondan nakleden râvilerin bunu hatırlayamaması ve düşürmüş olması mümkündür. Örneğin Ma‘mer *el-Câmi*’inde “Zührî’den, Zührî de ismini söylediği bir adamdan, o da Ebû Hüreyre’den...” diyerek hadisi nakleder.⁵¹⁷ Burada açıkça Ma‘mer Zührî’nin râvinin ismini zikrettiğini fakat kendisinin unuttuğunu söylüyor. Aynı rivâyet Müslim’in *Sahih*’inde, “Zührî’nin yeğeni, Zührî’den, Zührî de Saîd b. Müseyyeb’den, o da Ebû Hüreyre’den” diyerek aynı hadisi nakletmektedir.⁵¹⁸ Müslim’in bu rivâyeti Ma‘mer’in hatırlayamadığı râvinin Saîd b. Müseyyeb olduğunu göstermektedir.
- c. Hadisin meşhur veya isnadının çok olması gibi sebeplerle râvinin zikredilmesine gerek duyulmayabilir. Veya bazen durum gereği, örneğin dostlarla sohbet esnasında, bir mescidde halka vaaz ve nasihat ederken veya benzeri durumlarda, ihtisar ederek hadisin sadece metnini söylemek yeterlidir. Böyle durumlarda hadisin senedindeki

⁵¹³ Şâfî, *er-Risale*, 469.

⁵¹⁴ Mizzî, *Tuhfetü’l-eşraf*, 13/367-384.

⁵¹⁵ *Müsned*, hn. 20.

⁵¹⁶ *Müsned*, hn. 7808, 7761; Ma‘mer, *el-Câmi*’, 11/316, hn. 20642.

⁵¹⁷ Ma‘mer, *el-Câmi*’, 11/189, hn. 20293. 20293 - أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنِ الرَّهْرِيِّ، عَنْ رَجُلٍ سَمَّاهُ، عَنْ أَبِي. هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اللَّهُمَّ إِنِّي اتَّخَذْتُ عِنْدَكَ عَهْدًا لَنْ تُخْلِفَهُ وَلَا تُخْلِفُهُ، أَيُّمَا عَبْدٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ صَرَبْتُهُ أَوْ سَنَمْتُهُ - قَالَ مَعْمَرٌ: حَسِبْتُ أَنَّهُ قَالَ: - أَوْ لَعْنَتُهُ، فَاجْعَلْهُ قُرْبَةً لَهْ إِلَيْكَ يَوْمَ يَلْقَاكَ»

⁵¹⁸ Müslim, *el-Birr ve’s-sıla*, 24/2601. 93 - (2601) حَدَّثَنِي زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، وَعَبْدُ بْنُ حُمَيْدٍ، قَالَ: زُهَيْرٌ، حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي شِهَابٍ، عَنْ عَمِّهِ، حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «اللَّهُمَّ إِنِّي اتَّخَذْتُ عِنْدَكَ عَهْدًا لَنْ تُخْلِفِيهِ، فَأَيُّمَا مُؤْمِنٍ سَبَيْتُهُ، أَوْ جَلَدْتُهُ، فَاجْعَلْ ذَلِكَ كَفَّارَةً لَهْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»

râvileri sıralamaya gerek duyulmaz.⁵¹⁹ Muhtemelen bu gibi sebeplerle Zührî'nin senedsiz aktardığı hadisler etrafındakilerce daha sonra mürsel olarak rivâyet edilmiştir. Örneğin İmam Mâlik'in nakline göre Zührî "İbn Ömer şöyle dedi" diyerek bazı rivâyetler aktarır. Daha sonra ona "İbn Ömer'den rivâyet ettiğin hadisi sana kim rivâyet etti" diye sorarlar. O da "Oğlu Sâlim" der.⁵²⁰

Kanaatimizce Zührî'nin mürsellerinde râvinin düşmesi yukarıda bahsettiğimiz üç sebepten dolayıdır. Mürsel hadisin sebeplerini sıralayanlar bazen râvinin hadis aldığı şahsı kasten düşürmüş olabileceğini, bunun da kendisinden hadis alınan şahsın zabtının zayıf oluşu, isnada önem vermeyen biri olması veya yaşının küçük olması gibi sebeplerden kaynaklanabileceğini söylemişlerdir.⁵²¹ Yahyâ b. Saîd el-Kattân, (ö. 198/813) Zührî'nin de bu sebeple mürsel hadis naklettiğini söyleyerek onu şöyle tenkit etmiştir: "Zührî'nin mürseli başkalarının mürselinden daha şerlidir. Çünkü o hâfızdır. (Râvinin) ismini vermek istese verirdi. O, ismini vermektен hoşlanmadığı kimsenin ismini terk etmiştir".⁵²² Yahyâ'nın bu sözü bir ifrat olup isabetli değildir. Nitekim hadis âlimleri onun cerh ve tâdil konusunda müteşeddid olduğunu, sika râvileri bile cerh ettiğini söylemişlerdir.⁵²³ Ahmed b. Sâlih el-Mısrî de (ö. 248/862) "Yahyâ'nın Zührî'nin ilmüne dair bir bilgisi yok. Durum Yahyâ'nın dediği gibi değil" demiştir.⁵²⁴ Her ne kadar mürsel rivâyetlerde kasten râviyi saklayan kimseler varsa da bu her zaman ve her mürsel rivâyet yapan râvi için –bilhassa Zührî gibi râviler için- geçerli bir kural değildir. Yukarıda İbn Ömer'in rivâyetinde Zührî'nin sika olan Sâlim'i düşürdüğünden bahsetmiştik. Zührî'nin Sâlim'i zikretmeyişi Sâlim'in zayıflığından dolayı değildir. Akranları içinde en çok hadis bilen ve sened konusunda titiz olan Zührî'nin mürsel rivâyetlerde hileli, kasıtlı bir şekilde râviyi saklaması pek makul görünmemektedir.

Bazı âlimler küçük tâbîinden olan Zührî ve emsallerinin Peygamberimizden doğrudan naklettikleri rivâyetlerin büyük tâbîinde olduğu gibi mürsel olduğunu

⁵¹⁹ Salahattin Polat, "Mürsel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/53.

⁵²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/437; Hatîb, *el-Kifâye*, 211.

⁵²¹ Polat, *Mürsel*, 32/52.

⁵²² Süyutî, *Tedrib*, s. 168. Yahyâ b. Saîd'e "Zührî'nin mürselinden daha sahih mürsel yoktur. Çünkü o hâfızdır" sözü de nispet edilmiştir. (وَلَيْسَ مُرْسَلٌ أَصَحُّ مِنْ مُرْسَلِ الرَّهْرِيِّ لِأَنَّهُ حَافِظٌ) Bu söz meşhur olana muhalif olduğundan muhtemelen sehivdir. Bkz: İbn Abdilber, *Temhid*, 6/112.

⁵²³ Veysel Özdemir, "Cerh- Tadil İlminde Müteşeddid ve Mütêsâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifâdede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 24, 2014, s. 137 vd.

⁵²⁴ İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, 55/369

söylemişlerse de bazıları onların rivâyetlerinin çoğunluğu tâbiînden olduğu için münkati‘ olduğunu söylemişlerdir.⁵²⁵ Zehebî de Zührî'nin mürsellerinin aslında mu‘dal gibi olduğunu söylemiştir.⁵²⁶ Çünkü onun mülaki olduğu sahâbîler 18 civarındadır. Onlar içinde de ancak Enes'den çokça rivâyeti vardır. Diğer sahâbîlerden doğrudan rivâyeti azdır. Onun ekseri rivâyetleri Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr ve Sâlim b. Abdullah gibi tâbiînden olan hocalarıdır. Bu yönüyle onun doğrudan Peygamberimizden rivâyet ettiği mürsel rivâyetlerde hem tâbiî hem de sahâbî olan râviler düşürülmüş olabilir. Bu sebepten dolayı muhaddisler Zührî'nin müsned hadislerine çok kıymet vermekle beraber, mürselleri hakkında genellikle olumsuz konuşmuşlardır. Örneğin Yahyâ b. Maîn, Yahyâ b. Saîd el-Kattân onun mürselleri için “Bir şey değildir” demişlerdir. Şâfiî de aynı şeyi söylemiş ve “Çünkü biz onun Süleyman b. Erkâm'dan da rivâyet ettiğini görüyoruz” demiştir.⁵²⁷ Zührî, Süleyman b. Erkâm'ın hocası olmakla beraber, ondan bazı rivâyetler de yapmıştır. Fakat Süleyman, muhaddisler tarafından zayıf, metrûk, münker hadis rivâyet eder gibi lafızlarla tenkit edilmiştir.⁵²⁸ Hadis ilminde râvileri değerlendirme konusunda farklılıklar olabilmektedir. Her ne kadar diğer âlimler Süleyman b. Erkâm'ı sika kabul etmeselerde Zührî ona hüsünzan edip, sika kabul ettiği için ondan rivâyet etmiş olabilir.⁵²⁹ Bu durum görüş farklılığından ileri gelmektedir.

Abdullah b. Muhammed Hasen Demfû, Zührî'nin illetli hadisleri üzerinde yaptığı doktora çalışmasında 40 adet mürsel hadisi inceledikten sonra neticede şöyle demektedir: “Zührî'nin mürselleri bazı âlimlerin iddia ettikleri gibi, mürsellerin şerhlerinden veya mürsellerin en zayıflarından değil, kabulü mümkün mürsellere dendir. Vasl ve irsâl konusundaki ihtilaf hakkında yaptığımız bu çalışmada Zührî'nin mürselleri ancak 40'a ulaşmıştır. Bunlardan yalnızca ikisi irsâl illetinden dolayı zayıftır.”⁵³⁰

⁵²⁵ Süyutî, *Tedrîb*, s. 159.

⁵²⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/339.

⁵²⁷ Süyutî, *Tedrîb*, 167.

⁵²⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/8.

⁵²⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, 469.

⁵³⁰ Abdullah b. Muhammed Hasen Demfû, *Merviyyâtü'l-imami'z-Zühriyyi'l-mu'alle fi Kitabi'l-İlel li'd-Dârekutnî- tahrîcühâ ve dirâsetü esânidihâ ve'l-hukmü aleyha* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 1/48, 4/2314.

1.6.5. Hadis Kitâbeti

İslam'ın ilk yüzyılında bazı sahâbîler ve tâbîîn hadislerin yazılmasına karşı iken, bazıları bunda beis görmemişler, yazmış veya yazdırmışlardır. Tedvin konusunu ele alırken bu konu üzerinde duracağız.

Zührî de ilim tahsiline başladığı ilk yıllarda –muhtemelen bazı hocalarının tesiriyle- hadisleri yazmamıştı. Talebesi Mâlik b. Enes, Zührî'ye “(Hadisleri) yazar mıydın?” diye sormuş, o da “Hayır” diye cevap vermiştir.⁵³¹ Bununla beraber onun, uzun hadisleri yazdığı, ezberledikten sonra yazdıklarını imha ettiği de rivâyet edilmiştir. İkrime [b. Abdurrahman] (ö. 103/721) şöyle demiştir “Biz A‘rec’e (ö. 117/735) (hadis öğrenmek için) gelirdik, Zührî de gelirdi. Biz yazardık, o yazmazdı. Fakat hadis uzun olduğunda İbn Şihâb, A‘rec’in kâğıtlarından alır, -A‘rec mushaf yazardı- yaprağa hadisi yazar, ezberledikten sonra imha ederdi.”⁵³²

Hicretin 99 yılında halife olan Ömer b. Abdülazîz'in hadisleri tedvin emrini vermesinden sonra Zührî'nin yazıya karşı tavrı değişti. Nitekim onun “Bu ümerâ bizi zorlayıncaya kadar hadisin yazılmasından hoşlanmazdık” ifadesi de bunu göstermektedir.

Tedvin döneminde rivâyetlerin yazıya geçirilmesinde Zührî'nin büyük çaba sarfettiği görülmektedir. Zührî'den yaşlı olan Medineli Sâlih b. Keysân⁵³³ (ö. 140/757) şöyle demiştir: “Zührî ile ben beraber ilim (hadis) öğreniyorduk. Sünnetleri yazma konusunda bir araya geldik ve Peygamberimizden duyulmuş ne varsa yazdık. Zührî ‘Sahâbeden gelenleri de yazalım’ dedi. Ben ‘Onlar sünnet değildir’ dedim, o da ‘Bilakis sünnettir’ dedi. O yazdı, ben yazmadım. O kazandı, ben kaybettim.”⁵³⁴ Zührî'nin yazdığına dair başka bir rivâyet de yine Medineli Ebü'z-Zinâd (ö. 130/747) lakabıyla meşhur Abdullah b. Zekvân'dan gelmektedir. Ebü'z-Zinâd şöyle diyor “Biz helal ve haramı, İbn Şihâb ise duyduğu her şeyi yazıyordu. Ona ihtiyaç duyulduğunda bildim ki,

⁵³¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/221; Dârimî, *Sünen*, *Mukaddime*, 41/459; Fesevî, *Târîh*, 1/622; Zehebî, *Siyer*, 5/228.

⁵³² Fesevî, *Târîh*, 1/633.

⁵³³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/220.

⁵³⁴ Ma‘mer, *el-Câmi‘*, 11/258, hn. 20487; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 7/434; Fesevî, *Târîh*, 1/637; Zehebî, *Siyer*, 5/455.

o, insanların en bilginidir. Zührî'yle beraber âlimleri dolaşırdık. Onun yanında levhalar, sahifeler vardı. O duyduğu her şeyi yazardı.”⁵³⁵

Sâlih'in ve Ebü'z-Zinâd'ın sözlerinde olayın ne zaman cereyan ettiği açıkça belirtilmemiştir. Bu yüzden bazı araştırmacılar bu yazma işinin Zührî'nin talebeliği döneminde olduğunu zannetmişlerdir. Hâlbuki bu durum Zührî'nin yukarıdaki “yazmazdım” sözüyle çelişmektedir. Kanaatimizce Sâlih'in ve Ebü'z-Zinâd'ın sözleri tedvin dönemiyle ilgilidir. Bazı kaynaklarda Sâlih b. Keysân'ın Ömer b. Abdülazîz'in çocuklarının muallimi olduğu zikredilmiştir.⁵³⁶ Bu da Sâlih b. Keysân'ın o yıllarda başkent Şam'da olduğunu gösterir. Sâlih'in Zührî'nin hadisleri ve sahâbî sözlerini yazdığına dair ifadesini o yıllara ait bir hadise olarak kabul etmek gerekir. Ebü'z-Zinâd ise, 65 (685) yılında doğduğuna⁵³⁷ göre Zührî ile aralarında 15 yaş fark vardır. Zührî ilim tahsiline başladığında Ebü'z-Zinâd daha çocuktur. Üstelik Zührî hicrî 80 yıllarında Şam'a gitmiştir. İkisinin küçük yaşta beraber ilim öğrenmeleri zor görünmektedir. Bu olayın tedvinin başladığı hicrî 100 yıllarında, Şam'da olduğu, Ebü'z-Zinâd'ın “Ömer b. Abdülazîz'i gördüm. Âlimleri toplamıştı, onlar da ona sünnetten bazı şeyleri toplamışlardı.”⁵³⁸ sözünden anlaşılmaktadır. Çünkü âlimlerin Ömer b. Abdülazîz için sünnetleri toplaması tedvin esnasındaydı. Dolayısıyla bu rivâyet Ebü'z-Zinâd'ın o dönemde Şam'da olduğunu göstermektedir. Bütün bunların neticesinde, Zührî'nin talebelik yıllarında değil, tedvin dönemi ve sonrasında hadisleri yazmaya ve yazdırmaya yöneldiğini söylememiz mümkün görünmektedir.

Yukarıda da geçtiği gibi Zührî idarecilerin onları hadis yazmaya zorladıklarını söylemiştir. Bu idarecilerin Ömer b. Abdülazîz ve Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda bir defasında halife Hişâm'ın isteği üzerine onun çocukları için 400 hadis yazdırdığından bahsetmiştik.⁵³⁹ Yazılan bu nüsha en az 40-50 sayfalık küçük bir risale hacminde olmalıdır. Ayrıca halife Hişâm, iki kâtibi görevlendirmiş, onlar da Zührî'den bir yıl boyunca hadis yazmışlardı.⁵⁴⁰ Bu yazılanlar

⁵³⁵ İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/321; Zehebî, *Siyer*, 5/332.

⁵³⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/219.

⁵³⁷ Zehebî, *Siyer*, 5/445; İbn Hacer onun 130 hicri yılında 66 yaşındayken vefat ettiğini nakleder. Bkz: *Tehzîb*, 3/466.

⁵³⁸ el-Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Kabûlü'l-ahbâr ve marifetu'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/117; Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetu kable't-tedvîn* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1980), s. 330.

⁵³⁹ Fesevî, *Târîh*, 1/640.

⁵⁴⁰ Fesevî, *Târîh*, 1/632;

elbette büyük bir hacim tutmuş olmalıdır. Zührî'nin talebesi Ma'mer "Velîd öldürülüp de onun hazinesinden develere yüklenmiş olarak Zührî'ye ait kitaplar çıkarılıncaya kadar, biz kendimizi Zührî'den çok şey yazdık zannediyorduk" demiştir.⁵⁴¹ Ma'mer'in bahsettiği kitaplar muhtemelen kâtiplerin yazmış olduğu nüshalardır. Zührî'nin bir sene boyunca kâtiplere yazdırdığı bu hadislerin akıbeti hakkında bir şey bilmiyoruz, fakat halife Hişâm'ın görevlendirdiği kâtiplerden Şuayb b. Ebû Hamza (ö. 162/779) Zührî'den yazdığı hadislerin bir kısmını kendisi için kopya etmiş ve bunları diğer muhaddislere rivâyet etmiştir.⁵⁴² Şuayb'ın bu rivâyetlerinin 1700 civarında olduğu söylenmiştir.⁵⁴³ Bu sayı yazılan hadislerin ancak bir kısmını, belki de Şuayb'ın onların içinden seçtiği bir miktarı gösteriyor olması mümkündür.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre tedvin döneminden ve bilhassa Hişâm'ın hadis yazdırmasından sonra, Zührî, yazıya karşı tavrını değiştirdi. Onun tavrının değişmesinin bir başka sebebi de uydurma rivâyetlerin artmasıydı. Yukarıda Zührî'nin "Eğer doğu tarafından tanımadığımız, bilmediğimiz hadisler gelmeseydi, bir harf yazmaz, yazılmasına izin de vermezdim"⁵⁴⁴ dediğini kaydetmiştik.

Zührî tavrını değiştirdikten sonra bizzat kendisi hadis yazdığı gibi talebelerine de yazdırdı. Bazen Zührî kendi yazdığı nüshayı talebeye veriyor, talebe bunları yazıp iade ediyordu. Bir defasında dostlarına hadislerinden bir kısmını tomar halinde verdiği rivâyet edilmiştir.⁵⁴⁵ Muhtemelen yazılı nüshayı alıp bir daha getirmeyenler de oluyordu. Zührî talebesi Yûnus'a "Kitaplar konusunda hıyanet (غلول الكتب) etmekten sakın! O bir kitabı alıp hapsetmektir (geriye vermemektir)"⁵⁴⁶ sözünü belki de bunun için söylemiştir. Bazen de talebeler Zührî'ye ait hadislerin yazılı olduğu bir nüshayı ona getirip, arz ediyorlar, sonra da rivâyet için izin istiyorlardı. Bazen kitabın içindekilerini arz etmeden rivâyet izni alanlar da oluyordu. Örneğin, Ubeydullah b. Ömer, Zührî'ye bir kitap getirdiğini, onun da kitaba bakıp "Bunu benden rivâyet et!" dediğini nakleder.⁵⁴⁷ Yine Ubeydullah, bir adamın Zührî'ye elinde kitapla geldiğini ne adamın ona, ne de onun adama okumadığını, adamın bu kitabı ondan rivâyet için izin istediğini,

⁵⁴¹ Fesevî, *Târîh*, 1/638;

⁵⁴² *Tehzîb*, 3/174. Ayrıca bkz: Halit Özkan, "Tedvîn Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası", *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 17/32, s. 1-37.

⁵⁴³ *Mizzî*, *Tehzîbu'l-kemâl*, 12/517; *Zehebî*, *Târîh*, 10/262.

⁵⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/433; Fesevî, *Târîh*, 1/637.

⁵⁴⁵ *Haîb*, *el-Kifâye*, 319.

⁵⁴⁶ *Zehebî*, *Siyer*, 5/345.

⁵⁴⁷ *Zehebî*, *Siyer*, 5/338.

Zührî'nin de izin verdiğini nakletmiştir.⁵⁴⁸ Talebelerin yazıp da rivâyet için izin istedikleri kitapların, Zührî'nin bildiği ve daha önce onlara rivâyet ettiği hadislerden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır.

Bu rivâyetler Zührî'nin yazıya muhalefetini tamamen terk ettiğini, hadis öğreniminde yazıya büyük önem verdiğini göstermektedir. Süfyân b. Uyeyne ilk defa Zührî'nin yanına geldiğinde, Zührî ona önce Kur'an'ı, sonra farzları öğrenip öğrenmediğini sormuş, arkasından da "Hadis yazdın mı?" demiştir.⁵⁴⁹ Dikkat edilirse o, "Hadis öğrendin mi?" diye değil de "yazdın mı?" diye sormaktadır. Bu ifade artık yazının hadis öğreniminde vazgeçilmez bir unsur haline geldiğini göstermektedir. İmam Mâlik (ö. 179/795) onun "(Okunacak hadis) nüshası olmadan bir ilim meclisinde bulunmak züldür." dediğini rivâyet etmiştir.⁵⁵⁰

Buraya kadar anlattıklarımız, Zührî'nin başlangıçta hadislerin yazılmasına hoş bakmadığını, fakat sonraları tavrını değiştirerek, yazdığını, yazdığını ve yazıyı teşvik ettiğini göstermektedir. Hatta onun evindeki kitaplarla sabahlara kadar meşgul olduğu için karısının "Bu kitaplar benim için üç kumadan beter." dediği nakledilmektedir.⁵⁵¹

1.6.6. Tedvin

Tedvin, lügatte, defterleri bir araya getirmek, toplamak, kaydetmek⁵⁵² mânalarına gelmektedir. Bu yüzden şairlerin şiirlerini topladıkları kitaba divan denilmiştir. İstılahta ise, hâfızalarda ve değişik yazı malzemeleri üzerinde bulunan hadis metinlerini belli bir tasnife tâbi tutmadan yazıya geçirmeyi ifade eder. "Cem'u'l-hadîs" adı da verilen tedvin işini yapan kimseye "müdevvin", bu şekilde ortaya çıkan çalışmaya "müdevven" denir. Daha çok hadis terimi olarak bilinen tedvin, sonraları Kur'an'ın tefsiri ve fıkıhın tedvini şeklinde farklı ilim dallarında da kullanılmıştır.⁵⁵³

Hadisler Ömer b. Abdülazîz döneminde ve onun emriyle İbn Şihâb ez-Zührî ve bazı âlimler tarafından tedvin edilmiştir. Hadis tarihi açısından önemli olan tedvinin

⁵⁴⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/435; İbn Abdilber, 2/1155; Hatîb, *el-Kifâye*, 1/318; Zehebî, *Siyer*, 5/344.

⁵⁴⁹ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/85

⁵⁵⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/366.

⁵⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/177.

⁵⁵² Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*. 3/631.

⁵⁵³ Mehmet Efendioğlu, "Tedvîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları).

anlaşılması için, tedvin öncesi durumunda bilinmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu yüzden tedvin öncesi dönemden bahsetmek istiyoruz.

1.6.6.1. Tedvin Öncesi Dönem

Bazı araştırmacılar hadis tarihini “hıfz, kitâbet, tedvin, tasnif” olmak üzere 4 kısma ayırmışlardır.⁵⁵⁴

Hıfz dönemi: Sahâbîlerin bizzat Peygamberimizle beraber oldukları, onun sohbetine katıldıkları, her halini müşahede ettikleri, diğer ifadeyle Kur’an ve sünneti öğrendikleri dönemdir. Bu dönemde Peygamberimiz (s.a.v) kendisine nâzil olan âyetleri hemen yazdırıyor, fakat kendi sözlerinin yazılmasını yasaklıyordu.⁵⁵⁵ Bazı âlimler bu yasağın hadislerin Kur’an’la karıştırılma endişesinden dolayı olduğunu söylemişlerse de⁵⁵⁶ Peygamberimizin insanlar hadislere yönelir, Kur’an ikinci planda kalır endişesiyle bunu yasakladığı rivâyetlerden anlaşılmaktadır.⁵⁵⁷

Bununla beraber Peygamberimizin hadislerin yazılmasını yasaklaması umumi bir yasak değildi. Nitekim bazı şahıslara yazı konusunda izin verdiği bilinmektedir. Örneğin Peygamberimiz genç sahâbîlerden Abdullah b. Amr’a hadislerini yazması için müsaade etmiş,⁵⁵⁸ o da değişik zamanlarda yazdığı 1000 kadar hadisi *es-Sahîfetü’s-Sâdika* isimli bir cüzde toplamıştı.⁵⁵⁹ Ayrıca Peygamberimiz zaman zaman bazı anlaşmalar ve mektuplar da kaleme aldırıyordu. Bu yazılı vesikalar Muhammed Hamidullah tarafından toplanmış ve *Vesâiku’s-Siyâsiyye* adıyla bir kitap haline getirilmiştir.⁵⁶⁰

Kitâbet dönemi: Peygamberimizin vefatından hicrî 100 yılına kadar süren zaman dilimidir. Peygamberimizin vefatından sonraki bu dönemde bazı sahâbîler hadisleri yazmış veya yazdırmış, fakat bazı sahâbîler hadislerin yazılmasına karşı çıkmışlardır. Hadislerin yazılmasına karşı çıkanlar hadislerle meşgul olanların, Kur’an’ı

⁵⁵⁴ İsmail Lütfü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 3. İbrahim Canan, bunu “tesbit, tedvin, tasnif ve Tehzib” safhaları olarak sınıflandırmaktadır. Bkz: *Kütüb-i Sitte Terceme ve Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 1/5.

⁵⁵⁵ Müslim, *Zühd*, bab 16, hn. 72 (3004); Dârimî, *Mukaddime*, 42/456, 457; ayrıca bkz: Ahmed Yücel, “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 16-17, 1997-1998, s. 91-121.

⁵⁵⁶ Süyutî, *Tedrib*, s. 354.

⁵⁵⁷ *Müsned*, 3/12. Ayrıca bkz: Ahmed Yücel, a.g.m.

⁵⁵⁸ Dârimî, *Mukaddime*, 43/490.

⁵⁵⁹ Veysel Özdemir, *Abdullah b. Amr ve Es-Sahîfetü’s-Sâdika’sı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), s. 64.

⁵⁶⁰ Kitabın tercümesi Beyan Yayınları tarafından yapılmıştır.

ikinci planda bırakacağını gerekçe olarak göstermişlerdir. Örneğin Zührî'nin hocası Urve b. Zübeyr'den yaptığı bir rivâyet bu doğrultudadır. Bu rivâyete göre Hz. Ömer hilafeti döneminde hadisleri yazdırmak istedi. Bunu Peygamberimizin ashâbıyla istişare etti. Onlar da yazılması lehinde fikir beyan ettiler. Hz. Ömer bir ay kadar istihare yaptıktan sonra “Ben sünnetleri yazdırmak istiyordum, fakat sizden önceki milletleri düşündüm. Onlar birtakım kitaplar yazdılar, sonra da o kitaplara yöneldiler ve Allah'ın kitabını bıraktılar. Allah'a yemin olsun ki, ben herhangi bir şeyi Allah'ın kitabıyla karıştırmayacağım” diyerek sünnetleri yazdırmaktan vazgeçti.⁵⁶¹

Hadislerin yazılmasına karşı çıkan diğer sahâbîler de Hz. Ömer'in endişesine iştirak ederek, insanların hadislere yönelip, Kur'an'ı ikinci plana atmalarından çekinmişlerdir.⁵⁶² Yoksa onlar hadisin dinin bir kaynağı olduğunu inkâr ediyor değillerdi.

Burada şunu da belirtmeliyiz ki, hadislerin yazılmasını yasaklayan sahâbîlerin daha sonraları bazı hadisleri yazdıkları veya yazmaya teşvik ettiklerine dair rivâyetler de vardır. Örneğin hem Hz. Ömer'in hem de oğlu Abdullah'ın “İlmi yazarak bağlayın!” dedikleri⁵⁶³, İbn Mes'ûd'un hadislerin yazılmasına karşı çıktığı halde,⁵⁶⁴ oğlu Abdurrahman'ın babasının vefatından sonra bir kitabı göstererek bunun bizzat babası tarafından yazılmış olduğuna yemin ettiği rivâyet edilmiştir.⁵⁶⁵ İbn Abbas'ın da hem yazmaya karşı çıktığına hem de teşvik ettiğine dair farklı ifadeleri vardır.⁵⁶⁶ Ebû Hüreyre'nin de hem yazıya karşı çıktığı⁵⁶⁷ hem de talebesi Hemmâm'a hadis yazdırdığı hem de kendisinin bizzat yazdığına dair rivâyetler vardır.⁵⁶⁸ Muhtemelen onlar ilk dönemlerde hadislerin yazılmasına karşı çıktılar, fakat zaman ilerledikçe bazı hadislerin unutulduğunu görerek kendileri yazdılar veya yazmaları için etraflarındaki insanları teşvik ettiler.

Yapılan araştırmalarda hadislerin yazılmasına karşı çıkan sahâbîlerin azınlıkta kaldığı görülür. Çoğunluğu teşkil eden sahâbîler, hadislerin yazılmasında hiçbir mahzur

⁵⁶¹ Ma'mer, *el-Câmi'*, 11/257, hn. 20484; Hatîb, *Takyidu'l-İlm*, s. 49; İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/274; Süyutî, *Tedrib*, s. 354; bu rivâyetin tenkidi için bkz: A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 55.

⁵⁶² Dârimî, *Mukaddime*, 42/475, 486; İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/268 vd.

⁵⁶³ Dârimî, *Mukaddime*, 43/503, 504; İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/308.

⁵⁶⁴ Dârimî, *Mukaddime*, 42/475, 483. İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/276, 283.

⁵⁶⁵ İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/311.

⁵⁶⁶ Dârimî, *Mukaddime*, 43/505, 506, 510; İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/275, 280, 316,

⁵⁶⁷ Dârimî, *Mukaddime*, 42/478.

⁵⁶⁸ İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/313, 324.

görmemişlerdir. İçlerinden bir kısmı -örneğin Hz. Ali, Enes, Câbir- bizzat hadisleri yazmışlar, bazıları da etraflarındakilere hadisleri yazmaya teşvik etmişlerdir. Mustafa el-A‘zamî *İlk Devir Hadis Edebiyatı* adıyla tercüme edilen kitabında hadisleri yazan 50 kadar sahâbenin ismini vermektedir.⁵⁶⁹

Fakat bu dönemde yazılan hadislerin küçük cüzler (sahifeler) şeklinde olduğunu, büyük bir yekûn tutmadığını ve bütün hadisleri toplamaya yönelik bir faaliyet olmadığını da belirtmemiz gerekir.

1.6.6.2.Tedvin Dönemi

Bilindiği gibi Peygamberimiz zamanında nâzil olan sûre veya âyetler yazılıyordu, fakat bu yazılanlar dağınık haldeydi ve bir kitap haline getirilmemişti. Peygamberimizin vefatından sonra Hz. Ömer’in teklifiyle Hz. Ebû Bekir zamanında Kur’an, toplanıp iki kapak arasında bir araya getirilmiştir. Kur’an’ın cem’inden yaklaşık 90 yıl sonra benzer bir faaliyet de hadisler için yapılmaya çalışılmıştır. Hz. Ömer Kur’an’ın cem’i konusunda girişimde bulunduğu gibi, onun ismiyle müsemmâ olan torunu Ömer b. Abdülazîz de İbn Şihâb ez-Zührî’nin desteğiyle ezberlerde, sahifelerde, cüzlerde dağınık olan hadisleri toplayıp bir araya getirerek, hadislerin bütününe kaybolmaktan kurtarmaya çalışmıştır. Hadislerin bütününe toplamaya yönelik bu faaliyete de tedvin denilmiştir. “Tedvin, muhtelif sahâbîler tarafından yazılmış olan sahifeleri bir arada toplayarak bir kitap meydana getirmek mânasına gelebileceği gibi, yine muhtelif sahâbîlerin rivâyet etmiş oldukları hadisleri yazıp bir kitapta toplamak mânasına da gelir. Buna göre tedvinin kitabete nazaran çok daha geniş ve sistemli bir toplama faaliyetinden ibaret olduğu ve bu faaliyetin hadis tarihinde kitabetten sonra başladığı anlaşılmaktadır.”⁵⁷⁰

Ömer b. Abdülazîz’in resmî olarak hadislerin tedvini için emir verdiği bilinmektedir. Fakat ondan önce Mısır valisi olan babası Abdülaziz b. Mervân da (ö. 86/705) benzer bir teşebbüste bulunmuştur. Rivâyet edildiğine göre Abdülaziz b. Mervân 70 kadar Bedir ashâbıyla görüşmüş olan Hıms âlimlerinden Kesîr b. Mürre’ye (ö. 75/694 [?]) bir mektup yazmış ve mektubunda sahâbîlerden duymuş olduğu bütün hadisleri yazıp kendisine göndermesini istemiş, yalnızca Ebû Hüreyre’nin rivâyetleri kendisinde olduğu için onu istemediğini de belirtmiştir. Hicrî 70 ile 80 yılları arasında

⁵⁶⁹ A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-57.

⁵⁷⁰ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 200.

vefat eden Kesîr b. Mürre bu emre icabet etti mi, etmedi mi, ettiyse ne kadar hadis yazdı veya hangi hadisleri yazdı, bu konuda kaynaklarımızda maalesef herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁵⁷¹

Abdülaziz b. Mervân'ın yaptığı veya yapmak istediği hadisleri toplama isteğinin onun oğlu Ömer'de de olduğunu görüyoruz. O da babası gibi hadisleri toplama teşebbüsünde bulunmuş, üstelik bunu şahsi bir iş olarak değil, devletin resmî emri olarak gerçekleştirmek istemiş ve bunda başarılı da olmuştur.

Hicrî 99 yılında hilafete geçen Ömer b. Abdülazîz, o yıllarda sahâbîlerin büyük bir kısmının vefat etmesiyle, sünnetin yok olmasından endişe etmiş ve bunun önüne geçmek için çareler aramıştı. Bu sebeple başta Medine valisi ve âlimleri olmak üzere her tarafa mektuplar yazarak hadislerin yazılarak toplanması için emirler verdi.⁵⁷² Buhârî'nin rivâyetine göre Ömer b. Abdülazîz'in, Medine Valisi Ebû Bekr b. Hazm'a (ö. 117/735) gönderdiği mektup şöyledir: “Rasûlullah'ın hadislerini araştır ve bulduklarını yaz! Zira ben ilmin yok olmasından ve âlimlerin göçüp gitmesinden korkmaya başladım. Yazma esnasında Peygamber'in sözünden başkasını kabul etme! Bir de (âlimlere söyle) ilmi yaygınlaştırsınlar. Meclislere otursunlar ve bilenler bilmeyenlere öğretsin. Çünkü ilim gizli bir şey hâline getirilmedikçe yok olmaz”.⁵⁷³ Bazı rivâyetlerde halife “Senin yanındaki (Medine'deki) hadisleri yaz ve bana gönder” diyordu.⁵⁷⁴

Bazı araştırmacılar bütün şehirlere gönderilen emirleri “Hadisleri bana yazıp gönderin!” gibi anlamışlarsa da kanaatimizce bu bir sehivdir.⁵⁷⁵ Çünkü kaynaklarda halifenin bütün şehirlerde âlimlerin “hadisleri cem ve muhafaza etmelerini”⁵⁷⁶ ve

⁵⁷¹ Accâc, *es-Sünnetu kable't-tedvîn*, s. 373.

⁵⁷² Abdullah b. Dînâr kanalıyla Ömer b. Abdülazîz'in hadislerin toplanması için Medine valisine, Medinelilere ve bütün beldelere mektup gönderdiği şeklinde değişik rivâyetler gelmiştir. Ömer b. Abdülazîz üç şekilde mektup göndermiş olması mümkündür. Bkz: Dârimî, *Mukaddime*, 43/493, 494; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/257; *Koçyiğit, Hadis Tarihi*, 203, 204.

⁵⁷³ Buhârî, *İlim*, 34.

⁵⁷⁴ Dârimî, *Mukaddime*, 43/493, 494. Aynı mealde bir mektubun Basra Valisi Adiy b. Ertat'a gönderildiği rivâyet edilmiştir. Bkz: Ebû's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisin fi'l-İsbehan* (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, tsz), 2/190.

⁵⁷⁵ Hatta bazıları bu sehiv neticesinde “Taşrada hadisler yazılıyor, sonra merkeze gönderiliyor, orada bu metinler çoğaltılıyordu” gibi iddialarda bulunmuşlardır (Bkz: İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Şerhi*, 1/116; Mustafa Karataş, *Hadis Rivâyet Tarihi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014, s. 176). Taşrada yazılıp da merkeze gönderilen nüshalar hakkında tek bir kaynak bile yoktur.

⁵⁷⁶ Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Kitâbü Târîhi İsfehân (Zikrû ahhâri İsfehân)*, thk: Seyyid Kisrâvî Hasan (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990), 1/366.

“bunları halka öğretmelerini istediği,”⁵⁷⁷ fakat yalnızca Medine valisinden yazdıklarını kendisine göndermesini istediği belirtilmektedir.⁵⁷⁸ Bu konuda İmam Mâlik’in şu sözü konuyu hülâsa edecek mahiyettedir. “Ömer b. Abdülazîz şehirlere sünnetlerin ve fikhın öğretilmesi için mektuplar yazıyordu. Medine ehline de daha önceki uygulamaları ve bunlarla amel edip etmediklerini soruyordu. (Vali) Ebû Bekir b. Hazm’dan da sünnetleri kendisi için cemedip, yazıp göndermesini istedi. İbn Hazm kitapları yazdı, fakat Ömer’e göndermeden önce Ömer vefat etti.”⁵⁷⁹

Bazı rivâyetlerde halifenin mektupta “Ömer’in hadisleri”,⁵⁸⁰ bazı rivâyetlerde ise “Ömer” yerine Amre bt. Abdurrahman (ö. 106/724) ve Kâsım b. Muhammed’in (ö. 107/725) ilminin yazılmasını istediği zikredilir.⁵⁸¹ Muhtemelen doğru olan Amre ve Kâsım’ın ilmi olmasıdır. Çünkü mektubun başında “Yalnızca Peygamberimizin hadislerini yaz!” denilmesi bunu göstermektedir. Hz. Âişe, Hz. Ebû Bekir’in torunu olan Kâsım’ın halasıydı. Amre ise, Hz. Aişe’nin yanında yetişmiş ve ondan hadis öğrenmişti. Aynı zamanda vali Ebû Bekir’in teyzesi oluyordu.⁵⁸²

Bazı rivâyetlerden halifenin hadislerin toplanması için yalnızca Medine valisine mektup göndermekle yetinmediği, başkent Şam’da da bir kurul oluşturarak hadisleri yazdırdığı anlaşılmaktadır. Bu kurulun başında da İbn Şihâb ez-Zührî bulunmakta idi.⁵⁸³ O, bu konuda şöyle demiştir: “Ömer b. Abdülazîz, bize sünnetlerin toplanmasını emretti. Biz de ona defter defter yazdık.”⁵⁸⁴ Halife bu kurulun çalışmasına zaman zaman iştirak ediyor ve görüş beyan ediyordu. Ebü’z-Zinâd şöyle der: “Ömer b. Abdülazîz’i gördüm. Âlimleri toplamıştı, onlar da sünnetten bazı şeyleri toplamışlardı. Ömer bu sünnetleri gözden geçiriyor ve kendisiyle amel edilmeyen bir şey geldiğinde ‘Bu fazlalıktır (bunu geçiniz!) amel buna göre değil’ diyordu.”⁵⁸⁵

⁵⁷⁷ Fesevî, *Târîh*, 1/443.

⁵⁷⁸ Dârimî, *Mukaddime*, 43/493, 494.

⁵⁷⁹ Fesevî, *Târîh*, 1/443.

⁵⁸⁰ Dârimî, *Mukaddime*, 43/493.

⁵⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/312

⁵⁸² İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/414.

⁵⁸³ Bazı müellifler Zührî’nin Medineli olmasından yola çıkarak bu işi Medine valisinin emriyle Medine’de yapmış olarak göstermektedirler (Bkz: İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Şerhi*, 1/117; Mustafa Karataş, *Hadis Rivâyet Tarihi*, 177). Hâlbuki Zührî, Abdülmelik’le tanışmasından sonra Şam’a yerleşmiş ve halifelerin yakınında yer almıştır. Zaman zaman Medine’ye gelip gitse de daimî olarak Şam’da ikamet etmiştir. Tedvin döneminde de Şam’da olduğuna dair karineler mevcuttur.

⁵⁸⁴ İbn Abdilber, *Câmi*, 1/331.

⁵⁸⁵ Kâ’bî, *Kabulu’l-ahbâr*, 1/117; Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetu kable’t-tedvîn*, s. 330.

Zührî, sünnetlerin toplanmasından sonra, Ömer b. Abdülazîz'in idaresi altında bulunan her yere bu defterlerden birer nüsha gönderdiğini söylemiştir.⁵⁸⁶ Yukarıda da geçtiği gibi, Medine Valisi Ebû Bekr b. Hazm, hazırladığı kitabı bitirmeden Ömer b. Abdülazîz vefat etti. Yazılanlar valinin elinde kaldı. İmam Mâlik, Medine Valisi Ebû Bekr b. Hazm'ın oğluna yazılan kitabın ne olduğunu sorduğunu, oğlunun da "Kayboldu" dediğini zikreder.⁵⁸⁷

Sonuç olarak Ömer b. Abdülazîz'in hadisleri toplama isteğini yerine getiren yalnızca İbn Şihâb ez-Zührî oldu. Bu yüzden o, "Bu ilmi benim tedvinimden önce hiç kimse tedvin etmedi"⁵⁸⁸ demiştir. İmam Mâlik ve Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî (ö. 187/803) "İlmi (hadisi) ilk tedvin eden İbn Şihâb'dır." diyerek buna işaret etmişlerdir.⁵⁸⁹

Tedvin döneminin Ömer b. Abdülazîz'in emriyle başladığı ve tedvin döneminin en mühim şahsiyetinin Zührî olduğunda kaynaklarımızda ittifak vardır. Bununla beraber tedvin döneminin aydınlatılmamış bazı tarafları da vardır. Şöyle ki:

Tedvin hadis tarihinin hatta İslam kültür tarihinin en önemli hadiselerinden biridir. Hâlbuki tedvinle ilgili bilgiler kaynaklarda çok az geçmektedir. Adeta tedvin faaliyeti sıradan olaylar gibi birkaç rivâyetle aktarılmıştır.

Kaynaklarımızda Ömer b. Abdülazîz'in hadisleri toplama emrini her tarafa gönderdiği ifade edilmektedir. Bu emre diğer beldelerdeki âlimlerin tepkisi ne oldu, hadislerin yazılmasına karşı çıkanlar bu konuda ne dedi, kaç kişi hadisleri yazarak topladı sorularına cevap bulmakta zorlanıyoruz. Yalnızca Medine Valisi Amr b. Hazm'ın hadisleri topladığını, fakat o hadislerin de kaybolduğunu biliyoruz. Belki de İslam âleminin değişik yerlerindeki diğer âlimlerde halifenin emrine icabet ederek, hadis toplama faaliyetine giriştiler. Fakat nedense bu konuda herhangi bir bilgi kaynaklarda yer almamıştır.

Ayrıca Zührî tarafından yazılan defterlerin akıbeti hakkında da herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen gönderilen yerlerde bu defterlerden o dönemde çokça istifade edilmiş olmalıdır. Örneğin, İshak b. Râşid (ö.?), "Haddesenâ Zührî! Haddesenâ

⁵⁸⁶ İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/331.

⁵⁸⁷ Fesevî, *Târîh*, 1/443; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/312

⁵⁸⁸ Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. XXXVIII.

⁵⁸⁹ İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/320, 331.

Zührî!” diyerek hadis aktardığında etrafındakiler ona “Zührî ile nerede görüştün?” diye sorarlar. O da “Ben onunla görüşmedim. Beytûlmakdis’e uğramıştım, orada ona ait bir kitap buldum. Size aktardığım hadisler o kitaptandır.” der.⁵⁹⁰ Bu örnekte olduğu gibi, Zührî tarafından toplanan ve her tarafa gönderilen bu yazılı metinlerden pek çok kimse istifade etmiş olmalıdır. Fakat bu defterlerden herhangi birinin sonraki nesillere aktarıldığına dair bir bilgiye sahip değiliz. Bilhassa hadisçiler, hadisin bizzat rivâyet eden zattan alınmasına ehemmiyet veriyorlar, muhaddisden duyulmayan, yazılı metinden nakledilen ve “vicâde” denilen bu tür hadislere iyi bir nazarla bakmıyorlardı.⁵⁹¹ Bu sebeple bir müddet sonra bu hadislerin -Amr b. Hazm’ın nüshası gibi- kaybolmuş olması mümkündür.

Bütün bunlara ilaveten Ömer b. Abdülazîz’in başlattığı bu faaliyet, âlimler arasındaki “hadisleri yazalım mı, yazmayalım mı?” tartışmasını büyük oranda bitirmiştir. Sahâbe ve büyük tâbiîn döneminde, hâfıza, hadislerin naklinde en önemli vasıta iken, Zührî’nin hadisleri tedvininden sonra hâfıza önemini kaybetmemekle beraber, yazı onun önüne geçmiştir denilebilir. Artık ikinci yüzyıldan itibaren -itiraz eden çok az muhaddis haricinde- bütün muhaddisler hadisleri yazmaya başladılar. Örneğin Zührî kendisinden hadis almak isteyenlere kendi yazılı nüshasını veriyor veya ona ait istinsah edilmiş bir metin ona getiriliyor, ondan rivâyet için izin istiyorlar, o da izin veriyordu. Zührî’nin muasırı pek çok muhaddisin de yazılı hadisleri naklettikleri kaynaklarda geçmektedir.⁵⁹² Bunda Ömer b. Abdülazîz’in devlet başkanı sıfatıyla verdiği emir, onun Hz. Ömer’in torunu oluşu, ilmi, zühd ve takvâsı, kendi döneminde Emevîlerin zulümlerini bitirmiş olması, Zührî gibi bazı âlimlerin bu konuda ona destek olması, sahâbîlerin büyük bir kısmının ve ilk tâbiîn neslinden olanların bir kısmının vefatıyla hadislerin yok olmaya başlaması endişesi, uydurma faaliyetlerin artması gibi olayların etkisi olmuştur demek mümkündür.

Bu dönemden sonra artık –tâbiînden birkaç kişi hariç- bütün âlimler hadisleri yazmaya, hatta oldukça hacimli ve konulara göre tasnif edilmiş kitaplar oluşturmaya başladılar. Bu faaliyet daha sonra “Tasnif Dönemi” olarak isimlendirilmiştir.

Hadis ilmindeki tedvin daha sonra diğer ilimlerinde tedvinini netice vermiştir.

⁵⁹⁰ Hâkim, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadis*. s. 368; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/219

⁵⁹¹ Bkz: Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul İFAV, 2014), s. 83-87.

⁵⁹² Fuat Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 61.

1.6.6.3.Tedvin ve Tasnif Arasındaki Fark

Tedvin döneminden kısa bir süre sonra tasnif dönemi başlamıştır. Tedvin döneminde belli bir sınıflandırma yapılmadan hadisler toplanıyordu; tasnif döneminde ise, artık toplanan hadisler konularına göre veya sahâbîlerin isimlerine göre sınıflandırılma cihetine gidilmiştir.⁵⁹³ Bu dönemde gittikçe artan hacme sahip eserler telif edilmiştir.

İbn Hacer, âlimlerin şöyle dediğini nakleder: “Sahâbeden ve tâbiünden bir cemaat hadislerin yazılmasından hoşlanmamış, kendileri nasıl ezberledilerse sonrakilerinde hadisleri ezberleyerek öğrenmelerini istemişlerdir. Fakat himmetler kısaldığında ve imamlar ilmin yok olmasından korktuklarından hadisleri tedvin etmişlerdir. Hicrî yüzyılın başında Ömer b. Abdülazîz’in emriyle hadisleri ilk defa tedvin eden İbn Şihâb ez-Zührî’dir. Sonra tedvin çoğalmış, arkasından da tasnif dönemi başlamıştır. Bundan da pek çok hayırlar hâsıl olmuştur.”⁵⁹⁴

Tasnif dönemindeki kitap telifi bazı kaynaklarda tedvin olarak nitelendirilmiştir. Örneğin Zehebî, Zührî’nin talebesi olan İbn Cüreyc (ö. 150/767) hakkında “Mekke’de ilmi (hadisi) ilk tedvin eden kişi” demiştir.⁵⁹⁵ İbn Cüreyc de “Hiç kimse benim ilmi tedvin ettiğim gibi etmedi” demiştir.⁵⁹⁶ Bu ifadeleri kitap yazma veya konularına göre kitap yazma olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi tedvin Zührî ile başlamıştır. Abdürrezzak da buna işareten “İlk defa kitap tasnif eden İbn Cüreyc’dir.” demekle bunu teyit etmektedir. Hatta bu söylenenleri “Mekke’de ilk kitap yazan şahıs İbn Cüreyc’dir.” şeklinde anlamak daha doğrudur. Çünkü o dönemde başka kitap yazanlarda vardı. Bu konuda şöyle denilmiştir: Bu dönemde Mekke’de İbn Cüreyc; Medine’de Mâlik (ö. 179/795) ve İbn İshak (ö. 151/768); Basra’da Rebi’ b. Sâbih (ö. 160/776); Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783); Kûfe’de Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/777); Şam’da Evzâî (ö. 157/773); Vâsıt’ta Huşeym (ö. 183/799); Yemen’de Ma’mer (ö. 153/770); Rey’de Cerîr b. Abdülhamid (ö. 188/804); Horasan’da İbn Mübârek (ö. 181/797) ilk eser telif edenlerdir. Irakî ve İbn Hacer “Bu

⁵⁹³ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 205.

⁵⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 1/275.

⁵⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, 6/326.

⁵⁹⁶ Hatîb, *Tarihu Bağdâd*, 10/402.

zatlarn hepsi aynı asırda yaşadıkları için hangisinin en önce kitap yazdığını bilemiyoruz” demişlerdir.⁵⁹⁷

Hicrî ikinci yüzyılın yarısından itibaren tasnif dönemi başlamışsa da tasnifin altın çağı üçüncü yüzyıl olmuş, hadis tarihindeki en önemli eserler –örneğin *Kütüb-i Sitte*- bu çağda telif edilmiştir.

1.6.6.4. Tedvin ve Oryantalistler

Hadislerin yazılması istisnai de olsa peygamberimiz döneminde birkaç sahâbîyle başlamıştır. Peygamberimizin vefatından sonra sahâbe arasındaki ihtilafa rağmen çoğunluk yazıya taraftar olmuştur. İkinci yüzyılın başında tedvinle resmileşmiş, daha sonra yaygınlaşmıştır. Yukarıda bu konu hakkında bilgi sunuldu. Kaynaklarımızda tedvinle ilgili yeteri kadar sahih deliller olduğu halde, bir kısım şarkiyatçılar, bu delilleri mümkün merteye görmezden gelerek veya çürütmeye çalışarak, hadislerin ikinci yüzyıl sonlarına doğru yazıldığını göstermeye çalışmışlardır.

Batı'da hadislerin erken dönemde yazıldığını ciddi anlamda ilk kabul eden Aloys Sprenger'dir (ö. 1893). Sprenger, hadislerin yazılmasını yasaklayan rivâyetlerin, hadislerin yazılı kaydına değil, Kur'an gibi bir kitap haline getirilmesine yönelik olduğu görüşündedir. Hafızaya yardımcı notlar şeklinde hadislerin yazılmasına bizzat Hz. Peygamber'in izin verdiğini, hadislerin yazılı kaydının hicri I. asrın sonlarına doğru hayli arttığını ve bu yazılı malzemenin tedvini ve korunmasını gündeme getirdiğini, halife II. Omer'in hadislerin toplanmasını, tedvinini emrettiğini, fakat halifenin erken vefatıyla bu planın uygulanamadığını kabul etmektedir. Fakat daha sonraki yıllarda kitaplar yazılarak hadisler kaydedilmiştir. Bu yönüyle Sprenger'in, hadislerin yazılması konusunda Müslümanlarla benzer kanaati paylaştığı söylenebilir.⁵⁹⁸ İngiliz W. Muir (ö. 1905) ise, Sprenger'in aksine bir kanaate sahiptir. O, İslâm'ın ilk yüzyılında çok azı hariç hadislerin yazılmadığını, Emevîlerin sonlarına doğru hadis yazımı başladığını savunmuş, ilk siyer ve hadis kitaplarının Abbâsîler döneminde yazıldığını iddia etmiştir.⁵⁹⁹ Goldziher (ö. 1921) ise, sahâbîler tarafından bazı sahifelerin yazılmış

⁵⁹⁷ Süyutî, *Tedrib*, s. 65.

⁵⁹⁸ Nimetullah Akın, *Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatur Esaslı Bir Disiplin Olma Sureci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları*, Hadis Tetkikleri Dergisi, 2008, 6/1, 49.

⁵⁹⁹ Özsoy Demiray, Belkıs, *İngiliz Müsteşrik William Muir'in Siyer Kaynaklarına Yaklaşımı*, İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi, 2017, cilt: XV, sayı: 30, s. 400 vd.

olabileceğini kabul etmekle beraber,⁶⁰⁰ sahâbîlerin yeri geldiğinde peygambere nisbet ederek yalan söylemekte mahzur görmediklerini ve hadis uydurduklarını da iddia etmiştir.⁶⁰¹ Hadislerin yazılması konusunda sahâbe ve tâbiîn dönemindeki tartışmalara da değinen Goldziher, hadislerin yazılmasına taraftar olanların da karşı çıkanların da davalarını takviye için hadis uydurduklarını söylemektedir.⁶⁰² Ömer b. Abdülaz'ın emriyle Zührî'nin hadisleri tedvin etmesini uydurma olarak değerlendirerek,⁶⁰³ sistemli bir şekilde hadislerin tedvin işini ikinci asrın sonları ile üçüncü asrın başlarında yapılmış gibi göstermeye çalışmıştır.⁶⁰⁴ Diğer oryantalistlerin çoğunluğu da farklı değildir. Örneğin, Reinhard Dozy (ö. 1883), hadislerin ikinci yüzyılda, Duncan Black Macdonald (ö. 1943), ikinci yüzyılın ortalarında, Regis Blachere (ö. 1973), ikinci yüzyılın sonunda, Alfred Guillaume (ö. 1965), Emevîler zamanında ve daha sonraki dönemde yazılmaya başladığını söylemişlerdir.⁶⁰⁵

Oryantalistlerin hadislerin yazımını mümkün merteye geç başladığını gösterme çalışmaları, Nabia Abbott (ö. 1981), Fuad Sezgin ve M. Mustafa el-A'zamî gibi ilim adamları tarafından yazılan kitaplarla tenkit edilmiştir. Abbott, başlardan itibaren şifahi rivâyetle yazılı rivâyetin beraberce devam ettiği fikrini savunmuş, Sezgin *Buhârî'nin Kaynakları*'nda, A'zamî de *İlk Devir Hadis Edebiyatı* ismiyle tercüme edilen *Studies in Early Hadith Literature* adlı kitabında hadislerin Peygamberimiz devrinden itibaren yazıldığını ispat eden malzemeleri derlemişlerdir.⁶⁰⁶

1.6.7. Hadis Tahammülü

Sahâbîlerin sünneti öğrenmesi hayatın normal akışı içinde (doğal seyrinde) gerçekleşiyordu. Onlar Peygamberimizin yanında bulunuyorlar, sohbet ediyorlar, onun her hareketini izliyorlar ve kendi yaşantılarını da ona göre düzenlemeye çalışıyorlardı. Daha sonra onlar bu öğrendikleri sünneti “Ben Allah Resûlünden şöyle işittim” veya “Allah Resûlü şöyle buyurdu” veya “Allah Resûlünü şöyle yaparken gördüm” veya

⁶⁰⁰ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/24.

⁶⁰¹ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/19.

⁶⁰² Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/268, 272.

⁶⁰³ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/288.

⁶⁰⁴ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/290. Ayrıca bkz: Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 24 vd.

⁶⁰⁵ Ahmet Yücel, “*Kitâbet*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 202), 26/81.

⁶⁰⁶ Bekir Kuzudişli, *Oryantalizm ve Hadisle İlgilenen Bazı Oryantalistler*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat], 2003, sayı: 7, s. 154.

“Allah Resûlü şöyle yaptı” diyerek aktardılar. Sahâbîlerin öğrendiklerini aktarmalarında herhangi bir problem yoktu. Fakat tâbîn döneminde hadislerin aktarılmasında değişik usuller ortaya çıktı ve bunlar caiz midir değil midir tartışması başladı. Örneğin, sahâbe Peygamberimizden dinlediği şeyleri sonraki kuşağa şifahi olarak naklediyordu. Acaba yazılı metni talebe okusa, hadisi asıl nakleden şahıs dinlese bu caiz olur muydu? Caiz olsa bile bunu aktaran “haddesenâ” diyebilir miydi? Veya “haddesenâ” yerine ne demeliydi?⁶⁰⁷ Bu ve benzeri tartışmalar neticesinde ortaya bazı usuller çıktı ve önem sırasına göre hadis usulü kitaplarında yerlerini aldılar.

Hadis ilminde hadisi öğrenme “*tahammülü’l-hadîs*” ve “*tahammülü’l-ilm*” olarak; hadisi başkalarına öğretmek ise “*eda*” olarak adlandırıldı. Hadis tahammülü “semâ, arz, icâzet, münâvele, kitâbet, i’lâm, vasiyet, vicâde” olmak üzere 8 kısımda ele alındı.⁶⁰⁸

Hadis tahammülünde Zührî’nin etkisi büyüktür. Nitekim onun sözleri ve uygulamaları daha sonraki kuşaklar tarafından delil olarak kabul edilmiştir. Hemen hemen her hadis usulü kitabında hadis tahammülünden bahsedilirken onun uygulamalarına mutlaka yer verilmiştir. Biz burada onun uygulamalarının bazıları üzerinde durmak istiyoruz.

1.6.7.1.Semâ

Semâ, hadis şeyhinin hadisi rivâyet etmesi, tâlibin de onu dinlemesidir. Şeyh ya ezberinden veya kitabından okuyarak veya tâlibe imla ettirerek hadisi aktarabilir. Bunların bütünü semâ olup, tahammül yollarının en üstünü sayılmıştır.⁶⁰⁹

Zührî, aldığı bütün hadisleri hocalarından semâ yoluyla almış ve pek çok hadis aktarmıştır. Zaman zaman imla yoluyla hadis de yazdırmıştır. Yukarıda Zührî ve yazı konusundan bahsederken bazı örnekleri zikretmiştik.

1.6.7.2.Arz

Arz, talebenin, hocasının rivâyet ettiği hadisleri, hocasının huzurunda ona okuması veya başkasının okuduğunu dinlemesidir. Bu usule “kıraat” da denilmiştir.⁶¹⁰

⁶⁰⁷ Bkz: İbn Abdilber, *Câmi*’, 2/1146.

⁶⁰⁸ Nevzat Âşık, “Tahammül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/380.

⁶⁰⁹ Suyûtî, *Tedrib*, 304.; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih*, 1/400.

⁶¹⁰ Suyûtî, *Tedrib*, 307.

Semâ ile arzdan hangisinin üstün olduğuna dair muhaddisler arasında ihtilaf olmuştur. Kimi semânın, kimisi arzın üstün olduğunu söylerken, bir kısmı da ikisinin eşit olduğuna kail olmuşlardır.⁶¹¹ Zührî de, hadis rivâyetinde semâ ve arzın birbirine eşit olduğu görüşündeydi. Ma‘mer Zührî’nin “Âlime hadisi okumak ile ondan dinlemek eşittir inşallah” dediğini nakletmiştir.⁶¹² Zührî’nin yeğeni Muhammed b. Abdullah “Sayısını bilemediğim kadar çoklukla amcamın şöyle dediğini işittim: Bir hadisi, hadisçiye okumuş olmam ile hadisçinin bana okuması arasında bir fark görmüyorum. Ben (ikisinde de) ‘haddesenâ’ diyorum.” demiştir.⁶¹³

O, yanına gelen talebelere hadis nüshasını veriyor; talebe okuyor, Zührî de dinliyordu.⁶¹⁴ İbrahim b. Sa’d “Arz da semâ’ gibidir. İbn Şihâb’a ilim (hadis) arz edilirdi de, o da icâzet verirdi” demiştir.⁶¹⁵ Ümeyye oğullarından İbrahim b. Velîd (ö. 132/750), Zührî’ye ait bir kitabı ona arz etti (okudu), sonra “Ey Ebû Bekr! Bunu senden rivâyet edeyim mi?” diye sordu. O da “Evet. Onu sana benden başka kim rivâyet etmiş olabilir ki?” dedi.⁶¹⁶ Ma‘mer de “Eyyüb’ü gördüm, (hadisleri) Zührî’ye arz ediyordu, Zührî de ona icâzet verdi” demiş,⁶¹⁷ kendisi de aynı şekilde Zührî’ye hadis arz edip okuduğunu, sonra da rivâyet için ondan izin aldığını söylemiştir.⁶¹⁸ Tebeu’t-tâbiînden Abdullah b. Ömer “Benim ve Mâlik’in İbn Şihâb’dan işittiğimiz hadislerin hepsi arz yoluyladır. Mâlik’in kıraati güzeldi, o okur bizde dinlerdik” demiştir.⁶¹⁹

Hadis rivâyetinde ilk defa arz usulünü uygulayanın Zührî ve Nâfi (ö. 117/735) olduğu söylenmiştir.⁶²⁰

1.6.7.3.İcâzet

Hocanın, rivâyet hakkına sahip olduğu hadisleri veya hadis kitabını, rivâyet etmesi için bir kimseye sözlü veya yazılı olarak izin vermesidir.⁶²¹

⁶¹¹ Süyûtî, *Tedrîb*, s. 309.

⁶¹² Hatîb, *el-Kifâye*, 265; Zehebî, *Siyer*, 5/338.

⁶¹³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/435.

⁶¹⁴ İbn Abdilber, *Câmi’*, 2/1151.

⁶¹⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 266.

⁶¹⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/435; Hatîb, *el-Kifâye*, 266.; İbn Abdilber, *Câmi’*, 2/1151.

⁶¹⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/435; İbn Abdilber, *Câmi’*, 2/1154; *el-Kifâye*, 266.

⁶¹⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, 266, 282.

⁶¹⁹ Kadı İyâz, *Tertîbu’l-medârik*, 1/133.

⁶²⁰ Fesevî, *Târîh*, 2/157.

⁶²¹ Süyûtî, *Tedrîb*, 334.

İcâzete karşı çıkan bazı hadis ve fıkıh âlimleri olmuşsa da âlimlerin çoğunluğu icâzetin caiz olduğunu kabul etmişlerdir.⁶²² İcâzetin 9 çeşit olduğu zikredilmiştir. Bunlar içinde en sahih olanı bir âlimin muayyen bir kitabı, muayyen bir şahsa “Bu kitapta olanları rivâyet etmen için sana icâzet veriyorum” demesidir.⁶²³

İcazet, ilk dönemlerde talebenin hocasına hadisleri arz etmesinden sonra, rivâyet için izin istemesi bağlamında kullanılmıştır. Örneğin Asım el-Ahvel, “Şa’bî’ye (ö. 104/722) fıkıhla ilgili hadisleri arz ettim, o da bana (onları rivâyet için) icazet verdi” demiştir.⁶²⁴ Bir önceki bahiste Zührî’nin İbrahim b. Velid’e, Eyyüb Sahtiyânî’ye ve⁶²⁵ Ma’mer’e arz ettikleri hadisler için icâzet (rivâyet izni) verdiğini zikretmiştik.⁶²⁶

Hadislerin arzından sonra istenen icâzete, tahammül yollarından kabul edilen icâzet birbirinden farklıdır. Çünkü tahammül yollarından *semâ*’da hocanın talebeye okuması, *arz*’da ise talebenin hocaya okuması söz konusudur. Hâlbuki tahammül yollarından kabul edilen icâzette herhangi birinin okuması söz konusu değildir. Bu sebeple ilk iki metodun altında, tahammül yollarının üçüncüsü olarak kabul edilmiştir.⁶²⁷

Hatîb el-Bağdâdî Zührî’nin icazeti câiz olarak kabul ettiğini söyleyerek şu örneği zikretmiştir: Ubeydullah b. Ömer “İbn Şihâb’a onun kitaplarından bir kitabın getirildiğine şahit oldum. Sayfaları karıştırdı ve baktı. Sonra “Bunlar benim hadisimdir. Biliyorum. Bunu benden rivâyet edebilirsin!” dedi.⁶²⁸ Hatîb’in verdiği bu örnek mücerred icâzetin değil, icâzete makrûn münâvelenin örneğidir. Hatîb münâveleyi de icâzetin bölümlerinden kabul ettiği için, muhtemelen onun için bu örneği vermiş olmalıdır.⁶²⁹ Kanaatimizce Zührî mücerred icâzete değil, arz edilen hadislere verilen icâzete, münâvele ile beraber olan icâzeti kabul etmektedir. Kaynaklarımızda Zührî’nin mücerred icâzetin câiz olduğuna dair herhangi bir sözü veya uygulaması zikredilmemektedir. Aşağıda zikredeceğimiz üzere onun bütün uygulamaları münâvele ile beraber olan icâzettir.

⁶²² Suyûtî, *Tedrîb*, 321.

⁶²³ Suyûtî, *Tedrîb*, 321.

⁶²⁴ Dârimî, *Sünen*, *Mukaddime*, 53/638.

⁶²⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/435.; İbn Abdilber, *Câmi*, 2/1154.

⁶²⁶ Dârimî, *Sünen*, *Mukaddime*, 53/642; Hatîb, *Kifaye*, 266.

⁶²⁷ Suyûtî, *Tedrîb*, 322;

⁶²⁸ Hatîb, *Kifaye*, 318.

⁶²⁹ Hatîb, *Kifaye*, 326.

1.6.7.4.Münâvele

Hocanın rivâyet hakkına sahip olduğu hadisleri ihtiva eden kitabı/defteri tâlibe vermesidir.⁶³⁰

Münâvele, icâzete makrûn (المناولة المقرونة بالاجازة) ve mücerred (المناولة المجردة) olmak üzere iki kısımdır. Birinci kısım olan, icâzete makrûn münâvelede, hoca bir kitabı tâlibe verir ve kitapta olanları rivâyet etmesine izin verdiğini söyler. Kitabı temlik olarak verebileceği gibi kitabı istinsah edip geri iade etmesini de isteyebilir. Veya tâlib, hocanın rivâyetlerini içeren bir kitapla gelir, hocaya takdim eder ve içindekileri rivâyet için izin ister, hocada buna müsaade eder. Bu kısım, icâzet türlerinin en yükseği kabul edilmiştir. İkinci kısım mücerred münâvele ise, hocanın yalnızca kitabı verip rivâyet için izin verdiğini söylememesidir. Bazı muhaddisler, bu tür münâvelede izin verilmediği için kitaptaki hadislerin rivâyetini caiz görmemişlerse de, caiz diyenler de vardır.⁶³¹

Buhârî, Peygamberimizin bir seriyye komutanına bir mektup verip “Bunu falan yere varmadan açma!” emrini bazı Hicâz âlimlerinin münaveleye delil kabul ettiklerini söylemiştir. Buhârî ayrıca Peygamberimizin elçilerle beraber hükümdarlara mektup göndermesini, Hz. Osman’ın Mushaf yazdırıp diğer şehirlere göndermesini de münâvelenin caiz oluşuna delil olarak zikretmiştir.⁶³² Sahâbîlerden Enes b. Mâlik’in yanındakilere yazılı bir metin getirip önlerine koyduğu ve “Bu hadisler benim Allah Resûlünden duyduğum, yazdığım ve ona arz ettiğim hadislerdir.” dediği rivâyet edilir.⁶³³ Ayrıca tâbiînden Beşir b. Nüheyk “Ben Ebû Hüreyre’ye gidiyor ve ondan hadis yazıyordum. Oradan ayrılmak istediğimde onun yanına gittim ve ‘Bunlar senin hadislerindir, bunları senden rivâyet edeyim mi?’ diye sordum. O da ‘Evet’ dedi” demiştir.⁶³⁴ Bu iki sahâbîden rivâyet edilenler de münâvele’nin delillerinden sayılmıştır.

Şeyhin kitabını talebeye vermesi şeklindeki “icâzete makrûn münâvele”, bazı muhaddislerce icâzetin en yüksek derecesi, hatta semâ’ derecesinde kabul edilmiştir. Bu görüş başta fukahâ-yı seb’a’dan Ebû Bekr b. Abdurrahman, İbn Abbâs’ın talebeleri İkrime ve Mücâhid, Zührî olmakla beraber Medine, Mekke, Kûfe, Basrâ, Şam ve

⁶³⁰ Suyûtî, *Tedrîb*, 335.

⁶³¹ Suyûtî, *Tedrîb*, 334.

⁶³² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/203.

⁶³³ Suyûtî, *Tedrîb*, 334.

⁶³⁴ Hatîb, *Kifâye*, 282.

Horasan muhaddislerinin bir kısmının görüşüdür. Hatta İbnu'l-Esîr bazı muhaddislerin bunu semâ'dan daha yüksek kabul ettiklerini söylemiştir. Bununla beraber bazı muhaddisler semâ' ve kıraatten düşük olduğunu söylemişler ve imamların çoğu da bu görüşe taraftar olmuştur.⁶³⁵

Zührî'nin icâzete makrun münâvele usulüyle hadis rivâyetine izin verdiğine dair pek çok örnek vardır. Örneğin Ubeydullah b. Ömer şöyle der: İbn Şihâb bana bir sahife verdi ve “Bunun içindekileri istinsah et ve bunları benden rivâyet et!” dedi. Ben de “Bu caiz midir?” diye sordum. O da “Evet, bilmez misin bir adam vasiyete şahit olur, sonra vasiyeti açmaz (okumaz) fakat onun şahitliği kabul edilir. Yine de bu caiz olur.” dedi.⁶³⁶ Zührî'den hadis nakleden İbn Cüreyc de “Ben Zührî'den bir şey dinlemedim. Zührî bana bir cüz verdi, ben de onu yazdım. O da bana (cüzdeki hadisleri rivâyet konusunda) icâzet verdi” demiştir.⁶³⁷ Yine bir rivâyete göre Zührî bazı dostlarına hadislerinden bir kısmını tomar halinde verdi ve “Bunlar benim hadislerimdir. Bunları alın ve benden rivâyet edin!” dedi.⁶³⁸ Süfyân-ı Sevrî şöyle der: Zührî'ye gittim. Bana soğuk davrandı. Ben de ona “Sen âlimlere varsan, onlar da sana bu şekilde davransalar, bu hoşuna gider mi?” diye sordum. O da “Aynı senin gibi (hoşlanmazdım)” dedi. Sonra içeri girip çıktı ve bana bir kitap verdi “Bunları al, benden rivâyet et!” dedi. Ben, o kitaptan bir harf bile rivâyet etmedim.⁶³⁹

Bazen de talebe, Zührî'ye hadislerin yazılı olduğu bir metin getirip, rivâyet için izin istiyordu. Örneğin, Ubeydullah b. Ömer “Zührî'ye bir kitap verdim. O da ona baktı sonra ‘Bunu benden rivâyet et!’ dedi” demiştir.⁶⁴⁰ Ubeydullah'ın “*baktı*” ifadesi Zührî'nin kitabı kontrol ettiğini göstermektedir. Fakat bazen kontrol etmeden rivâyete izin verdiği de olmuştur. Yine Ubeydullah b. Ömer “Bir adam Zührî'ye elinde kitapla gelir ne adam ona, ne de o adama okurdu. Adam ona ‘Bunu senden rivâyet edeyim mi?’ diye sorardı, Zührî'de ‘Evet’ derdi.” demiştir.⁶⁴¹ Zührî'nin yazılı metni kontrol etmediği halde icâzet vermesini İbn Abdilber şöyle yorumlamıştır: “Bunun mânası şudur: Zührî, kendisine getirilen kitabı, kitabı getiren şahsın sika (güvenilir) olduğunu, kitaptaki

⁶³⁵ Suyûtî, *Tedrîb*, 335.

⁶³⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 1/326.

⁶³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/357.

⁶³⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, 319.

⁶³⁹ Zehebî, *Siyer*, 5/338.

⁶⁴⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/338.

⁶⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/435; İbn Abdilber, 2/1155; Hatîb, *el-Kifâye*, 318; Zehebî, *Siyer*, 5/344.

hadislerin kendisine ait olduğunu biliyordu. Bu tür rivâyete, sahih olduğu takdirde icâzetle beraber münâvele denilir.”⁶⁴²

1.6.7.5.Mükâtebe

Hadis şeyhinin hadisi yazarak veya yazdırarak yanındaki bir kimseye veya uzaktaki bir kimseye göndermesidir.⁶⁴³

Zührî zaman zaman değişik şahıslara mektup gönderiyor ve mektubunda da hadislere yer veriyordu. Örneğin Buhârî'nin rivâyetine göre Zührî, talebesi Yûnus ile Vâdilkurâ'da iken valilerden Ruzeyk b. Hâkim'in mektubu gelir. Ruzeyk mektubu Eyle'den göndermekte ve yanındaki Sudanlılarla ve başkalarıyla (buldukları yer bir karye olduğu için) orada cuma namazı kılınıp kılınamayacağını sormaktadır. Zührî, cevap olarak yazdığı mektubunda, ona cuma namazı kıldırmasını söyledikten sonra Sâlim, Abdullah b. Ömer kanalıyla Peygamberimizin “*Hepiniz çobansınız ve hepiniz mesulsünüz...*” hadisini aktarır.⁶⁴⁴

Muhaddis Mizzî, Zührî'den rivâyet edenlerden bahsederken Cafer b. Rebâ ile Yezîd b. Ebî Habîb el-Mısırî'nin Zührî'den yaptıkları rivâyetlerin kitabet yoluyla olduğunu söylemiştir. Cafer b. Rebâ'nın rivâyeti Ebû Dâvûd⁶⁴⁵ ve İbn Mâce'de,⁶⁴⁶ Yezîd b. Ebî Habîb'in rivâyeti ise Müslim'de⁶⁴⁷ geçmektedir.⁶⁴⁸

1.6.7.6. İ'lâm

İ'lâm, şeyhin, tâlibe, rivâyet için izin verdiğini söylemeksizin bir hadisin veya kitabın kendisine ait olduğunu söylemesinden, bildirmesinden ibarettir.⁶⁴⁹

Bazı rivâyetler talebelerinin Zührî'den i'lâm yoluyla hadis aldıklarını göstermektedir. Örneğin, Ubeydullah b. Ömer şöyle demiştir “Biz, Zührî'ye ait hadislerin olduğu bir kitabı, Zührî'ye götürür ve ‘Ya Eba Bekr! Bu senin hadisin midir?’ diye sorardık. O da kitabı alır, bakar ve bize geri verir ve ‘Evet. Bu benim hadisimdir’ derdi. Biz de kitabı alırdık. Ne o bize okurdu ne de biz ondan rivâyet için

⁶⁴² İbn Abdilber, *Câmi*’, 2/1155.

⁶⁴³ Suyûtî, *Tedrîb*, 343.

⁶⁴⁴ Buhârî, “Cuma”, 11. Zührî'nin başka mektuplaşmaları da vardır. Örneğin: Buhârî, Talak, 39; Ezan, 157.

⁶⁴⁵ Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 20/2084.

⁶⁴⁶ İbn Mâce, “Nikâh” 30/ 1928.

⁶⁴⁷ Müslim, “Rada”, 4/1449.

⁶⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 26/427, 430.

⁶⁴⁹ Suyûtî, *Tedrîb*, 345.

izin isterdik.”⁶⁵⁰ Abdülaziz b. Ebû Seleme “Ben Zührî’ye falan sana şöyle, şöyle rivâyet etti mi? diye soruyordum. O da ‘Evet’ diye cevaplıyordu” demiştir.⁶⁵¹

1.6.7.7.Vicâde

Vicâde, bir kimsenin –muasır olsun veya olmasın- bir hadis âlimine ait yazılı hadisleri bulması ve rivâyet etmesidir.⁶⁵²

Hadis âlimleri hadisin bizzât rivâyet eden şahıstan semâ veya kıraat yoluyla alınması konusunda titiz davranmışlar, vicâde türünden hadisleri pek hoş karşılamamışlar, bu tür hadislerin zayıf olduğunu söylemişlerdir. Bununla beraber bu tür rivâyetlerin önüne geçilememiş, aynı zamanda zayıf da olsa onlardan istifade edilebilir düşüncesiyle müsaade edilmiştir.⁶⁵³

Zührî’nin vicâde yoluyla yalnız bir rivâyeti bilinmektedir. Bu rivâyete göre Zührî “Ben Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm’ın ailesi yanında olan sahifeyi okudum. Allah Resûlü (s.a.v) o sahifeyi Amr b. Hazm’ı Necrân’a idareci olarak tayin ettiğinde yaz(dır)mıştı” demiştir. Ebû Dâvûd bu rivâyetin müsned olarak rivâyet edildiğini, fakat bunun doğru olmadığını söylemiştir.⁶⁵⁴ Her ne kadar vicâde tarikiyle gelen rivâyetler zayıf kabul edilse de İbn Kesir bu rivâyet hakkında “Bu (sahifeden rivâyet) sağlam bir vicâdedir (وجادة جيدة). Bunu Zührî ve başkaları okumuştur. Bu tür şeyleri (sahih olarak) almak gerekir” demiştir.⁶⁵⁵

Zührî’nin bu rivâyet haricinde vicâde yoluyla alınmış başka bir rivâyeti bilinmemektedir. Fakat Zührî’den rivâyet edenlerin bir kısmı vicâde yoluyla ondan hadis nakletmişlerdir. Örneğin Ali b. Medînî’nin “Zührî’nin hizmetçisiydi” dediği Sâlih b. Ebû’l-Ahder “Benim hadislerimin bir kısmı Zührî’ye okuduğum, bir kısmı ondan işittiğim, bir kısmı da bir kitapta bulduğum hadislerdir. Bunların hiçbiri diğerinden üstün değildir” demiştir. Sâlih’in bu hadisleri aktarırken “Haddesenâ Zührî, haddesenâ Zührî” dediği nakledilmiştir.⁶⁵⁶ Sâlih, semâ ve arz yoluyla aldığı hadislerle vicâde

⁶⁵⁰ Kadı İyâz, *el-İlma* (Kahire: Dâru’t-Turas. 1970), s. 114.

⁶⁵¹ Haîb, *el-Kifâye*, 266.

⁶⁵² Suyûtî, *Tedrîb*, 347.

⁶⁵³ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 86.

⁶⁵⁴ Ebû Dâvûd, *Merâsîl*, thk: Şuayb Arnavut, (Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 1408), 211; Nesâî, Sünen, (İstanbul, Çağrı Yayınları, t.y.) “Kasame”, 46-47, hn, 4855, Zührî’nin okuduğu belgenin tafsilatı için bkz: Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, (İstanbul: İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 31 vd.

⁶⁵⁵ Tehanevi, Zafer Ahmet el-Osman, *İ’lâü’s-sünen*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2001), 1/400.

⁶⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/201.

yoluyla aldığı hadisleri birbirine karıştırdığı için onun rivâyetlerine zayıf nazarıyla bakılmıştır.⁶⁵⁷

Yahyâ b. Maîn de, râvilerden İshak b. Râşid'in sika olduğunu, fakat Zührî'den naklettiği rivâyetlerin vicâde olduğu için, o tür rivâyetlerin zayıf olduğunu belirtmiştir.⁶⁵⁸

1.6.7.8.Hadis Rivâyet Lafızları

Yukarıda geçtiği gibi hadis tahammülünde yani hadisin öğrenilmesinde sekiz metot uygulanmıştır. Muhaddisler, hadislerin edası yani öğretilmesi esnasında hadislerin nasıl alındığına (tahammüle) delalet eden lafızlar kullanılmasına özen göstermişlerdir. Hadis semâ olduğunda ne denilecek, arz olduğunda ne denilecek, hepsi bazı kural ve kaidelere göre tespit edilmiştir. Fakat bu kural ve kaidelerin tespiti, hemen olmamış, belli bir zaman süreci içinde karara bağlanmıştır. Zührî ve talebeleri döneminde hadis rivâyet şekilleri ve hadis rivâyet sîgaları henüz oturmuş ve kesinleşmiş değildi. Bu sîgalar daha çok ikinci yüzyılın yarısından sonra, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) gibi muhaddisler zamanında yerleşti.⁶⁵⁹ *Ahberenâ* ve *haddesenâ* kelimeleri arasında ilk tefriki Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) yaptığı söylenmiştir.⁶⁶⁰ Bu durum ister istemez daha önce bu kurallara uymadan hadis rivâyet edenlerin tenkidine sebep oldu. Zührî değilse de ondan hadis nakleden talebeleri bu tenkitlere maruz kaldılar.

Zührî, talebelik yıllarında hocalarından hadis alırken hemen hemen bütün rivâyetleri semâ yoluyla almıştır. Çünkü onun zamanında yazı yaygın değildi ve hadisler şifahi olarak aktarılıyordu. Daha sonra yazılı metinlerin yaygınlaşmasıyla diğer metotlar ortaya çıktı. Bu yönüyle semâ haricinde diğer bütün metotlar yazıyla ilgilidir denilebilir. Gerçi yazının yaygınlaşmasından sonra semâ da yazıyla birleştirilmiş, hoca sahip olduğu hadisleri genellikle yazılı metinden okumuş veya talebe elindeki yazılı metinden hocayı takip etmiştir. Dolayısıyla sonraki dönemlerde bütün metotlar yazıyla

⁶⁵⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/201.

⁶⁵⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/218, 219; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 86.

⁶⁵⁹ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 87, 104, 106.

⁶⁶⁰ Irakî, *et-Takyid*, 169.

ilgili bir hale dönüşmüştür. Fakat sahâbe ve ilk tâbiîn döneminde yaygın olan tek metot şifahi olarak uygulanan semâ metodu idi.⁶⁶¹

Zührî talebelerine hadis naklederken “*an, haddesenî, haddesenâ, ahberenî, ahberenâ, kâle*” gibi kelimeleri kullanmış ve hepsinde semâi kastetmiştir. Bir yüksek lisans çalışmasında Zührî'nin Buhârî'deki 1360 rivâyette kullandığı sîgalar üzerinde durulmuş ve şu rakamlar verilmiştir: Zührî 690 yerde “*an*”, 434 yerde “*ahberenî*”, 124 yerde “*haddesenî*”, 44 yerde “*semi'tü*”, 29 yerde “*kâle*”, 14 yerde “*inne*”, 11 yerde “*haddesenâ*”, 6 yerde “*ahberenâ*”, 4 yerde “*seeltuhu*”, 3 yerde “*zaame*”, 2 yerde “*zekere*” ve 2 yerde de “*yuhaddisu*” kelimesini kullanmıştır.⁶⁶²

Dikkat edilirse “*an*” edatı rivâyetlerin yarısından fazlasında kullanılmıştır. “*an*” sîgası birinci yüzyıldan ikinci yüzyıla kadar pek çok râvi tarafından *semâ* yoluyla alınan hadislerde kullanılmıştır. İbn Hacer müdellis râviler ortaya çıkmadan önce ilk yüzyıllarda muhaddislerin “*an*” sîgasını *semâ*' olarak kullandıklarını söyler.⁶⁶³ İmam Şâfiî de (ö. 204/819) kendisinden önceki dönemlerde tedlîsin bilinmediğini, “*semi'tu fulanen*” ile “*haddesenî fulanun an fulan*” sözünün eşit kabul edildiğini, onların ancak mülaki olup bizzât işittikleri hadisleri “*an*” sîgasıyla söylediklerini, kendisinin de bunu kabul ettiğini, fakat tedlîs yaptığı bilinen kimselerin “*semi'tü*” veya “*haddesenî*” demedikçe hadisini kabul etmeyeceğini söylemektedir.⁶⁶⁴ Dolayısıyla Zührî'nin rivâyetlerindeki *an* edatı, rivâyetlerin semâ olduğunu göstermektedir. Diğer lafızlarda da durum farklı değildir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Zührî ve talebeleri zamanında eda lafızları kesinleşmiş ve oturmuş değildi. Bu yüzden ileride semâ veya arz sîgasında kullanılması karara bağlanan bir lafzı, Zührî'nin talebeleri icâzet veya münâvele metodunda kullandıkları için tenkit edilmiştir. Örneğin yukarıda Sâlih b. Ebül-Ahder'in *semâ, arz* ve *vicâde* ile alınmış bütün rivâyetleri “*haddesenâ*” sîgasıyla rivâyet ettiği için tenkit edildiğinden bahsetmiştik.

⁶⁶¹ İlk dönemlerde yazılı metin çok az olduğundan hadis tahammülünün yazıyla ilgili metotlarından yaygın olarak bahsetmek mümkün değildir. Gerçi sahâbe ve büyük tâbiîn döneminde yazılı metinler – sahafeler- vardı. Bazı sahâbî ve tâbiînden olan zatlar hadis öğretiminde yazılı metni kullanmışlardı. Örneğin İbn Abbas'ın “*Senin âlime okumanla, onun sana okuması eşittir*” ifadesi, semâ ve arz metodunu göstermektedir (Hatîb, *el-Kifâye*, 263). Fakat bu yazılı metinler azdı ve yaygın değildi.

⁶⁶² Ali Fuat Futsi, *İbn Şihâb Ez-Zührî'nin Kaynakları (Sahih-i Buhârî Çerçevesinde)*, (Gümüşhane: Gümüşhane Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 60.

⁶⁶³ İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik*, Thk: Said Abdurrahman Musa, (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1405), 2/9.

⁶⁶⁴ Şâfiî, *er-Risâle*, 378.

Sonraki dönemlerde muhaddisler “*haddesenâ*” sîgasını *semâ*’ya; “*ahberenâ*” sîgasını *arz*’a delalet eder kabul etmişlerdi. Hâlbuki Süfyân b. Uyeyne hadis rivâyetinde “*haddesenî*” ile “*ahberenî*” kelimelerinin eşit olduğu görüşündeydi.⁶⁶⁵ Şuayb b. Ebû Hamza da talebelerine *semâ*, *arz*, *münâvele* yollarıyla Zührî’nin rivâyetlerini aktarmış ve onlara “Rivâyetlerin hepsinde “*ahberenâ*” deyin demiştir.”⁶⁶⁶ Şuayb’dan hadis aktaran Ebü’l-Yemân da “Rivâyetleri münâvele ve icâzetle aldığı halde *ahberenâ* diyor.” diye tenkit edilmiştir. İbn Cüreyc’in de münâvele usulüyle Zührî’den hadis aldığı halde rivâyet ederken bunların münâvele olup olmadığını söylemeden rivâyet ettiği söylenmiştir. Zehebî “İbn Cüreyc icâzet ve münâvele yoluyla aldığı hadisleri rivâyet eder ve bu konuda da genişlik gösterirdi. Bu yüzden onun Zührî’den rivâyetlerine karışıklık girmiştir. Çünkü o Zührî’den münâvele yoluyla hadis almıştır. Bu tür rivâyetlerde tashifler olabilmektedir. Bilhassa o asırda yazı şekli ve noktalamalar daha gelişmemiştir” demiştir.⁶⁶⁷

Zührî’nin talebelerine yönelik bu tür tenkitler kanaatimizce doğru değildir. Çünkü onların zamanında böyle kural ve kaideler yoktu. Daha sonra ortaya çıkan kurallardan dolayı onları hatalı bulmak doğru değildir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Zührî’nin rivâyetleri üzerinde dururken bu konuyu tekrar ele alacağız.

1.6.8. Mânâ ile Rivâyette Takdim ve Tehir

Hadislerin bizzât Peygamberimizin söylediği lafızlarla mı, yoksa mânâ olarak mı rivâyet edileceği konusunda ihtilaf olmuştur. Bazı sahâbîler ve tâbiîn hadislerin aynı lafızlarla rivâyet edilmesi gerektiğini savunmuşlarsa da seleften ve haleften âlimlerin cumhuru mânâ ile rivâyetin caiz olduğunu kabul etmişlerdir.⁶⁶⁸

Mânâ ile rivâyet bazen hadisdeki kelimelerin yerlerini değiştirerek, takdim ve tehir şeklinde olabilmektedir. Zührî hadis rivâyetinde takdim ve tehirin caiz olduğunu kabul ediyordu. Bu konuda soru soran birine “Bu Kur’an’da caizdir, hadiste nasıl olmasın? Hadisin mânâsı yanlış olmadığı, helâl haram, haramı helâl yapmadığı

⁶⁶⁵ Hatîb, *el-Kifâye*,

⁶⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, 10/321; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/177.

⁶⁶⁷ Zehebî, *Siyer*, 6/331.

⁶⁶⁸ Suyûtî, *Tedrîb*, 381. Tafsilat için bkz: Veysel Özdemir, *Hadîslerin Rivâyetinin Mahiyeti: Lafzen ve Mânânen Rivâyetlerin Oramı ile İlgili Değerlendirmeler*, Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: 2018, cilt: XIII, sayı: 25, s. 359-372.

müddetçe bunda bir beis yoktur. Fakat mânâda isabetli, doğru olmak şartıyla” demiştir.⁶⁶⁹

1.6.9. İlelü'l-Hadîs

İllet lugatta, maraz, hades ve özür gibi mânalara gelir ve insanı işinden alıkoyan bir olay veya bir hâle delâlet eder. Sebep mânasında da kullanılmıştır.⁶⁷⁰ Hadis istilâhında ise, zâhirde sahîh görünen bir hadisi zaafa uğratan ve anlaşılması güç, gizli bir kusur veya sebepten ibarettir.⁶⁷¹ İllet, çoğunlukla hadisin isnadında, bazan da metninde olur. İsnadda vukubulduğu zaman hem isnadı hem de metni zayıflatabilir. Bazan da yalnızca isnadı zaafa uğratar, metin ise maruf ve sahîh olabilir.⁶⁷²

Zührî, hadiste otorite olmakla beraber, bazen hadis rivâyetinde illet sayılabilecek sehivleri olmuştur. Ama çoğu zaman bu tür sehivler, ondan rivâyet edenlerde yani talebelerinde görülmektedir.

Zührî'nin talebesi Yûnus'un şu rivâyeti senetteki illete örnektir:

أَخْبَرَنِي يُونُسُ بْنُ يَزِيدَ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ، عَنْ رِجَالٍ مِنَ الْأَنْصَارِ أَنَّهُمْ كَانُوا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
ذَاتَ لَيْلَةٍ فَرُمِي بِنَجْمٍ حَ فَاسْتَنَارَ، فَذَكَرَ الْحَدِيثَ بِطَوْلِهِ

“Yunus, İbn Şihâb'dan, o da Ali b. Hüseyin'den, o da ensârdan bazı şahıslardan rivâyet etti ki: Onlar bir gece Allah Resûlü ile otururken.....”

Hâkim bu rivâyet hakkında şöyle der: “Bu hadisin illeti şudur: Yûnus, hâfızasının kuvvetine ve mevkiinin yüksekliğine rağmen isnadı kusurlu zikretmiştir. Aslında hadis [Hüseyin b. Ali] İbn Abbâs'dan, o da şöyle dedi: bana ensârdan bazı adamlar rivâyet etti ki” şeklindedir. Süfyân b. Uyeyne, diğer rivâyetlerinde Yûnus, Şuayb b. Ebî Hamza, Sâlih b. Keysân, Evzâî ve diğerleri Zührî'den böyle rivâyet

⁶⁶⁹ Süyûtî, *Tedrib*, 383.; Zehebî, *Siyer*, 5/347.

⁶⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/471

⁶⁷¹ Süyûtî, *Tedrib*, 216.

⁶⁷² Süyûtî, *Tedrib*, 217. Tafsilat için bkz: Özdemir, Veysel, *Tirmizî ve el-İlelü'l-Kebîr'inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış*, Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2014, cilt: IX, sayı: 2, s. 1175-1195.

etmişlerdir.⁶⁷³ Yukarıdaki rivâyetteki illet, Yunus'un, İbn Abbas'ı isnaddan düşürmesidir.

Hem sened hem de metindeki illete şu örneği verebiliriz: Bakıyye b. Velîd < Yûnus b. Yezîd el-Eylî < İbn Şihâb ez-Zührî < Sâlim b. Abdullah < İbn Ömer senediyle Peygamberimizin “*Cuma namazının veya başka bir namazın bir rekâtına yetişen kimse namaza yetişmiştir.*” dediği rivâyet edilmiştir.⁶⁷⁴ Ebû Hâtim er-Râzî “Bu tarikin hem metninde hem de isnadında hata vardır. Bu rivâyet aslında Zührî < Ebû Seleme b. Abdurrahman < Ebû Hüreyre tarikiyle Hz. Peygamber'den gelmektedir ve metni de “*Bir namazın bir rekâtına yetişen kimse namaza yetişmiştir.*”⁶⁷⁵ şeklindedir. “*Cuma namazının*” ifadesi bu hadiste yoktur. Bu yönüyle hem sened hem de metinde vehme düşülmüştür.”⁶⁷⁶

Bazı muhaddisler özellikle Zührî rivâyetlerindeki illetler üzerinde durmuşlardır. Araştırmamızın başında Zührlî'nin *İlelü hadisi'z-Zührî*, Nesâî'nin *Müsnedu Hadisi'z-Zührî bi-ilelihi ve'l-keîamu aleyh*, İbn Hibbân'ın *Kitâbu İleli Hadisi'z-Zührî* adlı kitaplar telif ettiğinden bahsetmiştik. 1999 yılında Arabistan'da Abdullah b. Muhammed Hasan Demfû tarafından, *Merviyyâtu'l-İmâm ez-Zührî el-Mualle* adıyla bir doktora çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada Demfû illetli olduğu söylenen Zührî'ye ait 150 hadis üzerinde durmuş, araştırmanın sonunda bu rivâyetlerin 107 adedinin sahih li-zatihi; 22 adedinin sahih li-gayrihi olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁷

Hadise yapılan idrâc da hadisin illetlerinden sayılmıştır. Bu konuyu aşağıda ele alacağız.

1.6.10. Müdrec Hadis

Derece (درج); bir şeyi dürme, bir şeyi başka bir şeyin içine sokmak demektir.⁶⁷⁸ Müdrec ise, “idrâc”tan ism-i mef'ûldur. Hadis ıstılâhâtında, bir râvinin rivâyet ettiği

⁶⁷³ Hâkim, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 116.

⁶⁷⁴ İbn Mâce, “*İkâmetu's-salât*”, 91/1123.

⁶⁷⁵ Ahmed, *Müsned*, 12/229, hn. 7284.

⁶⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-İleli-bni Ebî Hâtim*, (b.y. Matâbiu'l-Humeydî, 2006), 2/431; Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (Ankara, Otto Yayınları, 2015), s. 149.

⁶⁷⁷ Abdullah b. Muhammed Hasan Demfû, *Merviyyatu'l-İmâm ez-Zührî el-mualle*, 4/2316

⁶⁷⁸ Zebîdî, Muhibuddîn, Ebü'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk: heyet, (b.y. Dâru'l-Hidâye, tsz), 5/555.

hadisin sened veya metnine, aslında olmayan bir sözü ekleyerek onu değiştirmesidir.⁶⁷⁹
İdrâc isnada yapılmışsa, *müdreccü 'l-isnâd*; metne yapılmışsa *müdreccü 'l-metn* denilir.⁶⁸⁰

Metne yapılan idrâca şu örneği verebiliriz: Zührî, hocası Urve aracılığıyla Hz. Âişe'den şu rivâyeti aktarır: “Sonra ona [Peygamberimize] yalnızlık sevdirdi. Hira Dağı'ndaki mağaraya çekilip, orada ailesinin yanına gelinceye kadar adedi muayyen gecelerde *tehannüs* ederdi “*فَيَتَحَنَّنُ*” -ki o ibadettir- (وَهُوَ التَّعَبُّدُ) sonra yine azıklanıp giderdi.”⁶⁸¹

Rivâyetteki “ki o ibadettir” (وَهُوَ التَّعَبُّدُ) kısmı “*tahannüs*” kelimesini izah için Zührî'nin yaptığı bir ekleme, yani idrâcdır. Bu idrâc, rivâyetin aslında olmayan bir ziyâdeliktir.⁶⁸²

İdrâc kasten yapılabildiği gibi sehven de yapılabilmektedir. Sehven yapılan idrâc çoğu zaman hadisi nakleden râvinin, kapalı yerleri veya garîb kelimeleri izah ederken oluşur. Râvi, hadisi tefsir ederken “Yani, şöyle şöyle” diye tefsir eder ve konunun anlaşılmasına vesile olmaya çalışır. Bazen de hadisi tefsir ettiğini gösteren “yani” kelimesini zikretmeden izah eder. Bu durumda ister istemez râvinin sözüyle metnin aslı birbirine karışır ve râvinin sözü metinden zannedilir. Zührî, hadisleri çokça tefsir eder, bazen de “yani” edatını düşürür, zikretmezdi. Bu da Zührî'nin sözüyle, rivâyetin karışmasına sebep olurdu. Bu yüzden yakını olan kimseler ona daima “Kendi sözünü, Peygamber'in (s.a.v) sözünden ayır.” derlerdi.⁶⁸³

Bazı muhaddisler Zührî'nin bu tür idrâclarının pek çok olduğunu söylemişlerdir. Fakat bu idrâc kasıtlı olarak değil, yukarıda da belirtildiği gibi hadisi şerh ve izah etmekten kaynaklanan bir durumdur. Örneğin şu rivâyette olduğu gibi: Peygamberimiz Mekke'ye gittiğinde ona “Ya Resûlallah! Yarın Mekke'de kendi evine mi yerleşeceksin?” diye sorulur. Peygamberimiz “*Akil bize bir ev bıraktı mı?*” der. Hadisin

⁶⁷⁹ Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed, *Keşşâfü istulâhâti 'l-fünûn ve 'l-ulûm*, thk: Ali Dahruc, (Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996), 2/1501.

⁶⁸⁰ Suyûtî, *Tedrib*, 231.

⁶⁸¹ Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy*, 1.

⁶⁸² İbn Hacer, *Fethu 'l-Bârî*, 1/31.

⁶⁸³ Sehavî, *Fethu 'l-mugîs*. 1/303.

devamında “Akil ve Tâlib, Ebû Tâlib’e vâris oldular. Ca‘fer ve Ali vâris olamadılar. Çünkü onlar Müslümandı. Akil ve Tâlib ise kâfirdiler.” cümlesi vardır.⁶⁸⁴

Tahâvî (ö. 321/933), rivâyetin “*Akil bize bir ev bıraktı mı?*” kısmının Peygamberimize ait olduğunu söyledikten sonra devamındaki kısım hakkında “Muhtemelen bu kelâm Zührî’ye aittir. Çünkü o, çoğunlukla kendi sözünü rivâyet ettiği hadisine karıştırır. Bu yüzden onun sözü metinden tevehhüm edilir. Bu yüzden (talebesi) Mûsâ b. Ukbe, Zührî’ye ‘Kendi sözünü, Peygamber’in (s.a.v) sözünden ayır!’ demiştir” der.⁶⁸⁵ Zührî hadiste bir müphemlik gördüğü için, Peygamberimizin niçin böyle söylediğini açıklamak istemiş, fakat kendi sözünü hadisten tefrik etmediği için yaptığı izah karışıklığa sebep olmuştur.

İbn Receb de (ö. 795/1392) Buhârî şerhinde Zührî’nin bir rivâyetini şerh ederken buna dikkat çeker “Bu kıssada tavakkuf etmek gerekir. Çünkü bu Câbir hadisinin tamamından mıdır, yoksa Zührî’nin kelâmından olup müdrec midir (belli değildir.) Zührî çoğunlukla hadisi rivâyet eder, sonra (izah maksadıyla) ona bir şeyler derceder. Onların bazısı mürseldir, bazısı da kendi kelâmı ve reyidir.” demiştir.⁶⁸⁶

Zührî’nin bu idrâcları bazen hadisin diğer tarikleriyle veya bazı karinelerle keşfedilir. Fakat bazen de bu konu müphem kalabilmektedir. İbn Hacer (ö. 852/1448) bu tür idrâclara *Fethu’l-Bârî*’de zaman zaman dikkat çeker. Örneğin bir hadisin şerhinde “Bu tefsir habere dercedilmiştir. Sanki o Zührî’nin kavli gibidir, bu onun bilinen bir âdetidir. Ben *Müdrec* adlı eserimin mukaddimesinde belirttiğim gibi, o, hadisleri naklederken pek çok tefsiri/izahı rivâyete dâhil ederdi.” demiştir.⁶⁸⁷

Kasten yapılan idrâc, hadis ve fıkıh âlimlerinin icmâına göre haramdır. Bu râvinin adâletinin düşmesine sebeptir. Fakat hadisi izah maksadıyla yapılan idrâclar öyle değildir. Süyûtî (ö. 911/1505) “Bence mânası kolayca anlaşılmayan bir lafz-ı garîbi

⁶⁸⁴ Tahâvî, Ebû Cafer, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, thk: Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1415), 6/310.

⁶⁸⁵ Tahâvî, *Şerhu Müşkili’l-âsâr*, 6/310.

⁶⁸⁶ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî şerhu sahihi’l-Buhârî*, thk: Sabri b. Abdulhalık (Medine: Mektebetü’l-Gurabâi’l-Eseriyye, 1996), 8/12.

⁶⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 12/170.

tefsir için olan idrâca hiçbir mâni yoktur. Gerek Zührî'nin gerek diğer birçok muhaddisin idrâcları hep bu kâbildendir.” demiştir.⁶⁸⁸

1.6.11. Teferrüd

Hadis rivâyetinde bazen hadisin metninde, bazen de râvîde teferrüd olabilmektedir. Eğer bir hadis yalnızca bir râvî aracılığıyla geliyorsa o hadis *ferd* veya *garib* olarak isimlendirilir.⁶⁸⁹ Eğer bir râvîden yalnızca bir râvî rivâyette bulunmuşsa ona da *vuhdân* denilmiştir.⁶⁹⁰ Zührî her iki konuda teferrüd edenlerdendir. Zehebî (ö. 748/1347) bu konuda “Zührî pek çok sünnetin rivâyetinde ve yalnızca kendisinin rivâyet ettiği bazı râvîlerde teferrüd etmiştir. Müslim (ö. 261/874) bu râvîlerden 40'tan fazlasının isimlerini saymıştır.” demiştir.⁶⁹¹

Bu bölümde kısaca iki tür üzerinde durmak istiyoruz:

Zührî'nin teferrüd ettiği râvîler:

Zehebî'nin de dediği gibi, Müslim *el-Münferidâtu ve'l-vuhdân* adlı eserinde Zührî'nin teferrüd ettiği 50 râvînin isimlerini sıralamıştır. Daha sonraki müellifler de buna 3 kişi daha eklemiştir. Hâris Süleyman Darî, Zührî ile ilgili kitabında bu râvîler hakkında kısa bilgiler vererek, bunların rivâyetlerinin geçtiği kitaplara işaret etmiştir.⁶⁹² Aşağıda Darî'nin kitabından istifadeyle oluşturduğumuz tabloda râvîlerin isimleri, nereli oldukları, durumları ve rivâyetlerinin hangi kitaplarda geçtiğiyle ilgili kısa bilgiler sunulmuştur.

Tablo 1.1: Zührî'nin teferrüd ettiği râvîler, şehirleri, cerh ve ta'dil durumu, rivâyetlerin bulunduğu kaynaklar

	İsim	Şehir	Cerh ve Ta'dil Durumu	Rivâyetin Bulunduğu Kaynaklar
1	İshak b. Ebû Muğire	-	-	-

⁶⁸⁸ Suyûtî, *Tedrib*, s. 237; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Tercemesi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 1/304.

⁶⁸⁹ Suyûtî, *Tedrib*, 212, 453; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 108.

⁶⁹⁰ Suyûtî, *Tedrib*, s. 525; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 465.

⁶⁹¹ Zehebî, *Târîh*, 3/499

⁶⁹² Darî, *el-İmamu 'z-Zührî*, 351-361.

2	İsmail b. Muhammed b. Sabit b. Kays b. Şemmas	-	-	-
3	Sabit b. Kays Ez-Zurka	Ensârî- Medenî	Sika	Buhârî, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce
4	Sa'lebe	Şamî	Mestûr	Ebû Dâvûd, İbn Mâce
5	Sümame b. Ebî Sümame	Medenî	-	-
6	Cerir b. Atâ'	-	-	-
7	Hüseyin b. Saib b. Ebî Lübabe	Medenî	Makbûl	-
8	Husayn b. Muhammed	Ensârî	Sadûk, Yuhteccu bihi	Ebû Dâvûd
9	Hafs b. Ömer b. Sa'd	Kurazî- Medenî	Makbûl	Ebû Dâvûd (Merâsîl)
10	Habbab (An ibn Ömer)	-	-	-
11	Zurare b. Mus'ab b. Abdurrahman	Medenî	Sika	-
12	Saib b. Mâlik el-Kinani	-	-	-
13	Suheyb Mevlâ beni Zühre (An Ebî Hureyre)	Medenî	Makbûl	Nesâî
14	Sinan b. Ebû Sinan ed-Dili	Medenî	Sika	Buhârî, Muslim, Tirmizî, Nesâî
15	Sâlih b. Beşir b. Fudeyk	-	-	-
16	Sâlih b. Abdullah b. Ebî Ferve	-	Sika	-
17	Tarık b. Muhaşin el-Eslemi (An Ebû Hureyre)	-	Sika	Ebû Dâvûd, Nesâî
18	Ubeydullah b. Abdullah b. Sa'lebe	Ensârî- Medenî	Meçhûl	Tirmizî
19	Abdullah b. Abdurrahman b. Ezher	Medenî	Makbûl	Ebû Dâvûd
20	Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm	-	-	-
21	Abdurrahman b. Mâlik b. Cu'şum (An Suraka b. Mâlik)	Hicâzî	Sika	Buhârî, İbn Mâce

22	Ubeydullah b. Halife en-Huzai	Kûfî	Meçhûl	-
23	Osman b. İshak b. Hırşe el-Âmiri (An Kabîsa b. Zueyb)	Medenî	Sika	Sünenler
24	Osman b. Muhammed b. Ebû Suveyd	-	-	-
25	Ukbe b. Suveyd	Ensârî- Medenî	-	-
26	İkrime b. Muhammed	Duelî	-	-
27	Ala b. Ruviyye	Temimî	-	-
28	Umare b. Ukeyme el-Leyisi (an Ebû Hureyre)	Medenî	Sika	Buhârî ve Sunenler
29	Ömer b. Ebû Suveyd	-	-	-
30	Ömer b. Muhammed b. Cubeyr b. Mut'im	-	Sika	Buhârî
31	Amr b. Ebân b. Osman b. Affan	Medenî	Makbûl	Ebû Dâvûd
32	Amr b. Ebû Sufyan b. Useyd b. Cariye (an Ebû Hureyre)	Sakafî -Medenî	Sika	Buhârî, Muslim, Ebû Dâvûd, Nesâî
33	Amr b. Abdullah b. Uneys b. Es'ad b. Haram el-Cuhenî	Hicâzî	Makbûl	Nesâî
34	İyaz b. Dizi (Usame b. Zeyd'in amcaoğlu)	Kelbî	-	-
35	Fudale b. Muhammed el-Ensârî (An Ka'b b. Ucre)	Medenî	-	-
36	Muhammed b. Ebû Sufyan b. Alâ b. Cariye (An Kâbisa b. Zueyb)	Dımaşkî	Makbûl	Tirmizî
37	Muhammed b. Suveyd el-Fihri	Dımaşkî	Sadûk	Nesâî
38	Muhammed b. Abdullah b. Hâris b. Nevfel b. Hâris b. Abdulmuttâlib	Haşimî, Medenî	Meçhûl - Makbûl	Tirmizî, Nesâî
39	Muhammed b. Abdurrahman b. Umeyye (An Ya'la b. Umeyye'nin kardeşinin oğlu)	-	-	-
40	Muhammed b. Urve b. Zubeyr el-Esedi	-	Sadûk	Tirmizî, Ebû Dâvûd (Merasîl)
41	Muhammed b. Nu'man b. Beşir	Ensârî-	Sika	Ebû Dâvûd hariç

		Dımaşkî		<i>Kütüb-i Sitte</i>
42	Müslim b. Nezir	-	-	-
43	Bunhân Mevlâ Ümmü Mesleme	Medenî	Makbûl-Sika	Sunenler
44	Heysem b. Ebû Sinan	Medenî	Sâlihu'l-hadis-Sadûk	Buhârî
45	Ebû'l Ahves Mevlâ benî Leys (An Ebî Zerr)	Medenî	Sika-Makbûl	Sunenler
46	Ebû Huzame b. Ya'mer (Sahâbî)	-	-	Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce
47	Ebû Ubeyd en-Nahham (an Ebû Mûsâ el-Eş'ari)	Kenanî- Filistin		
48	Ebû Osman b. Sene (An İbn Mes'ud)	el-Huzâî	Makbûl	Nesâî, İbn Mâce
49	Ebû Alkame	-	-	-
50	İbn Yaiş	Hımsî- Şamî	-	-
51	Fatıma	Huzaiyye	-	-
52	Hind bt. Hâris	-	Sika	Muslim hariç <i>Kütüb-i Sitte</i>
53	Ümmü Abdullah	Devsiiyye	-	-

Tabloda görüldüğü üzere 19 râvî Medineli ve sikadır. Bunların rivâyetleri *Kütüb-i Sitte*'de geçmektedir. Bazıları hakkında ise bilgi bulunamamıştır. Genellikle *vuhdân* olanlar fazla bilinmeyen, meçhul kimselerdir.

Zührî'nin teferrüd ettiği hadisler:

Müslim “Zührî'nin ceyyid senetlerle Peygamberimizden yalnızca kendisinin rivâyet ettiği 90 kadar hadisi vardır.” demiştir.⁶⁹³ Darî, kitabında Zührî'nin tek kaldığı rivâyetlerden 76 kadarını toplamıştır.⁶⁹⁴ Bu 76 rivâyeti naklettiği sahâbîler ve hadislerin sayısı şöyledir:

Tablo 1.2: Zührî'nin teferrüd ettiği hadisler ve hadisleri rivâyet eden sahâbîler

⁶⁹³ Müslim, *Eyman*, 2/1647.

⁶⁹⁴ Darî, *el-İmamu'z-Zührî*, 362-375.

	İsim	H.S
1	Hz. Âişe	15
2	Ebû Hureyre	15
3	Enes	12
4	Abdullah b. Ömer	8
5	Hz. Ömer	2
6	Sâib b. Yezîd.	2
7	Misver b. Mahreme	2
8	Abdullah b. Abbâs	2
9	Abdurrahman b. Ezher	2
10	Zeyd b. Sâbit	2
11	Hz. Ebû Bekir	1
12	Ebû Saîd el-Hudrî	1

	İsim	H.S
13	Ubâde b. Sâmit	1
14	Kâ'b b. Mâlik	1
15	Abdullah b. Amr	1
16	Abdullah b. Zeyd	1
17	Ebû Zer	1
18	Yezîd b. Sâib	1
19	Muâz b. Cebel	1
20	İbn Talha	1
21	Cübeyr b. Mut'im	1
22	Hansa bt. Huddam	1
23	Zeyneb es-Sekafî	1
24	Ümmü Fadl	1

İKİNCİ BÖLÜM

ZÜHRÎ'NİN RİVAYETLERİNİN KAYNAKLARA İNTİKALİ: (AHMED B. HANBEL'İN *MÜSNED*'İ ÖZELİNDE)

İKİNCİ BÖLÜM:

İBN ŞİHÂB EZ-ZÜHRÎ'NİN RİVÂYETLERİNİN KAYNAKLARA İNTİKALİ: AHMED B. HANBEL'İN MÜSNED'İ ÖZELİNDE

Çalışmamızın buraya kadarki bölümünde Zührî'nin kısa hayatı ve hadis ilmiyle ilgili faaliyetleri üzerinde duruldu. Bundan sonraki bölümde Hadis İlmi kriterlerine göre Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki Zührî rivâyetleri üzerinde durulacaktır. Hadis İlmi kriterleri derken yalnızca senedlerdeki râvîlerin araştırılmasını kastediyoruz. Metin tahlilinin hadisin sıhhatini belirleme konusunda ehemmiyeti varsa da, bu çalışmada konu yalnızca senedle sınırlandırılacaktır. Çünkü bir hadisin sıhhati genellikle senedin sağlamlığına göre ölçülür. Üstelik yüzlerce hadisin teker teker metinlerinin tahlili bu çalışmada mümkün değildir. Fakat konunun önemini daha iyi anlamamız için girizgâh kabilinden bazı açıklamalar yapmamız gerekir. Şöyle ki:

Günümüz toplumunda hadisler veya Hadis İlmi en çok konuşulan, tartışılan konulardan biridir. Bazı çevreler hadislerin sıhhati konusunu tartışmaya açmışlar ve sahih olduğu kabul edilen hadisleri bile sorgulamaya başlamışlar, hadislerin uzun zaman aralığında sağlam yollardan bize kadar intikalini şüpheli kabul etmişlerdir.

Peygamberimizin hadislerinin bize sağlam yollardan gelip, gelmediğini anlamanın yolu, hadislerin peygamberimizden itibaren izini sürmektir. Peygamberimizden hadisleri öğrenen sahâbîler, hadisleri kendilerinden sonra kime ve nasıl aktardılar? Keza onlardan hadisleri öğrenenler de daha sonrakilere nasıl aktardılar? Bu soruların cevabını bulmak, bize hadislerin sıhhati hakkında bir kanaat verecektir.

Aslında bu soruların cevabı İslâm'ın ilk yüzyıllarından itibaren Müslümanlar tarafından aranmış ve neticede *Hadis İlmi* dediğimiz ilim ortaya çıkmıştır. Sahâbîler döneminden itibaren üç yüz seneye yakın bir zamanda değişik zaman ve mekânlarda yaşayan yüzlerce âlimin, birbiriyle irtibatlı yaptıkları çalışmalar neticesinde, hadislerin sıhhatini tesbit etmeye yönelik kriterler oluşturulmuştur. Bu yönüyle hadis ilminin kriterleri bir kişinin değil, kolektif bir aklın ürünüdür denilebilir. Bu kolektif aklın

oluşturduğu hadis ilmi ve kriterleri sayesinde peygamberimizden nakledilen sahih hadislerle uydurma olanlar birbirinden tefrik edilebilmiştir.

Batıda bilimsel metin tenkidi 19. Yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır.⁶⁹⁵ O döneme kadar tarih kitaplarındaki malumat, uydurma ve efsaneler gerçek olaylarla iç içe girmiş bir vaziyette olduğundan tarih kitaplarına karşı bir itimatsızlık vardı.⁶⁹⁶ Tarihçi İbrahim Kafesoğlu “Tarih ilminin yüzyıl öncesine kadar bir ilim dalı olmaktan ziyade basit bilgi seviyesinde olduğunu, geçmişteki olayların sebep sonuç ilişkisine bakılmadan aktarıldığını” belirttikten sonra “Milattan önce beşinci yüzyılda yaşayan Grek tarihçisi Herodot’dan, yüz yıl öncesine kadar nakilci veya hikâyeci tarihçiliği masaldan ayıran tek nokta, olaylarda zaman ve mekâna yer verilmiş olmasıdır.” der.⁶⁹⁷ Son yüzyılda tarih ilmi sistematik hale getirilmiştir, fakat malzeme yine aynı malzemedir. Tarihi aktaran şahısların çoğu tanınmadığı gibi, verdikleri bilgileri test etmek de mümkün değildir. Hâlbuki İslâm âleminde Hadis ilmindeki sened ve metin tenkidi, sâhâbîler dönemine kadar uzanır.⁶⁹⁸ Hadis ilminde, sahâbe döneminden itibaren bir tenkit sistemi oluşturularak, hadisleri aktaran şahıslar ve hadislerin metni süzgeçten geçirilmiştir. Hadis ilmindeki sened uygulaması, cerh ve ta’dil gibi benzeri tenkit metotları dünya tarihinde hiçbir milletin kültüründe olmayan şeylerdir.⁶⁹⁹ Eğer hadis ilminin kriterlerini bugünkü Tarih İlmine tatbik etsek, muhtemelen bütün dünya milletlerinin tarihi geçer not alamaz. Bu yönüyle hadis ilmi ve kriterleri Müslümanların kendisiyle iftihar edeceği bir ilimdir.

Hadislerin sıhhatini araştırırken İbn Şihâb ez-Zührî, üzerinde durulması gereken en önemli şahsiyetlerden biridir. Çünkü o, azda olsa sahâbîlerle görüşmüş, sahâbeyi gören Medine âlimlerinden ders almış, çağındaki âlimler tarafından hadis konusundaki bilgisi takdir edilmiş, kendisinden sonraki âlimler de onun hadisleri üzerinde durmuşlardır. Bilhassa *Kütüb-i Sitte*’de ondan nakledilen rivâyetler oldukça büyük bir yekûn teşkil etmektedir. Bu yönüyle onun hadisleri kimden aldığı, kime aktardığı konusu üzerinde durmak hadislerin büyük bir kısmı hakkında bize kanaat verecek

⁶⁹⁵ Salahattin Polat, *Metin Tenkidi*, (İstanbul: İFAV, 2010), 78.

⁶⁹⁶ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 31.

⁶⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu, “*Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik*”, *Tarih Dergisi* 13/17-18 (Haziran, 2011) 1-16. 1.

⁶⁹⁸ Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 72, 88; Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, (İstanbul: İFAV, 2015), 35.

⁶⁹⁹ Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 15 vd.; Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler*, (İstanbul: İFAV, 2017), 95.

mahiyettedir. Aynı zamanda bu çalışma sahâbe, tâbiîn ve tebeî tâbiîn dönemlerindeki hadis faaliyeti hakkında bilgi sahibi olmamıza da katkı sağlayacaktır.

Çalışmamızın bu bölümünde Zührî'nin rivâyetleri üzerinde duracağız. Fakat bütün hadis külliyyatındaki rivâyetler üzerinde durmamız mümkün değildir. Çünkü Zührî'nin rivâyetlerine ilk dönem hadis kitapları başta olmak üzere bütün hadis kitaplarında rastlamak mümkündür. Bu sebeple onlar içinde en çok merfû rivâyetlerin olduğu Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini tercih edeceğiz. Ancak çalışmamızın sonunda *Tuhfetu'l-Eşrâf* tan istifadeyle *Kütüb-i Sitte*'de geçen Zührî rivâyetleriyle ilgili bir tablo sunacağız. Bu tabloda Zührî'nin *Kütüb-i Sitte*'de kendilerinden rivâyet ettiği tabiînden hocaları ve onlar aracılığıyla hadis aktardığı sahâbîlerin kimler olduğu ve ne kadar hadis rivâyet ettikleri belirtilecektir.

Aşağıdaki tabloda Zührî'nin rivâyetlerini içeren eserler tarihi kronolojiye göre düzenlenmiştir.

Tablo 2.1: Zührî rivâyetlerinin en çok geçtiği kaynaklar ve müellifleri

	Müellifin Adı	Kitap Adı	Toplam Rivâyet	Zührî'nin Rivâyetleri	Oran (%)
1	Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770)	<i>Câmi</i>	1614	264	16
2	Mâlik b. Enes (ö. 179/795)	<i>Muvatta</i>	1720	269	15,6
3	Ebû Davûd Tayâlisî (ö. 204/819)	<i>Müsned</i>	2890	157	5,4
4	Abdurrezâk es-San'ânî (ö. 211/827)	<i>Musannef</i>	19418	1909	9,8
5	Humeydî (ö. 219/834)	<i>Müsned</i>	1337	193	14,4
6	İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)	<i>Musannef</i>	37943	1105	2,9
7	İshak b. Râhûye (ö. 238/852)	<i>Müsned</i>	2425	251	10
8	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	<i>Müsned</i>	27647	1822	6,5
9	Abd b. Humeyd (ö. 249/863)	<i>Müsned</i>	1337	89	6,6
10	Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî (ö. 255/869)	<i>Sünen</i>	3546	295	8,3
11	Muhammed b. İsmail Buhârî (ö. 256/870)	<i>Sahîh</i>	7563	1231	16
12	Müslim b. Haccâc (ö. 261/874)	<i>Sahîh</i>	7275	871	11,9
13	İbn Mâce (ö. 273/887)	<i>Sünen</i>	4341	294	6,7
14	Ebû Dâvûd (ö. 275/889)	<i>Sünen</i>	5274	493	9,3
15	Ebû İsa et-Tirmizî (ö. 279/892)	<i>Sünen</i>	3956	305	12
16	Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (ö. 303/916)	<i>Sünen</i>	5758	721	12,5
	Toplam		134044	10277	7,6

Dikkat edilirse tabloda, en çok Zührî rivâyetleri Abdurrezzâk'ın *Musannef*'inde görülmektedir. Fakat onun eserinde geçen rivâyetlerin büyük bir kısmı mevkûf ve maktûdur.⁷⁰⁰ Hâlbuki Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen rivâyetler bütünüyle merfû'dur. Bu yönüyle Zührî'den nakledilen merfû rivâyetlerin en çok olduğu eser, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'idir diyebiliriz. Bir başka husus *Müsned*, hicrî ikinci asrın sonu üçüncü asrın başlangıcında *Kütüb-i Sitte* gibi kitaplardan daha önce telif edildiğinden, kaynağa daha yakın olma özelliği taşımaktadır. Ayrıca *Müsned*, telif edilmiş hadis musannefâtı içinde en geniş kitap olma özelliğine sahiptir. *Müsned*'de rivâyetler sahâbîlere göre tasnif edildiği için hangi sahâbîden ne kadar rivâyet edildiğini tesbit etme kolaylığı vardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi çalışmamızın bu bölümünde, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen Zührî rivâyetleri üzerinde durulacaktır. Konu ele alınırken Zührî'nin şeyhleri ve talebelerinin tabakaları üzerinde durulacaktır. Fakat bu konulara girmeden önce Ahmed b. Hanbel ve *Müsned*'i hakkında bilgi sunulacaktır.

⁷⁰⁰ Bir doktora tezinde Abdurrezzâk'ın *Musannef*'inde 3893 merfû; 5718 mevkuf; 9334 adedde maktu haber olduğu belirtilmiştir. Bkz: Musa Çetin, *Abdurrezzâk ve Hadisçiliği*, (Erzurum: Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 98.

2.1. Ahmed b. Hanbel ve *Müsned*'i

2.1.1. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)

Tam adı Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, el-Mervezî, künyesi ise Ebû Abdillâh'tır. Ahmed b. Hanbel, 164 (780) yılında Bağdat'ta doğmuş, küçük yaşta babasını kaybetmiştir. 16 yaşında iken ilim tahsiline başlamış,⁷⁰¹ ilk hadis dersini İmâm A'zam'ın talebesi Kadı Ebû Yûsuf'tan aldığı söylenmiştir.⁷⁰² Daha sonra –Zührî'nin talebelerinden- hadis âlimi Huşeym b. Beşir'e talebe olmuş, hocası vefat edinceye kadar onun derslerine devam etmiştir. Huşeym'in 183/799'da vefat etmesinden sonra, yaklaşık 200 (816) yılına kadar sürecek olan rihlelere başlamıştır. Kûfe, Basra, Vâsıt, Mekke, Medine, San'â gibi ilim merkezlerini dolaşarak pek çok muhaddisten ders almış, beş defa hacca gitmiştir.⁷⁰³

40 yaşında -muhtemelen 204 (820) yıllarında- hadis rivâyet etmeye başlamıştır. Devrinde adet olduğu üzere, o da mescidde bir ilim halkası tertip ederek, hadis rivâyet etmiştir. Meclisinin bazı zamanlar çok kalabalık olduğu, hatta bazen 5000 kişinin onun meclisine katıldığı söylenmiştir.⁷⁰⁴

O dönemde Mutezile mezhebinin tesirinde kalmış olan Abbâsî halifesi Me'mun (ö. 218/833), Kur'ân'ın mahlûk olduğu inancını yaygınlaştırmak istiyordu. Bu yüzden 218 (833) yılında bütün âlimleri bu görüşü kabul etmeye zorladı. Bu görüşü kabul etmeyen Ahmed b. Hanbel 28 ay hapsedildi ve hapis esnasında işkence gördü. 28 ay sonra halkın tepkisinden korkan hükümet onu serbest bıraktı, fakat onu ev hapsine mahkûm ederek, hadis rivâyet etmesini yasakladı. Abbâsî devletinin Kur'ân'ın mahlûk olduğunu zorla yaygınlaştırmak istemesi 18 yıl sürdü. Bu durum Mütevekkil'in halife olup, 234 (849) yılında bu icraatı kaldırmasıyla son buldu.⁷⁰⁵ Yasağın son bulmasıyla Ahmed b. Hanbel'e konulan rivâyet yasağı da sona ermiş oldu.

⁷⁰¹ Salih b. Ahmed b. Hanbel, *Siretu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk: Fuat Abdülmün'im Ahmed, (İskenderiye: Dâru'd-Da've, 1404), 29, 31.

⁷⁰² Zehebî, *Siyer*, 11/306.

⁷⁰³ Salih b. Ahmed, *Siretu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, 33.; Zehebî, *Siyer*, 11/183.

⁷⁰⁴ Muhammed Ebû Zehra, *Ahmed b. Hanbel*, (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, tsz), 36.

⁷⁰⁵ Konuyla ilgili olarak bkz: Muhammed Nagaş, *et-Ta'rif bi-kitabi mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, (Medine: el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 1980), 382; Muhammed Ebû Zehra, *Ahmed b. Hanbel*, 46; Talat Koçyiğit, *Hadisçiler ve Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, (Ankara: TDVY, 1984), 192 vd.; Muharrem Akoğlu, *Mihne Hadiseleri ve Mutezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*, (Kayseri: Erciyes Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 94-163.

Ölünceye kadar hadis rivâyetine devam eden Ahmed b. Hanbel, 241 (855) yılında Bağdât'ta vefat etti.

Muasırı veya sonraki âlimlerin bütünü Ahmed b. Hanbel'den daima övgüyle bahsetmiştir. İmam Şâfiî “Ahmed b. Hanbel, pek çok haslette imamdır. O, hadiste, fıkıhta, Kur'ân'da, zühdde, verâda ve sünnette imamdır.” demiştir.⁷⁰⁶ Şah Veliyyullah Dehlevî “Hadis ehli içerisinde yeri en büyük, rivâyeti en çok olan, hadis mertebelerini en iyi bilen ve fıkıh bakımından da en derin olan kişi Ahmed b. Hanbel'dir.” demiştir.⁷⁰⁷ Ahmed b. Hanbel'in hadis ilmi alanında büyük bir ihâtası vardı. Ebû Zür'a er-Râzî onun bir milyon hadis ezberlediğini söylemiştir. Zehebî bunun, hadis metinleri değil, senedleri mükerrer olan hadisler, sahâbe ve tâbiîn sözleriyle mümkün olduğunu belirtmiştir.⁷⁰⁸ *Müsned*'deki şeyhlerinin sayısı 280 küsurdür.⁷⁰⁹

2.1.2. *Müsned*

2.1.2.1. Telifi

Ahmed b. Hanbel'in, *Müsned*'i, 199 (815) yılında Abdurrezzâk es-San'ânî'nin yanından döndükten sonra derlemeye başladığı söylenmiştir. Eserini 700 bin hadis içinden seçerek oluşturmuştur. *Müsned* hakkında oğluna “Bu *Müsned*'i muhafaza et! Çünkü o ileride insanların (hadis konusunda) müracaat kaynağı (imam) olacaktır.”, “Bu kitabı, insanlar, Allah Resûlünün sünnetinde ihtilaf ettiklerinde müracaat etsinler diye imâm olarak yazdım” demiştir.⁷¹⁰

İmâm Ahmed, mihne döneminin bitmesinden sonra oğulları Abdullah (ö. 290/902), Sâlih (ö. 266/880) ve amcasının oğlu Hanbel b. İshak'a (ö. 273/886) *Müsned*'i okudu. Hanbel b. İshak “*Müsned*'i bütünüyle bizden başka dinleyen olmadı” demiştir.⁷¹¹ Bu üç kişi içinde *Müsned*'i en çok dinleyen ve sonraki kuşaklara aktaran yalnızca Abdullah'tır.⁷¹² Abdullah'dan da Ebû Bekr Ahmed b. Ca'fer el-Katîf (ö.

⁷⁰⁶ Ahmed, *Müsned*, 17.

⁷⁰⁷ Şah Veliyyullah Dehlevî, *Hüccetullahi'l-bâligâ*, trc: Mehmet Erdoğan, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 1/549.

⁷⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, 11/187.

⁷⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, 11/181.

⁷¹⁰ Ahmed, *Müsned*, 1/57. (Muhakkikin mukaddimesinden)

⁷¹¹ Muhammed b. Ömer, *Hasâisu Müsnedi'l-İmâm Ahmed*, (Mektebetu't-Tevbe, 1990), 13.

⁷¹² Ahmed, *Müsned*, 1/58.

368/978) *Müsned*'i dinlemiş, ondan sonra intişar etmiştir.⁷¹³ Abdullah'da, Katîf de *Müsned*'e bazı eklemeler yapmışlardır.

2.1.2.2. Tertibi

Eserde 904 kadar sahâbînin rivâyetleri vardır. Müellif kitabını tertip ederken, İslâm'a giriş tarihleri esas alınmak üzere önce aşere-i mübeşşerenin, ardından Ehl-i beyt, Hâşimoğulları, Mekkeli, Medineli, Kûfeli, Basrâlı, Suriyeli sahâbîlerin, eserin sonunda da ümmehâtü'l-mü'minîn ile diğer kadın sahâbîlerin rivâyetlerini ayrı bölümler halinde sıralamıştır.⁷¹⁴

Eserin tertibinde bazı düzensizlikler görülmektedir. Örneğin bir sahâbîye ait hadisler içinde başka bir sahâbîye ait hadisler olabilmekte veya bir sahâbîye dair ayrı ayrı iki veya üç başlık görülmektedir. Son bölüm hanım sahâbîlere ayrılmışken, onlardan hemen sonra bazı erkek sahâbîlerin rivâyetleri görülmektedir. Ayrıca benzer pek çok hadis tekrar edilmiştir. Bu tekrarlar içinde sened ve metni aynı olan rivâyetlere de çokça rastlanmaktadır. Senedi farklı rivâyetler birbirini takviye ettiği için mütâbî olarak tekrarlanmış olabilir. Fakat aynı sened ve metnin tekrarlanması bazı sehivlerin veya kitabın tertibinin tamamlanmamış olduğunu göstermektedir.

Tertipteki düzensizlikler müellifin uzun müddet hapis hayatı yaşaması, kitabın hacimli olması, kitabını tashih edemediği vefat etmesi gibi sebeplerden olması mümkündür.

2.1.2.3. *Müsned*'deki Hadis Sayısı

Eski el yazma *Müsned* nüshalarında rakamlandırılmadığı için hadislerin sayısı net olarak bilinmiyordu. Bazı kaynaklar hadislerin sayısı hakkında tahmini olarak 30 bin ile 40 bin arasında bir sayı vermişlerdir.⁷¹⁵ Son dönemde matbaalarda basılan *Müsned* nüshalarında rakamlar verilerek, hadislerin sayısı hakkında net bilgiler ortaya çıkmıştır. Bunlar içerisinde en önemlisi diyebileceğimiz Şuayb Arnavût (ö. 2016) ve arkadaşları tarafından yapılan tahkikli neşirde hadislerin toplam 27647 aded olduğu tesbit edilmiştir. Bununla beraber azımsanmayacak derecede mükerrer rivâyetler vardır. Bazı rivâyetlerin 10, bazı rivâyetlerin 20 defa tekrarlandığı görülmektedir. Tekrarlar

⁷¹³ Zehebî, *Siyer*, 13/523.

⁷¹⁴ M. Yaşar Kandemir, "*el-Müsned*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/104.

⁷¹⁵ Muhammed Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, 370; İsmail Lütfü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 34.

çıkarıldığında hadislerin sayısının yaklaşık olarak üçte bir oranına ineceği tahmin edilmektedir. İbn Hacer'in hadislerin senedlerini hazf ettiği “*İtrâfu'l-müsnedi'l-muteli bi-etrafî'l-Müsnedi'l-Hanbelî*” adlı eserinde hadislerin sayısı 12787'dir.⁷¹⁶ Ahmed Abdurrahman es-Sââtî (ö. 1371/1951) “*Bulugu'l-emânî min esrârî fethu'r-Rabbânî*” adlı eserinde *Müsned*'i fikh bablarına göre tertip etmiş ve tekrarları hazf etmiştir. Onun eserinde hadislerin sayısı 13341 olarak geçmektedir.⁷¹⁷

Dolayısıyla tekrarlar çıkarıldığında *Müsned*'de 12.000 ile 14.000 arasında hadis olduğu düşünülebilir.⁷¹⁸

2.1.2.4. *Müsned*'deki hadislerin sıhhati

Bazı âlimler *Müsned*'deki bütün hadislerin sahih olduğunu söylemişse de, *Müsned*'de sahih, hasen, zayıf hatta mevzû hadisler olduğunu söyleyen âlimler vardır. İbn Hacer *Müsned*'deki hadislerin büyük çoğunluğunu sahih hadislerin oluşturduğunu, bir kısım zayıfların da mütabaât olarak îrâd edildiğini, garîb ve ferd olan zayıfların azınlığı teşkil ettiğini, İmâm Ahmed'in de bu tür hadisleri kitabını tedkik ettikçe çıkardığını, geriye çok az bir şey kaldığını söylemektedir.⁷¹⁹

Mevzû olduğu iddia edilen hadislerin çok az olduğu söylenmiş, Zehebî “Denizden bir katre gibi” demiştir. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî ise eserde, 15 aded uydurma hadis olduğunu söylemiştir. Irakî buna 9 hadis daha ilave etmiştir. Ancak İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Müsned*'de mevzû hadis olduğu iddiasını, *el-Kavlü'l-müsedded fi'z-zebb ani'l Müsnedi li'l-îmam Ahmed* adlı eserinde çürütmeye çalışmıştır. İbn Hacer bu eserde, 22 hadisi inceleme konusu yapmıştır.⁷²⁰

Şuayb Arnavût (ö. 2016) ve arkadaşları *Müsned*'deki hadisleri sahih lizâtihi, sahih ligayrihi, hasen lizâtihi, hasen ligayrihi, zayıflığı hafif olanlar, zayıflığı şiddetli olup mevzûya yakın olanlar şeklinde 6 kısma ayırmışlardır. Bununla beraber bu konuda belli bir rakam vermemişlerdir.⁷²¹ Yalnızca birinci ciltte 561 hadis bulunduğunu, bu

⁷¹⁶ İbn Hacer, *İtrâfu'l-müsnedi'l-mu'teli bi-Etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbelî*, (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, tsz), 9/509

⁷¹⁷ Abdurrahman es-Sââtî, *Bulugu'l-emânî min esrârî fethu'r-Rabbânî*, (Riyâd: Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye, trz), 4751.

⁷¹⁸ Arif Alkan, *Ahmed b. Hanbel'in Hadis Anlayışı ve Müsned*, (Ankara: Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 127.

⁷¹⁹ Ahmed, *Müsned*, 1/76.

⁷²⁰ İbn Hacer, *el-Kavlü'l-müsedded*, 28-90.

⁷²¹ Ahmed, *Müsned*, 1/64.

hadislerin 359'u sahih lizâtihi ve gayrihi, 110 adedi hasen lizâtihi ve gayrihi, 79'u hafif zayıf, 13 adedinin ise hükmünde tevakkuf ettiklerini söylemişlerdir.⁷²²

2.2. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Zührî'nin Rivâyetleri

Müsned'de Zührî'nin hadislerini tesbit ederken Şuayb Arnavût ve arkadaşları tarafından yapılan tahkikli neşir esas alınmıştır. Çünkü bu neşir diğerlerine nisbetle daha sağlıklı ve tahkik yönünden daha zengindir.⁷²³

Zührî'nin rivâyetlerinin kaynaklara, özellikle Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ine aktarılmasında göz önünde bulundurulması gereken üç nesil vardır: Sahâbîler, tâbiûn ve Zührî'nin tebe-i tâbiînden olan talebeleri. Bu araştırmada önce *Müsned*'deki bütün Zührî rivâyetleri teker teker çıkarılmış, daha sonra bu rivâyetleri nakledenler; sahâbîler, tâbiûn ve Zührî'nin talebeleri şeklinde üçe taksim edilerek incelenmiştir. Tasnif esnasında hangi sahâbînin veya tâbiînin ne kadar rivâyet yaptığı ve bunların kaçının mükerrer olduğu tesbit edilmiştir.

Daha önce de zikrettiğimiz üzere Zührî 18 sahâbî ile görüşmüş, onların bir kısmından hadis rivâyet etmiştir. Fakat bu sahâbîlerden rivâyet ettiği hadisler büyük bir yekûn tutmamaktadır. O, hadislerin büyük kısmını tâbiûndan olan hocalarından almıştır.

Ahmed b. Hanbel Zührî'nin talebelerinden yalnızca Huşeym b. Beşîr (ö. 183/799) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 178/794) ile görüşme imkânı bulmuş, diğer talebelerine ancak bir veya iki aracılıyla ulaşabilmiştir.

İlerleyen kısımlarda Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden yola çıkarak, Zührî'nin kendilerinden rivâyet ettiği sahâbîler, tâbiûn ve Zührî'nin talebeleri üzerinde durulacaktır.

⁷²² Ahmed, *Müsned*, 1/77.

⁷²³ *Müsned*'in Şuayb Arnavût ve arkadaşları tarafından yapılan tahkikli neşrinin tanıtımı için bkz: Bünyamin Erul, *Kitap Tanıtımı*, AÜİFD Cilt XLIV (2003) Sayı, 1, s. 497-504.

2.2.1. İsnadlarda Yer Alan Sahâbîler

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Zührî'nin isnadlarında bulunan sahâbî sayısı 120'dir. Aşağıdaki tabloda bütün sahâbîlerin tekrarlı ve tekrarsız rivâyetleri gösterilmiştir:

Tablo 2.2: *Müsned*'de Zührî'nin isnadlarında rivâyeti olan sahâbîler ve rivâyet sayıları

	Sahâbe	Tekrarlı	Tekrarsız
1	Ebû Hureyre	390	184
2	Hz. Âişe	327	111
3	İbn Ömer	196	83
4	İbn Abbâs	79	24
5	Enes b. Mâlik	73	33
6	Ebû Saîd el-Hudrî	50	21
7	Ömer b. Hattâb	48	24
8	Kâb b. Mâlik	33	9
9	Sa'b b. Cessâme	27	3
10	Ubey b. Kâ'b	22	4
11	Cübeyr b. Mut'im	21	8
12	Câbir b. Abdullah	20	12
13	Sa'd b. Ebî Vakkâs	20	10
14	Üsâme b. Zeyd	19	8
15	Ümmü Seleme	19	9
16	Zeyd b. Sâbit	16	6
17	Ali b. Ebû Tâlib	15	5
18	Misver b. Mahreme	14	5
19	Abdurrahman b. Avf	13	5
20	Abdullah b. Amr	13	6
21	Abdullah b. Sa'lebe	12	5
22	Abdullah b. Zeyd	12	3
23	Osman b. Affân	11	6
24	Amr b. Umeyye	11	2
25	Ebû Eyyûb	10	5
26	Hz. Ebû Bekr	10	5
27	Sehl b. Sa'd	10	3
28	Abdurrahman b. Ezher	10	1
29	Meymune bt. Hâris	10	6
30	Sâib b. Yezîd	9	5
31	Muhayyisa b. Mes'ud	9	2

32	Abbâs b. Abdulmuttalib	7	5
33	Âmir b. Rebia	8	2
34	İtbân b. Mâlik	8	2
35	Ümmü Habîbe	8	3
36	Ümmü Gülsüm bt. Ukbe	8	3
37	Ebû Sa'lebe el-Huşenî	7	2
38	Zeyd b. Hâlid el-Cühenî	7	3
39	Esmâ bt. Ebû Bekr	6	2
40	Saîd b. Zeyd	6	1
41	Ebû Zer	6	3
42	Abdullah b. Mâlik el-Buhayne	6	2
43	Mucezzi' b. Cârîye	6	1
44	Muâviye b. Ebû Süfyân	6	4
45	Sürâka b. Mâlik	5	2
46	Fatîma bt. Kays	5	1
47	Muâviye b. Hakem	5	1
48	Mugire b. Şu'be	5	1
49	Ümmü Kays bt. Mihsan	5	1
50	Ubâde b. Sâmit	5	2
51	Ebû Mes'ud el-Bedrî	5	2
52	Hakîm b. Hizâm	4	3
53	Hafsa bt. Ömer	4	2
54	Safvân b. Ümeyye	4	2
55	Hüzeyme b. Sâbit	4	2
56	Ebû Talha Zeyd b. Sehl	4	2
57	Ebû Katâde	4	2
58	Abdullah b. Adıyy	4	1
59	Hişâm b. Hakîm b. Hizâm	4	1
60	Mikdâd b. Esved	4	1
61	İbn Ebû Huzâme	4	1
62	Ammâr b. Yâsir	4	1
63	Sebre b. Ma'bed	4	1
64	Ebû Bekr Nufey b. Hâris	4	1
65	Ebû Lübâbe	3	2
66	Hassân b. Sâbit	3	1
67	Abdullah b. Kâ'b	3	1
68	Hâlid b. Velîd	3	1
69	Abdulmuttalib b. Rebia	3	1
70	Ka'b b. Âsım	3	1
71	Subey'atu'l-Eslemî	3	1
72	Ebû Vakıd el-Leysî	3	1

73	Ümmü Fadl	3	1
74	Ebû Ruhm el-Gıfârî	3	1
75	Nevfel b. Muâviye	3	1
76	Ya'lâ b. Umeyye	3	1
77	Zubeyr b. Avvâm	2	2
78	Abdullah b. Mes'ud	2	2
79	Müseyyeb b. Hazn	2	2
80	Nûmân b. Beşir	2	1
81	Ebû't-Tufeyl	2	1
82	Ebû Nemle	2	1
83	Amr b. Avf	2	1
84	Cafer b. Ebû Talib	2	1
85	Abdullah b. Mâlik	2	1
86	Kürz b. Alkame el-Huzâî	2	1
87	Muhammed b. Mesleme	2	1
88	Mahmud b. Lebid (Mahmud b. Rebi)	2	1
89	Abdullah b. Adiy	2	1
90	Dahhâk b. Süfyân	2	1
91	Rafî b. Hadic	2	1
92	Ümmü'l-Alâ	2	1
93	Cüveyriye bt. Hâris	2	1
94	Ümmü Hânî	2	1
95	Ümmü Habîbe bt. Cahş	2	1
96	Zeyneb bt. Cahş	2	1
97	Ebû Şureyh el-Huzâî	2	1
98	Sa'd b. Ubâde	1	1
99	Sehl b. Huneyf	1	1
100	Ebû Humeyd es-Sâidî	1	1
101	Ukbe b. Amr	1	1
102	Hüseyin b. Ali	1	1
103	Süveyd el-Ensarî	1	1
104	Abdullah b. Revâha	1	1
105	Abdullah b. Zübeyr	1	1
106	Abdullah b. Zeyd	1	1
107	Şeddâd b. Evs	1	1
108	Es'ad b. Zürâre	1	1
109	Zeyd b. Hârise	1	1
110	Berâ b. Âzib	1	1
111	Abdullah b. Zem'a	1	1
112	Hârise b. Nûmân	1	1
113	İmreetu Kâ'b	1	1

114	Muhammed b. Talha b. Ubeydullah	1	1
115	Ümmü Ma'kıl el-Esediye	1	1
116	Busre bt. Safvân	1	1
117	Esmâ bt. Kays	1	1
118	Ebû'd-Derdâ	1	1
119	Hz Safiyye	1	1
120	Seleme b. Ekva'	1	1
	Toplam	1806	736

Tabloya dahil edilmeyen 16 aded, adı verilmeyen meçhul sahâbîlerden yapılmış rivâyetler vardır. Zührî, onları “Ensârdan bir adam”, “Peygamber (as)’ın sahâbîlerinden bir adam”, “Hz. Peygamberin sahâbîlerinden bazıları”, “Hz. Peygamberi gören bazıları” cümleleriyle zikretmiştir. Bu 16 rivâyetin 9 adedi mükerrer, tekrarsız: 11’dir.⁷²⁴ Bu rivâyetlerle beraber bütün rivâyetler tekrarlı 1822; tekrarsız 747 rivâyet olmaktadır.

Zührî’nin isnadlarında en çok rivâyeti olan 4 sahâbî vardır: Ebû Hureyre, Hz. Âişe, İbn Ömer ve İbn Abbâs. Bu dört sahâbînin rivâyetlerinin toplamı tekrarlı, 995; tekrarsız 401’dir. Her iki sayı tekrarlı ve tekrarsız toplam rivâyetlerin yarısının üzerindedir.

Zührî, bu 4 sahâbîden hadis rivâyet ederken çoğunlukla Ebû Hureyre’nin rivâyetlerini Saîd b. Müseyyeb’den; Hz. Âişe’nin rivâyetlerini Urve b. Zübeyr’den; Abdullah b. Ömer’in rivâyetlerini oğlu Sâlim’den; İbn Abbâs’ın rivâyetlerini Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe’den rivâyet etmeye özen göstermiş gibidir. Bu 4 sahâbînin rivâyetlerini başka hocaları aracılığıyla rivâyet ettiği de olmuştur. Fakat bu tür rivâyetler çok azdır. Rivâyetlerin büyük çoğunluğunu bu 4 hocası aracılığıyla yapmıştır. Adeta bu 4 hocasını hadis naklettiği sahâbîye sabitlemiş, ön plana çıkarmış, diğerlerinden rivâyet etmemeye özen göstermiş gibidir. Örneğin, *Müsned*’de Zührî’nin Ebû Hureyre’den naklettiği rivâyet tekrarlarla beraber 390’dır. Bu rivâyetlerin 154 adedi hocası Saîd b. Müseyyeb’den, 91 adedi de Ebû Seleme’den. Bu 390 rivâyet içinde hocalarından Urve’nin, Ubeydullah’ın ve Sâlim’in hiçbir rivâyetinin olmaması çok garip bir durumdur. Hz. Âişe’nin rivâyetlerini aktarırken de en çok Urve’den aktarır. Saîd’den bir tane bile rivâyet yoktur. (Ubeydullahın 10, Salim’in 3 rivâyeti

⁷²⁴ Ahmed, *Müsned*, hn: 23668, 23187, 16598, 23171, 23468, 22516, 15652, 16075, 21951, 15743, 21950, 23172, 23672, 23651, 18051, 17218.

vardır.) Abdullah b. Ömer Müsned’inde de en çok Sâlim’in rivâyeti varken Ubeydullah’ın bir rivâyeti haricinde diğer hocalarının hiç rivâyet yoktur. İbn Abbâs rivâyetlerinde de en çok rivâyeti olan Ubeydullah’tır. Ebû Seleme’nin bir rivâyeti haricinde diğer hocalarının hiçbir rivâyeti yoktur.

Şimdi bu 4 sahâbînin rivâyetlerine yakından bakalım:

2.2.1.1. Ebû Hureyre (ö. 58/678)

Zührî’nin Ebû Hureyre’den gelen rivâyetleri tekrarlarla beraber 390, tekrarsız 188’dir. Bu rivâyetlerin 154 adedi hocası Saîd b. Müseyyeb’den, 94 adedi de Ebû Seleme’den. 25 rivâyette Saîd ve Ebû Seleme ortak. Hocası Ubeydullah’ın da tekrarlı 13, tekrarsız 7 rivâyeti vardır. Zührî, muhtemelen diğer hocalarından da Ebû Hüreyre’ye ait hadisleri dinlemiş, fakat rivâyet esnasında daha çok hocası Saîd’i tercih etmiş olmalıdır.

Daha öncede geçtiği gibi “Ebû Hureyre> Saîd b. Müseyyeb> Zührî ” senediyle gelen rivâyetler “*Esahhu’l-esanîd*”den kabul edilmiştir.⁷²⁵ Zührî’nin Ebû Hureyre’den gelen rivâyetlerini aşağıdaki tabloda daha rahat görebiliriz:

Tablo 2.3: Zührî’nin Ebû Hureyre hadislerini aldığı hocaları ve rivâyet sayıları

Sahâbî	Zührî’nin hocaları	Tekrarlı	Tekrarsız
Ebû Hureyre	1 Saîd b. Müseyyeb	154	74
	2 Ebû Seleme b. Abdurrahman	94	50
	3 Ebû Seleme -Saîd ortak	25	17
	4 Humeyd b. Abdurrahman b. Avf	21	12
	5 Abdurrahman b. Hürmüz, el-A’rec	14	5
	6 Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe	13	7
	7 Ebû Abdullah el-Egâr	9	2
	8 Atâ b. Yezîd el-Leysî	7	2
	9 Ömer b. Abdülaziz	6	2
	10 Ebû Ubeyd, mevlâ Abdurrahman b. Avf	6	4
	11 Hanzala b. Ali el-Eslemî	5	1
	12 Kabîsa b. Züeyb	5	2
	13 Ebû İdris el-Havlânî	5	1
	14 Sâbit ez-Zurkî	5	1
	15 İbn Ukeyme el-Leysî	5	1

⁷²⁵ Zehebî, *Siyer*, 2/609.

16	İbn Ebû Üneys	5	1
17	Ebû Bekr b. Abdurrahman	3	1
18	Ebû Umâme b. Sehl	2	1
19	Amr b. Ebû Süfyân	2	1
20	Nâfi' mevlâ Ebû Katâde	2	1
21	Meçhûl	2	2
	Toplam	390	188

2.2.1.2. Hz. Âişe (ö. 58/678)

Hz. Âişe'den nakledilen toplam rivâyet, 327'dir. Zührî, Hz. Âişe'den gelen rivâyetlerini de en çok Urve'den almıştır. 327 rivâyetin 266'sı Urve'dendir. Ne ilginçtir ki Saîd b. Müseyyeb'in Hz. Âişe'den gelen bir rivâyetini bile aktarmıştır. Buna karşın Ubeydullah'ın 10, Sâlim'in 3 rivâyeti vardır. Zührî'nin Hz. Âişe'den gelen rivâyetlerini tablo halinde şöyle gösterebiliriz:

Tablo 2.4: Zührî'nin Hz. Âişe hadislerini aldığı hocaları ve rivâyet sayıları

Sahâbî	Zührî'nin hocaları	Tekrarlı	Tekrarsız	
Hz. Âişe	1	Urve b. Zübeyr	266	85
	2	Ebû Seleme b. Abdurrahman	27	9
	3	Ubeydullah b. Abdullah	10	4
	4	Amre bt. Abdurrahman	7	3
	5	Kâsım b. Muhammed	6	3
	6	Yahyâ b. Saîd b. As	3	1
	7	Sâlim b. Abdullah	3	1
	8	Muhammed b. Abdurrahman	2	1
	9	Ebû Bekir b. Abdurrahman	2	2
	10	Hamza b. Abdullah b. Ömer	1	1
		Toplam	327	110

2.2.1.3. Abdullah b. Ömer (ö. 73/693)

Zührî'nin Abdullah b. Ömer'le ilgili 196 rivâyeti vardır. Bunların 174'ü İbn Ömer'in oğlu Sâlim'dendir. Ayrıca İbn Ömer'in oğulları Hamza'dan 12, Ubeydullah'tan 1, torunu Ebû Bekr b. Ubeydullah'dan ise 4 rivâyeti vardır. Bu rivâyetlerde de Zührî'nin sahâbî çocuklarını tercih ettiği görülmektedir. En çok rivâyet

yaptığı hocalarından yalnızca Ubeydullah'ın İbn Ömer'den bir rivâyeti olup, diğer üç hocasının hiçbir rivâyeti yoktur.

Tablo 2.5: Zührî'nin Abdullah b. Ömer hadislerini aldığı hocaları ve rivâyet sayıları

Sahâbî	No	Zührî'nin hocaları	Mükerrer	Tekrarsız
Abdullah b. Ömer	1	Sâlim b. Abdullah b. Ömer	174	74
	2	Hamza b. Abdullah b. Ömer	12	4
	3	Ebû Bekr b. Ubeydullah b. Abdullah b. Ömer	4	1
	4	Abdullah b. Ebû Bekr	3	1
	5	Ubeydullah b. Abdullah b. Ömer	1	1
	6	Humeyd b. Abdurrahman	1	1
	7	Abdurrahman b. Huneyde	1	1
		Toplam	196	83

2.2.1.4. İbn Abbâs (ö. 68/687)

Zührî'nin İbn Abbâs'dan gelen rivâyetlerinde en çok rivâyeti olan Ubeydullah b. Abdillâh'tır. İbn Abbâs'dan gelen toplam 79 rivâyetin, 57'si Ubeydullah vasıtasıyla alınmış rivâyetlerdir. Diğer hocalarından Saîd b. Müseyyeb, Urve ve Sâlim'in İbn Abbâs'dan hiçbir rivâyeti yoktur. Ayrıca İbn Abbâs'ın oğlundan ve mevlâsından yapılan 2 rivâyet, az olmakla beraber Zührî'nin sahâbî yakınlarından rivâyetine örnek kabul edilebilir. Zührî'nin İbn Abbâs'dan gelen rivâyetlerini tablo halinde şöylece verebiliriz:

Tablo 2.6: Zührî'nin Abdullah b. Abbâs hadislerini aldığı hocaları ve rivâyet sayıları

Sahâbî		Zührî'nin hocaları	Mükerrer	Tekrarsız
İbn Abbâs	1	Ubeydullah b. Abdillâh	57	15
	2	Süleyman b. Yesâr	5	1
	3	Ebû Sinan ed-Düelî	5	1
	4	Ali b. Hüseyin b. Ali	2	1
	5	Ali b. Abdillâh b. Abbâs	2	1
	6	Abdurrahman b. Hürmüz, el-A'rec	2	1

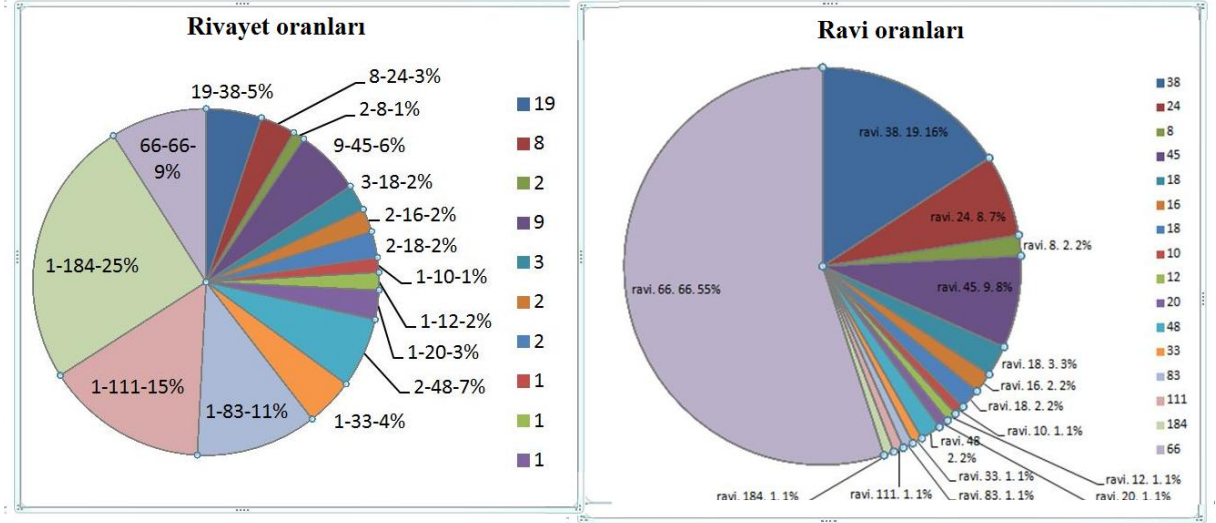
7	Abdullah b. Kâ'b b. Mâlik	2	1
8	Tâvûs el-Yemânî	2	1
9	Kureyb mevlâ İbn Abbâs	1	1
10	Ebû Seleme b. Abdurrahman	1	1
	Toplam	79	24

Her ne kadar İbn Abbâs *Müsned'*inde rivâyetler tekrarlı 79 civarında ise de, *Müsned'*in diğer bölümlerinde *İbn Abbâs > Ubeydullah > Zührî* tarikiyle gelen başka rivâyetler de vardır. Örneğin, Hz. Ömer Müsned'inde 10 rivâyet (tekrarsız 5) *İbn Abbâs > Ubeydullah > Zührî* tarikiyle gelmiştir. Sa'b b. Cessâme kısmında, 27 hadis “*S'ab b. Cessâme > İbn Abbâs > Ubeydullah > Zührî*” şeklindedir. Bu 27 hadisin hepsi mükerrerdir. Bunlara üç hatta 1 hadis demek bile mümkündür. Abdurrahman b. Avf müsnedinde 1689 nolu rivâyet, Hz. Meymune müsnedinde 4 rivâyet de (tekrarsız 2) yine aynı senedle gelmektedir. Dolayısıyla bunları da İbn Abbâs'ın rivâyeti olarak değerlendirdiğimizde hadis sayısı mükerrer 121, tekrarsız 35 olmaktadır.

2.2.2. Değerlendirme

Buraya kadar yaptığımız incelemelerle ilgili, tekrarsız rivâyetler ve onların yüzdeler durumları hakkında aşağıda bir grafik sunacağız. Grafiklerin birincisi rivâyet, diğeri ravî oranlarını göstermektedir. Rivâyet oranlarında ilk sayı sahâbî sayısını, ikincisi rivâyet sayısını, üçüncüsü ise yüzdeler oranı göstermektedir. Örneğin “19 - 38 - %5” rakamları 19 sahâbîden toplam 38 rivâyet yapıldığını bunun da toplam rivâyet içinde %5'lik bir orana tekabül ettiği göstermektedir. Râvi oranlarıyla ilgili grafikte de ilk sayı rivâyeti, ikinci sayı sahâbî sayısını, yüzdeler durumda sahâbî oranlarını göstermektedir. Örneğin “38. 19. %16” sayıları, 38 rivâyetin 19 sahâbî tarafından rivâyet edildiğini, bu sahâbîlerin bütün sahâbîler içinde yüzde 16'yı teşkil ettiğini göstermektedir.

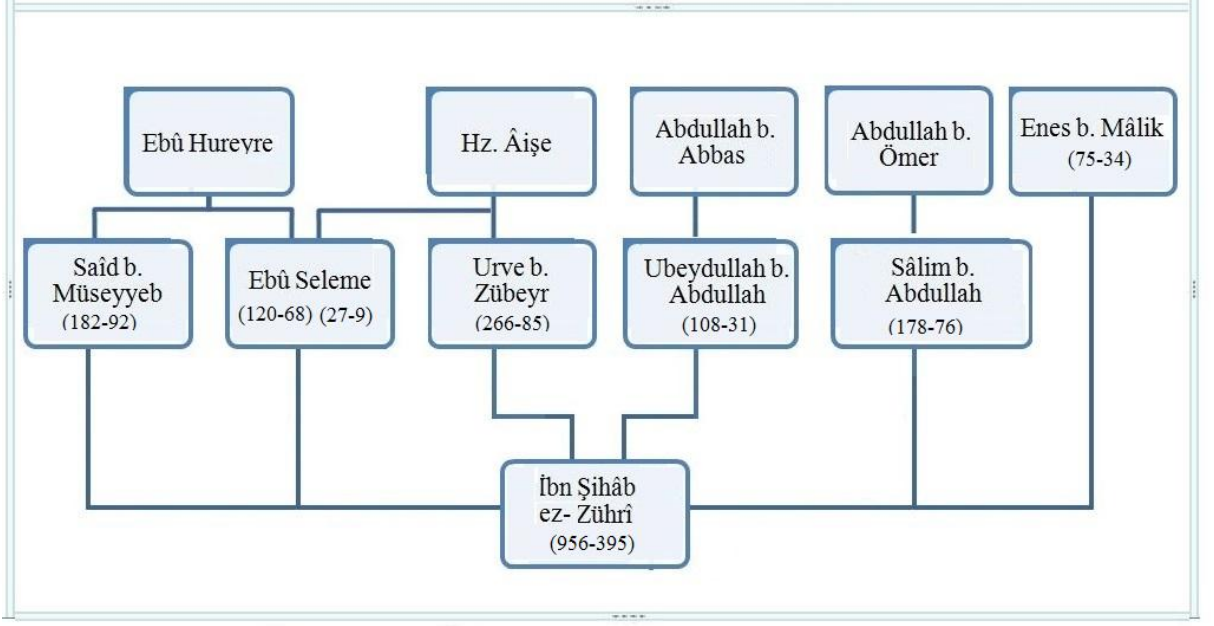
Şekil 2.1: Sahâbîler, Rivâyetler ve Yüzdelik oranları

Âlimler tarafından çok hadis bildiği söylenen Zührî'nin, hadis rivâyetinde çok titiz ve seçici bir usûl takip ettiği anlaşılmaktadır. O rivâyetlerde fukahâ-yı seb'a'dan olan beş hocasına, sahâbîlerden gelen rivâyetlerde ise Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, İbn Ömer ve İbn Abbâs'a öncelik vermektedir. Onun rivâyetlerinin %55'lik bir oranı, bu 4 sahâbîden gelmektedir. Sahâbîlerin büyük çoğunluğundan yapılan rivâyetler onlara nisbetle oldukça azdır. Kendilerinden yalnızca 1 hadis rivâyet edilen 66 sahâbî, diğer sahâbîler içinde %55'lik bir orana sahiptir. Bununla beraber onlardan yapılan rivâyetler, bütün rivâyetler içinde %9 oranındadır. Sadece 2 rivâyet yapılan 19 sahâbî ise bütün sahâbî arasında %16 oranında iken, onlardan yapılan rivâyetler %5 oranındadır. Diğer ifadeyle 85 sahâbî bütün sahâbîler içinde %71 oranında oldukları halde, onlardan yapılan 104 rivâyet, rivâyetler içinde %14 oranındadır. Hâlbuki 4 sahâbî bütün sahâbîler içinde %4 oranında iken, onlardan yapılan rivâyet 411 adet olup bütün rivâyet içinde %55 oranındadır. Adeta râvilerle rivâyetler arasında ters bir oran var gibidir. Yani râvi arttıkça rivâyet azalırken, râvi azaldıkça rivâyet artmaktadır.

Aşağıdaki şemada Zührî'nin 5 hocası vasıtasıyla 5 sahâbîden naklettiği rivâyetler yer almaktadır. İlk rakamlar mükerrer olanlar, diğerleri mükerrer olmayanlardır.

Şekil 2.2: Zührî isnadlarında en çok rivâyeti olan sahâbîler, hocalar ve rivâyetleri.

Bütün rivâyetlerin mükerrer 1820, gayrı mükerrer 747 olduğu düşünülürse, Zührî'nin bu 5 hocası aracılığıyla, 5 sahâbîden naklettiği rivâyetler bütün rivâyetlerin yarısını teşkil etmektedir denilebilir.

2.2.3. Zührî'nin Kaynakları

Zührî, hem sahâbîlerden hem de tâbîinden olan hocalarından hadis öğrenmiştir. Çalışmamızın başında toplu olarak bu sahâbî ve tâbîinden söz ettik. Burada ise hem hocalarının tanıtımı yapılacak hem de *Müsned*'deki rivâyetleri üzerinde durulacaktır.

2.2.3.1. Sahâbe

Birinci bölümde Zührî'nin 18 sahâbî ile görüştüğünden bahsedilmişti. *Müsned*'de bu sahâbîlerin yalnızca 12'sinin rivâyeti bulunmaktadır. Aşağıda bu sahâbîlerin kısa tanıtımı yapıldıktan sonra, *Müsned*'deki rivâyetleri üzerinde durulacaktır. Sahâbîlerin sıralanması Zührî'nin aldığı rivâyetlerin çokluğuna göre düzenlenmiştir:

a. Enes b. Mâlik (ö. 93/711)

Enes b. Mâlik, müksirûndandır. Onun Basra'da en son vefat eden sahâbî olduğu söylenmiştir.⁷²⁶

Zührî'nin görüştüğü sahâbîler içinde kendisinden en çok hadis rivâyet ettiği sahâbî Enes'tir. Zührî Enes'le Şam'da görüşmüş⁷²⁷ ve ondan hadis dinlemiştir. Muhaddisler “Enes > Zührî > Mâlik”⁷²⁸ “Enes > Zührî > Ma‘mer”,⁷²⁹ “Enes > Zührî > Süfyân b. Uyeyne”⁷³⁰ senedleriyle gelen hadisleri “*esahhu'l-esanîd*” yani senedlerin en sahihlerinden kabul etmişlerdir.

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Enes'den nakledilen 2178 hadisin 73 tanesi Zührî tarafından rivâyet edilmiştir. Fakat mükerrer olan rivâyetlerde bu sayıya dâhildir. 73 rivâyetin 15 adedi hariç, 58'i değişik şekillerde tekrarlanmıştır. Bunlar tekrarsız olarak 18 rivâyettir. Dolayısıyla tekrarsız rivâyetlerin adedi 33'tür. Bu sayı ise bütün rivâyetlerin yarısından bile azdır. Bu rivâyetlerin haricinde *Müsned*'in Übey b. Kâ'b bölümünde, Übey b. Kâ'b'dan naklen Enes'in miraçla ilgili iki rivâyeti daha vardır. (21135, 21288) Fakat iki rivâyet metin olarak aynıdır. Bu iki rivâyetle hadis sayısı tekrarlarla beraber 75, tekrarsız 34 olmaktadır.

b. Sehl b. Sa‘d (ö. 91/709)

Sahâbîlerin meşhurlarındandır. Zührî, Sehl b. Sa‘d'ın Peygamberimizi gördüğünü ve sohbetine katıldığını, Peygamberimiz vefat ettiğinde onun 15 yaşında olduğunu söylemiştir.⁷³¹ Hicrî 91 yılında vefat etmiştir. Medine'de en son vefat edenlerdendir.⁷³²

Müsned'de Zührî'nin ondan tekrarlarla beraber 10, tekrarsız 3 rivâyeti vardır.⁷³³

c. Abdurrahman b. Ezher (ö. 60-70? /679-689?)

⁷²⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/276.

⁷²⁷ Buhârî, *Mevâkitu's-salât*, 7.

⁷²⁸ Hâkim, *Marifetu ulümi'l-hadis*. s. 236-239; Süyufî, *Tedrib*, s. 56 vd.; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih*, 1/210 vd.

⁷²⁹ Kemâl Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*. s. 130.

⁷³⁰ Sandıkçı, s. 130.

⁷³¹ Ahmed, *Müsned*, hn. 22803, 21100.

⁷³² İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/167

⁷³³ Zührî'nin Sehl b. Sa‘d'den naklettiği hadisler tekrarlarıyla beraber şunlardır: 22802, 22833, 22827, 22843, 22803, 22830, 22831, 22851, 22853, 22856.

İbn Abbas'la yaşıit olduğu söylenmiştir. Peygamberimizi gören ve sohbetine katılanlardandır. Huneyn savaşına katılmıştır. Abdullah b. Zübeyr'in hilafetine kadar yaşadığı söylenmiştir.⁷³⁴

Ahmed b. Hanbel, Zührî'nin Abdurrahman b. Ezher'den hadis dinlemediğini söylemişse de⁷³⁵ Zührî'nin Abdurrahman'dan yaptığı bir rivâyeti, *Müsned*'de 10 farklı senedle tekrar ederek nakletmiştir.⁷³⁶ Müsned muhakkikleri inkıttadan dolayı bu rivâyetin zayıf, fakat şahidlerle hasen olduğunu, Zührî'nin aslında bu rivâyeti Abdurrahman'ın oğlu Abdullah'dan yaptığını, onun da mechûlu'l-hâl olduğunu söylemişlerdir.⁷³⁷

d. Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr (ö. 89/707)

Hicretten bir yıl önce veya sonra doğduğu söylenmiştir. Zührî ondan Mekke'nin fethinde Peygamberimizin onun başını okşadığını rivâyet etmiştir. Onun bizzat Peygamberimizin sohbetinde bulunduğuna dair sarâhat yoktur. Rivâyetlerinin mürsel olduğu söylenmiştir. 87 veya 89 yıllarında vefat etmiştir.⁷³⁸ Zührî'nin mesciddeki ilk hocasıdır. Ensâb konusunda bilgilidir.

Zührî ondan tekrarlarıyla beraber 15, tekrarsız 7 rivâyet nakletmiştir.⁷³⁹

e. Ebû Umâme Es'ad b. Sehl b. Huneyf (ö. 100/718)

Tam adı Es'ad b. Sehl b. Huneyf b. Vâhib el-Ensârî'dir. Ebû Umâme künyesiyle meşhur olmuştur.

Peygamberimizin vefatından iki sene önce doğmuştur. Peygamberimiz ona tahannuk etmiş ve dedesi Es'ad b. Zürene'nin ismini vermiştir. Peygamberimizden rivâyetleri mürseldir. Pek çok sahâbîden rivâyetleri vardır. Hicrî 100 yılında vefat

⁷³⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/241.

⁷³⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/51.

⁷³⁶ Ahmed, *Müsned*, hn: 16809, 19079, 19080, 16810, 16811, 19081, 19089, 19090, 19082, 19088.

⁷³⁷ Ahmed, *Müsned*, 27/364.

⁷³⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/29.

⁷³⁹ Ahmed, *Müsned*: hn: 23657, 23658, 23662, 23659, 23660, 23663, 23664, 23665, 23666, 23667, 23669, 23661.

etmiştir. Zührî, onun Peygamberimizi idrak edenlerden olduğunu, kendisinin ondan hadis aldığını söylemiştir.⁷⁴⁰

Müsned'de Zührî'nin ondan 11 rivâyeti vardır.⁷⁴¹

f. Mahmud b. Rebi' (ö. 99/717)

Ensardandır. Beş yaşındayken Peygamberimizin abdest suyundan yüzüne su atarak latife yaptığını söylemiştir. Medine'de yaşadı. Rivâyetlerinin çoğunluğu sahâbîlerdendir. 99 yılında vefat etmiştir.⁷⁴²

Zührî'nin *Müsned*'de ondan tekrarlı 11, tekrarsız 4 rivâyeti vardır.⁷⁴³

g. Sâib b. Yezîd (ö. 82/701)

Veda haccı yılında 6 yaşında olduğu söylenmiştir. Buna göre hicretin 4. yılında doğmuştur. Peygamberimizden, Hz. Ömer ve Osman'dan, babasından rivâyetleri vardır. Hz. Ömer onu Medine çarşısında görevlendirmişti. Vefat tarihi hakkında 82, 90, 91 ve 94 seneleri söylenmiştir. Ebû Dâvûd, onun Medine'de vefat eden en son sahâbî olduğunu söylemiştir.⁷⁴⁴

Müsned'de tekrarlı, 10; tekrarsız, 6 rivâyet vardır.⁷⁴⁵

h. Abdullah b. Âmir b. Rebîa (ö. 85/704)

Babası sahâbîlerin büyüklerindedir. Tirmizî onun Peygamberimizi gördüğünü fakat sohbetine katılmadığını söylemiştir. Peygamberimizin vefatında beş yaşında olduğu söylenmiştir. Bazıları onu tâbînin büyüklerinden kabul etmiştir. 85 yılında vefat etmiştir.⁷⁴⁶

⁷⁴⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/326.

⁷⁴¹ Ahmed, *Müsned*, hn: 7271, 7774, 3067, 17238, 11814, 26814, 16812, 16813, 16815, 15980, 23172.

⁷⁴² İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/33.

⁷⁴³ Ahmed, *Müsned*, hn: 16481, 16482, 16483, 23770, 23771, 23772, 16479, 23773, 16480, 23620, 23638, 17136, 22677, 22743, 22749.

⁷⁴⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/23.

⁷⁴⁵ Zührî'nin Sâib b.Yezîd'den naklettiği hadisler tekrarlarıyla beraber şunlardır: 15723, 15728, 15716, 15724, 15725, 15726, 15715, 15727, 15721.

⁷⁴⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/119.

Müsned'de Zührî'nin Abdullah'ın babasından yaptığı bir rivâyet, 5 senedle kaydedilmiştir.⁷⁴⁷

i. Mahmud b. Lebîd (ö. 96/714)

Bazı âlimler onun Mahmud b. Rebi' ile aynı şahıs olduğunu söylerken bazıları da tâbiînden olduğunu söylemiştir. Tercih edilen onun Mahmud b. Rebi'den farklı olduğudur. Buhârî onun Peygamberimizle sohbeti olduğunu söylemiştir. Bununla beraber rivâyetlerinin çoğu diğer sahâbîlerdendir.⁷⁴⁸ İbn Sa'd onun sika, az hadis rivâyet eden biri olduğunu ve 96 yılında Medine'de vefat ettiğini söylemiştir.

Müsned'de Zührî'nin Mahmud b. Lebid'den yaptığı yalnızca 1 rivâyet vardır.⁷⁴⁹

j. Ebû Tufeyl (ö. 110/729)

Gençken Peygamberimizi görüp onun sohbetine katılanlardandır. Bazı rivâyetlerde 100, 102, 107 ve 110 yılında vefat ettiği söylenmiştir. Cerîr b. Hâzim 110 yılında Mekke'de iken bir cenaze gördüğünü, kim diye sorduğunda Ebüt-Tufeyl dediklerini zikreder. En son ölen sahâbîdir.⁷⁵⁰

Zührî, *Müsned*'deki 232 ve 23803 nolu hadisleri ondan nakletmiştir. Müsned muhakkikleri 232 nolu hadisin sahih, 23803 nolu hadisin ise mürsel olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁵¹

k. Kesir b. Abbâs (ö.?)

Peygamberimizin amcası Abbas'ın oğludur. Peygamberimize yetişen, onu gören kimselerdendir. Fakat Peygamberimizden herhangi bir hadis dinlediğine dair bilgi yoktur. Rivâyetleri mürseldir. Fakih ve fâzıl bir kimse olduğu söylenmiştir. Medine'de Abdülmelik'in hilafeti yıllarında vefat etmiştir.⁷⁵²

⁷⁴⁷ Ahmed, *Müsned*, hn: 15684, 15686, 15695, 15701, 15672.

⁷⁴⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/35.

⁷⁴⁹ Ahmed, *Müsned*, hn: 17136. *Müsned*'de 23638 nolu hadiste Mahmud b. Lebid'den denilmiŖse de bu bir sehivdir. Doğrusu Mahmud b. Rebi'dir. Bkz: *Müsned*, 39/46.

⁷⁵⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/193.

⁷⁵¹ Ahmed, *Müsned*, 39/221, 222.

⁷⁵² İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/473.

Müsned'de Zührî'nin Kesir b. Abbâs'dan, onun da babası Abbâs'dan Huneyn savaşını anlattığı tekrarlı 2, tekrarsız 1 rivâyet vardır.⁷⁵³

l. Mes'ûd b. Hakem (ö.?)

Peygamberimiz döneminde doğdu. Tâbiînin büyüklerinden sayılmış ve hakkında sebt, me'mun, sika denilmiştir. İbn Hacer Zührî'nin ondan hadis rivâyet ettiğini söylemişse de⁷⁵⁴, Zühlî ve Nesâî, Zührî'nin ondan hadis dinlemediğini iddia etmişlerdir.⁷⁵⁵

Müsned'de Zührî'nin ondan rivâyet ettiği 1 hadis vardır. Zührî'nin Mes'ud b. Hakem'den semâi olmadığını kabul eden Müsned muhakkikleri, inkıta ve ızdıraptan dolayı bu senedin zayıf olduğunu, fakat hadisin sahih li-gayrihi olduğunu, söylemişlerdir.⁷⁵⁶

m. Abdullah b. Ömer (ö. 73/692)

Zührî, müksirûndan olan İbn Ömer'le görüşmüştür. Ma'mer, Zührî'nin ondan yalnızca iki hadis, İclî ise üç hadis dinlediğini söylemişse de⁷⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim, Zührî'nin İbn Ömer'i gördüğünü, fakat semâi olmadığını iddia etmişlerdir.⁷⁵⁸ *Müsned*'de Zührî'nin ondan doğrudan bir rivâyeti yoktur.

n. Ebû Umâme el-Bâhilî (ö. 86/705)

Tam adı, Sudey b. Aclân b. Vehb el-Bâhilî'dir. Ebû Ümâme künyesiyle meşhûr olmuştur. Hudeybiye'de ağaç altında biat edenlerdendir. Peygamberimiz vefat ettiğinde 33 yaşında olduğu söylenmiştir. Suriye bölgesine yerleşen sahâbîlerdendir. 86 (705) yılında vefat etmiştir.⁷⁵⁹

Zührî, onun kendisine hadis naklettiğini bildirmiş ve hakkında "Bedir savaşına katılanların çocuklarından, ensarın büyüklerinden ve âlimlerindendi" demiştir.⁷⁶⁰

⁷⁵³ Ahmed, *Müsned*, hn: 1775, 1776

⁷⁵⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/245.

⁷⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/51; *Müsned*, 36/281.

⁷⁵⁶ Ahmed, *Müsned*, 36/281, hn: 21950.

⁷⁵⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/49.

⁷⁵⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/51.

⁷⁵⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/339.

⁷⁶⁰ Zehebi, *Siyer*, 3/518.

Müsned' de Zührî'nin ondan herhangi bir rivâyeti yoktur.

o. Rebia b. Abbâd (ö. 90/709?)

Peygamberimizi gördüğü ve sohbetine katıldığı söylenmiştir. Di'l kabilesine mensuptur. Yermûk savaşına katılmış, halife Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) döneminde veya 90 yılı civarında vefat etmiştir.⁷⁶¹

Müsned' de Zührî'nin ondan rivâyeti yoktur.

p. Süneyn Ebû Cemile (ö.?)

Zührî, Saîd b. Müseyyeb'in meclisinde iken Ebû Cemîle'nin bu meclise geldiğini ve kendisinin Peygamberimize yetişen (onu görenlerden) olduğunu ve Peygamberimizle Mekke'nin fethine katıldığını iddia ettiğini söylemiştir.⁷⁶² Bu sahâbî hakkında fazla bilgi yoktur.⁷⁶³

Müsned' de Zührî'nin ondan herhangi bir rivâyeti yoktur.

q. İbn Ebî Sender (ö.?)

Asıl ismi Abdullah'tır. Abdurrahman olduğu da söylenmiştir.⁷⁶⁴ Hakkında fazla bilgi yoktur. Kendisinden yalnızca Zührî rivâyet etmiştir.⁷⁶⁵

Müsned' de Zührî'nin ondan herhangi bir rivâyeti yoktur.

r. Belî kabilesinden bir zat (ö.?)

Peygamberimizin sohbetine katıldığı ve Zührî'nin ondan rivâyet ettiği söylenmiştir. Fakat hakkında herhangi bir bilgi yoktur.⁷⁶⁶ *Müsned'* de Zührî'nin ondan herhangi bir rivâyeti yoktur.

⁷⁶¹ Zehebî, *Siyer*, 3/517.

⁷⁶² Buhârî, *Megâzî*, 53.

⁷⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/320.

⁷⁶⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/105.

⁷⁶⁵ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk: Ali Muhammed Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 4/593.

⁷⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/327.

2.2.3.2. Değerlendirme

Aşağıdaki tabloda Zührî'nin hadis aldığı sahâbîler ve rivâyetleri bulunmaktadır. Zührî'nin hadis aldığı sahâbîler, “Sahâbî I” olarak birinci sütuna kaydedilmiştir. Bu sahâbîlerin başka bir sahâbîden rivâyetleri varsa onlar da “Sahâbî II” sütununa kaydedilmiştir.

Tablo 2.7: Zührî'nin bizzât hadis aldığı sahâbîler ve hadis sayıları

	Sahâbî- I	Sahâbî- II	Tekrarlı	Tekrarsız
1	Enes b. Mâlik	-	73	33
	Enes b. Mâlik	Übey b. Kâ'b	2	1
2	Sehl b. Sa'd	-	10	3
	Sehl b. Sa'd	Mervân b. Hakem	1	1
3	Abdurrahman b. Ezher	-	10	1
4	Abdullah b. Sa'lebe	-	12	5
5	Ebû Umâme b. Sehl	İbn Abbâs	4	1
	Ebû Umâme b. Sehl	Ebû Hureyre	2	1
	Ebû Umâme b. Sehl	Sehl b. Huneyf	2	1
	Ebû Umâme b. Sehl	Ebû Saîd el-Hudrî	1	1
	Ebû Umâme b. Sehl	Bazı sahâbîlerden	1	1
6	Abdullah b. Âmir	Âmir b. Rebia	5	1
	Abdullah b. Âmir	Abdurrahman b. Avf	1	1
	Abdullah b. Âmir	Hârise b. Nûmân	1	1
7	Kesir b. Abbâs	Abbâs	2	1
8	Mahmud b. Rebi	-	2	1
	Mahmud b. Rebi	İtbân b. Mâlik	8	2
	Mahmud b. Rebi	Ubâde b. Samit	3	1
9	Mahmud b. Lebid	Şeddad b. Evs	1	1
10	Sâib b. Yezîd	Abdurrahman b. Abd	2	1
	Sâib b. Yezîd	Muttalib b. Ebî Vedâa	2	1
	Sâib b. Yezîd	Huveytîb b. Abdiluzza	2	1
	Sâib b. Yezîd	-	10	6
11	Ebût Tufeyl	-	2	2
12	Mes'ud b. Hakem	-	1	1
13	Zührî (Munkatı)	Sa'd b. Ebî Vakkas	1	1
		Toplam	161	71

Buraya kadar kısaca Zührî'nin görüştüğü söylenen sahâbîlerden ve rivâyetlerinden bahsettik. Anlattıklarımızı şöyle hülâsa etmemiz mümkündür:

Her ne kadar bazı âlimler Zührî, 10 veya 13 sahâbîyi gördü demişlerse de yaptığımız araştırmada farklı izahların mecmuu Zührî'nin 18 sahâbîyi gördüğünü göstermektedir. *Müsned*'de yalnızca 12'sinin 161 rivâyeti geçmektedir. Zührî'nin Abdurrahman b. Ezher, Abdullah b. Ömer ve Mes'ûd b. Hakem'den hadis alıp almadığı bilgisi de ihtilâflıdır. İçlerinden Ebû Umâme Es'ad b. Sehl b. Huneyf Peygamberimizin vefatından iki sene önce doğmuş; Mahmud b. Rebi' beş yaşındayken Peygamberimizi görmüş; Sâib b. Yezîd'in ise Veda haccı'nda 6 yaşında olduğu söylenmiştir. Ayrıca Kesîr b. Abbâs, Abdullah b. Âmir b. Rebîa ve Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr'ın yalnızca rü'yeti vardır. *Müsned*'de rivâyeti olmayan Rebîa b. Abbâd, İbn Ebî Sender, Belî kabilesinden olan zât ve Süneyn Ebû Cemile hakkında ise fazla bir bilgi yoktur. Bunlar haricinde geriye Ebû Umâme el-Bâhilî, Sehl b. Sa'd, Enes b. Mâlik, Mahmud b. Lebîd ve Ebû Tufeyl kalmaktadır. Enes b. Mâlik haricinde bu zâtlardan Zührî'nin rivâyetleri ise zaten azdır.

2.2.3.3. Tabîûn

Yukarıda da görüldüğü gibi, Zührî'nin sahâbîlerden naklettiği rivâyetler az olup, onun rivâyetlerinin çoğunluğu tâbîinden olan hocalarındandır. *Müsned*'deki hocaları ise 90 civarındadır. Fakat bu hocalar içinde yalnızca 5 kişiden 50'nin üzerinde hadis rivâyet etmiştir. Üstelik bu 5 kişinin rivâyetleri toplam rivâyetin yarısının üzerindedir. Bu sebeple aşağıda hocaları hakkında bilgi verirken, önce tekrarsız 50'den fazla hadis rivâyet ettikleri, sonra 50'den az rivâyet ettikleri ayrı ayrı ele alınacaktır. Kendilerinden 50'den fazla rivâyet edilenlerin tanıtımı hakkında bilgi verilecek, diğerleri hakkında ise kısa tanıtım yapılacaktır.

2.2.3.3.1. 50'nin Üzerinde Hadis Rivâyet Edilenler

Zührî'nin tekrarsız 50'nin üzerinde hadis rivâyet ettiği 5 hocası fukahâ-yı seb'a'dan Urve b. Zübeyr, Saîd b. Museyyeb, Sâlim b. Abdullah, Ebû Seleme ve Ubeydullah b. Abdullah'tır. Bu 5 hocasından naklettiği rivâyetler, diğer 85 hocasından naklettiği rivâyetlerin toplamından daha fazladır. Aşağıda önce hocaları hakkında bilgi verilecek sonrada *Müsned*'deki rivâyetler üzerinde durulacaktır. Hocaların sıralaması rivâyet çokluğuna göre olacaktır.

2.2.3.3.1.1. Urve b. Zübeyr (ö. 94/712)

Tam adı Urve b. Zübeyr b. Avvâm'dır. 23 (643) yılında doğdu. Babası cennetle müjdelenen on kişiden biri olan Zübeyr b. Avvâm, annesi ise Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'dır. Yezîd döneminde hilafetini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in de kardeşidir.⁷⁶⁷

Urve'nin babası ve ağabeyi siyasi olaylara karıştıkları halde o siyasi olaylardan uzak durmuş, hayatını ibadete, ilim öğrenme ve öğretmeye adanmıştır. Onun bu konuda "Benim arzum, dünyada zahidâne yaşamak, âhirette de cenneti kazanarak kurtuluşa ermek, (ayrıca) kendisinden ilim rivâyet edilenlerden biri olmaktır"⁷⁶⁸ dediği rivâyet edilmiştir.

Hakikaten de o kendini ilme vermiş, zamanındaki sahâbîlerden, bilhassa teyzesi Hz. Âişe'den çokça ilim öğrenerek Medine'deki meşhur yedi fakihten biri olmuştur. Zührî onun hakkında "Suyu bitmez, tükenmez bir deniz gibiydi" demiştir.⁷⁶⁹

Onun en çok hadis naklettiği sahâbî, teyzesi Hz. Âişe'dir. Süfyân b. Uyeyne şöyle demiştir: "Hz. Âişe'nin hadislerini en iyi bilen üç kişi vardır: Kâsım b. Muhammed, Urve b. Zübeyr, Amre bt. Abdurrahman."⁷⁷⁰

Urve'nin hadisleri yazdığı, fakat yazdığı bu hadisleri sonradan yaktığı rivâyet edilmiştir.⁷⁷¹

Urve, pek çok âlimin vefatından dolayı *senetu'l-fukahâ* denilen 94 (712) yılında Medine'de vefat etmiştir.

Müsned'de Zührî'nin, Urve'den, onun da 22 sahâbîden yaptığı tekrarlı 327, tekrarsız 118 rivâyet vardır. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere Zührî'nin hocası Urve'den yaptığı 61 rivâyet (tekrarsız 33) 21 kişiden yapılırken, Hz. Âişe'den 266 (tekrarsız 85) rivâyet yapılmıştır. Fukahâ-yı seb'a'nın en önemli şahsiyetlerinden olan Urve, elbette Medine'deki büyük sahâbîlerden hadis almış ve talebelerine aktarmıştır. Fakat nedense biz *Müsned*'de Zührî'nin rivâyetlerinde Hz. Âişe haricinde diğer büyük sahâbîlerin rivâyetlerinden çok azını görüyoruz. Ayrıca müksirûndan olan sahâbîlerden

⁷⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/255

⁷⁶⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/258.

⁷⁶⁹ Zehebî, *Tezkire*, 1/50.

⁷⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/45.

⁷⁷¹ Zehebî, *Siyer*, 4/426.

hiçbirinin rivâyetini göremiyoruz. Kanaatimizce bu Zührî'nin seçiciliğinden kaynaklanmaktadır. Diğer hocalarında da benzer durumlar görülmektedir.

Zührî isnâdlarında Urve'nin hadis naklettiği sahâbîler ve rivâyet sayıları şöyledir:

Tablo 2.8: Urve'nin hadis aldığı sahâbîler ve rivâyet sayıları

		Urve'nin hocaları	Tekrarlı	Tekrarsız
Zührî	Urve b. Zübeyr	1 Hz. Âişe	266	85
		2 Üsâme b. Zeyd	10	6
		3 Misver b. Mahreme	10	4
		4 Hz. Ömer	6	2
		5 Hz. Ebû Bekr	4	1
		6 Hişâm b. Hakîm	4	1
		7 Zeyneb bt. Ebû Seleme	3	2
		8 Ümmü Seleme	3	2
		9 Esmâ bt. Ebû Bekr	3	2
		10 Beşir b. Ebû Mes'ud	3	1
		11 Hakîm b. Hizâm	2	1
		12 Kürz b. Alkame el-Huzaî	2	1
		13 Osman b. Affân	2	1
		14 Ebû Humeyd es-Sâidi	1	1
		15 Abdullah b. Amr	1	1
		16 Zübeyr b. Avvâm	1	1
		17 Hz. Meymune	1	1
		18 Abdullah b. Zübeyr	1	1
		19 Ümmü Habîbe bt. Cahş	1	1
		20 Zeyd b. Halid el-Cühenî	1	1
		21 Ümmü Habîbe bt. Ebû Süfyân	1	1
		22 Sürâka b. Mâlik	1	1
	Toplam	327	118	

2.2.3.3.1.2. Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713)

Tam adı Saîd b. Müseyyeb b. Hazn, el-Kureşî, el-Mahzûmî'dir. Saîd'in babası ve dedesi sahâbîlerdendir. Aynı zamanda en çok hadis nakleden sahâbî Ebû Hüreyre'nin de damadıdır. Hz. Ömer'in hilafetinin 2. veya 4. yılında doğduğu söylenmiştir.

Zührî hocası Saîd b. Müseyyeb hakkında “ilmi kimlerden aldı?” diye soran birine “Zeyd b. Sâbit, Sa’d b. Ebî Vakkâs, İbn Abbâs ve İbn Ömer’in meclislerine oturdu, Peygamber hanımlarından Hz. Âişe’nin ve Ümmü Seleme’nin yanlarına gitti. Osman b. Affân’dan, Hz. Ali’den, Suheyb ve Muhammed b. Mesleme’den hadis dinledi. *Müsned* rivâyetlerinin büyük bir kısmı Ebû Hüreyre’dendir. Zaten onun kızıyla evliydi. Ayrıca o, Ömer ve Osman’ın ashâbından da ilim aldı. Onun hakkında Ömer ve Osman’ın hükümlerini ondan daha iyi bilen yoktu denilirdi.” demiştir.⁷⁷²

Saîd b. Müseyyeb, daha sahâbîler hayattayken ilimde yüksek bir mevkiye erişmiş ve fetva vermeye başlamıştı.⁷⁷³ Hakkında âlimü’l-ülemâ, fakîhu’l-fukahâ, Medine’nin en büyük âlimi, tâbiîn’in en üstünü ve en fakîhi deniliyordu.⁷⁷⁴ Şam’ın en büyük âlimlerinden Mekhûl ilim öğrenmek için arzı tavaf ettiğini, Saîd’den daha bilgili kimseyle karşılaşmadığını söylemiştir.⁷⁷⁵ Ömer b. Abdülazîz Medine valisi olduğu yıllarda ona sormadan iş yapmazdı.⁷⁷⁶ Abdullah b. Ömer’in bile bazı konuları ona sorduğu söylenmiştir.⁷⁷⁷

Pek çok sahâbîden merfû rivâyeti olan Saîd b. Müseyyeb’in mürselleri başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere pek çok hadis âlimi tarafından sahih kabul edilmiştir.⁷⁷⁸ Çünkü o yalnızca sikalardan rivâyet ediyordu. Bir defasında Şamlı bir şahıs, naklettiği hadisin kaynağını sorunca, “Ey Şam ehlinin kardeşi! Sen bu rivâyeti al, kimden diye sorma! Çünkü biz ancak sika olandan alırız.” demiştir.⁷⁷⁹

Saîd b. Müseyyeb’in arkasında yazılı bir metin bırakmadığı söylenmiştir. Bu konuda İmâm Mâlik “Saîd b. Müseyyeb vefat ettiğinde arkasında yazılı bir şey bırakmadı. Ne Kâsım b. Muhammed, ne Urve, ne de İbn Şihâb.” demiştir.⁷⁸⁰

Saîd b. Müseyyeb’de Urve gibi, *senetu’l-fukahâ* denilen 94 (713) yılında vefat etmiştir.⁷⁸¹ Daha önce de zikrettiğimiz gibi Zührî, Saîd b. Müseyyeb’in ilim halkasında sekiz yıl bulunup ders almıştır.⁷⁸²

⁷⁷² İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/121; Zehebî, *Siyer*, 4/223.

⁷⁷³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/121; Zehebî, *Siyer*, 4/224.

⁷⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, 4/225.

⁷⁷⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/690.

⁷⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, 4/225.

⁷⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/691.

⁷⁷⁸ Zehebî, *Siyer*, 4/222.

⁷⁷⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/692.

⁷⁸⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/345.

Müsned'de Zührî'nin hocası Saîd'den, onun da 8 sahabîden yaptığı 202 rivâyet bulunmaktadır. Ayrıca bir de mürsel rivâyet vardır. Bu 202 rivâyetin, 182 adedi Ebû Hüreyre'dendir. (Bu rivâyetlerin 25'i Saîd ve Ebû Seleme beraberdir). Daha önce de geçtiği üzere rivâyetler içinde "Ebû Hüreyre > Saîd > Zührî" tariki *esahhu'l-esanîd*den kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu 182 rivâyetin senedleri en sağlam senedlerdendir. Diğer 20 rivâyet 7 kişiden yapılmıştır. Bunlar içinde Saîd'in Hz. Ömer'den yaptığı iki rivâyet munkatı'dır.

Zührî isnâdlarında Saîd'in kendilerinden rivâyet ettiği sahâbîler ve rivâyet sayıları şöyledir:

Tablo 2.9: Saîd b. Müseyyeb'in hadis aldığı sahâbîler ve rivâyet sayıları

		Saîd'in hocaları	Tekrarlı	Tekrarsız	
Zührî	Saîd b. Müseyyeb	1	Ebû Hureyre	182	92
		2	Abdullah b. Amr	4	2
		3	Sa'd b. Ebi Vakkas	3	1
		4	Cübeyr b. Mut'im	3	1
		5	Hz. Ömer (munkatı)	2	2
		6	Müseyyeb b. Hazn	2	2
		7	Safvân b. Ümeyye	2	1
		8	Dahhâk b. Süfyân	2	1
		9	Abdullah b. Zeyd	1	1
		10	Mürsel	1	1
			Toplam		202

2.2.3.3.1.3. Sâlim b. Abdullah (ö. 106/724)

Sâlim, Abdullah b. Ömer'in oğludur. Hz. Osman'ın hilafet yıllarında (644-656) doğmuştur. Medine fakihlerinden olup tâbiînün büyüklerinden ve sika âlimlerdendir.⁷⁸³ İlim, fazilet ve zühd sahibiydi. Yaşantısında babasını örnek almıştı. Saîd b. Müseyyeb "Çocukları içinde Hz. Ömer'e en çok benzeyen oğlu Abdullah'tır. Abdullah'ın çocukları içinde Abdullah'a en çok benzeyeni ise Sâlim'dir." demiştir.⁷⁸⁴ İmam Mâlik "Zühd ve fazilet konusunda daha önceki sâlihlere ondan daha çok benzeyen kimse yoktu" derken, Zehebî de "İlim, amel, zühd ve şerefî nefsinde toplayanlardan biridir.

⁷⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/691.

⁷⁸² Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/83.

⁷⁸³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/349.

⁷⁸⁴ Zehebî, *Siyer*, ?

Onun faziletleri çoktur.” demiştir.⁷⁸⁵ Ebû Nuaym “Sâlim babasından ve sahâbîlerin büyüklerinden sayılamayacak kadar çok hadis rivâyet etti” demiştir.⁷⁸⁶

Zührî uzun zaman Sâlim’le beraber olmuş ve ondan ilim öğrenmiştir. Bilhassa İbn Ömer’in rivâyet ettiği hadislerin büyük çoğunluğunu ondan almıştır. Ubeydullah b. Ömer, ilim öğrenmek için şeyhlere müracaat edip, Sâlim’in hadislerini sorduğunda, onların hepsinin “Zührî’ye git! Çünkü o Sâlim’den ayrılmazdı” dediklerini nakleder.⁷⁸⁷

Müsned’de Zührî’nin Sâlim’den, Sâlim’in de 8 sahâbîden 198 rivâyeti bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin 178’i Sâlim’in babası Abdullah b. Ömer’den olan rivâyetlerdir. Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye, *İbn Ömer > Sâlim > Zührî* tarikini esahhu’l-esânîd kabul etmişlerdir.⁷⁸⁸ Dolayısıyla bu 178 rivâyetin senedleri en sağlam senedlerdendir. Diğer 7 sahâbîden 20 rivâyet nakledilmiştir.

Zührî isnâdlarında Sâlim’in kendilerinden rivâyet ettiği sahâbîler ve rivâyet sayıları şöyledir:

Tablo 2.10: Sâlim’in hadis aldığı sahâbîler ve rivâyet sayıları

		Sâlim’in hocaları	Tekrarlı	Tekrarsız
Zührî	Sâlim b. Abdullah	1 Abdullah b. Ömer	178	76
		2 Hz. Ömer	9	5
		3 Zeyd b. Sâbit	4	2
		4 Hz. Âişe	3	1
		5 Hz. Ebû Bekr	1	1
		6 Ebû Saîd Hudrî	1	1
		7 Hafsa bt. Ömer	1	1
		8 Abdurrahman b. Avf	1	1
		Toplam	198	88

2.2.3.3.1.4. Ebû Seleme (ö. 94/712)

Tam adı Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf’tır. Zühre kabilesindedir. 22 (642) yılı civarında Medine’de doğdu. 10 yaşındayken babası vefat etti.

⁷⁸⁵ Zehebî, *Tezkire*, 1/68.

⁷⁸⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, 2/194.

⁷⁸⁷ Belâzurî, *Ensâb*, 3/305.

⁷⁸⁸ Zehebî, *Tezkire*, 1/69.

Ebû Seleme'yi Hz. Ebû Bekir'in kızı Ümmü Külsûm emzirdiği için Hz. Âişe onun sütteyzesi olmuş, bu sebeple Ebû Seleme, Âişe'nin ilminden kolayca faydalanma imkânı elde etmiştir.⁷⁸⁹

Hakkında “Kureyş'in büyüklerinden”, “sika” denilmiştir. İbrahim b. Abdullah b. Kariz “Urve ve Ebû Seleme'den başka çok hadis bileni bilmiyorum” demiştir.⁷⁹⁰ Zehebî onun hakkında “Fakih, müçtehit, kadri yüce, hüccet” ifadelerini kullanır.⁷⁹¹ Ebû Zür'a da “Sika, imam” demiştir.⁷⁹² Bir kavle göre fukaha-yı seb'a'dandır.⁷⁹³

Ebû Seleme, Urve ve Saîd b. Müseyyeb gibi, *senetu'l-fukahâ* denilen 94 (712) yılında vefat etmiştir. Vefat yılı için 104 diyenler de olmuştur.⁷⁹⁴

Zührî “Dört kişiyi deniz gibi buldum: Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah ve Ebû Seleme” demiştir.⁷⁹⁵ Ebû Seleme Zührî'nin ilme karşı isteğine binaen ona “Eğer İbn Abbâs'la görüşmüş olsaydın, ondan pek çok şey öğrenirdin” demiştir.⁷⁹⁶

Zührî'nin Ebû Seleme'den rivâyetleri diğer üç hocasına nispetle azdır. Bu konuda Zehebî “Zührî Ebû Seleme'den çok rivâyet yapmamıştır. Hâlbuki Ebû Seleme ilim yönünden Urve'den düşük değildir. Zührî ve Ebû Seleme aynı aşirettendir. Belki de aralarında bir şey olmuştur.” der.⁷⁹⁷

Müsned'de Zührî'nin, Ebû Seleme'den, onun da 12 sahâbîden yaptığı 196 rivâyet vardır. Bu 196 rivâyetin 120'si Ebû Seleme'nin Ebû Hureyre'den naklettiği rivâyetlerdir. Bu rivâyetlerin 25 adedi Saîd b. Müseyyeb ile beraber nakledilmiştir.

Zührî isnâdlarında Ebû Seleme'nin kendilerinden rivâyet ettiği sahâbîler ve rivâyet sayıları şöyledir:

Tablo 2.11: Ebû Seleme'nin hadis aldığı sahâbîler ve rivâyet sayıları

⁷⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, 4/288.

⁷⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/385.

⁷⁹¹ Zehebî, *Siyer*, 4/287.

⁷⁹² Zehebî, *Siyer*, 4/289.

⁷⁹³ Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ*, 2/240.

⁷⁹⁴ Zehebî, *Tezkire*, 1/51.

⁷⁹⁵ Zehebî, *Tezkire*, 1/51.

⁷⁹⁶ Dârimî, *Mukaddime*, hn: 426; Zehebî, *Siyer*, 4/288.

⁷⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, 4/289.

Zührî	Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf	Ebû Seleme'nin hocaları	Tekrarlı	Tekrarsız	
		1	Ebû Hureyre	120	68
		2	Hiz. Âişe	27	9
		3	Câbir	16	8
		4	Ebû Saîd Hudrî	5	3
		5	Ebû Süfyân b. Saîd	5	1
		6	Fatıma bt. Kays	4	3
		7	Muâviye b. Hakem	5	1
		8	Abdullah b. Adiy	4	1
		9	Meçhul	3	1
		10	Abdurrahman b. Avf	3	1
		11	Ebû Katâde	3	1
		12	Abdullah b. Abbâs	1	1
	Toplam	196	98		

2.2.3.3.1.5. Ubeydullah b. Abdullah (ö. 98/716)

Tam adı Ebû Abdullâh, Ubeydullah b. Abdullâh b. Utbe b. Mes'ûd el-Hüzelî'dir. Hiz. Ömer'in hilafet yıllarında doğdu. Ubeydullah'ın dedesi Utbe, sahâbîlerdendir ve meşhur sahâbî Abdullah b. Mes'ûd'un kardeşidir.⁷⁹⁸

Ubeydullah, tâbiînün büyük âlimlerinden olup fukaha-yı seb'adandır.⁷⁹⁹ Zehebî ondan "İmam, Medine'nin âlimi ve müftüsü, yedi fakihten biri" diye bahseder. Kaynaklarda âmâ olduğu söylenmişse de bunun doğuştan mı yoksa sonradan mı olduğu belirtilmemiştir. Bazı rivâyetlerde (ذهب بصره) "kör oldu" ifadesi bunun sonradan olduğunu ihsas etmektedir.⁸⁰⁰

Ömer b. Abdülazîz "Ubeydullah'tan öğrendiğim şeyler, diğer insanların hepsinden öğrendiğim şeylerden daha fazladır. Eğer Ubeydullah sağ olsaydı onun görüşünden çıkmazdım" demiştir.⁸⁰¹

Yukarıda da geçtiği gibi Zührî hocası Ubeydullah'ın yanına çokça geliyor, hatta ev işlerinde, abdest almasında hocasına yardım ediyordu. Zührî Ubeydullah hakkında "Pek çok ilmî konuları (âlimlerden) dinledim. Artık yeteri kadar ilim öğrendiğimi düşündüm. Ubeydullah'la karşılaştığımda kendimi adeta hiçbir şey bilmiyormuş gibi

⁷⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, 4/475.

⁷⁹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/115.

⁸⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, 4/475.

⁸⁰¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/563.

hissettım.”⁸⁰² “Hangi âlimin meclisine gittiysem onun bildiği şeylerin bende de olduğunu gördüm. Urve’ye çokça gidip geliyordum. Öyle bir hale geldim ki, Urve artık zaten öğrendiğim şeyleri tekrar etmeye başlamıştı. Fakat Ubeydullah başkaydı. Ne zaman onun yanına gitsem onda mutlaka (daha önce bilmediğim) yeni şeyleri bulmuşumdur.”⁸⁰³ “Ubeydullah’ın yanına oturduğumda, bana sanki bir denizle arkadaşlık ediyormuşum gibi gelirdi”.⁸⁰⁴ demiştir.

Ubeydullah, Medine’de 98 (716) yılında vefat etmiştir. Vefatı için 99, 102 de denilmiştir.⁸⁰⁵

Müsned’de Zührî’nin Ubeydullah’dan, onun da 14 sahâbîden yaptığı 171 rivâyet vardır. Bu rivâyetlerin 108 adedi Ubeydullah’ın İbn Abbâs’dan rivâyetidir. Bu rivâyetlerin 51 adedi İbn Abbâs’ın diğer sahâbîlerden naklettiği rivâyetlerdir.

Zührî isnâdlarında Ubeydullah’ın kendilerinden rivâyet ettiği sahâbîler ve rivâyet sayıları şöyledir:

Tablo 2.12: Ubeydullah’ın hadis aldığı sahâbîler ve rivâyet sayıları

	Zührî	Ubeydullah b. Abdullah	Ubeydullah’ın hocaları	Tekrarlı	Tekrarsız
			1	Abdullah b. Abbâs	57
2	İbn Abbâs < Ömer	10	5		
3	İbn Abbâs < Sab b. Cessâme	27	3		
4	İbn Abbâs < Hz. Meymune	4	2		
5	İbn Abbâs < Abdurrahman b. Avf	2	2		
6	İbn Abbâs < Ümmü Fadl	3	1		
7	İbn Abbâs < Ebû Talha	2	1		
8	İbn Abbâs < Übey b. Kâ’b	2	1		
9	İbn Abbâs < Sa’d b. Ubâde	1	1		
10	Ebû Hureyre	13	7		
11	Ebû Hureyre ve Zeyd b. Hâlid el-Cühenî	6	2		
12	Ebû Saîd el-Hudrî	12	5		
13	Hz. Âişe	10	4		

⁸⁰² İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 3/115.

⁸⁰³ Zehebî, *Siyer*, 4/476.

⁸⁰⁴ Fesevî, *el-Ma’rife*, 1/561.

⁸⁰⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 3/116.

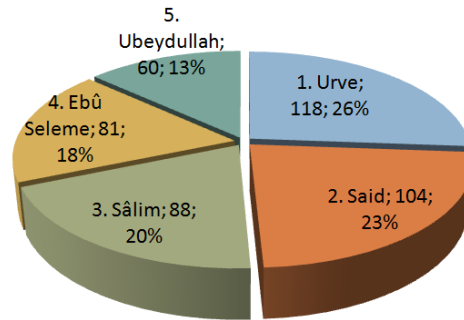
		14	İbn Mes'ud	2	2
		15	Sübey'at'ul-Eslemî	3	1
		16	Ümmü Kays bt. Mihsân	5	1
		17	Ammâr b. Yâsir	4	1
		18	Şeble b. Huleyd	2	1
		19	Hz. Ebû Bekr	1	1
		20	Fatıma bt. kays	1	1
		21	Ebû Süfyân b. Ahnes	1	1
		22	Meçhul Sahâbîler	3	2
			Toplam	171	60

Buraya kadar yaptığımız izahların neticesinde 5 hocanın rivâyetleriyle ilgili karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Tablo 2.13: Zührî'nin beş hocası ve rivâyetleri

	Zührî'nin Hocaları	Rivâyet Alınan Sahâbî Sayısı	Tekrarlı	Tekrarsız
1	Urve b. Zübeyr	22	327	118
2	Saîd b. Museyyeb	10	202	104
3	Sâlim b. Abdullah	8	198	88
4	Ebû Seleme	12	171	81
5	Ubeydullah b. Abdullah	22	171	60
	Toplam	76	1069	451

Şekil 2.3: Beş Hocanın tekrarsız rivâyetleri ve oranları

Bütün rivâyetlerin tekrarlı 1820, tekrarsız 755 olduğu düşünülürse, Zührî'nin bu 5 hocasından naklettiği rivâyetler, bütün rivâyetlerin yarısından fazladır.

2.2.3.3.2. 50'den Az Hadis Rivâyet Edilenler

Zührî, hocaları içinde Humeyd b. Abdurrahman'dan tekrarlı 46, tekrarsız 24; Atâ b. Yezîd'den tekrarlı 52, tekrarsız 19; Abdurrahman b. Abdullah b. Kâ'b'dan tekrarlı 38, tekrarsız 13 hadis rivâyet etmiştir. Bu 3 hocasının haricindeki 82 kişiden 1 ile 10 arasında rivâyet yapmıştır. Hatta 52 kişiden yalnızca bir rivâyet, 17 kişiden de iki rivâyet yapmıştır. Bu bölümde önce Zührî'nin 85 hocasıyla ilgili bir tablo sunulacaktır. Bu tabloda isim, şehir, ravînin cerh ve ta'dîle göre durumu, rivâyeti kimden yaptığı, rivâyetlerin tekrarlı ve tekrarsız sayıları yer alacak, son kısımda da bir değerlendirme yapılacaktır. Tablodaki parantez içindeki rakamlar mükerrer olanları, diğerleri tekrarsız olanları göstermektedir.

Tablo 2.14: Zührî'nin hadis aldığı hocaları ve rivâyet sayıları

No	İsim	Cerh ve Ta'dîl Durumu	Rivâyet ettiği Sahâbî ve (tekrarlı) tekrarsız hadis sayısı	Toplam Hadis
1	Humeyd b. Abdurrahman (ö. 105/723)	Abdurrahman b. Avf'ın oğludur. İclî, Ebû Zur'a, Ebû Hıraş "sika" demişlerdir. ⁸⁰⁶	Ebû Hureyre, (21)12 Ümmü Gülsüm bt. Ukbe, (8)3 Muâviye b. Ebû Süfyân, (5)3 Ebû Saîd el-Hudrî, (5)1 Nûmân b. Beşir, (2)1 Meçhul, (2)1 İbn Ömer, 1 Abdurrahman b. Avf, 1 Abdullah b. Amr, 1	(46)24
2	Atâ b. Yezîd el-Leysî (ö. 107/725)	Medenî, Şâmî. Sika, kesiru'l-hadis. ⁸⁰⁷	Ebû Saîd el-Hudrî, (22) 7 Ebû Eyyûb el-Ensârî, (9)4 Ebû Hureyre, (7)2 Osman b. Affân, (4)1 Ubeydullah (Abdullah) b. Adiy, (2)1 Ubeydullah (Abdullah) b. Adiy< Mikdad b. Amr, (4)1 Ebû Sa'lebe el-Hoşenî, (2)1 Ebû Şureyh el-Huzâî, 1 Meçhul, 1	(53)19
3	Abdurrahman b. Abdullah b. Kâ'b,	Medenî. Tebük Seferinden geri kalan Kâ'b b. Mâlik'in torunudur. Babasından,	Kâb b. Mâlik, (33)9 Kâ'b b. Mâlik'in karısı, 1 Seleme b. Ekvâ, 1	(38)13

⁸⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/227.

⁸⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/503.

	Ensârî (ö. ?)	dedesinden ve diğer bazı sahâbîlerden rivâyeti vardır. Sikadır. ⁸⁰⁸	Meçhul, (3)2	
4	Abdullah b. Kâ'b (ö. 98/717)	Sahâbî Kâ'b b. Mâlik'in oğlu. Zührî'nin ondan değil, oğlu Abdurrahman'dan rivâyet ettiği de söylenmiştir. ⁸⁰⁹	Amcasından, (3)2 İbn Abbâs, (2)1	(5)3
5	Ebû Bekir b. Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm (ö. 94/713)	Fukahâ-yı seb'a'dan. Kureyş'in büyüklerinden, imâm, sika, fakih, âlim, kesiru'l-hadis. ⁸¹⁰	Ebû Hureyre, (4)1 Hz. Âişe ve Ümmü Seleme, (8)1 Ebû Mesud Ukbe b. Amr, (3)1 Ümmü Seleme, (2)1 Mervân <Abdurrahman b. Esved < Übey b. Kâ'b, (12)1 Nevfel b. Muâviye, (3)1 Esmâ bt. Umeys, 1 Ümmü Ma'kıl, 1	(34)8
6	Mâlik b. Evs (ö. 92/710)	İbn Sa'd peygamberimizi gördüğünü fakat hadis işitmediğini söylemiştir. Sohbeti olup olmadığı ihtilâflıdır. Sadûk ve sikadır. ⁸¹¹	Hz. Ömer, (10)4 Hz. Osman, 1 Abdur. b. Avf, 1 Sa'd b. Ebû Vakkâs, 1 Talha b. Ubeydullah, 1 Zübeyr b. Avvâm, 1	(15)9
7	Abdurrahman b. Hürmüz, el-A'rec, (ö. 117/735)	Medenî. Ebû Hüreyre'nin ashâbından. Sika. ⁸¹² Kıraat, neseb ve Arapça konusunda bilgiliydi. Aynı zamanda mushaf da yazıyordu. ⁸¹³	Ebû Hureyre, (14)5 Abdullah b. Buhayne, (6)2	(20)7
8	Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im (ö. 100/718)	Medenî. Sika. ⁸¹⁴	Cübeyr b. Mut'im, (12)5 Abdurrahman b. Avf, (2)1 Muâviye b. Süfyân, 1	(15)7

⁸⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/80.

⁸⁰⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/616.

⁸¹⁰ Zehebî, *Siyer*, 4/416; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/305.

⁸¹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/143.

⁸¹² İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/147.

⁸¹³ Zehebî, *Siyer*, 5/69, 70.

⁸¹⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/514

9	Abdülmelik b. Ebû Bekr b. Abdurrahman (ö. 105/724)	Medenî. Sika. ⁸¹⁵	Zeyd b. Sâbit, (12)4 Meçhul, 1 Abdullah b. Zem'a, 1	(14)6
10	Ali b. Hüseyin (ö. 94/713)	Medenî. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da kurtulan tek oğludur. Sika, me'mun. ⁸¹⁶	Hz. Ali, (7)3 Üsâme b. Zeyd, (6)1 İbn Abbâs, (2)1 Misver b. Mahreme, (3)1	(18)6
11	Âmir b. Sa'd (ö. 104/723)	Medenî. Sa'd b. Ebû Vakkas'ın oğlu. Sika. ⁸¹⁷	Ebû Saîd el-Hudrî, (2)1 Sa'd b. Ebû Vakkâs, (7)4 Üsâme b. Zeyd, (2)1	(11)6
12	Ebû Ubeyd (Mevlâ ibn Ezher) (ö. 98/717)	Medenî Mevlâ Abdurrahman b. Avf da denilmiştir. Medine ehlinin kurra ve fakihlerinden. Sika. Peygamberimize yetişenlerden olduğu söylenmiştir. ⁸¹⁸	Ebû Hureyre, (6)4 Hz. Ali, (5)1 Hz. Ömer, (4)1	(15)6
13	Amre bt. Abdurrahman (ö. 98/717)	Medenî Hanım âlimlerden, sika, hüccet. ⁸¹⁹	Hz. Âişe, (7)3 Ebû Saîd el-Hudrî, 1 Ümmü Habîbe, 1	(9)5
14	Hamza b. Abdullah b. Ömer (ö. ?)	Medenî. İbn Ömer'in oğlu. Sika, Medine fakihlerinden. ⁸²⁰	İbn Ömer, (12)4 Hz. Âişe, 1	(13)5
15	Kabisa b. Züeyb (ö. 96/715?)	Medenî, Şâmî. Fetih günü doğdu. Bazıları sahâbîlerden saymıştır. Medine âlimlerinden. Sika, me'mun. ⁸²¹	Ebû Hureyre, (5)2 Muhammed b. Mesleme, (2)1 Fatıma bt. Kays, 1	(8)4
16	Abbad b. Temim. (ö. ?)	Medenî. Sahâbî olma ihtimali vardır. Sikadır. ⁸²²	Abdullah b. Zeyd el-Mâzinî	(12)3
17	Ebû İdris Havlanî (ö. ?)	Dimaşkî. Şam'ın kadı, kurra ve âlimlerinden. Sika. ⁸²³	Ubâde b. Sâmit, (2)1 Ebû Hureyre, (5)1	(12)3

⁸¹⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/234.

⁸¹⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/583.

⁸¹⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/338.

⁸¹⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/607.

⁸¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/687.

⁸²⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/214.

⁸²¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/322.

⁸²² İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/361

	80/699)		Ebû Sa'lebe el-Hoşenî, (5)1	
18	Talha b. Abdullah b. Avf (ö. 97/716),	Medenî. Abdurrahman b. Avf'ın kardeşinin oğlu. Medine kadısı. Sika. ⁸²⁴	Cübeyr b. Mut'im, (2)1 Ebû Bekre, (4)1 Saîd b. Zeyd, (6)1	12)3
19	Haram b. Saîde b. Muhayyisa (ö. 113/731)	Medenî. Sika. ⁸²⁵	Muhayyisa b. Mes'ud, (8)2 Berâ b. Âzib, 1	(9)3
20	Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725)	Medenî. Hz. Ebû Bekr'in torunu, Fukahâyı seb'a'dan. Tâbiînün hayırlılarından ve fakihlerinden denilmiştir. ⁸²⁶	Hz. Âişe	(6)3
21	Ubeyd b. Sebbâk (ö. ?)	Medenî. Sika. ⁸²⁷	Meymune, 1 Ebû Bekr, 2(1) Cüveyriyye bt. Hâris, 2(1)	(5)3
22	Abdulhamid b. Abdurrahman b. Zeyd (ö. ?)	Medenî. Sika, me'mun. ⁸²⁸	Abdurrahman b. Avf, (2)1 Sa'd b. Ebû Vakkâs, (3)1	(5)2
23	Ebûl Ahves (ö. ?)	Medenî. Beni Leys veya Beni Gifâr'ın mevlâsı. Kendisinden yalnızca Zührî rivâyet etmiştir. Meçhuldür. Bununla beraber bazı muhaddisler onun rivâyetini kabul etmiştir. <i>Müsned</i> muhakkikleri onun rivâyetini hasen kabul etmiştir. ⁸²⁹	Ebû Zer, (5)2	(5)2
24	Abdullah b. Hâris b. Nevfel (ö. 84/703)	Medenî. Peygamberimiz zamanında doğdu. Medine fakihlerinden, sika. Zührî'nin onu değil oğlunu gördüğü de söylenmiştir. ⁸³⁰	Abdulmuttalib b. Rebia b. Hâris, (2)1 Ümmü Hânî, (1)	(3)2
25	Atâ b. Ebû Rebâh, (ö. 114/732)	Mekkî. 200 sahâbîyle görüştü. Tâbiînün büyüklerinden. ⁸³¹	Câbir	(2)2
26	Cafer b. Amr b. Umeyye (ö. 96/714)	Medenî. Tâbiînün büyüklerinden, sika. Abdülmelik b. Mervân'ın süt kardeşi. ⁸³²	Amr b. Umeyye, ed-Damri	(11)2

⁸²³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/358.

⁸²⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/297.

⁸²⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/685.

⁸²⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/57.

⁸²⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/363.

⁸²⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/745.

⁸²⁹ Ahmed, *Müsned*, 35/259; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/280

⁸³⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/442.

⁸³¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/488.

⁸³² İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/571.

27	Egar Ebû Abdullah (ö. ?)	Medenî. Asıl ismi Selman'dır. Sikadır. ⁸³³	Ebû Hureyre	(9)2
28	Sinan b. Ebû Sinan (ö. 105/723)	Medenî. Sika. ⁸³⁴	Ebû Vakid el-Leysî, (3)1 Ebû Hureyre, 1	(4)2
29	Nebhân (ö. ?)	Medenî. Ümmü Seleme'nin mevlâsı. Sika. ⁸³⁵ Meçhul olduğu da söylenmiştir. Zührî'nin infirad ettiği şahıslardandır. ⁸³⁶	Ümmü Seleme	(4)2
30	Habîb Mevlâ Urve (ö. 130/747?)	Medenî. Sika. ⁸³⁷	Urve<Ebû Murâvih < Ebû Zer, 1 Nudbe < Meymune, (3)1	(4)2
31	Hind bt. Hâris(ö. ?)	Sika. ⁸³⁸	Ümmü Seleme	(4)2
32	Meçhul	Zührî, 2 rivâyeti <i>bir adam</i> , 2 rivâyeti de <i>ensardan ehl-i fıkıh biri</i> diye aktarmıştır.	Ebû Hureyre, 2 Hz. Osman < Hz. Ebû Bekr, (2)1	(4)3
33	Ömer b. Abdülaziz, (ö. 101/720)	Medenî, Şâmî. Tâbiînin büyüklerinden ve râşit halifelerin beşincisi.	İbrahim b. Kâriz < Ebû Hureyre	(6)2
34	Saffân b. Abdullah (ö. ?)	Kureyşî, sika. ⁸³⁹	Ümmü'd-Derda, (3)1 Saffân b. Ümeyye, (2)1	(5)2
35	Süleyman b. Yesâr, (ö. 107/725)	Medenî. Yedi fakihten biri. Tâbiînin büyüklerinden. Sika. ⁸⁴⁰	Meçhul, (3)1 İbn Abbâs, (7)2	(10)3
36	Umare b. Hüzeyme (ö. 105/723)	Medenî. Sika. ⁸⁴¹	Huzeyme b. Sâbit	(4)2
37	Yahyâ b. Saîd b. Âs (ö. 80/699?)	Sika. ⁸⁴²	Hz. Âişe, (3)1 Hz. Osman, (2)1	(5)2
38	Muhammed b. Abdullah b. Hâris b. Nevfel (ö. ?)	Medenî. Makbûl. ⁸⁴³	Sa'd b. Ebû Vakkâs, (1)1 Abdülmuttalib b. Rebia, (1)1	(2)2

⁸³³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/738.

⁸³⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/75.

⁸³⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/525.

⁸³⁶ Ahmed, *Müsned*, 44/73.

⁸³⁷ Takrib, 152.

⁸³⁸ Takrib, 754.

⁸³⁹ Takrib, 277.

⁸⁴⁰ Takrib, 255.

⁸⁴¹ Takrib, 409.

⁸⁴² Takrib, 591.

⁸⁴³ Takrib, 487.

--	--	--	--	--

Yalnızca Bir Hadis Rivâyet Edilenler

Zührî'nin kendilerinden rivâyet ettiği 90 hocası içinde yalnızca bir rivâyeti olan 52 kişi vardır. Bu 52 kişinin tanınmasını kolaylaştırmak için diğerlerinden ayrı bir tablo tertib edilmiştir. Daha önce geçtiği gibi, aşağıdaki parantez içi rakamlar mükerrer hadislere işaret etmektedir.

Tablo 2.15: Zührî'nin yalnızca 1 hadis aldığı hocaları, sahâbîler ve rivâyet sayıları

	İsim	Cerh ve Ta'dîl Durumu	Rivâyet edilen Sahâbî	Sayı
1	Abdurrahman b. Huneyde (ö. ?)	Sika. ⁸⁴⁴	İbn Ömer	1
2	Ubeydullah b. Abdullah b. Ömer (ö. 106/725)	Sika. ⁸⁴⁵	İbn Ömer	1
3	Abdullah b. Ebû bekr b. Abdurrahman (ö. ?)	Sadûk, sika. ⁸⁴⁶	İbn Ömer	(3)1
4	Tâvus b. Keysân, (ö. 106/725)	Tâbiînün büyüklerinden. Fakih, sika. ⁸⁴⁷	İbn Abbâs	(2)1
5	Ebû Sinan (Yezîd b. Ümeyye ed-Düelî) (ö. 85/704?)	Sika. ⁸⁴⁸	İbn Abbâs	(5)1
6	Yezîd b. Hürmüz (ö. 100/718)	Sika. ⁸⁴⁹	İbn Abbâs	(2)1
7	Kureyb b. Ebû Müslim. (ö. 98/716)	İbn Abbâs'ın mevlâsı, sika. ⁸⁵⁰	İbn Abbâs	1
8	Ali b. Abdullah b. Abbâs (ö. 117/735)	Sika, âbid. ⁸⁵¹	İbn Abbâs	(2)1
9	Nafi, mevlâ Ebû Katâde	Sika. ⁸⁵²	Ebû Hureyre	(2)1
10	Amr b. Ebû Süfyân (ö. ?)	Sika. ⁸⁵³	Ebû Hureyre	(2)1

⁸⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 352.

⁸⁴⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 372.

⁸⁴⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 297; Ahmed, *Müsned*, 9/495.

⁸⁴⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/287; İbn Hacer, *Takrîb*, 281.

⁸⁴⁸ Ahmed, *Müsned*, 4/151.

⁸⁴⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 606. İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/193.

⁸⁵⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 461.

⁸⁵¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 403.

⁸⁵² İbn Hacer, *Takrîb*, 558.

⁸⁵³ İbn Hacer, *Takrîb*, 422.

11	Hanzala b. Ali (ö. ?)	Sika. ⁸⁵⁴	Ebû Hureyre	(5)1
12	Amr b. Eban b. Osman (ö. ?)	Makbûl. ⁸⁵⁵	Câbir	1
13	İbn Ebû Hureyre (ö. 100/719)	Makbûl. ⁸⁵⁶	Hz. Ömer	1
14	Übeydullah b. Abdullah b. Ebû Sevr. (ö. ?)	Sika. ⁸⁵⁷	Hz. Ömer	1
15	Hasan (ö. 100/719) ve Abdullah b. Muhammed Hanefiye (ö. 99/718)	Hz. Ali'nin torunları. İkisi de Sikadır. ⁸⁵⁸	Hz. Ali	(3)1
16	Muhammed b. Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm (ö. ?)	Sika. ⁸⁵⁹	Hz. Âişe	(2)1
17	Amr b. Şuayb, (ö. 118/736)	Sadûk. ⁸⁶⁰	Abdullah b. Amr	1
18	Avf b. Hâris b. Tufeyl (ö. ?)	Makbûl. ⁸⁶¹	Misver b. Mahreme	(3)1
19	Eyyûb b. Beşir (ö. 65/684)	Sika. ⁸⁶²	Hakîm b. Hizâm	1
20	Abdurrahman b. Mâlik	Sika. ⁸⁶³	Süraka b. Cu'sum	(4)2
21	Abdullah b. Vehb b. Zem'a (ö. ?)	Sika. ⁸⁶⁴	Ümmü Seleme	1
22	Ebû Ubeyde b. Abdullah b. Zem'a (ö. ?)	Makbûl. ⁸⁶⁵	Zeyneb bt. Ebû Seleme < Ümmü Seleme	1
23	Hârice b. Zeyd b. Sâbit, (ö. 100/718)	Fakih, sika. ⁸⁶⁶	Ümmü'l-Alâ	(2)1
24	Huseyn b. Sâib b. Ebû Lübâbe	Makbûl. ⁸⁶⁷	Ebû Lübâbe	(2)1
25	İbn Ebi Nemle (ö. ?)	İsminin Nemle olduğu söylenmiştir. Sikadır. ⁸⁶⁸	Ebû Nemle	(2)1
26	İbn Ebi Talha (İshak b. Abdullah b. Ebû Talha)	Sika, hüccet. ⁸⁶⁹	Ebû Talha	(2)1

⁸⁵⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 184.

⁸⁵⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 418.

⁸⁵⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 521.

⁸⁵⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 372.

⁸⁵⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/70, 3/648.

⁸⁵⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 492.

⁸⁶⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 423.

⁸⁶¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 433.

⁸⁶² Ahmed, *Müsned*, 24/36

⁸⁶³ İbn Hacer, *Takrîb*, 349.

⁸⁶⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 328.

⁸⁶⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 656.

⁸⁶⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 186.

⁸⁶⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 166.

⁸⁶⁸ Ahmed, *Müsned*, 28/460; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/584.

⁸⁶⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 695; *tehzîb*, 1/227, 3/525.

	(ö. 132/749)			
27	İbn Ebi Uneys (Enes) (Ebû Süheyl, Nafi b. Mâlik) (ö. ?)	Sika, sadûk. ⁸⁷⁰	Ebû Uneys < Ebû Hureyre	(5)1
28	İbrahim b. Abdullah b. Huneyn (ö. 100/718 ?)	Sika. ⁸⁷¹	Abdullah b. Huneyn < Hz. Ali	1
29	İsâ b. Talha (ö. 100/718)	Sika. ⁸⁷²	Abdullah b. Amr	(6)1
30	İsmail b. Muhammed b. Sa'd b. Ebû Vakkâs	Sika, hüccet. ⁸⁷³	Hamza b. Mugîre < Mugîre b. Şu'be	1
31	Abdullah b. Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm (ö. 135/752)	Kadı, sika. ⁸⁷⁴	Büsre bt. Saffân	1
32	Mevlâ li-Esmâ bt. Ebû Bekr (ö. ?)	Asıl ismi Abdullah b. Keysân, sika. ⁸⁷⁵	Esmâ bt. Ebû Bekr	(3)1
33	Salih b. Abdullah b. Ferve (ö. 124/741)	Sika. ⁸⁷⁶	Âmir b. Sa'd < Ebân b. Osman < Hz. Osman	1
34	Übeydullah (Abdullah) b. Abdullah b. Hâris (ö. 99/717)	Sika. ⁸⁷⁷	Ümmü Hânî	1
35	Ömer b. Sâbit (ö. ?)	Sika. ⁸⁷⁸	Meçhul	1
36	Rebi b. Sebre (ö. ?)	Sika. ⁸⁷⁹	Sebre b. Ma'bed	(4)1
37	Muhammed b. Nûmân b. Beşir (ö. ?)	Medenî. Sika. ⁸⁸⁰	Nûmân b. Beşir	(2)1

Teferrüd Ettikleri

Zührî'nin rivâyette teferrüd ettiği 15 hocasının, *Müsned*'de tekrarsız yalnızca birer rivâyeti bulunmaktadır.

Tablo 2.16: Zührî'nin rivâyette teferrüd ettiği hocaları ve rivâyetleri

	İsim	Cerh-Ta'dil durumu	Rivâyet Ettiği Sahâbî	Sayı
1	Ukbe b. Suveyd	Medenî, Ensârî. Utbe de denilmiştir.	Suveyd	1

⁸⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/518.

⁸⁷¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 90.

⁸⁷² İbn Hacer, *Takrîb*, 439.

⁸⁷³ İbn Hacer, *Takrîb*, 109.

⁸⁷⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 297.

⁸⁷⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 319.

⁸⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 273.

⁸⁷⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 309.

⁸⁷⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 410.

⁸⁷⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 206.

⁸⁸⁰ Ahmed, *Müsned*, 30/307.

	(ö. ?)	Meçhuldür. Hakkında cerh veya tadil yapılmamıştır. Fakat hadisi sahih kabul edilmiştir. ⁸⁸¹		
2	İyâz b. Damrî (Üsâme b. Zeyd'in amca oğlu) (ö. ?)	Medenî. İbn Hibbân, sika demişse de, çokları meçhul demiştir. Ondan yalnızca Zührî rivâyet etmiştir. ⁸⁸²	Üsâme b. Zeyd	(2)1
3	Ömer b. Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im (ö. ?)	Ondan yalnızca Zührî rivâyet etmiştir. Sikadır. ⁸⁸³	Cübeyr b. Mut'im	(4)1
4	İbn Ukeyme (ö. 101/717)	Leysî, Medenî. Umare, Ammar, Amr, Âmir olarak da bilinmektedir. Ondan yalnızca Zührî rivâyet etmiştir. Sikadır. Bazıları meçhul olduğunu söylemiştir. ⁸⁸⁴	Ebû Hureyre	(5)1
5	İbn Ebû Huzâme	Medenî. Hadisinin muzdarip olduğu söylenmiştir. Ondan yalnızca Zührî rivâyet etmiştir. ⁸⁸⁵	Ebû Huzâme	(4)1
6	Muhammed b. Ebû Süfyân b. Alâ b. Cârîye (ö. ?)	Sekafi, Dımaşkî. Yalnızca bir hadis rivâyet etmiştir. Cerh ve ta'dil yönünden hakkında bir şey söylenmemiştir. ⁸⁸⁶	Sa'd b. Ebû Vakkâs	(4)1

⁸⁸¹ Ahmed, *Müsned*, 24/427. Hayber dönüşünde Hz. Peygamber (s.a.v) Uhud Dağını görünce "Allahuekber! Bu öyle bir dağdır ki, o bizi sever, biz de onu severiz" buyurdu. Bu hadis başka sahâbîlerden de sahih olarak rivâyet edilmiştir. Bkz: Buhârî, "Zekât", 54.; Müslim, "Hac", 85, hn: 1365.

⁸⁸² Ahmed, *Müsned*, 36/135. Hz. Peygamber (s.a.v)'e Medine'ye doğru gelirken vebaya yakalanan bir adamı haber verdiler. İnsanlar bundan korkmuşlardı. Hz. Peygamber "Ben onun Medine'ye giremeyeceğini ümit ediyorum" dedi. Bu rivâyetin başka bir vechi bulunmamıştır. Yalnız "Medine'ye veba ve Deccâl'in giremeyeceğine" dair sahih hadisler vardır. Bkz: *Müsned*, hn: 1593, 7234, 8876.

⁸⁸³ *Müsned*, hn: 16756, 16775, 16777, 16778; İbn Hacer, *Takrîb*, 416. Hadis Huneyn dönüşünde bedevîlerin Peygamberimiz'i ganimet yüzünden rahatsız etmeleri üzerine "Rıdamı bana veriniz! Şu ağacın dikenleri adedince deve olsa hepsini aranızda taksim ederdim." Buyurmasını anlatmaktadır. Aynı hadis aynı senedle Buhârî tarafından da rivâyet edilmiştir. (Bkz: Buhârî, "Cihâd ve's-siyer", 24). Aynı ifadeler Abdullah b. Amr'dan da rivâyet edilmiştir. Bkz: *Müsned*, hn: 6729.

⁸⁸⁴ *Takrîb*, 408; Ahmed, *Müsned*, 12/212. Hn: 7270, 7819, 7833, 8007, 10318. Rivâyete göre Hz. Peygamber bir defasında namazdan sonra cemaate döner ve "Biraz önce benimle beraber Kur'ân okuyan oldu mu?" diye sorar. Birisi "Evet" deyince, "Ben de Kur'ân konusunda benimle niza mı ediliyor diyorum" buyurdu. Aynı hadisi Zührî, "Hz. Peygamber > Abdullah b. Buhayne > Abdurrahman b. Hüzmüz" senediyle de rivâyet etmiştir. (bkz: *Müsned*, hn: 22922). Aynı hadis İbn Mes'ûd, Imrân b. Husayn ve Câbir b. Abdullah'tan da rivâyet edilmiştir. (Tirmizî, "Ebvâbu's-salât", 233 (Hn: 312).

⁸⁸⁵ Ahmed, *Müsned*, 24/217, hn: 15475, 15474, 15473, 15472.; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/355. Zührî ibn Ebî Huzâme'den o da babasından rivâyet ettiğine göre Ebû Huzâme Hz. Peygamber'e "Tedâvi Allah'ın kaderini değiştirir mi?" diye sormuş, Hz. Peygamber'de "O da Allah'ın kaderindedir" diye cevap vermiştir. Râvinin asıl adının İbn Ebû Huzâme (veya Hızâme) değil, Ebû Huzâme olduğu da söylenmiştir. Tirmizî "Bu rivâyetin başka bir vechi yoktur" demiştir. Fakat aynı rivâyet Hâkim'in *Müstedrek*'inde "Peygamberimiz > Hakîm b. Hızâm > Urve > Zührî > Salih b. Ebû'l-Ahder" senediyle de rivâyet edilmiştir. Bununla beraber Hâkim hadisin devamında "Bu rivâyet Yunus b. Yezîd ve Ömer b. Hâris tarafından başka bir isnadla rivâyet edilmiştir. O rivâyet daha mahfûzdur" demiştir. (Hâkim, *Müstedrek*, 4/221.)

⁸⁸⁶ *Müsned*, hn: 1473, 1521, 1586, 1587.; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/607. Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Kim Kureyşi zelil etmek isterse Allah onu zelil eder". Hadis, hasen olarak Hz. Peygamber > Sa'd b. Ebû Vakkâs > Yusuf b. Hakem (Haccâc'ın babası) > Muhammed b. Ebû Süfyân b. Cârîye > Zührî

7	Abdullah b. Ubeydullah b. Sa'lebe (ö. ?)	Ensârî. Meçhûl. Ondan yalnızca Zührî rivâyet etmiştir. ⁸⁸⁷	Mücemmi' b. Cârîye	(6)1
8	Abbâd b. Ziyâd (ö. ?)	Ziyâd b. Ebîhi'nin oğlu. Meçhûl. Ondan yalnızca Mekhûl ve Zührî rivâyet etmiştir. İbn Hibbân sika demiştir. ⁸⁸⁸	Mugîre b. Şu'be	(4)1
9	Rebia b. Derrâc (ö. ?)	Hakkında bilgi yoktur. İsmi Rebîa değil Hızâm olması mümkündür. İbn Hibbân sika demiştir. ⁸⁸⁹	Hz. Ömer	(2)1
10	Sâbit b. Kays, ez-Zurkî (ö. ?)	Medenî. Ondan yalnızca Zührî rivâyet etmiştir. Sika. Buhârî Edebû'l-Müfred'de ondan rivâyet etmiştir. ⁸⁹⁰	Ebû Hureyre	(5)1
11	Amr b. Abdurrahman b. Umeyye (ö. ?)	Babası da kendisi de meçhûldür. ⁸⁹¹	Abdurrahman b. Umeyye < Ya'lâ b. Umeyye	(3)1
12	İbn Ahi Ebû Ruhm, Gıfârî (ö. ?)	Meçhul. Ondan yalnızca Zührî rivâyet etmiştir. ⁸⁹²	Ebû Ruhm	(3)1
13	Ensardan biri	Meçhûl. Zührî hakkında "Ensardan ehl-i fıkıh ve itham edilmeyen biri" demiştir. ⁸⁹³	Hz. Ebû Bekr	(2)1
14	İbn Cabir (ö. ?)	Medenî. Câbir'in üç oğlu olduğu ikisinin sika, birinin meçhul olduğu	Câbir	1

senediyle rivâyet edilmiştir. Aynı hadis başka râviler tarafından Hz. Osman'dan da rivâyet edilmiştir. Bkz: *Müsned*, hn: 460.

⁸⁸⁷ Ahmed, *Müsned*, 24/209. Hn: 15466, 15467, 15468, 15469, 17989, 19478. Zührî Abdullah b. Ubeydullah b. Sa'lebe < Abdurrahman b. Yezîd < Mücemmi' b. Cârîye tarihiyle Peygamber (s.a.v)'in "Meryem oğlu İsa, bab-ı Lü'd denilen yerde Deccâl'i öldürecek" dediğini rivâyet etmiştir. Bu rivâyet başka sahâbilerden de rivâyet edilmiştir. (Müslim, "Fiten ve eşrâtu's-saat", 20, (hn: 2937).

⁸⁸⁸ Ahmed, *Müsned*, 30/95, hn: 18160, 18161, 18175, 18194; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/364. Rivâyet, Tebûk gazvesinde Mugîre b. Şu'be'nin Hz. Peygamber'e abdest esnasında su döktüğüne dairdir.

⁸⁸⁹ Ahmed, *Müsned*, hn: 101, 106; Buhârî, *Târihu'l-kebir*, 3/115, 282.; İbn Hibbân, *Sikât*, 4/229. Rivâyete göre Hz. Ali ikinci namazından sonra iki rekat nafile namaz kılmış, bu sebeple Hz. Ömer ona kızmış ve "Resûlullah'ın ikindiden sonra namaz kılmayı yasakladığını bilmiyor musun?" demiştir. Hz. Ömer'den Peygamberimizin ikinci sonrası nafile namazı yasakladığına dair farklı râvilerden başka lafızlarla rivâyetler gelmiştir. Bkz: *Müsned*, hn: 111, 355.

⁸⁹⁰ Ahmed, *Müsned*, 12/376. Hn: 10714, 7413, 7631, 9299, 9629.; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/496. Zührî Sâbit ez-Zurkâ < Ebû Hureyre tarihiyle Hz. Peygamber'in "Rüzgâra sövmeyin! O bazen azabla, bazen de rahmetle gelir. Siz Allah'tan onun hayrını isteyin, şerrinden de Allah'a sığınun!" dediğini rivâyet etmiştir. Benzer bir rivâyet sahâbî Übey b. Kâb'dan *Müsned*'de 21138 no ile rivâyet edilmiştir.

⁸⁹¹ Ahmed, *Müsned*, 29/477. Zührî Amr b. Abdurrahman'dan o da babası Abdurrahman b. Umeyye'den şöyle rivâyet eder: Sahâbî Ya'la ve babası Umeyye Mekke'nin fethi günü Peygamberimize gelirler. Ya'la "Ya Resûlallah! Babamdan hicret üzere bey'at al!" der. Peygamberimiz de "Bilakis, ben ondan cihad üzere bey'at alayım. Hicret artık kesilmiştir" buyurur. Benzer rivâyetler başkalarından da rivâyet edilmiştir. İbn Hacer tariklerin birbirini takviye ettiğini söylemiştir. Ayrıca fetihden sonra hicretin kesildiği *Müsned*'de 7012 nolu hadiste Abdullah b. Amr'dan rivâyet edilmiştir. Bkz: *Müsned*, 29/477 vd.

⁸⁹² Ahmed, *Müsned*, 31/423.

⁸⁹³ Ahmed, *Müsned*, 1/201, 204. Hz. Osman, Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekr arasında geçen bir muhâvere de Hz. Ebû Bekr'in Hz. Peygamber (s.a.v)'e "Kurtuluş nedir?" diye sorduğu, onun da "Benim amcam arz ettiğim onun da reddettiği kelimeyi kim kabul ederse bu onun için necât olacaktır" buyurduğu ifade edilir. Benzer bazı ifadeler *Müsned*'de 187, 447 nolu hadislerde geçmektedir.

		söylenmiştir. Burada hangi oğul olduğu belirtilmemiştir. ⁸⁹⁴		
15	Hakîm b. Beşir (ö. ?)	Bilinmemektedir. Eyyûb b. Beşir olması muhtemeldir. ⁸⁹⁵	Ebû Eyyûb el-Ensârî	1

Görüldüğü gibi Zührî 15 hocasından naklettiği 15 rivâyette (tekrarlı 47) teferrüd etmiştir. Zührî'nin tanınmamış bu meçhûl râvilerden niçin rivâyet ettiği akla gelmektedir. Bu konuda şu ihtimaller söz konusu olabilir:

1. Meçhûl ifadesi izafi bir kavramdır. Bir şahıs Zührî döneminde tanınan biri olabilir, fakat sonraki dönemlerde onunla ilgili fazla kayıt olmadığından insanlar onun hakkında meçhûl diyebilirler.
2. Zührî'nin bazı rivâyetleri yalnızca onlardan duyması, diğer şahıslardan duymamış olması mümkündür.
3. Bildiği bir rivâyeti farklı şahıslardan da rivâyet ederek rivâyeti takviye etmek istemiş olabilir.
4. Zührî, bir rivâyeti meşhûr birinden duymuş olabilir. Fakat tanınmamış bir râvi rivâyette diğerlerinin söylemediği kısımlara, ziyadeliklere yer verdiği için ondan rivâyet etmiş olabilir.

2.2.3.4. Değerlendirme

Yukarıdaki rivâyetlerin tekrarsız olanlarının toplamı 684'tür. Bu sayıya Zührî'nin bizzat görüştüğü sahâbîlerden aldığı 71 hadis dahil edilmemiştir. Onların rivâyetleriyle beraber toplam rivâyet 755'tir.

Yukarıda verdiğimiz listedeki râvileri ve rivâyetlerini, tekrarsız rivâyetleri yönünden bir tablo halinde sunacağız. Sahâbîler bahsinde olduğu gibi aşağıdaki râvi

⁸⁹⁴ Ahmed, *Müsned*, 22/97, 98. Zührî'nin "Câbir > İbn Câbir" tarihiyle rivâyetine göre Hz. Peygamber (s.a.v) Uhud şehitleri hakkında "Onları yıkamayın! Kıyamet günü onların her yarısından (veya her kanından) misk kokusu gelecektir" dedi ve onların üzerine namaz kılmadı. Benzer bir rivâyeti Zührî, "Câbir > Abdurrahman b. Kâb b. Mâlik" kanalıyla aktarmıştır. (Buhârî, "Cenâiz", 72). Fakat bu rivâyette misk kokusu ifadesi yoktur.

⁸⁹⁵ Ahmed, *Müsned*, 38/511, hn: 23530. "Sadakanın en üstünü içinde gizli düşmanlık besleyen akrabalara yapılan sadakadır". Aynı hadis *Müsned*'de 15320'de "Hakîm b. Hızâm > Eyyûb b. Beşir > Zührî" senediyle geçmektedir. Yalnız orada hadis şöyledir: Bir adam Hz. Peygamber (s.a.v)'den hangi sadaka üstündür diye sordu. O da "Gizli düşmanlık besleyen akrabadır" dedi. Aynı hadis "Ümmü Gülsüm bt. Ukbe > Humeyd b. Abdurrahman > Zührî" tarihiyle de rivâyet etmiştir. Bkz: *Müsned*, 24/36-37. (Muhakkikin izahı)

sayısıyla Zührî'nin hocaları, rivâyet sayısıyla da kaçar rivâyet yaptıkları kastedilmiştir. Örneğin 17 râvi, 2'şer rivâyet yapmış, bunların toplamı da 34'tür. Yüzdeler durumunda da rivâyetlerin yüzdeleri kastedilmiştir. Örneğin 1 kişi 120 rivâyetle, bütün rivâyet içinde %18'lik bir oran teşkil ederken, 51 kişi 51 rivâyetle %7'lik bir oran teşkil etmektedir.

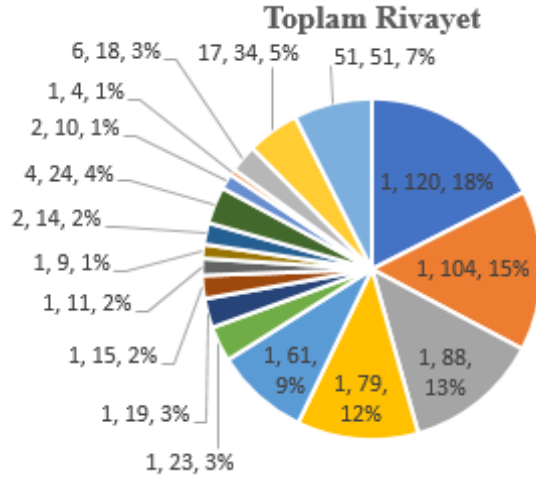
Tablo 2.17: Zührî'nin kendilerinden rivâyet ettiği hocaları, rivâyet sayısı ve oranları

Râvi sayısı	Rivâyet sayısı	Toplam Rivâyet	Oran (%)
1	120	120	17.6
1	104	104	15.3
1	88	88	12.9
1	79	79	11.6
1	61	61	9.0
1	23	23	3.4
1	19	19	2.8
1	15	15	2.2
1	9	9	1.3
1	8	8	1.2
2	7	14	1.0
4	6	24	0.9
2	5	10	0.7
1	4	4	0.6
6	3	18	0.4
17	2	34	0.3
51	1	51	0.1

Toplam rivâyet 681.

Aşağıdaki grafikte ilk sayı râvi sayısı, ikincisi rivâyet sayısı, üçüncüsü ise rivâyetlerin yüzdeler durumudur.

Şekil 2.4: Zührî'nin Hocalarından naklettiği rivâyetler ve oranları

Yukarıda sahâbîlerle ilgili kısımda gördüğümüz seçmeci durumun bir benzerini Zührî'nin hocalarında da görüyoruz. O, en çok rivâyet yaptığı dört sahâbîye ayrı bir önem verdiği gibi, sahâbî çocuklarından beş hocasına da -Saîd b. Müseyyeb, Sâlim b. Abdullah, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe, Ebû Seleme b. Abdurrahman- ayrı bir önem vermektedir. Zührî'nin bu beş hocasından naklettiği rivâyetlerin toplamı 451 (tekrarlı 1069) olup, *Müsned*'deki bütün Zührî rivâyetlerinin %67'sini oluşturmaktadır.

Zührî nedense fukahâ-yı seb'a'dan olan diğer hocalarından fazla rivâyet nakletmemiştir. Onlardan naklettiği rivâyetlerin miktarı şöyledir:

Tablo 2.18: Zührî'nin fukahâ-yı seb'a'dan diğer hocaları ve rivâyetleri

No	İsim	Tekrarlı	Tekrarsız
1	Ebû Bekir b. Abdurrahman b. Hâris, (ö. 94/713)	34	8
2	Kâsım b. Muhammed, (ö. 107/725)	6	3
3	Süleyman b. Yesâr, (ö. 107/725)	7	2
4	Hârice b. Zeyd b. Sâbit, (ö. 100/718)	2	1
	Toplam	49	14

Sahâbîlerden yapılan rivâyetlerde 66 sahâbîden birer hadis nakledildiğini söylemiştik. Benzer bir durum Zührî'nin tâbîinden olan hocalarında da görülmektedir. Zührî'nin hocalarından 52 kişi 1; 17 kişi ise 2 hadis rivâyet etmiştir. Diğer ifadeyle

Zührî'nin 68 hocası râviler içinde %70'lik bir oranda oldukları halde onlardan sadece 85 rivâyet nakledilmiştir. Hâlbuki yalnızca hocası Urve'den 120 hadis rivâyet etmiştir. Bu sayı onların neredeyse iki misline yakın bir orandır. Sahâbîlerdeki rivâyette söylediğimiz ters oran mantığı burada da geçerlidir diyebiliriz. Yani râvi sayısı artınca rivâyet azalıyor, rivâyet arttıkça râvi sayısı azalıyor.

Zührî'nin yukarıda isimlerini verdiğimiz hocalarının hepsi görüldüğü gibi sikadır. Fakat içlerinden yalnızca bir rivâyeti olan 16 kişi meçhûl veya Zührî'nin infirad ettiği kimselerdir. Bunların 6'sı sikadır. Meçhûl râvilerden 5'inin rivâyetleri şâhidlerle hasen li-gayrihi mertebesine çıkmıştır. Bunlardan yalnızca tekrarlı 11, tekrarsız 4 adedi râvilerin tanınmayışlarından dolayı zayıf kabul edilmiştir.⁸⁹⁶

Zührî'nin *Müsned*'de 4 munkatı rivâyeti vardır. Bunlardan ikisi Zührî'nin doğrudan iki sahâbîden, diğer ikisinde hocası Saîd b. Müseyyeb'in doğrudan Hz. Ömer'den naklettiği rivâyetlerdir. Zührî, biri Sa'd b. Ebû Vakkâs'dan, diğeri Ebû'd-Derdâ'dan yaptığı iki rivâyette hadisi aldığı hocasını söylememiştir. *Müsned*'i tahkik edenler, Sa'd b. Ebû Vakkâs'dan yapılan 1513 nolu hadisi, hasen ligayrihi;⁸⁹⁷ Ebû'd-Derdâ'dan yapılan 27499 nolu hadisi ise inkitadan dolayı zayıf kabul etmişlerdir.⁸⁹⁸ Bununla beraber Şemseddin Sehâvî (ö. 902/1497) *Makâsidü'l-hasene* adlı eserinde, merfû ve mevkûf benzer rivâyetleri bu rivâyete şahid olarak zikretmiştir.⁸⁹⁹ Bu şahidlerle rivâyetin hasen li-gayrihi derecesine çıktığı söylenebilir. Zührî'nin, hocası Saîd b. Müseyyeb'den, onun da Hz. Ömer'den naklettiği rivâyetlerden biri 315 nolu “Ölü, ailesinin kendisine ağlamasından dolayı azab görür.” hadisi olup muhakkikler tarafından sahih kabul edilmiştir.⁹⁰⁰ Diğer rivâyet 109 nolu hadis olup, Zührî'nin hayatını anlatırken zikrettiğimiz: “Bu ümmetin içinde ismi Velîd olan birinin çıkacağına, onun Firavun'dan daha şerli olacağına” dair olan hadistir. Muhakkiklerin

⁸⁹⁶ Bu râviler ve rivâyetleri şöyledir: İbn Ebû Huzâme: metni aynı senedi farklı 4 rivâyet. (Hn: 15472, 15473, 15474, 15475).; İbn Ahi Ebû Ruhm: metni aynı senedi farklı 3 rivâyet. (Hn: 19072, 19073, 19074).; İyaz b. Damrî: metni aynı senedi farklı 2 rivâyet. (Hn: 21804, 21805).; Rebia b. Derrâc: metni aynı senedi farklı 2 hadis, (hn: 101, 106).

⁸⁹⁷ Ahmed, *Müsned*, 3/99.

⁸⁹⁸ Ahmed, *Müsned*, 45/491.

⁸⁹⁹ Sehâvî, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman, *el-Makâsidü'l-hasene fi beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehirati ala'l-elsine*, thk: Muhammed Osman el-Heşt, (Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985), 217.; Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs amme'stehera mine'l-ehâdîsi alâ elsineti'n-nâs*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 259.

⁹⁰⁰ Ahmed, *Müsned*, 1/404.

zayıf dediği bu hadis, Irâkî ve İbnu'l-Cevzî tarafından mevzû kabul edilmiştir.⁹⁰¹ Saîd b. Müseyyeb'in yalnızca sikalardan rivâyet ettiğini, âlimlerin onun mürsellerini kabul ettiğini, İbn Hacer'in de bu munkatı rivâyete sahih dediđini⁹⁰² düşünürsek bu munkatı rivâyetin de zayıf olmadığı söylenebilir. Yukarıda bu hadisle ilgili dipnotta yeterli bilgi sunduğumuz için bu konu üzerinde durmayacağız.

Buraya kadar yaptığımız incelemeler sonunda Zührî'nin 755 rivâyeti içinde yalnızca 4 meçhul râvinin, 4 rivâyeti zayıf görünmektedir. Râvilerin cehaletinden kaynaklanan zayıflıkta aslında ağır bir kusur değildir. 750 rivâyet içinde, 4 hadisin cehaletten kaynaklanan zayıflığı küçük bir orandır. Dolayısıyla bu durum Zührî'nin hadis rivâyetindeki sağlamlığını ve başarısını göstermektedir.

⁹⁰¹ Ahmed, *Müsned*, 1/265.

⁹⁰² Bkz: İbn Hacer, *el-Kavlü'l-müsedded*, 12.

2.2.3. Talebeleri ve Tabakaları

Bu bölümde Zührî'nin talebeleri, bu talebelerin tabakaları ve tabakaların *Müsned*'deki rivâyetlerinin sınıflandırılması üzerinde durulacaktır.

2.2.3.1. *Müsned*'de Talebeleri ve Ondan Rivâyetleri

Müsned'de Zührî'den rivâyeti olan 72 râvî vardır. Ahmed b. Hanbel, rivâyetleri kaydederken Zührî'nin en yakın ve sağlam talebelerine öncelik vermiş ve en çok rivâyetleri onlardan almıştır. Zührî'nin yalnızca 4 talebesinden 100'ün üzerinde rivâyet yapılmıştır. Bu 4 talebenin rivâyetlerinin toplamı 968 olup, bütün rivâyetlerin yarısından fazladır. 50'nin üzerinde rivâyeti olan 11 talebenin rivâyetleri ise 1434 olup, toplam rivâyetin 4/3'ünü oluşturmaktadır.

Aşağıdaki tabloda Zührî'den rivâyeti olan talebeler, rivâyetlerinin çokluğuna göre sıralanmıştır. Bu sıralamada sika veya zayıf olma durumları dikkate alınmamıştır. Sika ve zayıflıklarına göre durumları bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Tablo 2.19: *Müsned*'de Zührî'den rivâyet eden talebeler ve rivâyet sayıları

	Zührî'nin talebeleri	Sayı		Zührî'nin talebeleri	Sayı
1	Ma'mer b. Râşid	535	37	Ebû Bekr b. Hafs	2
2	Süfyân b. Uyeyne	176	38	Eyyûb b. Mûsâ	1
3	Yunus b. Yezîd el-Eylî	142	39	İbrahim b. İsmail	2
4	Mâlik b. Enes	117	40	Abdullah b. Ömer	2
5	Şuayb b. Ebû Hamza	79	41	Cafer b. Rebia	2
6	Sâlih b. Keysân	75	42	Yakup b. Utbe	2
7	Ukayl b. Hâlid	74	43	Müslim b. Hâlid (Zencî)	2
8	İbn Cüreyc	68	44	Ebû Muemmil	1
9	İbrahim b. Sa'd	61	45	Cafer-i Sâdik	1
10	İbn Ebî Zi'b	56	46	Ebû Seleme Macişun	1
11	Muhammed b. İshak	53	47	İsmail b. Müslim	1
12	Ebû Abdurrahman el-Evzaî	50	48	İsmail b. Umeyye	1
13	Muhammed b. Abdullah	43	49	Yahyâ b. Cürce	2
14	Muhammed b. Ebî Hafsa	30	50	İbrahim b. Âmir	1
15	Leys b. Sa'd	25	51	Abdurrezzâk b. Ömer	1
16	Ebû Uveys	23	52	Humeyd b. Kays	1
17	Süfyân b. Hüseyin	21	53	Süleyman b. Mûsâ	1
18	Nûmân b. Râşid	13	54	Ubeydul b. Ebî Ziyâd	1
19	Üsâme b. Zeyd	11	55	Ubeydullah b. Ömer	1
20	Muhammed b. Velîd ez-Zübeydî	10	56	Ebû Cehm el-Vasîfî	1
21	Amr b. Dinar	9	57	Velîd b. Muhammed	1
22	Amr b. Hâris	8	58	Hişâm b. Urve	2
23	Süleyman b. Kesir	8	59	Yezîd b. Habîb	1

24	Abdurrahman b. İshak	8	60	Zeyd b. Uneyse	1
25	Kurre b. Abdurrahman	6	61	Abdu Rabbih b. Saîd	1
26	Sâlih b. Ebî'l-Ahder	17	62	Abdullah b. Abdülaziz	1
27	Yezîd b. Hâd	6	63	Abdullah b. Ebû Bekr	1
28	Ziyâd b. Sa'd	6	64	Abdullah b. Müslim	1
29	Zem'a b. Sâlih	7	65	Abdulvehhab b. Ebî Bekr	1
30	Bürd b. Sinan	5	66	Abdurrah. b. Hâris	1
31	Cafer b. Burkân	5	67	Hâkim b. Hâkim	1
32	Muhammed b. Amr el-Leysî	3	68	Hâlid b. Yezîd	1
33	Füleyh b. Süleyman	4	69	Hişâm b. Sa'd	1
34	Haccâc b. Ertât	4	70	Muhammed b. Amr Halhale	1
35	Huşeym b. Beşir	3	71	Süleyman b. Hişâm	1
36	Abdulaziz b. Ebû Seleme	4	72	Eyyûb es-Sahtiyânî	1

2.2.3.2. Önemli Talebelerinden Bazıları

Burada Zührî'nin hadislerini en iyi bilen ve muhaddislerce sika kabul edilen en önemli talebeleri üzerinde durulacaktır. Bu talebeler içinde ondan çok rivâyet yapanlar olduğu gibi, rivâyeti az olanlarda vardır. Örneğin Ma'mer Zührî'nin rivâyetlerini en çok aktaran bir râvi olmakla beraber, Muhammed b. Velîd ez-Zübeydî ondan daha üstündür. Zübeydî 10 yıl Zührî ile beraber kalmış ve onun hadislerini en iyi bilen kimse olmuştur. Fakat erken ölümünden dolayı onun rivâyetleri gelecek kuşaklara az ulaşmıştır.

Daha önce üzerinde durduğumuz gibi, tedvin döneminde herhangi bir sınıflandırma yapılmadan hadisler kaydedilmiş, hadislerin yok olmasının önüne geçilmek istenmiştir. Tasnif döneminde ise, artık muhafaza edilmiş hadisler, konularına veya râvilere göre tasnif edilmeye başlanmıştır. Zührî, tedvin döneminin âlimi, talebeleri ise tasnif döneminin âlimleridirler. Onun talebelerinden İbn Cüreyc, Mekke'de; Mâlik (ö. 179/795) ve İbn İshak, Medine'de; Evzâî (ö. 157/773) Şam'da; Huşeym (ö. 183/799) Vâsıt'ta; Ma'mer (ö. 153/770) Yemen'de ilk kitap telif edenler içinde sayılmışlardır.⁹⁰³

Tasnif dönemi müellifleri, eserlerinde her ne kadar konulara göre bir tasnif yapmışlarsa da *merfû*, *mevkûf* ve *maktû* rivâyetleri karışık olarak tahrîc etmişlerdi. Örneğin İmam Mâlik'in *Muvatta'*nda toplam 1720 rivâyet vardır. Bunların 600 kadarı müsned, 222 mürsel, 613 mevkûf, 285'i maktûdur. Üstelik bu rivâyetler içinde azımsanmayacak derecede *mürsel*, *munkatı'* ve *mu'dal* rivâyetler vardır. Üçüncü yüzyıl müellifleri bilhassa *Kütüb-i Sitte* müellifleri ise rivâyetleri ele alırken hem rivâyetlerin

⁹⁰³ Süyutî, *Tedrib*, s. 65.

merfû olmasına hem de senetlerin muttasıl olmasına dikkat ettiler. Hicrî ikinci yüzyıl kaynağa daha yakın olduğu halde, üçüncü yüzyıl eserlerinin daha çok meşhur olmasının en önemli sebebi kanaatimizce bunlardır. Bununla beraber ikinci yüzyıl eserleri, üçüncü yüzyıl eserlerine kaynaklık etmişlerdir.

Aşağıda Zührî'nin en önemli bazı talebeleri tanıtılacaktır. Ele alınan şahıslar rivâyet çokluğuna göre sıralanmıştır.

1. Ma'mer b. Râşid (ö. 154/770)

Tam adı, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî'dir. 95 (714) veya 96 (715) yılında Basra'da doğdu. Daha sonraları Yemen'in San'a şehrine yerleşti ve 154 (770) yılında orada vefat etti.

14 yaşında ilim öğrenmeye başladı. İlk hocası Katâde'dir. Ticaret için Medine'ye gittiğinde Zührî ile tanıştı ve arz yoluyla ondan hadis aldı. Daha sonra Zührî Rusâfe'de iken yine yanına gitti.⁹⁰⁴ Ma'mer, Zührî'den hadisleri arz yoluyla aldığını, sonra "Bunları senden rivâyet edeyim mi?" diyerek izin istediğini, Zührî'nin de izin verdiğini söylemiştir.⁹⁰⁵ Zührî'nin talebeleri içinde ondan en çok hadis rivâyet eden Ma'mer'dir.

Ebû Hâtim "İsnad altı kişide nihayet bulmuş, Ma'mer de onlarla görüşmüş ve onlardan hadis yazmıştır. Bu altı kişinin hepsiyle görüşüp hadis yazan Ma'mer'den başka birini bilmiyorum. (Bunlar) Hicaz'da, Zührî ve Amr b. Dînâr; Kûfe'de Ebû İshak ve A'meş; Basra'da Katâde; Yemâme'de Yahyâ b. Ebî Kesîr."⁹⁰⁶

Yahyâ b. Maîn, Zührî'nin ashâbı içinde en sağlam olanın Mâlik, ondan sonra da Ma'mer olduğunu,⁹⁰⁷ Ma'mer'in Süfyân b. Uyeyne, Sâlih b. Keysân, Yûnus gibi talebelerden üstün olduğunu söylemiştir.⁹⁰⁸ Hammâd b. Seleme de "Ma'mer, Zührî'nin yanına gidip, yükseldikten sonra biz onu Zührî diye isimlendirdik" demiştir.⁹⁰⁹

⁹⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, 6/7.

⁹⁰⁵ Hatîb, *Kifaye*, 266.

⁹⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/256.

⁹⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/16.

⁹⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, 7/10.

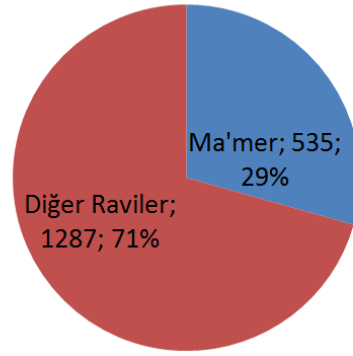
⁹⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, 5/248.

Ma'mer'in *Câmi'* isimli bir kitabı olduğu kaynaklarda zikredilir. Zehebî bu kitabın birinci, ikinci ve üçüncü cüzlerini elde ettiğini söyler.⁹¹⁰ İbn Hacer de hocalarından Ma'mer'in *Câmi'*ine ait iki cüzü okuduğunu söyler⁹¹¹ ve *Fethu'l-Bârî*'de ondan nakillerde bulunur.⁹¹² Fakat bu kitap kayıptır. Fuat Sezgin, Abdürrezzâk'a ait *Musannef* adlı kitabın son kısmı olan *Kitâbü'l-Câmi'*in –muhtemelen rivâyetlerin çoğunluğu Ma'mer'den olduğu için- Ma'mer'in kayıp kitabı olduğunu iddia etmiş,⁹¹³ bu iddia da pek çokları tarafından kabul görmüştür. Bununla beraber bu iddiayı reddeden, *Kitâbü'l-Câmi'*in *Musannef*'in son bölümü olduğunu kabul edenler de vardır.⁹¹⁴

Ma'mer'in *Câmi'*inde toplam 1614 rivâyet vardır. Bunlardan 264 adedi “Abdürrezzâk < Ma'mer < Zührî” şeklindedir. Bunların da 193 adedi “*an Ma'mer*”, diğerleri “*ahberenâ Ma'mer*” şeklindedir.

Müsned'de en çok rivâyeti olan râvi Ma'mer'dir. Rivâyetlerinin sayısı 535'tir. Bütün rivâyetlerin 1820 olduğu düşünülürse, onun rivâyetleri 1/3 oranına yakındır. Bu rivâyetlerin 407 adedi de Abdürrezzâk'ın Ma'mer'den naklettiği rivâyetlerdir.

Şekil 2.5: Müsned'de Mamer'in ve diğer ravilerin rivayet sayıları ve oranları

⁹¹⁰ Zehebî, *Siyer*, 7/14.

⁹¹¹ İbn Hacer, *Mu'cem*, 1/88.

⁹¹² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/113.

⁹¹³ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitabiyat, 2000), s. 79; Fuat Sezgin, “Hadis Musannefatının Mebde'i ve Ma'mer b. Raşid'in Câmi'i”, *Türkiyat mecmuası*. XII/116-131.

⁹¹⁴ Ebu Bekir Sifil, *İslâm ve Modern Çağ* (İstanbul: Rihle-Kitap, 2011), 3/35.

2. Süfyân b. Uyeyne (ö. 178/794)

Tam adı Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî'dir. 107 (725) yılında Kûfe'de doğdu. Daha sonraları Mekke'ye yerleşti ve Mekke'nin en meşhur âlimlerinden oldu. 178 (794) yılında Mekke'de vefat etti.

Çocuk denecek kadar küçük yaşta ilim tahsiline başladı. Zehebî onun 12 yaşında hadis dinlemeye başladığını söyler. Zamanındaki pek çok âlimden ders aldı. 16 yaşındayken Zührî'nin meclisine katıldı. Zührî onun hakkında "İlim öğrenenler içinde yaşça bundan daha küçüğünü görmedim" demiştir.⁹¹⁵ Zührî vefat etmeden önce ondan ders alanlardandı.⁹¹⁶ Süfyân "Mâlik ve Ma'mer, Zührî'den arz yoluyla hadis aldılar. Ben ise *semâ* yoluyla aldım" demiştir.⁹¹⁷

Çoğunlukla muhaddisler İmam Mâlik'i, Zührî'nin talebeleri içinde en sağlamı kabul ederler. Fakat Ali b. Medîni, Süfyân'ı, Mâlik'ten üstün kabul ederdi. Ali b. Medîni "Zührî'nin ashâbı içinde ondan daha sağlamı yoktur." demiştir.⁹¹⁸

İclî onun 7000 civarında hadisi olduğunu, fakat telif ettiği bir kitabı olmadığını söylemişse de⁹¹⁹ kaynaklarda onun bazı kitaplarından bahsedilmektedir.⁹²⁰

Ahmed b. Hanbel, Süfyân'la görüşerek Zührî rivâyetlerini doğrudan almıştır. Ayrıca Huşeym ve Ebû Seleme ile de görüşmüşse de, onlardan yapılan rivâyetler çok azdır. *Müsned*'de Süfyân'dan yapılan rivâyet 176 olup, Ma'mer'den sonra ikinci sırada gelmektedir.

3. Yûnus b. Yezîd el-Eylî (ö. 152/769)

Tam adı Yûnus b. Yezîd b. Ebû'n-Necad, el-Eylî'dir. Muâviye b. Süfyân'ın mevlâlarından olup, Zührî'nin en önde gelen ashâbındandır. 12 veya 14 yıl hatta daha fazla Zührî'yle beraber kaldığı söylenmiştir.⁹²¹

⁹¹⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 60.

⁹¹⁶ Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 4/94.

⁹¹⁷ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk: Hemmam Abdurrahim Said (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1987), 2/673.

⁹¹⁸ Zehebî, *Siyer*, 7/416.

⁹¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 7/416.

⁹²⁰ A.Kadir Evgin, *Süfyân b. Uyeyne ve Hadis Cüz'ü*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi III (2003), Sayı: 3/74.

⁹²¹ Zehebî, *Siyer*, 6/298.

Abdullah b. Mübârek “Zührî”den rivâyet edenler içinde Ma‘mer’den daha çok rivâyet edeni görmedim. Ancak Yûnus hariç. O (hadisi) senediyle alıyordu. Çünkü o yazıyordu.” ve “Onun kitabı sahihtir” demiştir.⁹²² Muhaddis Ahmed Sâlih el-Mısırî “Zührî”den yapılan rivâyetlerde Yûnus’a kimseyi takdim etmeyiz. Zührî, Eyle’ye geldiğinde ona misafir olurdu. Medine’ye gittiğinde de Yûnus ona refakat ederdi” demiştir.⁹²³

Muhaddislerin büyük çoğunluğu onu “sika, sadûk” olarak vasıflandırmıştır. İbn Sa‘d onun Zührî’den münker rivâyetler naklettiğini söylemişse de, Zehebî bu tür rivâyetlerin hadisçilere göre münker değil, garîb olduğunu, sahih hadisler üzerinde duran huffâzın onunla ihticac ettiğini söylemiştir.⁹²⁴

Yûnus’un 152, 159 veya 160 yılında Mısır’da vefat ettiği söylenmiştir.⁹²⁵ Yûnus’un *Müsned*’deki rivâyetleri 142’dir.

4. Mâlik b. Enes (ö. 179/795)

Tam adı Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir b. Amr b. Hâris’dir. Onun imam, hâfiz, Dâru’l-Hicre’nin imamı, ümmetin fakihî, şeyhülislam gibi nisbeleri; Ebû Abdullah, el-Asbahî, el-Medenî gibi de lakapları vardır.⁹²⁶

Mâlik b. Enes 93 yılında Medine’de doğdu,⁹²⁷ 179 yılında yine Medine’de vefat etti. Hayatının yarısı Emevîler, yarısı Abbâsîler döneminde geçti.⁹²⁸

Küçük yaşta ilim tahsiline başladı. Medine’deki pek çok âlimden ders aldı. Ders aldığı hocaların 300’ü tâbiînden, 600’ü tebeu’t-tâbiînden olmak üzere 900 olduğu söylenmiştir. Bu âlimler içinde en çok istifade ettiği şahıslar İbn Ömer’in âzatlısı Nâfî, Rebîatu’r-Rey, Abdurrahman el-Hürmüz ve Zührî’dir.⁹²⁹

⁹²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, 1/272; Zehebî, *Siyer*, 6/298.

⁹²³ Zehebî, *Siyer*, 6/300.

⁹²⁴ Zehebî, *Siyer*, 6/300.

⁹²⁵ Zehebî, *Siyer*, 6/300.

⁹²⁶ Zehebî, *Tezkiretu’l-huffâz*, 1/154.

⁹²⁷ Zehebî, *Tezkiretu’l-huffâz*, 1/157.

⁹²⁸ Hayatı için bkz: Muhammed Ebû Zehra, *İslâm’da Fıkîhî Mezhepler Tarihi*, s. 207, 255; Ahmet Özel, “Mâlik b. Enes”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları), 27/506-513.

⁹²⁹ Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadis ve’l-muhadisûn*, 288.

Hac ve umre gibi durumlar haricinde Medine'den dışarı çıkmadı.⁹³⁰ Zührî'den aldığı hadisleri, Zührî'nin Medine'ye geldiği zamanlarda aldı. Süfyân b. Uyeyne, Mâlik'in Zührî'nin yanına 123 (740) senesinde geldiğini, o yıllarda onun 28-30 yaşları civarında olduğunu söylemiştir.⁹³¹

Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere⁹³² bütün hadisçiler, Zührî'nin ashâbı içinde en sağlam olanın Mâlik olduğunda ittifak etmişlerdir. Bununla beraber onun Zührî'den rivâyetleri Ma'mer ve Süfyân'a nisbetle azdır.

İlk dönem hadis kitaplarından olan⁹³³ İmam Mâlik'in *Muvatta*'nda 1720 rivâyet vardır. Zührî'den yapılan maktû, mevkûf ve merfû rivâyetlerin toplamı 273'tür. *Müsned*'deki rivâyetlerinin sayısı ise 117'dir.

5. Şuayb b. Ebî Hamza (ö. 162/778)

Tam adı Şuayb b. Ebî Hamza el-Hımsî, el-Kureyşî olup, Emevîlerin mevlâsıdır. Künyesi Ebû Bişr'dir.⁹³⁴

Şuayb, Halife Hişâm'ın kâtiplerindendi. Onun emriyle Zührî'nin rivâyetlerini yazdı. Şuayb, imla işini Rusâfe'de -Halife Hişâm'ın da orada uzun zaman ikamet ettiği dönemde- yaptı.⁹³⁵ Bu imla faaliyeti bir yıl sürdü. Şuayb'ın halife için kaydettiği nüshanın bir kısmını kendisi için de yazdığı ve bu hadisleri kendisinden sonrakilere rivâyet ettiği anlaşılmaktadır. Onun Zührî'den 1700 civarında hadis naklettiği söylenmiştir.⁹³⁶ Bu rakam yazılan hadislerin ancak bir kısmını, belki de Şuayb'ın onların içinden seçtiği bir miktarı gösteriyor olması mümkündür.

Şuayb, hadis rivâyeti konusunda titiz birisiydi. Vefatı yaklaştığında etrafındakilere yazılı kitapları göstererek “Bunlar benim tashih ettiğim kitaplardır. Almak isteyen alsın, arz etmek isteyen arz etsin, dinlemek isteyen oğlumdan dinlesin, çünkü bütün bunları o benden dinlemiştir.” dedi.⁹³⁷

⁹³⁰ M. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 2/257-267.

⁹³¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/26.

⁹³² Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/154.

⁹³³ Süyutî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 65.

⁹³⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/222.

⁹³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/345.

⁹³⁶ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 12/517; Zehebî, *Târîh*, 10/262.

⁹³⁷ Zehebî, *Siyer*, 7/190; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/177.

Ahmed b. Hanbel, Şuayb'ın oğlunun kendisine babasına ait kitapları çıkarıp gösterdiğini söylemiştir.⁹³⁸ Ahmed b. Hanbel, Şuayb'ın Zührî'den naklettiği rivâyetlerin Yûnus'dan daha sağlam⁹³⁹ hatta Yûnus ve Ukayl'den daha üstün, Zübeydî derecesinde olduğunu söylemiştir.⁹⁴⁰

Şuayb 162 (778) senesinde vefat etti.⁹⁴¹

Şuayb'dan pek çokları hadis almışsa da Ebü'l-Yemân (ö. 222/837) rivâyetleri daha çok ön plana çıkmıştır. Bununla beraber Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan rivâyetleri alış şeklinde bazı tartışmalar olmuş, bazı muhaddisler onun Şuayb'dan semâ yollu hadis almadığını söylemişlerdir. Örneğin Şuayb'ın oğlu Bişr (ö. 213/828) “Ebü'l-Yemân bana geldi ve babamın kitaplarını benden aldı. Buna rağmen o “*ahberenâ*” diyordu demiştir.⁹⁴² Ebû Zür'a er-Râzî de “Ebü'l-Yemân Şuayb'dan yalnızca bir hadis dinlemiştir. Geri kalan hep icâzettir.” demiştir.⁹⁴³ Ebû Dâvûd'da da benzer bir iddiada bulunmuştur.⁹⁴⁴ Muhaddisler “*ahberenâ*” lafzının yalnızca arz olarak alınan hadislerde söylenmesi gerektiğini savundukları için, Ebül Yemân'ın bazı hadisleri icâzet ve münâvele usulüyle aldığı halde onun bütün rivâyetlerinde “*ahberanâ Şuayb*” demesini hoş karşılamamışlardır.

Ebü'l-Yemân, Şuayb'dan aldığı bütün hadislerin icâzet yollu olduğuyula ilgili iddiaları reddetmiştir. Ahmed b. Hanbel, Ebü'l-Yemân'a “Bu kitapları Şuayb'dan nasıl dinledin” diye sorduğunda, Ebü'l-Yemân “Bazısını ben Şuayb'a okudum (arz ettim), bazılarını da Şuayb bana okudu, bazı hadisler konusunda o bana icâzet verdi, bazı hadisleri de münâvele usulüyle aldım. Şuayb bana hepsinde ‘*ahberenâ Şuayb*’ dersin dedi” demiştir.⁹⁴⁵ Ayrıca Yahyâ b. Maîn'e hitaben “Ben münâvele usulüyle aldığım hadisleri kimseye rivâyet etmedim” diyerek kendini müdafaa etmiştir.⁹⁴⁶

⁹³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/345.

⁹³⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/345.

⁹⁴⁰ Zehebî, *Siyer*, 6/593.

⁹⁴¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 4/222.

⁹⁴² İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/177.

⁹⁴³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/177.

⁹⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/178.

⁹⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, 10/321; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/177.

⁹⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, 10/321; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/177.

Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan semâi olduğunu kabul eden muhaddisler de vardır. Örneğin onunla bizzat görüşen Buhârî “Ebü'l-Yemân Şuayb'dan hadis dinledi”⁹⁴⁷ diyerek bu konuda onun semâ yoluyla hadis aldığını kabul ettiğini göstermektedir. Nitekim sahihinde de onun “*haddesenâ*” ve “*ahberenâ*” sîgalarıyla rivâyetlerine yer vermiştir.

Muhaddisler Ebü'l-Yemân'ın rivâyetleri *semâ*' mıdır yoksa *münâvele* midir konusunda ihtilaf etmişlensede, onun güvenilir olduğu hakkında ittifak vardır. Pek çok muhaddis onun hakkında “sika, nebil, sadûk” diyerek rivâyetlerini kabul etmiştir.⁹⁴⁸

Müsned'de Şuayb'ın Zührî'den naklettiği rivâyetler 79'dur. Bunların 61 adedi Ebü'l-Yemân, 14 adedi de Şuayb'ın oğlu Bişr tarikiyledir.

6. Ukayl b. Hâlid, el-Eylî (ö. 144/761)

Osman b. Affân'ın mevlâlarından olup, Zührî'nin önde gelen talebelerindedir. Ahmed b. Hanbel onun hakkında “sika”, Ebû Zur'a er-Râzî de (ö. 264/878) “sika, sadûk” demiştir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), onu Zührî'nin en sebt talebelerinden saymıştır. Ebû Hâtim ise (ö. 277/890) onu Ma'mer'den daha sağlam (sebt) kabul etmiş, hazerde ve seferde Zührî'den ayrılmadığını ve rivâyetleri yazdığını söylemiştir.⁹⁴⁹ Zührî'nin kendine ait Eyle'deki çiftliğine gittiğinde, Ukayl'ın burada ondan hadis yazdığı da söylenmiştir.⁹⁵⁰

Zührî'nin talebesi Yûnus (ö. 152/769) “Hiç kimse Zührî'nin hadislerini Ukayl'den daha iyi bilmez” demiştir. Ahmed b. Hanbel de “Ukayl'ın hataları Yûnus'un hatalarından azdır.” demiştir. Sahih hadis nakledenlerin hepsi onunla ihticac etmişlerdir. Hadisleri çok olup yaygındır. 144 (761) yılında Mısır'da aniden vefat etti.⁹⁵¹

Müsned'de Ukayl'ın Zührî'den yaptığı 74 rivâyet vardır.

7. İbn Cüreyc (ö. 150/767)

⁹⁴⁷ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, 4/222.

⁹⁴⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/178.

⁹⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 7/43.

⁹⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbu 'l-Kemâl*, 20/244.

⁹⁵¹ Zehebî, *Tezkire*, 1/122.

Tam adı Ebü'l-Velîd, Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc, el-Kureşî'dir. Rum asıllıdır. Hicrî 80 (699) yılında doğdu, 150 (767) yılında da 70 yaşını geçmiş olarak vefat etti.⁹⁵² Yukarıda da geçtiği üzere Mekke'de ilk kitap tasnif eden şahıstır.

İbn Cüreyc, Zührî'den “münâvele” ve “icâzet” yoluyla hadis almıştır. Fakat bu iki yolun haricinde semâ ve arz yoluyla alıp almadığı konusunda farklı görüşler vardır. Kendisinden “Ben Zührî'den bir şey dinlemedim. Zührî bana bir cüz verdi, ben de onu yazdım. O da bana (cüzdeki hadisleri rivâyet konusunda) icâzet verdi” dediği nakledilmiş⁹⁵³ Zehebî de “İbn Cüreyc icâzet ve münâvele yoluyla aldığı hadisleri rivâyet eder ve bu konuda da genişlik gösterirdi. Bu yüzden onun Zührî'den naklettiği rivâyetlere karışıklık girmiştir. Çünkü o Zührî'den münâvele yoluyla hadis almıştır. Bu tür rivâyetlerde tashifler olabilmektedir. Bilhassa o asırda yazı şekli ve noktalamalar daha gelişmemiştir” demiştir.⁹⁵⁴

Bununla beraber bazı rivâyetlerde onun Zührî'den hem semâ hem de arz yoluyla hadis aldığına dair deliller vardır. Örneğin Salih b. Muhammed “İbn Cüreyc'in Zührî'den semânın hepsi arz ve münâveledir.” demiştir.⁹⁵⁵ Ali [b. Medîni] “İbn Cüreyc, İbn Şihâb'dan bir şey duymamıştır (semâ ile hadis almamıştır). O yalnızca ‘arz’da bulundu” demiştir. Süfyân b. Habib ise “Bilakis, o, Zührî'den şu şu hadisleri dinledi” demiştir. İbn Cüreyc'in de “Ondan dinledim mi, yoksa okudum mu bilemiyorum” dediği nakledilmiştir.⁹⁵⁶ İbn Cüreyc'in bu ifadesi rivâyetleri semâ ile mi yoksa arz ile mi aldığını unuttuğunu göstermektedir. Zührî'nin hadislerini toplayan Zühlî, “İbn Cüreyc rivâyet esnasında ‘*haddesenî*’ veya ‘*semi'tü*’ derse, o rivâyetle ihticac edilir. Çünkü o Zührî'nin ashâbı içinde birinci tabakaya dâhildir.” demiştir.⁹⁵⁷ Yahyâ b. Saîd de “İbn Cüreyc hadiste sadûktur. Hadis rivâyet ederken eğer ‘*haddesenî*’ derse bu ‘semâ’dır. ‘*enbeenâ*’ veya ‘*ahberenî*’ derse bu da ‘kıraat’tir. Eğer ‘*kale, kale*’ derse, bu da rüzgâr gibi (kıymetsiz)dir.” demiştir.⁹⁵⁸ Buhârî ve Müslim, İbn Cüreyc'in “*haddesenî, ahberenî, semi'tü*” sîgasıyla rivâyetlerine yer vermişlerdir. Bazı rivâyetlerde de İbn

⁹⁵² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 5/422.

⁹⁵³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/357; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/128.

⁹⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, 6/331.

⁹⁵⁵ Hatîb, *Kifâye*, 326.

⁹⁵⁶ Fesevî, *Târîh*, 2/139.

⁹⁵⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/251.

⁹⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, 6/330.

Cüreyç'in "Zührî'ye sordum" dediği ifade edilmektedir. Bu ifadelerde açıkça onun semâının olduğunu göstermektedir.

İbn Cüreyç'e ait bir hadis cüzü bugüne kadar gelebilmiş ve basılmıştır.⁹⁵⁹ Bu cüzde 66 rivâyet vardır. Rivâyetlerin 6'sı (38 ile 43. hadisler arası) Zührî'den nakledilmiştir. Bu rivâyetlerden ikisi "an", ikisi "ahberenî", ikisi de "kale" sîgasıyladır. Bilhassa 43. rivâyette "Ben İbn Şihâb'a sordum. O da dedi ki" şekliyledir.

İbn Cüreyç'in *Müsned*'deki rivâyetleri 68 adettir.

8. Muhammed b. İshak (ö. 151/768)

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak b. Yesâr, mevlâ Kays b. Mahreme, el-Medenî'dir. İbn İshak 80 (699) yılında Medine'de doğdu.⁹⁶⁰ Bağdat'ta 150 (768) veya 151 (769) yılında vefat etti.

Enes b. Mâlik'i,⁹⁶¹ Saîd b. Müseyyeb'i ve Ebû Seleme b. Abdurrahman'ı gördü.⁹⁶² Babası ve amcasından, Fatıma bt. Münzir, Kâsım, Âta, A'rec, Muhammed b. İbrâhim et-Teymî, Amr b. Şuayb, Nâfî, Ebû Ca'fer el-Bâkır, Zührî ve pek çoklarından hadis nakletti. Ondandır Cerîr b. Hâzîm, İbn Hammâd, İbrâhim b. Sa'd, Ziyad b. Abdullah, Bikâî, Seleme b. Fadl, Abdul-Alâ eş-Şâmî, Yezîd b. Hârûn ve pek çokları rivâyet etti.

Hadis rivâyeti konusunda onu övenler olduğu gibi, tenkit edenler de olmuştur. Onun hakkında Şu'be (ö. 160/776) "Hadiste müminlerin emîridir.", Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) "Eğer benim iktidarım olsaydı, İbn İshak'ı hadisçilerin başına geçirirdim"⁹⁶³, Âsım b. Ömer b. Katâde de "İbn İshak olduğu müddetçe, insanlar içinde ilim yok olmaz"⁹⁶⁴ demiştir. Ahmed b. Hanbel "Hadisleri hasendir",⁹⁶⁵ Süfyân b. Uyeyne "İbn İshak'ı itham eden birini görmedim"⁹⁶⁶ derken, Yahyâ b. Maîn "Sikadır, fakat hüccet değildir", Dârekutnî "Onunla ihticac edilmez", Nesâî ise "Kavi değildir"⁹⁶⁷ demiştir.

⁹⁵⁹ İbn Cüreyç, *Cüz'ü İbn Cüreyç*, thk: Abdullah b. İbrahim er-Reşid (Riyaz: Mektebetu'l-Kevser, 1412).

⁹⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, 7/34

⁹⁶¹ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/130.

⁹⁶² İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/504.

⁹⁶³ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/130.

⁹⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/504.

⁹⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, 7/38.

⁹⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, 7/39.

⁹⁶⁷ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/130; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/469.

İbn İshak, siyer ve megâzî alanında geniş bilgisiyle tanınmıştır. Nitekim Zührî onun için “megâzîyi en iyi bilen kimsedir.” demiştir.⁹⁶⁸ Megâzî alanında telif ettiği kitap, bu alanın en önemli ilk kitaplarından sayılmaktadır.⁹⁶⁹ Fakat rivâyet ettiği hadisler konusunda sağlam olmadığı, bu yüzden hadislerinin sıhhatini düşürdüğü söylenmiştir. Zehebî, megâzî ve siyer konularında ona müracaat edilebileceğini, fakat helal ve haram konularında hüccet olmadığını, rivâyetlerinin ancak istişhad yollu nakledilmesi gerektiğini söylemiştir.⁹⁷⁰

Müsned'de İbn İshak'dan nakledilen rivâyetler 53'tür.

9. Abdurrahman el-Evzâî (ö. 157/773)

Abdurrahman b. Amr b. Muhammed Ebû Amr el-Evzâî.

88 (707) yılında Ba'lebek'te doğdu. Yetim ve fakir olarak büyüdü. Küçük yaşta ilim tahsiline başladı. Tâbiînden bilhassa Mekhûl'den ders aldı. Şam'ın en büyük âlimlerinden oldu. Hayatının sonlarına doğru Beyrut'a yerleşti ve orada 157 (773) yılında vefat etti.⁹⁷¹

Evzâî mutlak müçtehitlerden kabul edilmiştir. Şam ve Endülüs ahalisi onun mezhebinde idi. Daha sonra onun mezhebini bilenler kalmayınca mezhebi de ortadan kalktı.⁹⁷²

Evzâî Zührî'den hem arz hem de münâvele yoluyla hadis almıştır. Zührî'nin kendisine bir sahife verip rivâyet için izin verdiğini, kendisi bu sahifeyle amel ettiğini fakat rivâyet etmediğini söylemiştir.⁹⁷³ Bu durum onun rivâyet konusunda titizliğini göstermektedir. Yahyâ b. Maîn “Evzâî, arzda yalnızca ‘ahberenâ’, semâda ‘haddesenâ’⁹⁷⁴ münâvele olduğunda ‘Onu bana borç verdi’, arzda ise ‘Zührî’ye okudum’ derdi” demiştir.⁹⁷⁵ Evzâî'nin *Müsned*'deki rivâyetleri 50 adeddendir.

10. Muhammed b. Velîd ez-Zübeydî (ö. 148/765)

⁹⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/504.

⁹⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/552.

⁹⁷⁰ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/130.

⁹⁷¹ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 1/134.

⁹⁷² Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, 1/13.

⁹⁷³ Zehebî, *Siyer*, 7/114.

⁹⁷⁴ *Târîhu* Yahyâ b. Maîn, 2/149.

⁹⁷⁵ *Târîhu* Yahyâ b. Maîn, 2/150.

Hımslı olup Hıms’da kadılık yapmıştır.⁹⁷⁶ Fetva ve hadis konusunda Şam’ın en bilgilisiydi.⁹⁷⁷

Zübeydî, on yıl Rusâfe’de Zührî’yle beraber ikamet etmiş, onun rivâyetlerini öğrenmiş⁹⁷⁸ ve yazmıştır.⁹⁷⁹ Zührî’nin ashâbının en üstünü ve en sağlamıdır.⁹⁸⁰ Zührî kendisinden hadis almak isteyenlere “Muhammed b. Velîd ez-Zübeydî aranızdayken bana soru mu soruyorsunuz? O bende olan ilmin hepsini elde etmiştir.” demiştir.⁹⁸¹

Ali b. Medîni, Zübeydî’nin hadislerinin Ukayl’ın hadislerinden daha güzel olduğunu söylemiş⁹⁸² Evzâi de, Zübeydî’yi Zührî’den hadis dinleyenlerin hepsinden üstün tutmuştur.⁹⁸³ Yahyâ b. Maîn ise, Zübeydî’yi, Süfyân b. Uyeyne’den daha sağlam kabul etmiştir.⁹⁸⁴ Ebû Dâvûd da “Onun hadislerinde hata yoktur.” demiştir.⁹⁸⁵

Zübeydî 148 (765) yılında, 70 yaşında vefat etti. Zührî ile en çok beraber olan ve onun hadislerini en iyi bilen Zübeydî olmakla beraber, o, erken denecek bir dönemde vefat ettiği için rivâyetleri fazla intişar etmemiştir. Onun rivâyetleri 200 civarındadır denilmiştir.⁹⁸⁶ Fakat bu rivâyetlerin bütünü Zührî’den midir, yoksa diğer hocalardan aldığı hadisler de buna dahil midir belirsizdir.

Zübeydî’nin *Müsned*’deki rivâyetleri 10 adettir.

2.2.3.3. Talebelerinin Tabakaları

Zührî’nin pek çok talebesi olmuştur. Fakat bu talebelerin Zührî ile beraberliği veya onun rivâyetlerini aktarmadaki durumları aynı derecede değildir. Hâzîmî (ö. 584/1188) “*Şürûtü’l-e’immeti’l-hamse*” adlı kitabında Zührî’nin talebelerini beş

⁹⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 8/112

⁹⁷⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 9/470.

⁹⁷⁸ Buhârî, *Târîhu’l-kebir*, 1/254.

⁹⁷⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 9/470.

⁹⁸⁰ Zehebî, *Tezkire*, 1/123.

⁹⁸¹ İbn Hatîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 8/112; Zehebî, *Tezkire*, 1/123; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/99.

⁹⁸² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 56/195.

⁹⁸³ İbn Hatîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/205; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/99.

⁹⁸⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 56/195.; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/99.

⁹⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/100.

⁹⁸⁶ Zehebî, *Siyer*, 6/282.

tabakaya ayırmıştır. Onun bu tasnîfi sonraki âlimler tarafından da kabul görmüştür.⁹⁸⁷ Burada kısaca bu tabakalardan bahsetmek istiyoruz.⁹⁸⁸

Birinci tabaka: Adalet, hıfz, itkan, Zührî ile uzun zaman beraber olma, hadisleri öğrenme ve zabtı cem edenler.⁹⁸⁹ Onlar: Mâlik, Süfyân b. Uyeyne, Ubeydullah b. Ömer, Ma'mer, Yunus, Ukayl, Şuayb ve benzerleridir.⁹⁹⁰ Bunlar Buhârî ve Müslim'in kendilerinden rivâyet ettiği (muttefekun aleyh) kimselerdir. Yapılan araştırmalar Buhârî'nin ricâlinin, çoğunlukla birinci tabakadan, sika, Zührî ile uzun beraberliği olan ve hadis müzakeresi yapan kimseler olduğunu göstermektedir. Ona göre yalnızca sika derecesinde olmak, hadisi kabul etmek için yeterli değildir. Örneğin Ma'mer, birinci, Evzâî, ikinci tabakadandır. Evzâî, sağlamlık konusunda Ma'mer'den daha üstün olduğu halde, Ma'mer'in rivâyetleri daha sahihtir. Çünkü Evzâî, Ma'mer kadar Zührî ile beraber olmamıştır.⁹⁹¹

İkinci tabaka: Ehli hıfz ve itkan olmakla beraber, uzun müddet Zührî ile kalmayıp, az bir zaman onun dersine iştirak eden, fazlaca hadis müzakeresi yapmayanlardır. Bunların sağlamlığı birinci tabakanın altındadır.⁹⁹² Evzâî, Leys, İbn Ebî Zi'b gibi olanlar bu tabakadandır.⁹⁹³ Bunların Zührî'den rivâyetlerini Müslim tahrir etmiştir.⁹⁹⁴ Buhârî'de bu tabakanın büyüklerinden bazen rivâyet etmiştir.⁹⁹⁵

Üçüncü tabaka: Birinci tabaka gibi uzun zaman Zührî ile beraber olup ondan ders almakla beraber, cerhe maruz kalan,⁹⁹⁶ hıfzları yönünden tenkit edilmiş⁹⁹⁷ Süfyân b. Hüseyin, Muhammed b. İshak gibi kimselerdir.⁹⁹⁸ Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî bu tabakadan rivâyet etmişlerdir. Müslim de bazılarından mütabaat olarak rivâyet etmiştir.⁹⁹⁹

⁹⁸⁷ İbn Hacer ve Suyûtî, Hâzîmî'nin ifadelerini aynen iktibas etmişlerdir. Bkz: İbn Hacer, *Hedyü's-sârî mukaddimetu Fethu'l-Bârî*, 12; Suyûtî, *Tedrîb*, 101.

⁹⁸⁸ Hâzîmî'nin mücmel bıraktığı yerleri İbn Receb el-Hanbelî genişlettiği için konuyu ikisini birleştirerek sunacağız.

⁹⁸⁹ Hâzîmî, Muhammed b. Mûsâ, "*Şürûtü'l-e'immeti'l-hamse*", Selâsü resâil fi ilmi mustalahi'l-hadîs, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, (Beyrut: Mektebu'l-Matbuâtî'l-İslâmiye, 2005), 151.

⁹⁹⁰ Hâzîmî, *Şürûtu*, 154.

⁹⁹¹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk: Hemmam Abdurrahim Said, (Mektebetu'l-Menâr, 1987), 1/114.

⁹⁹² Hâzîmî, *Şürûtu*, 151.

⁹⁹³ Hâzîmî, *Şürûtu*, 154.

⁹⁹⁴ İbn Receb, *Şerhu İleli*, 2/614.

⁹⁹⁵ Hâzîmî, *Şürûtu*, 155.

⁹⁹⁶ Hâzîmî, *Şürûtu*, 151.

⁹⁹⁷ İbn Receb, *Şerhu İleli*, 1/113.

⁹⁹⁸ Hâzîmî, *Şürûtu*, 155.

⁹⁹⁹ İbn Receb, *Şerhu İleli*, 2/614.

Dördüncü tabaka: Zührî ile uzun zaman kalmamış, uzun zaman ders almamış kimseler olmakla beraber, haklarında bazı tenkitler olan kimselerdir.¹⁰⁰⁰ Onlar da Muâviye b. Yahyâ, İshak b. Ebî Ferve, İbrahim b. Yezîd el-Mekkî, gibi olan kimselerdir.¹⁰⁰¹ Tirmizî bu tabakadaki bazı râvîlerden rivâyet etmiştir.¹⁰⁰²

Beşinci tabaka: Zayıf ve meçhul kimselerdir.¹⁰⁰³ Hakem el-Eylî, Abdülkuddûs b. Habib gibi kimseler.¹⁰⁰⁴ Bablara göre hadis tahric edenlerin itibar ve istişhad haricinde bunlardan rivâyetleri câiz değildir.¹⁰⁰⁵ Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî bu beşinci tabakadan rivâyet etmemişlerdir. Yalnızca İbn Mâce bu tabakadaki bazı râvîlerden rivâyet etmiş, bu yüzden de kitabını diğer kitapların derecesinden düşürmüştür. Müteahhirinin bir kısmı hariç kimse onun kitabını muteber kitaplardan saymamıştır.¹⁰⁰⁶

2.2.3.4. Talebelerin Tabakalarına Göre Müsned'deki Rivâyetler

Zührî'nin talebeleri ve talebelerin tabakaları geçmişte olduğu gibi günümüzde de araştırma konusu olmuş, bu konuda bazı tez ve makaleler hazırlanmıştır. Medine Üniversitesinde Faruk b. Yunus tarafından 1410-1411 yılları arasında *Tabakâtu'r-ruvât ani'l-İmamü'z-Zührî mimmen lehu rivâyetun fi'l-Kütübi's-Sitte* isimli bir mastır tezi hazırlanmıştır.¹⁰⁰⁷ Emin Muhammed el-Kudat ve Şeref Mahmud el-Kudat *Kıyasu şarti'l-Buhârî* adlı makalelerinde Buhârî'deki müksirûn olan râvîlerden beş kişiyi –ki birisi Zührî'dir- yukarıdaki Hâzimî'nin taksim ettiği beş tabakaya göre incelemişlerdir.¹⁰⁰⁸ Muhammed Râgıb el-Citân'da *Kıyasu şarti'l-Müslim fi Sahihihi fi tabakati'l-İmâm ez-Zührî* adlı makalesinde, Müslim'deki Zührî'nin tabakalarıyla ilgili benzer bir çalışma yapmıştır.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁰ Hâzimî, *Şürût*, 151.

¹⁰⁰¹ Hâzimî, *Şürût*, 155.

¹⁰⁰² İbn Receb, *Şerhu İlel*, 2/615.

¹⁰⁰³ Hâzimî, *Şürût*, 153.

¹⁰⁰⁴ Hâzimî, *Şürût*, 155.

¹⁰⁰⁵ Hâzimî, *Şürût*, 153.

¹⁰⁰⁶ İbn Receb, *Şerhu İlel*, 2/615.

¹⁰⁰⁷ Faruk b. Yunus, *Tabakâtu'r-ruvât ani'l-İmamü'z-Zührî mimmen lehu rivâyetun fi'l-Kütübi's-Sitte*, Medine: Câmîatü'l-İslâmiyye, 1411.

¹⁰⁰⁸ Emin Muhammed el-Kudat - Şeref Mahmud el-Kudat, *Kıyasu şarti'l-Buhârî fi't-tabakât*, Mecelletu Dirâsât, el-Câmîatü'l-Ürdüniyye, cilt, 21, 1994, 1-22.

¹⁰⁰⁹ Muhammed Râgıb el-Citân, *Kıyasu şarti'l-Müslim fi Sahihihi fi tabakati'l-İmâm ez-Zührî*, el-Hadis: Mecelletun İlmîyye, sayı, 10, 2015, 99-122.

Aşağıda Zührî'nin talebelerini bahsi geçen beş tabakaya göre taksim ederek, *Müsned*'deki rivâyetlerini ele alacağız. Birinci ve ikinci tabakaların râvileri sika, rivâyetleri de sahihtir. Üç ve dördüncü tabakadaki râviler sika olmakla beraber zabtları yönünden tenkide uğramışlardır. Bu iki tabakanın rivâyetlerinin bir kısmı hasen, bir kısmı da zayıftır. Bununla beraber bu tabakadakilerin rivâyetleri çoğunlukla mütâbi olarak zikredilmiştir. Bu sebeple bunların çoğunluğu sahih li-gayrihi veya hasen li-gayrihidir. Zayıf olanlar varsa da azınlıktadır. Beşinci tabaka ise, kizble itham edilen râviler olup, rivâyetleri zayıftır.

Zührî'nin talebelerinden birinci tabakadakilerin Zührî ile beraberlikleri konusunda kaynaklarımızda bilgi olmakla beraber, ikinci tabakadakilerin bir kısmı ile üç ve dördüncü tabakadakilerin onunla ne kadar kaldıkları konusunda net bilgiler yoktur. Hâzimî ve İbn Receb de sadece birkaç kişinin ismini vermektedirler. Fakat onların zikrettikleri bazı isimlerde de sehiv olabilmektedir. Örneğin, ikinci tabakadakiler sika ve cerhe maruz olmayanlar olduğu halde, Hâzimî, cerhe maruz kalan Nûmân b. Râşid'i¹⁰¹⁰ 2. tabakadan saymıştır.¹⁰¹¹ Yukarıda bahsi geçen tez ve makalelerde de bazı isimlerde ve tabakalarda farklılıklar vardır. Aşağıda bazı karinelere yola çıkarak Zührî'nin talebelerini 5 tabaka halinde vereceğiz. Fakat mezkûr sebepten dolayı bilhassa üç ve dördüncü tabakalarda bazı sehivlerin olması mümkündür.

2.2.3.4.1. Birinci tabaka ve rivâyetleri

Adalet, hıfz, itkan, Zührî ile uzun zaman beraber olma, hadisleri öğrenme ve zabtı cem edenler.¹⁰¹²

Tablo 2.20: Zührî'nin birinci tabaka talebeleri, cerh ve ta'dil durumları, hadis aktardıkları şahıslar ve rivâyet sayıları

	İsim	Cerh ve Ta'dil Durumu	Sonraki râviler	Hadis sayısı
1	Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770)	Basrî. Yahyâ b. Maîn'e göre, Zührî'nin ashâbı içinde Mâlik'ten sonra en sağlamı ¹⁰¹³	Abdurrezzâk, 407 Abdurrezzâk>İshak b. Mansur>Abdullah, 1 Abdül-A'la, 52 Abdülvâhid>Affân, 4	535

¹⁰¹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/561.

¹⁰¹¹ Hâzimî, *Şürût*, 154.

¹⁰¹² Hâzimî, *Şürût*, 151.

¹⁰¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/16.

		ve Süfyân b. Uyeyne, Sâlih b. Keysân, Yûnus gibi talebelerden üstündür. ¹⁰¹⁴	Hammâd b. Zeyd>Affân, 1 Hammâd b. Zeyd>Muh. b. Ebû Bekr>Abdullah, 1 Hişam b. Yusuf>Ali b. Bahr, 1. İbn Mûbarek> Abdurrahman, 1 İbn Mûbarek>Ali b. İshak, 2. İbn Mûbarek>Hasan b. Yahyâ, 1 İbn Mûbarek>İbrahim b. İshak, 1 İbn Mûbarek>Yahyâ b. Âdem, 2 İbn Mûbarek>Yahyâ b. Saîd Kattan, 1 İbn Mûbarek>Ya'mer b. Bişr, 1 İsmail b. İbrahim, 9 Mu'temir b. Süleyman, 2 Muh. b. Cafer, 26 Muh. b. Humeyd, 1 Rebâh>İbrahim b. Hâlid, 13 Saîd b. Arube>Yezîd, 1 Süfyân, 3 Yezîd b. Zurey> Affân, 3 Yezîd>Yunus, 1	
2	Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)	Kûfî. Ali b. Medîni, Süfyân'ı, Mâlik'ten üstün kabul etmiş, "Zührî'nin ashâbı içinde ondan daha sağlamı yoktur." demiştir. ¹⁰¹⁵	Ahmed b. Hanbel, 165 Ebû Hayseme> Abdullah, 1 Ebû Nuaym>İshak b. Mansur>Abdullah, 1 Humeydî>İshak b. Mansur>Abdullah, 1 Hüseyn b. Muh ve Yahyâ b. Ebi Bekr, 1 İshak b. Mansur>Abdullah, 1 Muh. b. Yezîd, 1 Süreyc b. Nûmân, 1 Yezîd, 4	176
3	Yunus b. Yezîd (ö. 152/769)	Eylî. Zührî'nin en önde gelen ashâbındandır. 12 veya 14 yıl hatta daha fazla Zührî'yle beraber kalmıştır. Muhaddislerin büyük	Osman b. Ömer, 49 İbn Mübarek > Ali b. İshak, 21 İbn Mübarek>Attâb b. Ziyâd, 10 Cerir>Vehb b. Cerir, 12	142

¹⁰¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 7/10.

¹⁰¹⁵ Zehebî, *Siyer*, 7/416.

		çoğunluğu onu “sika, sadûk” olarak vasıflandırmıştır. ¹⁰¹⁶	İbn Mübârek>İbrahim b. İshak, 9 İbn Mübârek>Yahyâ b. Âdem, 6 İbn Vehb>Hârûn b. Maruf, 7 Âmir b. Sâlih, 6 Ebû Damre>Muh. b. Abbâd>Abdullah, 1 Ebû Saffân>Ali b. Abd, 2 Enes b. İyâz>İbn İshak>Abdullah, 1 İbn Mübârek >Ya’mer b. Bişr, 3 İbn Mübârek>Abdurrahman, 2 İbn Mübârek>Halef b. Velîd, 1 İbn Mübârek>İbn Ebi Şeybe>Abdullah, 1 İbn Mübârek>Zekeriyâ b. Adiy, 3 İbn Vehb> Muâviye b. Amr, 1 Muh. b. Bekr, 1 Rişdîn>Heysem, 1 Rişdîn>Kuteybe>Yahyâ b. Gaylan, 1 Talha b. Yahyâ>Osman b. Muh, 1 Yunus b. Süleym>Abdurrezzâk, 1 Abdullah b. Haris, 1	
4	Mâlik b. Enes (ö. 179/795)	Medenî. Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere hadisçilerin çoğunluğu, Zührî’nin ashâbı içinde en sağlam Mâlik’tir demişlerdir. ¹⁰¹⁷	Abdurrahman, 54 İshak b. İsâ, 12 Yahyâ b. Saîd, 10 Osman b. Ömer, 7 Ravh, 7 Abdürrezzâk, 4 Ebû Seleme, 3 Hammad b. Hâlid, 3 İshak b. Süleyman, 3 Amir b. Salih, 1 Ebû Ahmed ez-Zübeyrî, 1 Ebû Nuh, 1 Leys > Ebû Nuh, 1 Muh. b. Cafer, 1 Muh. b. Mus’ab, 2 Musa b. Dâvûd, 1 Nuh b. Meymun, 1	118

¹⁰¹⁶ Zehebî, *Siyer*, 6/298, 300.

¹⁰¹⁷ Zehebî, *Tezkiretu’l-huffâz*, 1/154.

			Şafîî, 1 Veki, 1 Abdullah b. Mesleme>İshak b. Mansur>Abdullah, 1 Mus'ab b. Abdullah> Abdullah, 2 Mus'ab Zübeyri> Abdullah b. Avn> Abdullah, 1	
5	Şuayb b. Ebû Hamza (ö. 162/779)	Himsî. Ahmed b. Hanbel'e göre Yûnus'dan daha sağlam ¹⁰¹⁸ hatta Yûnus ve Ukayl'den daha üstün, Zübeydî derecesindedir. ¹⁰¹⁹	Ebûl Yemân, 61 Bişr, 14 İsâm b. Hâlid, 2 Ali b. Ayyâş, 1 Ebûl Yemân>İshak b. Mansur>Abdullah, 1	79
6	Sâlih b. Keysân (ö. 140/757)	Medenî. Tâbiîndendir. Yahyâ b. Maîn, Zührî'den rivâyet edenler içinde onu Mâlik'ten sonra en sebt olanlardan saymıştır. Sikadır. ¹⁰²⁰	İbrahim>Yakub, 56 İbrahim>Sa'd, 4 İbrahim>Behz, 1 İbrahim>Ebû Dâvûd, 1 İbrahim>Ebû Kamil, 2 İbrahim>Musa, 1 İbrahim>Yezîd, 2 İbr>Yakub>İshak b. Mansur>Abdullah, 2	69
7	Ukayl b. Hâlid (ö. 144/761)	Eylî. Sika, sadûk, hazerde ve seferde Zührî'den ayrılmayan en sebt talebelerden. ¹⁰²¹ Sahih hadis nakledenlerin hepsi onunla ihticac etmişlerdir. ¹⁰²²	Leys>Haccâc, 55 Leys>Hâşim, 1 Leys>Kuteybe, 3 Leys>Kuteybe>Abdullah, 1 Mufaddal>Kuteybe, 1 Mufaddal>Yahyâ b. Gaylan, 2 Rişdîn>Heysem, 1 Saîd b. Ebû Eyyûb>Abdullah b. Yezîd, 1 Saîd b. Ebû Eyyûb>Ebû Abdurrahman, 2 Hibbân b. Ali>Yunus, 1 İbn Lehia>Hasan,4 İbn Lehia>Kuteybe, 1 İbn Lehia>Saîd, 1 İbn Lehia>Ebû Hâşim, 1	75
8	İbrahim b. Sa'd (ö. 144/761)	Medenî. Ahmed, Yahyâ b. Maîn, İclî, Ebû Hâtim gibi pek	Ebû Kâmil, 36 Süleyman b. Dâvûd, 6 Yakub, 5	62

¹⁰¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/345.

¹⁰¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 6/593.

¹⁰²⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/219.

¹⁰²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7/43.

¹⁰²² Zehebî, *Tezkire*, 1/122.

	183/799)	çok muhaddis onun sika olduğunu söylemiştir. ¹⁰²³	Abdurrahman b. Mehdi, 2 Yezîd b. Harun, 1 Süveyd b. Saîd> Abdullah, 1 Mansur b. Beşir > Abdullah, 1 İshak b. İsa, 1 İbrahim b. Nasr, 1 Hâşim, 1 Fezâre b. Ömer, 1 Ebû Ma'mer > Abdullah, 2 Ebû Abdurrahman, 1 Behz, 1 Ahmed b. Hanbel, 1 Yunus, 1	
9	Muhammed b. Velîd ez-Zübeydî (ö. 148/765)	Hımsî. Fetva ve hadis konusunda Şam'ın en bilgilisiydi. ¹⁰²⁴ Zührî'nin ashâbının en üstünü ve en sağlamıdır. ¹⁰²⁵	Muhammed b. Harb > Yezîd b. Abdu Rabbih, 4 Bakıyye b. Velîd > Yezîd b. Abdu Rabbih, 5 Ferec b. Fudale > Musa b. Dâvûd, 1	10
10	Ziyâd b. Sa'd (ö. ?)	Horasanî. Zührî'nin ashâbının en sağlamlarından ve onun hadislerini en iyi bilenlerdendir. Mutkin, sika ve sebt. ¹⁰²⁶	İbn Cüreyc > Ravh, 3 İbn Cüreyc>Haccâc, 2 Mâlik>Hammâd b. Hâlid, 1	6
11	Abdülaziz b. Abdullah b. Ebû Seleme (ö. 164/780)	Medenî. Sebt, mutkin, sika denmiştir. ¹⁰²⁷	Veki, 2 Hâşim, 2	4
12	Ebû Seleme Yusuf b. Yakub el-Macişun, (ö. 185/801)	Medenî. Sika. ¹⁰²⁸	Ahmed b. Hanbel	1
13	Ubeydullah b. Ebî Ziyad (ö. 159/775)	Rusâfî. Rusâfe'de Zührî'den hadis yazanlardandır. Sikadır. ¹⁰²⁹	Haccâc b. Ebû Meni' > Amr en-Nakîd > Abdullah	1
14	Abdullah b. Müslim (ö. ?)	Medenî. Zührî'nin ağabeyi.	Abdulvehhâb b. Ebî Bekr > Yezîd b. Hâd > Leys b.	1

¹⁰²³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/115.

¹⁰²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/470.

¹⁰²⁵ Zehebî, *Tezkire*, 1/123.

¹⁰²⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/513.

¹⁰²⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/194.

¹⁰²⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/254.

¹⁰²⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/314.

		Sika, sebt. ¹⁰³⁰	Sa'd>Ebû Seleme	
15	Abdulvehhab b. Ebî Bekr (ö. ?)	Zührî'nin ashâbından, sika, sahihu'l-hadis. ¹⁰³¹	Yezîd b. Hâd>Leys b. Sa'd>Yunus b. Muhammed	1
16	Ubeydullah b. Ömer (ö. 145/762)	Medenî. Medine'nin büyük âlimlerinden. Sika, sebt. ¹⁰³²	Abdullah b. Numeyr	1
		Toplam		1281

2.2.3.4.2. İkinci tabaka ve rivâyetleri

Ehli hıfz ve itkan olmakla beraber, az bir zaman Zührî'nin dersine iştirak eden, fazlaca hadis müzakeresi yapmayanlar. Bunların sağlamlığı birinci tabakanın altındadır.¹⁰³³

Tablo 2.21: Zührî'nin ikinci tabaka talebeleri, cerh ve ta'dil durumları, hadis aktardıkları şahıslar ve rivâyet sayıları

	İsim	Cerh ve Ta'dil Durumu	Sonraki râviler	Hadis Sayısı
1	İbn Cüreyc (ö. 150/767)	Mekkî. Zühlî, "İbn Cüreyc, Zührî'nin ashâbı içinde birinci tabakaya dâhildir." ¹⁰³⁴ Yahyâ b. Saîd de "İbn Cüreyc hadiste sadûktur" demiştir. ¹⁰³⁵ Buhârî ve Müslim, İbn Cüreyc'in "haddesenî, ahberenî, semi'tü" sîgasıyla rivâyetlerine yer vermişlerdir.	Abdurrezzâk, 33 Muh b. Bekr, 18 Ravh, 10 Haccâc, 4 Dahhâk b. Mahled, 1 Ebû Usame, 1 Yahyâ, 1	68
2	Abdurrahman b. Amr (ö. 157/773)	el-Evzâî, Şamî. Sika, hüccet.	Muh. b. Mus'ab, 24 Velîd b. Müslim, 7 Ebûl Mugîre, 6 Yahyâ, 4 Ebû İshak Fezârî>Muâviye b. Amr, 3 Abdullah b. Hâris, 1 İbn Ayyâş>Ebû'l- Mugîre, 1	50

¹⁰³⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/660.

¹⁰³¹ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dil, 6/71. İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/288.

¹⁰³² İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/338.

¹⁰³³ Hâzîmî, *Şürûat*, 151.

¹⁰³⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/251.

¹⁰³⁵ Zehebî, *Siyer*, 6/330.

			İbn Mûbarek> İbrahim b. İshak, 1 İsa b. Yunus> Ali b. Bahr, 1 Mübeşşir b. İsmail, 1 Behlül, 1	
3	Leys b. Sa'd (ö. 175/791)	Mısrî. Sika, hüccet.	Hâşim b. Kâsım, 12 İshak b. İsâ, 8 Âsım, 1 Haccâc, 4	25
4	İbn Ebî Zi'b (ö. 159/776)	Medenî. Medine âlimlerinden, sika, sadûk. Ahmed onu Mâlik'ten üstün saymıştır. ¹⁰³⁶	Yezîd b. Hârûn, 17 Abdülmelik b. Amr, 7 Hammâd b. Halid, 6 Ebû Amir, 1 Ebû Muâviye, 1 Ebû Nuaym, 1 Haccâc, 3 Hâşim, 1 Hüseyin b. Muh. 5 İbn cüreyc>Ravh, 1 İsmail b. Ömer, 3 Osman b. Ömer, 3 Ravh, 1 Veki', 3 Yahyâ, 2	55
5	Amr b. Dinar (ö. 126/744)	Mekkî. Mekke'nin müftüsü. Büyük muhaddislerden. Sika, sebt. ¹⁰³⁷	Süfyân, 10 İbn Cüreyc> Abdurrezzâk, 1 Muh. Sâbit>Muh. Ebû Bekr>Abdullah, 1	12
6	Amr b. Hâris (ö. 148/765)	Mısrî. Mısır'ın önde gelen âlim, müftü ve kâriyeleridir. Muhaddislerin büyük çoğunluğu onun hakkında sika demiştir. ¹⁰³⁸	Rişdîn>Yahyâ b. Gaylân, 4 İbn Vehb>Hârûn, 2	6
7	Yezîd b. Had (ö. 139/756)	Medenî. Sika. ¹⁰³⁹	Leys>Yunus, 3 Leys>Ebû Seleme el-Huzâi, 3	6
8	Cafer-i Sâdık (ö. 148/765)	Medenî. Şâfîî, İbn Adiy, İbn Ebî Hayseme ve başkaları "sika" demiş, İbn Ebî Hâtim'de "Sikadır, onun misli gibisinden (nasıldır diye) sorulmaz", Yahyâ b. Maîn "sika, me'mun" demiştir. ¹⁰⁴⁰	Abdullah b. Meymun > Muhammed b. Abbâd > Abdullah b. Ahmed	1

¹⁰³⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/707.

¹⁰³⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/25.

¹⁰³⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/13.

¹⁰³⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/162.

¹⁰⁴⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/574.

9	Muhammed b. Amr b. Halhale (ö. ?)	Medenî. Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim, Nesâî ve İbn Hibbân “Sika” demiştir. ¹⁰⁴¹	Velîd b. Kesîr > İbrahim b. Sa’d > Yakub b. İbrahim	1
10	Yezîd b. Ebî Habib (ö. 128/746)	Mısrî. Mısır’ın âlimlerinden. Sika. Zührî ile görüşmemiştir. Ondan rivâyetleri mükâtebe yoluyla’dır. ¹⁰⁴²	Abdullah b. lehîa > Hasan b. Mûsâ	1
11	Hişâm b. Urve (ö. 146/763)	Medenî. Sika, sebt, hüccet, hadisinde imâm kabul edilmiştir. ¹⁰⁴³	Şu’be > Muhammed b. Cafer, 1 Yahyâ b. Saîd, 1	2
12	Eyyûb b. Mûsâ (ö. 132/750)	Mekkî. Hafız, Sâlihu’l-hadis, sika denilmiştir. ¹⁰⁴⁴	Süfyân b. Uyeyne, 1	1
13	Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748)	Sika, sebt, hüccet.	Muhammed b. Abdurrahman, 1	1
14	Abdu Rabbih b. Saîd (ö. 140/757)	Medenî. Sika, me’mun, hasenu’l-hadis. ¹⁰⁴⁵	Şu’be > Muhammed b. Cafer	1
15	Bürd b. Sinan (ö. 135/753)	Şamî. Sâlihu’l-Hadis, sadûk, sika. ¹⁰⁴⁶	Abdül-A’lâ, 1 Bîşr b. Mufaddal, 1 Ali b. Âsım, 1 Mu’temir, 1 Hammâd b. Seleme > Müemmil b. İsmail, 1	5
16	Hâlid b. Yezîd (ö. 139/756)	Mısrî. Fakih ve müftü. Sika. ¹⁰⁴⁷	İbn Lehîa > Yahyâ b. İshak	1
17	Hakîm b. Hakîm (ö. ?)	Medenî. Az hadis rivâyet edenlerdendir. Sikadır. ¹⁰⁴⁸	İbn İshak > İbrahim b. Sa’d > Yakub	1
18	Zeyd b. Uneyse (ö. 125/743)	Kûfî. Fakih, sika, kesiru’l-hadis. ¹⁰⁴⁹	Ebû Abdurrahim > Muhammed b. Seleme > İsmail b. Ubeyd > Abdullah	1
19	Cafer b. Rebia (ö. 136/754)	Mısrî. Sika, sadûk. Zührî’den semâi olmadığı, rivâyetinin mükâtebe olduğu söylenmiştir. ¹⁰⁵⁰	Abdullah b. Lehîa > Hasan b. Mûsâ, 1 Abdullah b. Lehîa > İshak b. İsa, 1	2
20	Ebû Bekr b. Hafs (ö. ?)	Medenî. Sika olduğunda muhaddisler ittifak etmiştir. ¹⁰⁵¹	Şu’be > Muh. b. Cafer, 1 Şu’be > Abdüssamed, 1	2
21	Yakup b. Utbe (ö. 128/746)	Medenî. Medine âlimlerindendir. Muhaddisler onun sika	İbn İshak > Muhammed b. Seleme, 1	2

¹⁰⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/769.

¹⁰⁴² Ahmed, *Müsned*, 19/460; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/142.

¹⁰⁴³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/649.

¹⁰⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/387.

¹⁰⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/752.

¹⁰⁴⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/403.

¹⁰⁴⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/303.

¹⁰⁴⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/183.

¹⁰⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/536.

¹⁰⁵⁰ Ahmed, *Müsned*, 40/435; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/562.

¹⁰⁵¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/450.

		olduğunda müttefiktir. ¹⁰⁵²	İbn İshak>İbrahim b. Sa'd>Yakub, 1	
22	İbrahim b. Âmir (ö. ?)	Kûfî, Sika, sadûk. ¹⁰⁵³	Haccâc b. Ertât> Yezîd b. Hârûn	1
23	İsmail b. Umeyye (ö. 144/761)	Mekkî. Mekke ehlinin fakihi, Sâlih bir kimse, sika. ¹⁰⁵⁴	Abdulvâris b. Saîd>Abdussamed b. Abdulvâris	1
24	Abdullah b. Ebû Bekr (ö. 135/750)	Medenî, Sika, sebt, hüccet. ¹⁰⁵⁵	İbn Lehîa>Hasan b. Mûsâ	1
25	Humeyd b. Kays el-A'rec (ö. 130/747)	Mekke ehlinin kârisi. Sika, sebt, sadûk. ¹⁰⁵⁶	Kazaa>Hasan b. Mûsâ	1
26	Ebû Müemmil (ö. ?)	Şamî. Şam ehлиндendir. Buhârî ve İbn Ebî Hâtim ondan kısaca bahsetmişler fakat cerh ve tadile yönelik bir şey söylememişlerdir. ¹⁰⁵⁷ İbn Hibbân sika demiştir.	Şube> Affân	1
27	Yahyâ b. Cürce (ö. ?)	Mekkî. İbn Hibbân sika demiştir. Ondan yalnızca iki kişi rivâyet etmiştir. Zehebî ise, "Ondan yalnızca İbn Cüreyc rivâyet etti" demiştir. ¹⁰⁵⁸	İbn Cüreyc> Haccâc, 2	2
		Toplam		251

2.2.3.4.3. Üçüncü tabaka ve rivâyetleri

Üçüncü tabakadaki râvîler, uzun zaman Zührî ile beraber olup ondan ders almakla beraber, cerhe maruz kalan,¹⁰⁵⁹ hıfzları yönünden tenkit edilmiş kimselerdir.¹⁰⁶⁰

Tablo 2.22: Zührî'nin üçüncü tabaka talebeleri, cerh ve ta'dil durumları, hadis aktardıkları şahıslar ve rivâyet sayıları

	İsim	Cerh ve Ta'dil Durumu	Sonraki râvîler	Hadis Sayısı
1	İbn İshak (ö. 151/768)	Medenî. Hadis rivâyeti konusunda övenler olduğu gibi, tenkit edenler de olmuştur. Ahmed b. Hanbel "Hadisleri hasendir", ¹⁰⁶¹ Yahyâ b.	İbrahim b. Sa'd>Yakub b. İbrahim, 27 Yezîd b. Hârûn, 12 Ya'lâ b. Ubeyd, 3	53

¹⁰⁵² İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/215.

¹⁰⁵³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/124.

¹⁰⁵⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/268.

¹⁰⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/428

¹⁰⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/228.

¹⁰⁵⁷ Ahmed, *Müsned*, 41/390. Muhakkikler onun 24904 nolu rivâyetinin sahih olduğunu söylemişlerdir.

¹⁰⁵⁸ Ahmed, 26/372, 24/469.

¹⁰⁵⁹ Hâzîmî, *Şürûl*, 151.

¹⁰⁶⁰ İbn Receb, *Şerhu İlel*, 1/113.

¹⁰⁶¹ Zehebî, *Siyer*, 7/38.

		Maîn “Sikadır, fakat hüccet değildir”, Dârekutnî “Onunla ihticac edilmez”, Nesâî ise “Kavi değildir” demiştir. ¹⁰⁶² Zehebî, megâzî ve siyer konularında ona müracaat edilebileceğini, fakat helal ve haram konularında hüccet olmadığını, rivâyetlerinin ancak istişhad yolu nakledilmesi gerektiğini söylemiştir.” ¹⁰⁶³ İbn Receb onu 3. Tabakadan saymıştır.	Muhammed b. Ebî Adiy, 2 Yahyâ b. Zekeriya > Kuteybe b. Saîd, 1 Şube>Muhammed b. Cafer, 1 Muhammed b. Ubeyd, 1 Muhammed b. Seleme el-Harrânî, 1 İbn İdris > Yahya b. Âdem, 1 İbn İdris, 1 Ebû Şihâb > İbn İdris > Yahya b. Âdem, 1 Huşeym, 1 Cafer b. Haris>Abdulvehhab b. Necde>Ebû Humejd>Abdullah, 1	
2	Muhammed b. Abdullah b. Müslim (ö. 157/774)	Medenî. Zührî’nin yeğenidir. Sika, saduk denilmekle beraber, zayıf, çok hata eder, kavi değildir diyenlerde olmuştur. ¹⁰⁶⁴ Yahyâ b. Maîn onun İbn İshak’dan üstün olduğunu söylemiştir. Buhârî ve Müslim ondan rivâyet etmiştir.	Yakub b. İbrahim, 38 Yakub b. İbrahim> İshak>Abdullah, 1 Abdülaziz Deraverdi > Ali b. Bahr, 1 İbrahim b. Sa’d> Süleyman b. Dâvûd, 1 İbrahim b. Sa’d> Yakub, 1 Ümeyye b. Halid, 1	43
3	Muhammed b. Ebî Hafsa, Basrî (ö. ?)	Sika, Sâlih denmiştir. İbn Hibbân “sikadır fakat hata eder”, Nesâî “zayıftır” demiştir. İbn Adiy “hadisi yazılan zayıflardandır” demiştir. ¹⁰⁶⁵ İbn Hacer onun Zührî’nin meşhur ashabından olduğunu, Buhârî’nin ondan mütabaat olarak 2 rivâyeti olduğunu söylemiştir. ¹⁰⁶⁶	Ravh b. Ubâde, 27 İbn Mûbarek>Ali b. İshak, 2 Ebû İshak> Muaviye, 1	30
4	Ebû Uveys, Abdullah b. Abdullah b. Üveys, Medenî (ö. 167/784)	Sika, sâlih, sadûk, sıdk ehlinden, onun Zührî’den semâî Mâlik’in semâî gibidir denilmiştir. Buhârî kitabından rivâyet ettikleri sahihtir demiştir. Bununla beraber zayıf, hüccet değildir diyenlerde olmuştur. ¹⁰⁶⁷ Yahyâ b. Maîn onun Zührî’nin yeğeni gibi olduğunu söylemiştir. ¹⁰⁶⁸	İbrahim b. Ebû’l-Abbâs, 17 Yakub, 3 Hüseyn b. Muh., 2 Mansur b. Ebû Müzâhim>Abdullah, 1	24

¹⁰⁶² Zehebî, *Tezkiretu’l-huffâz*, 1/130; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/469.

¹⁰⁶³ Zehebî, *Tezkiretu’l-huffâz*, 1/130.

¹⁰⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/686. *Müsned* muhakkikleri onun kanalıyla gelen rivâyetleri ceyyid olarak değerlendirmiştir. Bkz: *Müsned*, 43/356.

¹⁰⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/543.

¹⁰⁶⁶ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 617. Muhakkikler onun rivâyetlerini hasen kabul etmiştir.

¹⁰⁶⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/535.

5	Süfyân b. Hüseyin, Vasıfî (ö. ?)	Sadûk, sika denmişsede, Zührî haricinde sikadır diyenler olmuştur. Zührî'den yaptığı rivâyetler tenkit edilmiştir. Zührî'nin ashâbının büyüklerinden değildir. ¹⁰⁶⁹ İbn Receb ve Hâzîmî onu 3. tabakadan saymıştır.	Abbâd b. Avvâm, 1 Muh. b. Yezîd, 4 Yezîd b. Hârûn, 8 Ali, 1 Saîd b. Süleyman> Abbâd, 1 Süreyc>Abbâd, 1 Affân>Şu'be, 1	22
6	Sâlih b. Ebî'l-Ahder, Yemamî (ö. 145/762?)	Zührî'nin hizmetçisiydi. Semâ, arz ve vicâde yoluyla aldığı hadisleri karıştırmıştır. Hadisi yazılan zayıflardandır. ¹⁰⁷⁰ İbn Receb onu 3. tabakadan saymıştır.	Ravh, 10 Seken b. nafi, 9 Veki, 2 Ali b. İshak>Abdullah, 1 Ezher b. Kâsım, 1 Muh. b. Abdullah, 1	24
7	Nûmân b. Râşid, Cezerî, Rakkî (ö. ?)	Sika, saduk olmakla beraber, hakkında zayıf, hataları çok, münker ve muzdarip hadis rivâyet ediyor denilmiştir. ¹⁰⁷¹ Hâzîmî onu 2. tabakadan saymıştır. ¹⁰⁷²	Cerir b. Hâzîm>Vehb b. Cerir, 7 İbn Cüreyc> Abdullah b. Haris, 1 İbn Cüreyc>Ravh, 1 Vüheyb> Affân, 2 İbn Sevbân>Velîd, 1 Hammâd b. Zeyd> Affân, 1	13
8	Ûsâme b. Zeyd, el-Leysî, Medenî (ö. 153/770)	Sika, sâlih hatta hüccet diyenler olmuştur. Fakat zayıf, kavi değil, hadisi yazılır fakat hüccet değildir diyenler de olmuştur. Müslim istişhad için ondan rivâyet etmiştir. Ahmed hadisi hasendir demiştir. ¹⁰⁷³	Ravh, 2 Süfyân> Veki', 1 Saffân b. İsa, 3 Zeyd b. Hubâb, 2 Osman b. Ömer, 2 Veki', 1	11
9	Süleyman b. Kesir Basrî (ö. 133/750)	Zayıftır, hadisi yazılır, fakat Zührî'den rivâyet ederken hata eder denilmiştir. "Onda beis yoktur" diyenlerde olmuştur. ¹⁰⁷⁴ İbn Receb, Süleyman, Sâlih b. Ebûl-Ahder ve Süfyân b. Hüseyin'e yakındır demiştir. ¹⁰⁷⁵	Affân, 5 Abdussamed, 3	8
10	Abdurrahman b. İshak, Medenî. (ö. ?)	Hakkında, Ebû Hâtîm "İbn İshâk'a yakındır", İbn Adiy "Rivâyetlerinin çoğunluğu sahihtir" Ahmed "Bizim ondan yazdıklarımız sahihtir"	İsmail b. İbrahim, 5 Bîşr b. Mufaddal, 2 Yezîd b. Zurey>Ali b. Abdullah, 1	8

¹⁰⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/687. *Müsned* muhakkikleri onun rivâyetlerini hasen kabul etmiştir. Bkz: 21/136, 38/16.

¹⁰⁶⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/711.

¹⁰⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/200.

¹⁰⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/561.

¹⁰⁷² Hâzîmî, 154.

¹⁰⁷³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/198. *Müsned* muhakkikleri onun rivâyetlerini hasen kabul etmişlerdir. Bkz: *Müsned*, 3/494.

¹⁰⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/50.

¹⁰⁷⁵ İbn Receb, *Şerhu İlel*, 2/674.

		demışlerdir. Buhârî onu tevsik etmiştir. Sika, Sâlihu'l-hadis, hasenu'l-hadis denilmekle beraber, kavi değildir, hadisi yazılır fakat hüccet değildir diyenlerde olmuştur. ¹⁰⁷⁶		
11	Zem'a b. Sâlih, Mekkî (ö. ?)	Zayıf, kavi değildir, Zührî'den rivâyetlerinde hatalar vardır. Sâlih bir adamdır fakat vehmi var, ahkâm konusunda hüccet değildir. ¹⁰⁷⁷ İbn Receb ve Hâzimî onu 3. tabakadan saymıştır.	Ravh, 3 Veki', 3 Fadl b. Dükeyn, 1	7
12	Kurre b. Abdurrahman (ö. 147/764) Mısri	Evzâî onun hakkında "Zührî'yi Kurre'den daha iyi bilen yoktur" demiştir. Bununla beraber, çoğunluk "Münkeru'l-hadis, zayıf, mütesahil, bununla beraber yalancı değildir, hadisi yazılır" denilmiştir. ¹⁰⁷⁸	Evzâî>Velîd, 1 Evzâî>Ebû Âsım, 1 Evzâî>İbn Mûbarek>Yahyâ b. Adem, 1 Evzâî>Muhammed b. Yusuf, 1 Rişdîn b. Sa'd>Kuteybe b. Saîd, 2 İbn Vehb>Hârûn, 1	7
13	Cafer b. Burkan (ö. 150/767) Rakkî	Sika, sadûk. Fakat Zührî'den yaptığı rivâyetlerde ızdırap vardır. ¹⁰⁷⁹ Müslim onunla ihticâc etmiştir. ¹⁰⁸⁰ İbn Hacer onu 3. tabakadan saymıştır. ¹⁰⁸¹	Kesir b. Hişâm, 4 Ömer b. Eyyûb, 1	5
14	Füleyh b. Süleyman (ö. 168/785) Medenî	Hakkında İbn Hibbân "sika" derken, Yahyâ, Nesâî ve Ebû Dâvûd "zayıf" demiştir. Sacî "Sıdk ehliendir, fakat vehmi var", İbn Adiy "Onun sâlih ve müstakim rivâyetleri yanında garib rivâyetleri vardır. Bence onda beis yoktur" demiştir. Buhârî, Müslim ve Sünenler ondan rivâyet etmiştir. Fakat Buhârî'nin ona itimadı Mâlik ve İbn Uyeyne'ye itimadı gibi değildir. Buhârî ondan menâkıb ve rikâk gibi konularda güvenmiştir. ¹⁰⁸²	Ebû Âmir, 2 Ebû'r-Rebi', 1 Abdûlmelik b. Amr, 1	4
15	Muhammed b. Amr b. Alkame el-Leysî, Medenî	Buhârî ve Müslim mütâbaat yolu ondan rivâyet etmiştir. Sadûk, hadisleri hasendir. ¹⁰⁸³	Yezîd, 1 Muhammed b. Ubeyd, 1 İbn Şumeyl>İshak b. Mansur>Abdullah b.	3

¹⁰⁷⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/9. *Müsned* muhakkikleri onun rivâyetlerini hasen kabul etmiştir. Bkz: 16/214.

¹⁰⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/489.

¹⁰⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/345. Kurre'nin hadisleri zayıf sayılmıştır.

¹⁰⁷⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/557.

¹⁰⁸⁰ Ahmed, *Müsned*, 10/265.

¹⁰⁸¹ İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, 12.

¹⁰⁸² Ahmed, *Müsned*, 5/220; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/280.; İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, 614.

¹⁰⁸³ Ahmed, *Müsned*, 2/57.

	(ö. 144/761)		Ahmed, 1	
16	Huşeym b. Beşir (ö. 183/799) Vasıfı	Sika, sebt. Bütün imamlar onunla ihticâc etmişlerdir. Zührî'yi küçük yaşlarda dinledi. Tedlîs yaptığı söylenmiştir. ¹⁰⁸⁴	Ahmed b. Hanbel	3
17	Abdullah b. Ömer b. Hafs b. Âsım (ö. 172/788) Medenî	Sâlih, sadûk, sika biridir. Fakat hadislerinde ızdırıp var, zayıf, leyyin, hadisi yazılır, fakat hüccet değildir diyenlerde olmuştur. ¹⁰⁸⁵	Veki', 1 Mûsâ b. Dâvûd, 1	2
18	Süleyman b. Mûsâ (ö. 115/733) Dimaşkî	Mekhûl'den sonra Şam'ın en büyük âlim ve fakihî. İbn Adiy sika râvîlerin ondan rivâyet ettiklerini, kanaatine göre onun sebt ve sadûk olduğunu söylemiştir. Yahyâ b. Maîn onun Zührî'den rivâyet ettiği konularda güvenilir (sika) olduğunu söylemiştir. Bazı mürsel ve münker rivâyetleri olduğu da söylenmiştir. ¹⁰⁸⁶	İbn Cüreyc> İsmail b. Uleyye	1
	Toplam			261

Burada haklarında bilgi verdiğimiz bu üçüncü tabakanın rivâyetleri hakkında da bilgi vermek istiyoruz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu tabakadaki râvîlerin rivâyetleri içinde sahih, hasen ve zayıf rivâyetler bulunmaktadır. Bununla beraber pek çok zayıf rivâyetin mütâbii olduğu için hasen li-gayrihi mertebesine çıkmışlardır. Aşağıda bütün râvîlerin rivâyetleri ele alınacaktır.

1. **İbn İshak:** *Müsned*'de Zührî'den gelen 53 rivâyeti vardır. 53 rivâyetin 24'ünde semâını tasrih etmiştir.¹⁰⁸⁷ *An* lafzıyla gelen 3 rivâyeti de karinelerle semâ' olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸⁸ Bu yönüyle 27 rivâyet hasendir. 26 rivâyetin büyük çoğunluğu *an* lafzıyla, çok az bir kısmı da *zükira* veya *kâle* şeklinde mübhem gelmiştir. Bu rivâyetlerde sarahat olmadığından zayıftırlar. Bununla beraber bu rivâyetlerin 5'i hariç hepsinin sahih ve hasen mütâbi'leri vardır. Dolayısıyla bu rivâyetler de hasen li-gayrihidir. 5 rivâyet zayıftır.

¹⁰⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/659.; İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, 632.

¹⁰⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/577.

¹⁰⁸⁶ Ahmed, *Müsned*, 40/243, hn: 24205; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/60.

¹⁰⁸⁷ *Müsned*, hn: 95, 225, 1740, 2360, 2383, 2392, 4836, 6188, 13474, 15716, 16477, 16754, 17520, 18906, 21615, 21689, 22498, 23661, 23662, 24067, 26315, 26317, 26785, 27437.

¹⁰⁸⁸ *Müsned*, hn: 1642, 16741, 18910.

2. **Muhammed b. Abdullah b. Müslim:** Zührî'nin yeğenidir. 43 rivâyeti vardır. Onun rivâyetleri ceyyiddir.¹⁰⁸⁹ 20465 nolu rivâyette meçhûl bir râvi olduğu için rivâyet zayıftır, diğerleri hasendir.¹⁰⁹⁰
3. **Muhammed b. Ebû Hafsa:** 30 rivâyeti vardır. Rivâyetlerinin hepsi hasendir.¹⁰⁹¹
4. **Ebû Üveys:** 24 rivâyeti vardır. Rivâyetleri hasendir.¹⁰⁹²
5. **Süfyân b. Hüseyin:** 22 rivâyeti vardır. Süfyân zayıf bir râvidir. Bu yüzden onun 4 rivâyeti¹⁰⁹³ zayıf kabul edilmiştir. Fakat mütâbii olan diğer rivâyetler hasen li-gayrihidir.¹⁰⁹⁴
6. **Sâlih b. Ebû'l-Ahder:** 24 rivâyeti vardır. Zayıf bir râvidir. 2 rivâyeti (5700 ve 21884 nolu hadisleri) zayıftır. Fakat mütâbii olan diğer hadisler hasen li-gayrihidir.¹⁰⁹⁵
7. **Nûmân b. Râşid:** 13 rivâyeti vardır. Nûmân zayıf bir râvidir. 2 rivâyeti (8326, 23664 nolu rivâyetleri) zayıftır. Diğer hadisler hasen li-gayrihidir.¹⁰⁹⁶
8. **Üsâme b. Zeyd:** 11 rivâyeti vardır. Onun rivâyetleri hasen derecesindedir.¹⁰⁹⁷ (Bu 11 rivâyetin yarısı mükerrerdir.)
9. **Süleyman b. Kesir:** Süleyman'ın 8 rivâyeti vardır. Onun rivâyetleri hasen derecesindedir.¹⁰⁹⁸

¹⁰⁸⁹ *Müsned*, hn: 10/289, 27/228.

¹⁰⁹⁰ *Müsned*, hn: 806, 6042, 15796, 2717, 518, 1782, 1804, 2370, 2375, 2376, 3091, 6140, 6141, 6146, 6147, 6148, 6175, 6176, 6177, 11772, 14871, 15336, 15699, 15789, 16778, 18914, 19017, 22606, 22922, 23817, 25311, 26230, 26326, 26330, 26333, 26334, 26335, 26336, 26337, 26949, 27274, 27412.

¹⁰⁹¹ *Müsned*, hn: 2500, 10626, 10636, 10646, 10661, 10669, 10673, 10688, 10840, 10851, 10852, 15033, 15303, 16442, 1666, 16868, 21752, 26060, 26068, 26800, 27637, 3506, 3510, 5270, 5525, 6761, 6957, 7252, 7773, 8820. (5270 -5525 sened metin aynı.)

¹⁰⁹² *Müsned*, hn: 1646, 16661, 5963, 6196, 9143, 9144, 9145, 9146, 9147, 9148, 9150, 13480, 13484, 15792, 15980, 17074, 17287, 22932, 24827, 24828, 24829, 24830, 24831, 26332.

¹⁰⁹³ *Müsned*, hn: 25094, 26007, 13093, 10557 (25094, 26007 metinleri aynı olup mükerrerdir.)

¹⁰⁹⁴ *Müsned*, hn: 1276, 15320, 16763, 2113, 21672, 23545, 25496, 25504, 26278, 27173, 4632, 4634, 4807, 67, 9475, 7135. (4632 ile 4634 nolu hadislerin metni aynı. 26007 ile 25094 ve 67 ile 9475 nolu hadislerin ise sened ve metni aynı.)

¹⁰⁹⁵ *Müsned*, hn: 101, 5389, 5700, 10645, 10647, 10664, 10694, 10715, 10917, 11880, 14999, 15672, 16460, 18051, 21785, 21824, 21884, 23584, 24593, 24714, 24873, 25598, 26065, 26075. (21824 ile 21785 ve 25598 ile 24714 nolu hadislerin metni aynıdır.)

¹⁰⁹⁶ *Müsned*, hn: 18911, 8327, 8590, 8306, 10790, 9261, 26096, 4968, 17749, 17751, 11125. (17749 ile 17751 nolu rivâyetler ve 8306 ile 8590 nolu rivâyetler metin olarak aynıdır.)

¹⁰⁹⁷ *Müsned*, hn: 15765, 12300, 26209, 25077, 16809, 16810, 19079, 19080, 19089, 19090. (26209 ve 25077 nolu hadislerin metni aynıdır. Ayrıca şu 6 hadisin metni –hatta 4'ünün senedide- aynıdır: 16809, 16810, 19079, 19080, 19089, 19090. 11 rivâyet tekrarsız 5'dir.)

¹⁰⁹⁸ *Müsned*, hn: 11535, 2304, 23846, 24473, 26121, 26411, 2642, 8549. (Ayrıca 26121 ve 26411 nolu hadislerin sened ve metni ile 2642 ve 2304 nolu hadislerin sened ve metni aynıdır.)

10. **Abdurrahman b. İshak:** 8 rivâyeti vardır. Yukarıda geçtiği gibi Abdurrahman'ın rivâyetleri hasendir.¹⁰⁹⁹ Yalnız 16378 nolu hadis Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın *Müsned*'e eklediği bir hadis olup, zayıftır.
11. **Zem'a b. Sâlih:** 7 rivâyeti vardır. Onun rivâyet ettiği 5 rivâyet sened yönünden zayıfsa da başka rivâyetler vesilesiyle hasen li-gayrihidir.¹¹⁰⁰ 2 rivâyet (17238 ve 26687 nolu hadisler) zayıftır.
12. **Kurre b. Abdurrahman:** 6 rivâyeti vardır. İki rivâyet hasen li-gayrihi,¹¹⁰¹ diğer 4 rivâyet zayıftır¹¹⁰².
13. **Cafer b. Burkân:** 5 rivâyeti de hasendir.¹¹⁰³
14. **Fuleyh b. Süleyman:** 4 rivâyeti de hasendir.¹¹⁰⁴
15. **Muhammed b. Amr el-Leysî:** 3 rivâyeti de hasendir.¹¹⁰⁵
16. **Hüseyim b. Beşir:** Müdellistir. Fakat semâını tasrih ettiği 3 rivâyeti de (154, 197, 7121 nolu hadisler) sahihtir.
17. **Abdullah b. Ömer:** 2 rivâyeti vardır. İkiside hasen li-gayrihidir.¹¹⁰⁶
18. **Süleyman b. Mûsâ:** Yalnızca 24205 nolu bir rivâyeti vardır ve sahihtir.

Buraya kadar yaptığımız araştırma neticesinde üçüncü tabakadan 18 râvinin 267 rivâyeti içinde 4 sahih, 161 hasen, 81 hasen li-gayrihi ve 21 zayıf hadis bulunmaktadır. Râvilerin rivâyetleri ve sıhhat durumlarıyla ilgili tablo şöyledir:

Tablo 2.23: Üçüncü tabaka râvileri ve rivâyetlerinin durumu

	İsim	Sahih	Hasen	Hasen li-gayrihi	Zayıf	Toplam
1	İbn İshak	-	27	21	5	53
2	Muhammed b. Abdullah b. Müslim	-	42	-	1	43
3	Muhammed b. Ebî Hafsa	-	30	-	-	30
4	Ebû Uveys (Abdullah b.	-	24	-	-	24

¹⁰⁹⁹ *Müsned*, hn: 10317, 10318, 1655, 1676, 23811, 24217, 27271.

¹¹⁰⁰ *Müsned*, hn: 10209, 10210, 15766, 3520, 5964

¹¹⁰¹ *Müsned*, hn: 11760, 13585.

¹¹⁰² *Müsned*, hn: 10885, 7241, 8360, 8712. (7241 ve 8360 nolu rivâyetlerin metni aynıdır.)

¹¹⁰³ *Müsned*, hn: 6100, 26264, 26267, 25517, 26271. (25517 ve 26271 nolu hadislerin sened ve metni aynıdır.)

¹¹⁰⁴ *Müsned*, hn: 3108, 17963, 17248, 22479. (17248 ve 22479 nolu hadislerin sened ve metni aynıdır.)

¹¹⁰⁵ *Müsned*, hn: 16679, 9800, 16765.

¹¹⁰⁶ *Müsned*, 3/259. (5847 nolu hadis *Müsned*'de 4537 nolu farklı bir rivâyette sahih senedle rivâyet edilmiştir. 1737 nolu hadis de şahidlerle hasen denmiştir.)

	Abdullah b. Üveys					
5	Süfyân b. Hüseyin	-	-	18	4	22
6	Sâlih b. Ebî'l-Ahder	-	-	22	2	24
7	Nûmân b. Râşid	-	-	11	2	13
8	Üsâme b. Zeyd, el-Leysî	-	11	-	-	11
9	Süleyman b. Kesir	-	8	-	-	8
10	Abdurrahman b. İshak	-	7		1	8
11	Zem'a b. Sâlih	-	-	5	2	7
12	Kurre b. Abdurrahman			2	4	6
13	Cafer b. Burkân	-	5	-	-	5
14	Füleyh b. Süleyman	-	4	-	-	4
15	Muhammed b. Amr	-	3	-	-	3
16	Huşeym b. Beşir	3	-	-	-	3
17	Abdullah b. Ömer b. Hafs	-	-	2	-	2
18	Süleyman b. Mûsâ	1	-	-	-	1
	Toplam	4	161	81	21	267

2.2.3.4.4. Dördüncü tabaka ve rivâyetleri

Dördüncü tabakadaki râvîler, Zührî ile uzun zaman kalmamış, uzun zaman ders almamış kimseler olmakla beraber, haklarında bazı tenkitler olan kimselerdir.¹¹⁰⁷

Tablo 2.24: Zührî'nin dördüncü tabaka talebeleri, cerh ve ta'dil durumları, hadis aktardıkları şahıslar ve rivâyet sayıları

	İsim	Cerh ve Ta'dil Durumu	Sonraki râvîler	Hadis Sayısı
1	Haccâc b. Ertât (ö. 145/762), Kûfî	Kûfe kadısı. Hafız ve sadûk olduğu, kasden yalan söylemediği, fakat irsâl ve tedlîs yaptığı söylenmiştir. Zührî'yi görmediği iddia edilmiştir. Yahyâ b. Saîd, onun İbn İshak gibi olduğunu söylemiştir. ¹¹⁰⁸ Semâmı açıkladığında hıfzından ve doğruluğundan şüphe edilmez denilmiştir. ¹¹⁰⁹	Süleyman b. Hayyân, 1 Ebû Şihâb > Süreyc b. Nûmân, 1 Muammer b. Süleyman, 1 Ebû Muâviye, 1	4
2	İbrahim b. İsmail (ö. ?)	Medenî. Zayıf. Vehmi çok, hadisi yazılır, fakat hüccet değildir. ¹¹¹⁰	Cafer b. Avn > İbn Ebî Şeybe, 2	2
3	Müslim b. Hâlid ez-Zencî	Hicâzın fakihlerinden. Yahyâ b. Maîn sika demiştir. Bununla	Ebû'l-Kâsım b. Ebû'z-Zinâd, 1	2

¹¹⁰⁷ Hâzîmî, *Şürût*, 151.

¹¹⁰⁸ Ahmed, *Müsned*, 11/534; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/660.

¹¹⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/156.

¹¹¹⁰ Ahmed, *Müsned*, 28/489; *Tehzîb*, 1/100.

	(ö. 180/796)	beraber çok hata yapar, münkeru'l-hadis diyenlerde olmuştur. ¹¹¹¹	Hakem b. Mûsâ> Abdullah, 1	
4	Hişâm b. Sa'd (ö. 160/776),	Medenî. Yahya b. Maîn "Salih", Ebû Hâtim ise "Bana göre İbn İshak'la aynıdır" ¹¹¹² Sâcî "Sadûk", İclî de "Hasenu'l-hadis" demiştir. "Zayıf, muhkem değildir, hadisi yazılır, fakat hüccet değildir" diyenler de olmuştur. ¹¹¹³	Ebû'l-Alâ	1
5	Abdurrahman b. Hâris (ö. 143/760), Medenî	Ehli ilimden, Sâlih ve sika denilmiştir. Fakat kavi değildir, zayıftır diyenlerde olmuştur. Ahmed metrûk demiştir. ¹¹¹⁴	Abdülaziz b. Muh. >Mus'ab ez-Zübeyrî > Abdullah	1
6	Abdullah b. Abdülaziz, Medenî, Leysî (ö. ?)	Mâlik ve Saîd b. Mansur sika demişse de, muhaddislerin çoğunluğu zayıftır demiştir. Zührî'ye nisbetle münker hadisler rivâyet eder denilmiştir. ¹¹¹⁵	Saîd b. Mansûr el-Horâsânî	1
	Toplam			11

Burada kısaca bu dördüncü tabakanın rivâyetleri hakkında açıklama yapmak istiyoruz:

Haccâc b. Ertât, müdellis bir râvidir. Onun 4 rivâyeti *an* sîgasıyla geldiği için zayıftır. Fakat 6207 nolu hadisin metni *Müsned*'de 5890 ve 4985 nolu hadislerde Zührî'den sahih olarak rivâyet edilmiştir. Metni aynı olan 2261 ile 26235 nolu hadislerin sahih bir tariki Hâkim'in Müstedrek'inde bulunmaktadır.¹¹¹⁶ Yine 23530 nolu hadisin sahih bir tariki Müstedrek'te geçmektedir.¹¹¹⁷ Dolayısıyla Haccâc'ın rivâyetleri için hasen ligayrihi denilebilir.

İbrahim b. İsmâil'in metni aynı olan 17252 ve 22477 nolu rivâyetleri zayıftır.

Müslim b. Hâlid ez-Zencî'nin 16677 nolu rivâyet Abdullah'ın *Müsned*'e kattığı rivâyetlerden olup zayıftır. Fakat bu hadis *Müsned*'de 16422 nolu rivâyette sahih senedle rivâyet edilmiştir. Dolayısıyla hasen li-gayrihidir. 16678 nolu rivâyet ise kendi sözüdür.

¹¹¹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/255

¹¹¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 9/61.

¹¹¹³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/640.

¹¹¹⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/26.

¹¹¹⁵ Ahmed, *Müsned*, 38/503; *Tehzîb*, 3/554.

¹¹¹⁶ Hâkim, *Müstedrek*, 2/184, hn: 2711.

¹¹¹⁷ Hâkim, *Müstedrek*, 1/564, hn: 1475.

Abdurrahman b. Hâris'in rivâyet ettiği 16659 nolu rivâyette Abdullah'ın *Müsned*'e kattığı rivâyetlerdendir. Bu hadis sahih senedle Buhârî ve Hâkim tarafından rivâyet edilmiştir.¹¹¹⁸ Dolayısıyla hasen li-gayrihidir.

Hişâm b. Sa'd'ın, 1684 nolu hadisi hasendir.

Abdullah b. Abdülaziz'in rivâyet ettiği 23520 nolu hadis zayıftır. Fakat *Müsned*'de 12495 nolu benzer bir hadis sahih, 16558 nolu diğer bir hadis hasen olarak rivâyet edilmiştir. Bu yönüyle hadis hasen li-gayrihidir diyebiliriz.

Netice olarak dördüncü tabakadaki 6 râvi sika olmakla beraber tenkide maruz kalmışlardır. Bununla beraber rivâyetlerini takviye eden bazı hasen ve sahih rivâyetler bulunmaktadır. Rivâyet ettikleri 10 rivâyetin 1'i hasen, 7'si hasen ligayrihi, 2'si ise (ki metinleri aynı) zayıftır.

2.2.3.4.5. Beşinci tabaka ve rivâyetleri

Beşinci tabaka râvileri zayıf ve meçhul kimselerdir. İçlerinden kizble itham edilenler vardır.

Tablo 2.25: Zührî'nin beşinci tabaka talebeleri, cerh ve ta'dil durumları, hadis aktardıkları şahıslar ve rivâyet sayıları

	İsim	Cerh ve Ta'dil Durumu	Sonraki râviler	Hadis Sayısı
1	Velîd b. Muhammed, el-Mukrî, eş-Şamî (ö. 182/798)	Muhaddisler hakkında cerh edici ifadeler kullanmışlardır. Ahmed "Ondan rivâyet eden kimse görmedim", Yahyâ b. Maîn "Zayıf, kezzâb", Ali b. Medinî "Zayıf, hadisi yazılmaz", Nesâî "Metrûk ve münkeru'l-hadis", Cüzeciânî "Zührî'den bazı hadisler rivâyet eder, onların aslı yoktur" İbn Hibbân "Zührî'nin rivâyet etmediği mevzû rivâyetleri ona nisbetle rivâyet eder" demişlerdir. ¹¹¹⁹	Süveyd b. Saîd, Herevî	1
2	Ebû Cehm Vasîti (ö. ?)	Ahmed "Meçhul", İbn Hibbân "Zührî'ye ait olmayan hadisleri ona nisbetle rivâyet eder. İnfirad ettiğinde onunla ihticâc câiz değildir", İbn Abdilber "Hadisi sahih değildir" demişlerdir. ¹¹²⁰	Huşeym	1
3	Abdurrezzâk b.	Yahyâ "Sika değil, kezzâb", Buhârî	Velîd b. Müslim	1

¹¹¹⁸ Ahmed, *Müsned*, 27/220

¹¹¹⁹ Ahmed, *Müsned*, 35/94, hn: 21164; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/746.

¹¹²⁰ Ahmed, *Müsned*, 12/27, hn: 7127.

	Ömer, Sakafî, Dimaşkî (ö. ?)	“Münkeru’l-Hadis” demiştir. Kitapları kayb olduğu için rivâyetleri karıştırdığı, Zührî’ye nisbetle maklub rivâyetler yaptığı, Zührî’den yapacağı rivâyetlerin terk edilmesi gerektiği söylenmiştir. ¹¹²¹		
4	İsmail b. Müslim, Mekkî (ö. ?)	Sadûk, fakat zayıftır, münker rivâyetleri vardır. Yahyâ, İbn Mehdî ve İbn Mûbarek onu terk ettiler. Nesâî, Metrûku’l-hadis demiştir. ¹¹²²	Muhammed b. Yezîd	1
	Toplam			4

Görüldüğü gibi beşinci tabakada kizble itham edilen 4 kişi vardır. Fakat bunlardan Velîd b. Muhammed el-Mukrî kanalıyla gelen rivâyet, Ahmed b. Hanbel’in oğlu Abdullah’ın *Müsned*’e eklediği bir rivâyettir. Bununla beraber bu hadisin metni *Müsned*’de 21154 nolu rivâyette sahih olarak rivâyet edilmiştir.¹¹²³ 1689 nolu İsmail b. Müslim’in rivâyeti yine Abdullah’ın *vicâde* yoluyla *Müsned*’e eklediği bir rivâyettir. Bu rivâyetin biraz daha uzun ve benzer bir şekli hasen bir tarikile *Müsned*’de 1656 nolu rivâyette geçmektedir.¹¹²⁴ 4967 nolu Abdurrezâk b. Ömer’in rivâyeti isnâd yönünden zayıf olmakla beraber, burada *mütâbi*’ olarak zikredilmiştir. Bu rivâyetin metni diğer tarikler ve şevâhidlerle sahih olarak rivâyet edilmiştir.¹¹²⁵ Bu dört rivâyet içinde diğer rivâyetlerle desteklenmeyen tek hadis Ebû Cehm el-Vâsîti’nin “*İmrulkays (mahşerde) şairleri cehenneme götüren bayraktarlarıdır*” rivâyetidir.¹¹²⁶ Dolayısıyla beşinci tabakadan üç kişinin rivâyetleri, her ne kadar sened olarak zayıf iseler de, metinleri sahihtir. Metni desteklenmeyen yalnızca bir hadis vardır denilebilir.

2.2.3.5. Değerlendirme

Buraya kadar yaptığımız inceleme neticesinde, beş tabakanın râvi ve rivâyet sayısı hakkında karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Tablo 2.26: Bütün Tabakalar, Rivâyetlerinin Sayısı ve Yüzdelik Oranlar

	Tabakalar	Râvî Sayısı	Rivâyet sayısı	Oran (%)
--	-----------	-------------	----------------	----------

¹¹²¹ Ahmed, *Müsned*, 9/26; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/165.

¹¹²² Ahmed, *Müsned*, 3/218; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/310.

¹¹²³ Ahmed, *Müsned*, 35/94, hn: 21164.

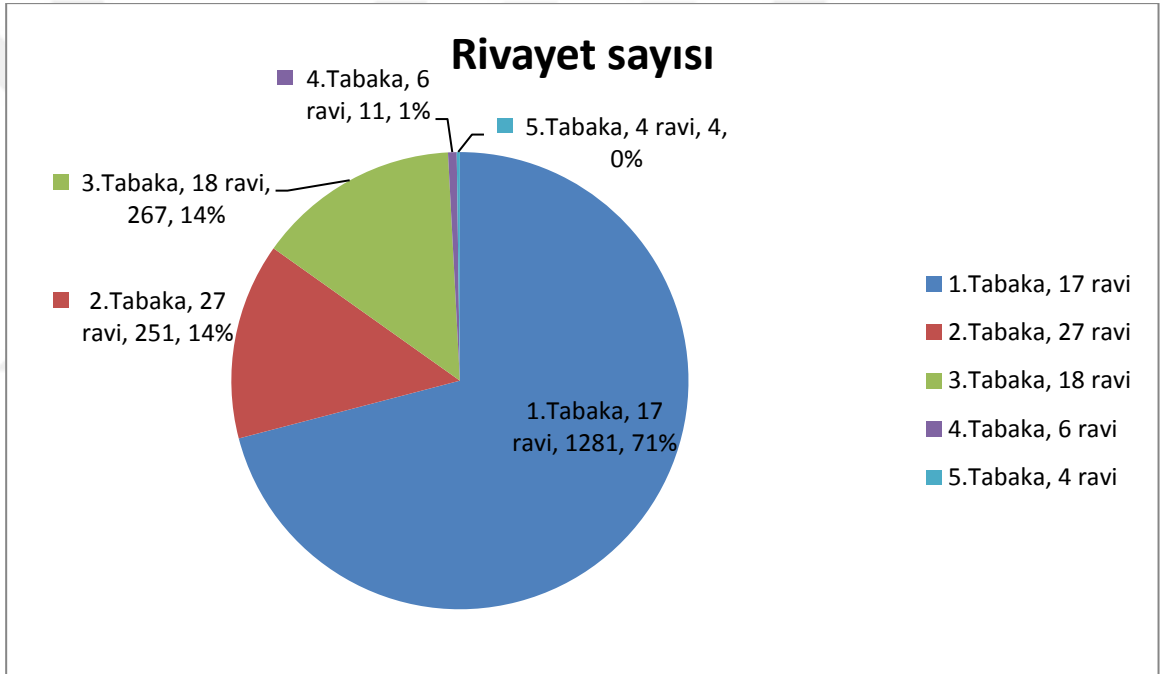
¹¹²⁴ Ahmed, *Müsned*, 3/218.

¹¹²⁵ Ahmed, *Müsned*, 9/26

¹¹²⁶ Ahmed, *Müsned*, 12/27, hn: 7127.

1	Birinci tabaka	17	1281	70.6
2	İkinci tabaka	27	251	13.8
3	Üçüncü tabaka	18	267	14.7
4	Dördüncü tabaka	6	11	0.6
5	Beşinci tabaka	4	4	0.2
	Toplam	72	1814	100.0

Şekil 2.6: Zührî'nin talebeleri, râviler, rivâyetler ve yüzdeler durumu.

Tabloda görüldüğü gibi birinci tabakada 17 râvî, 1281 rivâyet; ikinci tabaka 27 râvî, 251 rivâyet bulunmaktadır. Bu iki tabakanın toplam rivâyeti 1532 olup, toplam rivâyetin %85'ini oluşturmaktadır. Bu iki tabakanın râvîleri sika olduğu için Zührî kanalıyla gelen rivâyetlerin %85'i sahihtir diyebiliriz.

Üçüncü tabakanın 18 râvisi ve 267 rivâyeti vardır. Bunların 4'ü sahih, 161'i hasen, 81 hasen li-gayrihi, 22'si ise zayıftır. (Zayıf olan metni aynı 2 hadisi 1 kabul ederek, 21 zayıf hadis dememiz mümkündür).

Dördüncü tabakada 6 râvinin 11 rivâyeti vardır. Bunların 1'i hasen, 7 hasen li-gayrihi, 2'si zayıftır.

Beşinci tabakada kizble itham edilen 4 râvi bulunmaktadır. Fakat bu 4 rivâyetten üçünün senedleri zayıf olmakla beraber metinleri sahihtir.

Bütün bunların neticesinde *Müsned*'de Zührî'nin 1820 rivâyetinin, 1536'sı sahih; 162'si hasen, 88'i hasen li-gayrihi; 28'i de zayıftır diyebiliriz.

1820 rivâyetin, 755'i tekrarsız olduğuna göre, 1000 civarındaki rivâyetin mükerrer olduğunu ve bütününün mütâbi olarak zikredildiğini düşünmemiz mümkündür. Örneğin üçüncü ve dördüncü tabakadaki râviler sika olmakla beraber, zabt yönünden tenkide maruz kalmışlardır. Bu sebepten rivâyetleri hasen veya zayıftır. Örneğin, İbn İshak'ın rivâyetleri hasen, Haccâc b. Ertât'ın rivâyetleri zayıftır. Fakat mütâbii olan diğer rivâyetlerle, bu rivâyetlerin zayıf olanlarının büyük bir kısmı hasen li-gayrihi derecesine çıkmışlardır. *Müsned* muhakkikleri her hadisi, *Müsned*'de veya diğer hadis musannefâtında geçen rivâyetlerle karşılaştırarak, bazı hasen rivâyetlerin sahih li-gayrihi, bazı zayıf rivâyetlerin de hasen li-gayrihi derecesine çıktıklarına özenle dikkat çekmişlerdir. Örneğin İbn İshak'ın rivâyet ettiği 15716 nolu hadisi tahlil ederken "Sahih hadistir. Bu isnâd Muhammed b. İshak'dan dolayı hasendir", Haccâc b. Ertât'tan rivâyet edilen 6207 nolu hadisi tahlil ederken de "Sahih hadistir. Haccâc b. Ertât müdellis olduğu için bu isnad zayıftır", Zührî'nin yeğenin 806 nolu rivâyeti hakkında "İsnâdı kavidir. İbn Şihâb'ın kardeşinin oğlu Muhammed b. Abdullah b. Müslim'dir. Burada daha önce geçen 587 nolu Ma'mer'in Zührî'den rivâyetine mütâbi olarak zikredilmiştir" şeklinde açıklamalar yapmışlardır

2.3. Zührî Rivâyetleriyle İlgili Bazı Meseleler

Buraya kadar yalnızca Zührî'nin râvî ve rivâyetlerinden bahsettik, rivâyetler üzerinde pek fazla durmadık. Bu kısımda ise hem sened hem de metin yönünden bazı konular üzerinde durmak istiyoruz.

2.3.1. Senedle İlgili Konular

Bu bölümde hadis rivâyet lafızları, senedlerin özellikleri ve sağlamlıkları, sahâbî çocuklarından oluşan râviler, rivâyetlerdeki tekrarlar gibi konular üzerinde durulacaktır.

2.3.1.1. Zührî'nin ve Talebelerinin Kullandığı Rivâyet Lafızları

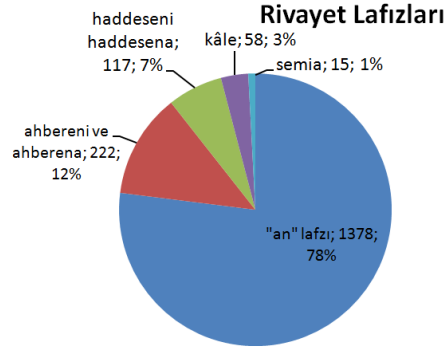
Birinci bölümde bu konu üzerinde durmuşduk. Burada ise konu yalnızca *Müsned*'deki rivâyetler yönünden ele alınacaktır. *Müsned*'de Zührî'nin rivâyet sîgaları hakkında yaptığımız taramada –bazı eksiklerle beraber- aşağıdaki verilere ulaşılmıştır:

Tablo 2.27: Zührî'nin kullandığı rivâyet lafızları

No	Sîga	Sayı	Sîga	Sayı
1	الرُّهْرِيُّ، عَنْ	1020	ابْنِ شَهَابٍ، عَنْ	358
2	الرُّهْرِيُّ، أَخْبَرَنِي	54	ابْنِ شَهَابٍ، أَخْبَرَنِي	32
3	الرُّهْرِيُّ، أَخْبَرَنَا	3	ابْنِ شَهَابٍ، قَالَ أَخْبَرَنِي	36
4	الرُّهْرِيُّ، أَنَّ فُلَانًا، أَخْبَرَهُ	6	ابْنِ شَهَابٍ، أَنَّهُ قَالَ: أَخْبَرَنِي	7
5	الرُّهْرِيُّ، قَالَ أَخْبَرَنِي	53	بْنِ شَهَابٍ، أَنَّ فُلَانًا أَخْبَرَهُ	27
6	الرُّهْرِيُّ، قَالَ أَخْبَرَنَا	4	بْنِ شَهَابٍ، قَالَ	24
7	الرُّهْرِيُّ، حَدَّثَنِي	34	ابْنِ شَهَابٍ، حَدَّثَنِي	38
8	الرُّهْرِيُّ، حَدَّثَنَا	4	ابْنُ شَهَابٍ، أَنَّ فُلَانًا حَدَّثَهُ	7
9	الرُّهْرِيُّ، قَالَ حَدَّثَنِي	26	ابْنُ شَهَابٍ، أَنَّهُ سَمِعَ	1
10	الرُّهْرِيُّ، قَالَ حَدَّثَنَا	2	الزَّهْرِيُّ، سَمِعَ (أَوْ أَنَّهُ سَمِعَ)	15
11	الرُّهْرِيُّ، أَنَّ فُلَانًا حَدَّثَهُ	6	الرُّهْرِيُّ، قَالَ بَلَّغَنَا	1
12	الرُّهْرِيُّ، قَالَ	34	الرُّهْرِيُّ، أَنَّ فُلَانًا، قَالَ	1
Toplam: 1793				

Tabloya dikkat edildiğinde *an* lafzının 1378 defa; *ahberenî* ve *ahberenâ* lafızlarının 222 defa; *haddesenî* ve *haddesenâ* lafızlarının 117 defa; *kâle* lafzının 58 defa; *semia* lafzının 15 defa; *belaganâ* lafzının 1 defa kullanıldığı görülmektedir. Zührî *an* lafzını bütün rivâyetlerin $\frac{3}{4}$ 'den fazlasında kullanmıştır.

Şekil 2.7: Zührî'nin Kullandığı Rivâyet lafızları

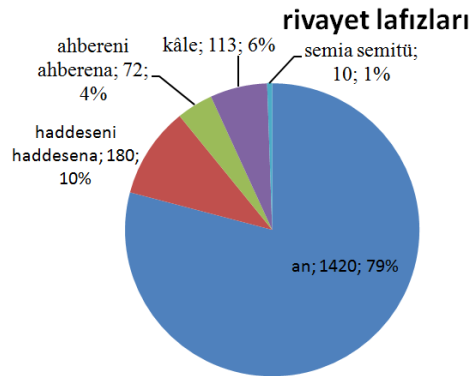

Buraya kadar Zührî'nin kullandığı rivâyet lafızları üzerinde durduk. Acaba onun talebeleri rivâyet lafızlarından en çok hangilerini kullanmış, bir de onu görelim:

Tablo 2.28: Zührî'nin talebelerinin kullandığı rivâyet lafızları

	Sîga	Sayı	Sîga	Sayı
1	عن الزهري	1182	عن ابن شهاب	240
2	حدثني الزهري	33	حدثنا الزهري	33
3	حدثني ابن شهاب	49	حدثنا ابن شهاب	65
4	قال الزهري	58	قال ابن شهاب	55
5	اخبرني الزهري	3	اخبرنا الزهري	14
6	اخبرني ابن شهاب	38	اخبرنا ابن شهاب	17
7	ذكر الزهري	3	زعم الزهري	1
8	سمعت الزهري	5	سمعت ابن شهاب	5
9	سألت الزهري	3	حدثت ابن شهاب	9
Toplam: 1813				

Şekil 2.8: Zührî talebelerinin kullandıkları rivâyet lafızları

Tabloda da görüldüğü gibi Zührî'den nakledilen rivâyetlerin 1422'si “an” sigasıyla. Bu sayı toplam rivâyetin 3/4'ünden fazladır. Hem Zührî'nin hem de talebelerin rivâyet esnasında *haddesenâ* veya *ahberenâ* lafızları yerine çoklukla “an” sigasını kullanmaları, kanaatimizce o dönemde diğer rivâyet sigalarının daha yerleşmemiş olduğunu göstermektedir. Örneğin, Zührî'nin Enes'den doğrudan yaptığı 73 rivâyetin 48'inde “an”, 18'inde “ahbereni”, 4'ünde “haddesenî”, üçünde de “semia” kelimesi kullanılmıştır. Süfyân b. Uyeyne “Zührî bize Sehl ve Enes'den hadis aktarıırken “*semi'tü, semi'tü*” derdi” demişse de¹¹²⁷ kendisinin Enes'den rivâyet ettiği 8 rivâyetin beşi “an” sigasıyla olup, yalnızca üçünde (سَمِعَهُ مِنْ أَنَسٍ) “*semiahu min Enes*” ifadesi vardır. Keza diğer râvîlerin hiçbiri “semia” kelimesini kullanmamıştır. Zührî'nin Sehl b. Sa'd'dan rivâyetinde de benzer özellikler görülmektedir. “*Sehl > Zührî > Mâlik*” tarikiyle gelen metni aynı iki rivâyetin birinde “an” diğerinde “*Ahbereni Sehl*” denilmiştir.¹¹²⁸ *Mülâne* ile ilgili metni aynı olan 6 rivâyetin 4'ü “an”, Süfyân'dan gelen bir rivâyette “*Zührî semia Sehl*”,¹¹²⁹ İbrahim b. Sa'd'dan gelen bir rivâyette “*haddesenâ İbn Şihâb*” şeklindedir.¹¹³⁰

Edâ sigalarına önem verilmediği bilhassa mükerrer rivâyetlerde daha belirgindir. Sened ve metni aynı olan iki rivâyetin birinde “*haddesenî*” (12643), diğerinde “*ahbereni*” (12659) denilmiştir. Ayrıca “*Enes > Zührî > Mâlik*” kanalıyla Mekke'nin fethinde Peygamberimizin şehre başında bir miğferle girdiğini aktaran rivâyet 8 tarikle gelmiştir ve 6'sı “*ahbereni*”, diğerleri “an” sigasıyla.¹¹³¹

2.3.1.2.Sened Sistemi ve Sahâbîler

Sahâbîler rivâyet ettikleri bütün hadisleri Peygamberimizden duymuş değildirler. Onlar bizzat duymadıkları bazı hadisleri diğer sahâbîlerden öğreniyorlardı. Sahâbîler başkalarından öğrenip, naklettikleri hadisleri kimden öğrendiklerini bazen açıkça belirtmişler, bazen de belirtmemişlerdir. Kimden alındığı belirtilmeyen hadislere *sahâbî*

¹¹²⁷ Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr, *Müsned*, thk: Hasan Selim Esed, (Dımaşk: Dâru's-Sika, 1996), 2/305.

¹¹²⁸ Ahmed, *Müsned*, 22827, 22843.

¹¹²⁹ Ahmed, *Müsned*, 22803.

¹¹³⁰ Ahmed, *Müsned*, 22830.

¹¹³¹ Ahmed, *Müsned*, 22831, 22851, 22853, 22836.

mürseli denilmiştir. Muhaddislerin cumhuru sahâbî mürselini mevsûl gibi kabul etmiştir.¹¹³²

Senedlerle ilgili kısımda, sened sisteminin Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra tâbîin tarafından başlatıldığı üzerinde durmuştuk. Bununla beraber yaygın olmasa da bazı sahâbîlerin rivâyet esnasında, hadisi hangi sahâbîden aldıklarını açıkça belirterek rivâyet ettikleri görülmektedir. Örneğin, müksiründen olan İbn Abbâs'ın, Hz. Ömer, Hz. Ali, Muâz, Abdurrahman b. Avf, Ebû Süfyân, Ebû Zer, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit'ten;¹¹³³ Ebû Hureyre'nin de Übey b. Kâb, Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Üsâme, Hz. Âişe, Fadl b. Abbâs, Basrâ b. Ebî Basrâ'dan rivâyet ettikleri bazı hadisler böyledir.¹¹³⁴ Bu yönüyle sahâbîler umumi olmasa da rivâyet esnasında sened kullanmışlardır. Fakat senedin yaygınlaşması fitnelerden sonra olmuştur.¹¹³⁵

Zührî'nin rivâyetlerinde de bazı sahâbîlerin hadis naklettikleri sahâbîleri açıkça belirttikleri görülmektedir. Bu konuda bazı rivâyetler şöyledir:

Zührî < Ubeydullah b. Abdullah < İbn Abbâs < Sa'b b. Cessâme < Hz. Peygamber. Bu rivâyet 27 defa tekrarlanmıştır.

Zührî < Ebû Bekir b. Abdurrahman < Mervân < Abdurrahman b. Esved < Übey b. Kâ'b < Hz. Peygamber.¹¹³⁶

Zührî < Sehl b. Sa'd < Übey b. Kâ'b < Hz. Peygamber.¹¹³⁷

Zührî < Enes < Übey b. Kâ'b < Hz. Peygamber.¹¹³⁸

Zührî < Ubeydullah b. Abdullah < İbn Abbâs < Übey b. Kâ'b < Hz. Peygamber.¹¹³⁹

Zührî < Sâib b. Yezîd < Huveytîb b. Abduluzza < Abdullah b. Sa'di < Hz. Ömer.¹¹⁴⁰

¹¹³² *Suyûtî, Tedrîb*, 169; Ahmed Naim, *Tecrid- i Sarîh Tercemesi*, 1/146.

¹¹³³ Zehebî, *Siyer*, 3/332; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/531. İbn Hacer, İbn Abbâs'ın rivâyet ettiği sahâbîlerden 30 kişinin ismini vermektedir.

¹¹³⁴ Zehebî, *Siyer*, 2/579; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/524.

¹¹³⁵ Bu konuda bkz: Fellâte, *el-Vad'u fi'l-hadis*, 2/14. Veysel Özdemir, *İsnad, Menşei ve Doğuşu*, (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2020), 97 vd.

¹¹³⁶ Ahmed, *Müsned*, hn, 21154-21164.

¹¹³⁷ Ahmed, *Müsned*, hn, 21100-21105.

¹¹³⁸ Ahmed, *Müsned*, hn, 21135, 21288.

¹¹³⁹ Ahmed, *Müsned*, hn, 21109, 21131.

Mükerrer olarak 9 senedle aktarılmış bir başka rivâyette şöyledir: Zührî < Mahmud b. Rebî < Itbân b. Mâlik < Hz. Peygamber.¹¹⁴¹

Zührî < Talha b. Abdullah b. Avf < Abdurrahman b. Ezher < Cübeyr b. Mut'im < Hz. Peygamber.¹¹⁴²

Zührî < Sehl b. Sa'd < Mervân b. Hakem < Zeyd b. Sâbit < Hz. Peygamber.¹¹⁴³

Zührî < Sâib b. Yezîd < Muttalib b. Ebî Vedaa < Hz. Peygamberin zevcesi Hafsa < Hz. Peygamber.¹¹⁴⁴

Ayrıca Zührî, sahâbî Ebû Umâme b. Sehl'in İbn Abbâs, Ebû Hureyre, Sehl b. Huneyf ve Ebû Saîd el-Hudrî'den rivâyetleri aktarır.

Yine Zührî, sahâbî Abdullah b. Âmir'in babası Âmir b. Rebia'dan, Abdurrahman b. Avf'dan, Hârise b. Nûmân'dan rivâyetler aktarmıştır.

Yine Zührî'nin, Kesir b. Abbâs'ın babası Hz. Abbâs'dan; Mahmud b. Rebi'nin Ubâde b. Sâmit'ten; Mahmud b. Lebid'in, Şeddâd b. Evs'den nakilleri vardır.

Örnekleri artırmak mümkündür. Bu hadisler büyük bir yekûn teşkil etmese de bir kanaat verecek miktara haizdirler. Dolayısıyla sened sisteminin sahâbîler döneminde başladığını, fakat tâbiîn döneminin sonlarına doğru yaygınlaştığını söylemek mümkündür.

2.3.1.3.Zührî'nin Sahâbî Çocuklarından Rivâyete Özen Göstermesi

Çalışmamızın değişik yerlerinde Zührî'nin hocalarının büyük kısmını sahâbî çocukları, torunları veya akrabalarının oluşturduğuna dikkat çekmiştik. Burada *Müsned*'deki bazı rivâyetlerden yola çıkarak konuyu detaylandırmak istiyoruz.

Zührî, zaman, zaman Süleyman b. Yesâr, A'rec, Nâfi' mevlâ İbn Ömer gibi mevâlîden rivâyet etmiştir. Fakat onlardan öğrendiği bir rivâyeti, daha sonra Muhacir veya Ensâr çocuklarından duyduğunda mevâlîden rivâyeti terk ederek, bunlardan rivâyet etmiştir.¹¹⁴⁵ Bu yüzden onun hakkında mevâlîden rivâyet etmiyor şeklinde

¹¹⁴⁰ Ahmed, *Müsned*, hn, 100.

¹¹⁴¹ Ahmed, *Müsned*, hn, 16481, 16482.

¹¹⁴² Ahmed, *Müsned*, hn, 16766, 16742.

¹¹⁴³ Ahmed, *Müsned*, hn, 21602.

¹¹⁴⁴ Ahmed, *Müsned*, hn, 26441, 26442.

¹¹⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, 5/344.

dedikodular olmuştur. İbn Ömer'in mevlâsı Nâfi': "Sizin bu Zührî'niz hakkında kim beni mazûr görür. Bana geliyor, ben de ona İbn Ömer'den hadis naklediyorum. Sonra o, (İbn Ömer'in oğlu) Sâlim'e gidiyor ve "Şunu babandan duydun mu?" diye soruyor, o da "Evet" deyince, o rivâyeti Sâlim'den aktarıyor ve benden rivâyeti terk ediyor" diye yakınmıştır.¹¹⁴⁶

Zührî'ye "Senin mevâlî'den rivâyet etmediğin söyleniyor?" denildiğinde "Ben onlardan rivâyet ediyorum. Fakat ben Muhacir ve Ensâr'ın çocuklarını bulduğumda (bir rivâyeti onlardan öğrendiğimde) onlara güveniyorum. Başkalarını ne yapayım"¹¹⁴⁷ demiştir. Bu ifade onun hadis naklinde seçmeci olduğunu ve sahâbî çocuklarına daha çok güvendiğini ve önem verdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum kanaatimizce sonraki muhaddislerin onun rivâyetlerine itimat etmelerinin en mühim sebebini oluşturmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in, Zührî hadislerini iyi bilen Ahmed b. Salih el-Mısrî'ye "Seninle Zührî'nin, Allah Resûlünün sahâbîlerinin çocuklarından rivâyet ettiği konularda müzakere edelim"¹¹⁴⁸ demesi de muhtemelen bundandır.

Zührî'nin, *Müsned*'deki rivâyetlerinin yarısına yakını sahâbî çocuklarından Saîd b. Müseyyeb, Urve, Sâlim ve Ubeydullah aracılığıyla gelmektedir. Zührî'nin hocalarından bahsederken onlar üzerinde durmuştuk. Burada babalarından, annelerinden veya dedelerinden rivâyet eden sahâbî çocuklarından bir kısmına işaret etmekle yetineceğiz. Sahâbî çocuğu veya torunu olmakla beraber akrabası olmayanlardan rivâyet edenler bu seçmeye dâhil edilmemiştir.

Abdurrahman b. Abdullah b. Kâ'b < Abdullah b. Kâ'b < Ka'b b. Mâlik. Tekrarlı 33, tekrarsız, 9 rivâyet.

Muhammed b. Cübeyr < Cübeyr b. Mut'im. Tekrarlı 12 rivâyet, tekrarsız 5 rivâyet.

¹¹⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/98.

¹¹⁴⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/434; Zehebî, *Siyer*, 5/344. Zührî'nin sahâbe çocuklarına daha çok değer verdiğinin bir başka delili de şudur: Mâlik b. Enes şöyle der "Ben, İbn İshak ve Ubeydullah b. Ömer Zührî'nin yanındaydık. İbn İshak kitabı aldı ve okumaya başladı. Zührî ona "Nesebini söyle!" dedi. O da "Ben Muhammed b. İshak b. Yesâr'ım" dedi. Zührî ona "Kitabı bırak!" dedi. Kitabı Mâlik alınca Zührî ona da nesebini sordu, o da "Ben Mâlik b. Enes b. Ebû Âmir el-Esbâhî'yim" deyince Zührî ona da "Kitabı bırak!" dedi. Ubeydullah kitabı alınca ona da aynı soruyu sordu. Ubeydullah "Ben Ubeydullah b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. Hattâb'ım" deyince "Sen oku!" dedi. Ehl-i Medine'nin o gün dinlediği bütün hadisler Ubeydullah'ın okuduklarıydı. (Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 19/128).

¹¹⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 1/352.

Ömer b. Muhammed b. Cübeyr < Cübeyr b. Mut'im. Tekrarlı 4, tekrarsız 1 rivâyet.

Abbâd b. Temim < (amcası) Abdullah b. Zeyd. Tekrarlı 12, tekrarsız 3 rivâyet.

Cafer b. Amr b. Umeyye < Amr b. Umeyye. Tekrarlı 11, tekrarsız 2 rivâyet.

Haram b. Muhayyisa < Muhayyisa b. Mes'ûd. Tekrarlı 9, tekrarsız 2 rivâyet.

Humeyd b. Abdurrahman b. Avf < (annesi) Ümmü Gülsüm bt. Ukbe. Tekrarlı 8, tekrarsız 3 rivâyet..

Âmir b. Sa'd < Sa'd b. Ebî Vakkâs. Tekrarlı 7, tekrarsız 4 rivâyet.

Ali b. Hüseyin < Hüseyin b. Ali < Ali b. Ebû Talib. Tekrarlı 7, tekrarsız 3 rivâyet.

Hasan ve Abdullah < (babaları) Muhammed b. Hanefiye < Ali b. Ebû Tâlib. Tekrarlı 3 tekrarsız 1 rivâyet.

Abdullah b. Âmir b. Rebia < Âmir b. Rebia. Tekrarlı 5, Tekrarsız 1 rivâyet.

Abdurrahman b. Mâlik, babasından o da kardeşi Sürâka b. Mâlik'ten 3 rivâyet.

Zührî, sahâbî çocuklarından rivâyet etmeye özen göstermekle beraber, bazı rivâyetler onun, sahâbî çocukları arasında kaynağa en yakın olanları araştırdığını ve onları tercih ettiğini göstermektedir. Örneğin, Abdurrahman ve Abdullah b. Kâ'b b. Mâlik –ki bu iki şahısta sahâbî çocuğudur- sahâbî Seleme b. Ekva'nın yaşadığı bir olayı Zührî'ye naklederler. Zührî bu rivâyeti naklettikten sonra şöyle der “Sonra Seleme'nin oğlundan (hadiseyi) sordum, o da babasından naklen bana anlatanlar gibi anlattı”¹¹⁴⁹ diyerek ilk râvîlerle yetinmediğini, bizzat olayı nakleden sahâbî Seleme'nin oğluyla görüşüğünü zikretmektedir.

Zührî'nin hadis öğrenme ve aktarma konusunda sahâbî çocuklarını tercih etmesi ve onlara öncelik vermesi, onun bu yolun daha sağlam olduğuna inandığını göstermektedir. Zira aynı ortamı paylaşan aile fertlerinin, birbirlerinin bilgisinden daha fazla istifade edecekleri malumdur. Dolayısıyla bir sahâbînin çocukları, tabii bir şekilde sürekli birarada bulunma imkânına sahip olduğundan, anne ve babalarının bizzat

¹¹⁴⁹ Ahmed, *Müsned*, 27/29, hn: 16503; Ebû Dâvûd, Cihad, 38/2538. Ebû Dâvûd rivâyeti *Abdurrahman ve Abdullah*'dan naklederken, Ahmed b. Hanbel, “*Abdurrahman b. Abdullah b. Mâlik*” demiştir.

yaşadıkları, gördükleri, işittikleri peygamberimizle ilgili hatıraları, bir sonraki nesle nakletme konusunda diğer râvîlere oranla daha şanslı bir konumdadırlar.¹¹⁵⁰

2.3.1.4. İki Kişiyi Senette Birleştirme

Zührî bir rivâyeti bir hocasından aktarırken aslında o hadisi yalnızca ondan duymuş değildir. Bazı karinelere göre o bir hadisi birkaç kişiden duyuyor, fakat rivâyet ederken kendince kaynağa en yakın olanı tercih ediyordu. Bir hadisi birden fazla kimseden duyduğunun en büyük delili, onun zaman zaman iki, hatta bazen üç kişinin ismini rivâyetlerin senedinde birleştirerek zikretmesidir. Onun bu uygulaması hadis ilminde *tahvil* denilen uygulamanın ilk örnekleridir diyebiliriz. Örneğin sened ve metni aynı olan iki rivâyette Zührî, üç kişiden -Sâib b. Yezîd, Ubeydullah b. Abdullah ve Abdurrahman b. Abd- Hz. Ömer'e ait bir rivâyeti aktarır.¹¹⁵¹

Ebû Hureyre'nin hadislerini rivâyet ederken Ebû Seleme ve Saîd b. Müseyyeb'i senedde birleştirerek aktardığı rivâyet sayısı 25'tir. Bu sayı tekrarsız 17'dir.

Hiz. Âişe'nin hadislerini aktarırken de 10 hadis Urve ve Amre'den beraber rivâyet edilmiştir.¹¹⁵²

2.3.1.5. Müsned'de Geçen Zührî'nin Esahhu'l-Esânîd'leri

Senedler konusu işlenirken Zührî kanalıyla gelen bazı senedlerin muhaddislerce *esahhu'l-esânîd* kabul edildiği üzerinde durmuştuk. Aşağıdaki tabloda *Müsned*'deki esahhu'l-esânîdler ve sayıları verilmiştir.

Tablo 2.29: Zührî'nin esahhu'l-esânîdleri

	Esahhu'l-Esânîdler	Tekrarlı	Tekrarsız
1	Âişe > Urve > Zührî	266	85
2	Ebû Hureyre > Saîd b. Müseyyeb > Zührî	182	92
3	İbn Ömer > Sâlim > Zührî	178	76
4	İbn Abbâs > Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe > Zührî	108	31

¹¹⁵⁰ Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, (İstanbul: İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 367

¹¹⁵¹ Ahmed, *Müsned*: hn, 220, 377.

¹¹⁵² Ahmed, *Müsned*: "25179, 25915, 26408, 26261, 24731, 24521, 24524, 24538, 25095, 26109" nolu rivâyetler.

5	Hiz. Ali > Hiz. Hüseyin > Ali b. Hüseyin > Zührî	7	3
6	Enes > Zührî > Ma'mer	18	15
7	Enes > Zührî > Mâlik	9	2
8	Enes > Zührî > Süfyân b. Uyeyne	8	8
	Toplam	776	312

Tabloda görüldüğü üzere tekrarlı 1820 hadisin 776'sı, tekrarsız 745 rivâyetin 312'si *esahhu'l-esânîd'* dendir. Bu sayılar yaklaşık rivâyet edilen bütün hadislerin yarısına yakın olup, oldukça büyük bir rakamdır.

2.3.1.6. *Müsned'*de Zührî Rivâyetlerindeki Tekrarlar

Yukarıdaki sahâbîlerin ne kadar hadis rivâyet ettiğini gösteren tabloda da görüleceği üzere Zührî rivâyetlerinde azımsanmayacak kadar çok tekrarlar bulunmaktadır. Örneğin, Ebû Hureyre'den yapılan tekrarlı rivâyet 392 iken, tekrarsız 184'e; Hz. Âişe'den yapılan tekrarlı rivâyetler, 328 iken, tekrarsız 111'e düşmektedir. Toplam 1822 olan rivâyetler, tekrarlar çıkarıldığında 740 civarında kalmaktadır ki, bu da üçte bir oranını geçen bir sayıdır. Adeta üç hadisten ikisi, diğer hadisi takviye için zikredilmiş gibidir.

Ahmed b. Hanbel niçin bu kadar hadisleri tekrar, tekrar zikretmiştir? Kanaatimizce bunun 4 sebebi vardır:

Birinci sebep: Rivâyet edilen hadislerin birbirini takviye etmesinden dolayıdır. Bazıları tarafından bu tekrarlar bir kusur telakki edilebilirse de kanaatimizce bu tekrarlar *Müsned'*deki hadislerin sıhhatini artıran önemli bir özelliktir. Mükerrer hadislerin büyük çoğunluğu bir önceki hadisin kuvvetini artırmak için *mütâbaât* yönünden zikredilmişlerdir. Bir kişinin rivâyeti ile iki veya üç kişinin rivâyetinin insana verdiği kanaat bir değildir. Rivâyet yolları arttıkça insanın kanaati daha çok pekişir. Bu yüzden hemen hemen bütün hadis musannefatında *müşâhit* ve *mütâbi'* denilen hadislere yer verilmiştir. Ahmed b. Hanbel'de Müslümanların müraccat edecekleri bir kitap oluşturmak istediğinden, rivâyetlerin insanlara bir kanaat vermesi için rivâyetlerin pek çok tarikini yazmış olmalıdır.

İkinci sebep: Ahmed b. Hanbel'in oğlu babasının kitabına eklemeler yapmıştır. Bu tekrarların bir kısmı Abdullah'ın yaptığı eklemelerden kaynaklanmaktadır. Örneğin

Sa'b b. Cessâme'den 27 rivâyet yapılmıştır. Aslında rivâyet için üç, hatta bir demek bile mümkündür. Çünkü farklı üç rivâyet, bazı rivâyetlerde toplu olarak zikredilmiştir. Bu rivâyetlerin 17'si Abdullah'ın yaptığı eklemelerdir.¹¹⁵³ Übey b. Kâ'b'dan “*Şiirin bir kısmı hikmettir*” hadisi 12 tarikile rivâyet edilmiştir. Bu tariklerin beşi Abdullah'a aittir.¹¹⁵⁴

Üçüncü sebep: Kitap müsvedde halinde kalmıştır. Bunun en büyük delili sahâbîlerin sıralanmasındaki düzensizliktir. Örneğin Mücemmi' b. Cârîye'nin ismi üç farklı yerde başlık olarak geçmektedir. Bu üç farklı yerde altı senedle rivâyet edilen hadis “*İsa (a.s) Deccal'ı bab-ı Lüüd denilen yerde öldürecek*” hadisi olup, metinleri aynıdır.¹¹⁵⁵ Ayrıca, bazı rivâyetlerin aynı sened ve metinle tekrar edilmesi de eserin müsvedde kaldığını düşündürmektedir.¹¹⁵⁶ (Bazen sened metin aynı olan rivâyetlerde, biri çok uzun olurken, diğeri kısa olabilmektedir.) Muhtemelen eserin 27 bin hadis ihtiva eden büyük hacmi, müellifin daha kontrol edemeden vefat etmesi, eserin müsvedde kalmasını netice vermiştir.

Dördüncü sebep: Rivâyetlerdeki farklılıklara dikkat çekmektir. Örneğin Hişâm b. Hakîm'den nakledilen 4 rivâyet vardır –ki hepsi Urve'den nakledilmektedir. Bir rivâyete göre Hişâm b. Hakîm ehli zimmetten bazılarının güneş altında durdurulduğunu görür. (15332). Diğeri bir rivâyette şahıs Hişâm değil, İyâz b. Ğanem'dir. (15334). Diğeri bir rivâyette Hişâm, İyâz'ın ehli zimmeye bu cezayı verdiğini görür. (15335) Diğeri bir rivâyette Hişâm ve İyâz ikisi beraber olayı görürler. (15336)

15334 nolu rivâyetin isnâdı zayıftır, çünkü Urve, sahâbî İyâz b. Ğanem'le görüşmemiştir.¹¹⁵⁷ Diğeri isnâdlar ise, sahihtir. Bununla beraber 4 rivâyette bir *ızdırap* görünmektedir. Müellif bu rivâyetler arası farkla ilgili herhangi bir şey söylememiştir.

2.3.1.7. *Müsned*'deki Zührî Hadislerinin Sıhhati

Müsned'deki Zührî hadislerinin büyük çoğunluğu sahihtir diyebiliriz. Çünkü onun hem hadis aldığı hocaları hem de talebelerinin büyük çoğunluğu güvenilir râvîlerden oluşmaktadır.

¹¹⁵³ Ahmed, *Müsned*: (16422 – 16429) (16657-16689) nolu hadisler arası.

¹¹⁵⁴ Ahmed, *Müsned*: (21154 – 21165) nolu hadisler arası.

¹¹⁵⁵ Ahmed, *Müsned*, hn: 15466, 15467, 15468, 15469, 17989, 19478.

¹¹⁵⁶ Mücemmi' b. Cârîye'den yapılan şu üç rivâyetin sened ve metni aynıdır: 15469, 17989, 19478.

¹¹⁵⁷ Ahmed, *Müsned*, 24/51.

Zührî, 161 aded hadisi bizzat görüştüğü sahâbîlerden almıştır. Onun rivâyet ettiği hadislerin büyük çoğunluğu sahâbî çocuklarından veya torunlarından nakledilmiştir. Onlar içinde de kendilerinden en çok hadis rivâyet ettiği hocaları Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Sâlim b. Abdullah ve Ubeydullah b. Abdullah'dır. Bu dört zât Medine'nin Fukahâyı seb'a denilen âlimlerindendirler. Bu yönüyle Zührî'nin hadis alırken oldukça sağlam kaynaklara dayandığını söyleyebiliriz.

Ayrıca Zührî en çok rivâyet yaptığı hocalarıyla uzun müddet beraber kalmıştır. Bu sebeple onların rivâyet ettiği hadisleri bir değil, defalarca duymuş olmalıdır. Üstelik o, bir rivâyeti bir kişiden duymakla yetinmemiş, başka kimselerden de o rivâyeti sorarak adeta rivâyetin sağlamasını yapmıştır. Onun bazen bir senette iki hatta bazen dört kişiyi beraber zikretmesi bunun delilidir. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Zührî'nin rivâyet ettiği hadislerden 4 tanesi zayıflıkla itham edilmiştir. Fakat bu zafiyet râvilerin meçhul olmasından dolayıdır. Kizb veya fisk gibi ağır bir itham değildir.

*Müsned'*deki Zührî sonrası rivâyetlerin sağlamlığı iki yönden sağlanmıştır. Birincisi, *Müsned'*deki Zührî hadislerinin %85'i, bize rivâyet ve dirayet yönünden son derece güvenilir olan İmâm Mâlik, Süfyân b. Uyeyne, Ma'mer b. Râşid, Şuayb b. Ebî Hamza gibi şahıslar tarafından nakledilmiştir. İkinci bir özellikte, Ahmed b. Hanbel, *Müsned'*indeki metni aynı olan pek çok hadis, değişik senedlerle mükerrer olarak rivâyet edilmiştir. Bu rivâyetler birbirini takviye ederek kuvvetlendirmiştir. Bunun neticesinde yukarıda bahsi geçen üç, dört ve beşinci tabakadaki râvilerin zayıf olan hadisleri takviye edilmiş ve sahih li-gayrihi veya hasen li-gayrihi derecesine çıkmışlardır. Bununla beraber 24 hadisin zayıf olduğuna hükmedilmiştir.

Bu üç neslin haricinde Ahmed b. Hanbel'in Zührî hadislerini aldığı dördüncü bir nesil daha vardır. Her ne kadar üç nesil sağlam olsa da, bu dördüncü nesil sağlam olmadığı takdirde rivâyetlerin sıhhati yine tehlikeye girebilir. Bu dördüncü nesil hakkında yaptığımız araştırmada 4 râvinin, 6 hadisinin de tenkit edildiği tesbit edilmiştir. Bu râviler ve rivâyetlerin numaraları şöyledir: Abdullah b. Lehia, 17480, 26457; Bakıyye b. Velîd, 15715; Reşdin b. Sa'd, 8760, 16378; Yunus b. Süleym, 223. Bu râvilerin ve diğer bazı râvilerin daha başka zayıf rivâyetleri olmakla beraber, onlar sağlam diğer isnadlarla hasen li-gayrihi veya sahih li-gayrihi derecesine çıkmışlardır.

Bu sebeple onlar üzerinde durulmamıştır. Bu mezkûr 6 rivâyetle beraber zayıf rivâyetler 30 olmaktadır.

2.3.2. Metinle İlgili Konular

Çalışmamızın buraya kadarki kısmında rivâyetlerin isnadı ve sıhhati üzerinde durulmuştur. Bundan sonraki kısımda metinle ilgili bazı konular üzerinde durulacaktır.

2.3.2.1. Rivâyetlerin Muhtevası

Tekrarsız 700 küsur rivâyetin hepsini burada zikretmemiz mümkün değildir. Fakat bu rivâyetler içinden bilhassa meşhûr olanlarını genel bir malumat olması için burada zikretmek istiyoruz. Kısa hadisleri bütün olarak, uzun olanların kısa bir bölümünü veya kısa başlıklar tarzında yazacağız.

Siyer ve Megâzî

Hirada ilk vahyin gelişi ve Varaka'ya gidiş.¹¹⁵⁸

Bir müddet vahyin kesilmesi (fetretî vahiy), sonra Peygamberimizin Cebrâil'i görmesi ve Müddessir Sûresinin inmesi.¹¹⁵⁹

Ebû Tâlib'in vefatı.¹¹⁶⁰

İsrâ ve mi'raç olayı. 5 vakit namazın mi'raçta farz kılınması.¹¹⁶¹

Habeşistana hicret ve Necâşî'nin Müslümanları himayesi.¹¹⁶²

Peygamberimizin Hz. Ebû Bekr'le beraber hicreti, mağaraya sığınmaları¹¹⁶³ ve Sürâka'nın kıssası.¹¹⁶⁴

Peygamberimizin Hz. Zeyneb'le evlenmesi ve hicâb âyetinin inişi.¹¹⁶⁵

İfk hadisesi.¹¹⁶⁶

Reci seriyyesi, Âsım b. Sâbit ve Hubeyb b. Adiy kıssası.¹¹⁶⁷

¹¹⁵⁸ Ahmed, *Müsned*, 25202, 25959.

¹¹⁵⁹ Ahmed, *Müsned*, 14483, 15035, 15033.

¹¹⁶⁰ Ahmed, *Müsned*, 23674.

¹¹⁶¹ Ahmed, *Müsned*, 21135, 21288.

¹¹⁶² Ahmed, *Müsned*, 1740, 22498.

¹¹⁶³ Ahmed, *Müsned*, 25626.

¹¹⁶⁴ Ahmed, *Müsned*, 17591.

¹¹⁶⁵ Ahmed, *Müsned*, 13478, 12716.

¹¹⁶⁶ Ahmed, *Müsned*, 25623, 25624, 25625.

¹¹⁶⁷ Ahmed, *Müsned*, Ahmed, *Müsned*, Hn, 8096

Peygamberimizin hanımlarından bir ay uzaklaşması.¹¹⁶⁸

Hudeybiye musâlahası.¹¹⁶⁹

Huneyn savaşı.¹¹⁷⁰

Tebük Seferi ve seferden geri kalan Kâ'b b. Mâlik'in kıssası¹¹⁷¹

Peygamberimizin Kisrâ'ya mektup göndermesi.¹¹⁷²

Peygamberimizin Kayser'e mektup göndermesi.¹¹⁷³

Münafıkların başı Abdullah b. Übey'in hasta oluşu ve Peygamberimizin onu ziyaret etmesi.¹¹⁷⁴ Ölünce cenaze namazını kıldırması, Hz. Ömer'in engel olmak istemesi.¹¹⁷⁵

Peygamberimizin hastalanması,¹¹⁷⁶

Peygamberimizin hastalandığında bir yazı yazdırmak istemesi.¹¹⁷⁷

Peygamberimizin "Refiki a'laya" diyerek vefat etmesi,¹¹⁷⁸ kefenlenmesi,¹¹⁷⁹ vefat ettiğinde 63 yaşında olduğu.¹¹⁸⁰

Sakife hadisesi ve Hz. Ebû Bekr'in halife seçilmesi.¹¹⁸¹

"Biz (Peygamberler) miras bırakmayız, bizim bıraktığımız sadakadır" hadisi.¹¹⁸²

Ridde olayları ve onlarla savaş.¹¹⁸³

Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ın cem edilmesi.¹¹⁸⁴

¹¹⁶⁸ Ahmed, *Müsned*, 24050, 25299, 25301, 25517, 26271.

¹¹⁶⁹ Ahmed, *Müsned*, 18910, 18924, 18920, 18928

¹¹⁷⁰ Ahmed, *Müsned*, 1775, 1776.

¹¹⁷¹ Ahmed, *Müsned*, 15782, 15790, 27175, 15789.

¹¹⁷² Ahmed, *Müsned*, 2780, 2184, 2261.

¹¹⁷³ Ahmed, *Müsned*, 2370, 2371, 2372.

¹¹⁷⁴ Ahmed, *Müsned*, 21758.

¹¹⁷⁵ Ahmed, *Müsned*, 95.

¹¹⁷⁶ Ahmed, *Müsned*, 25179, 25915.

¹¹⁷⁷ Ahmed, *Müsned*, 2990, 3111

¹¹⁷⁸ Ahmed, *Müsned*, 24583.

¹¹⁷⁹ Ahmed, *Müsned*, 25949.

¹¹⁸⁰ Ahmed, *Müsned*, 24618

¹¹⁸¹ Ahmed, *Müsned*, 391.

¹¹⁸² Ahmed, *Müsned*, 1550, 25125, 26260.

¹¹⁸³ Ahmed, *Müsned*, 239, 117, 335.

¹¹⁸⁴ Ahmed, *Müsned*, 57, 76.

Hz. Ömer'in şehit edilişi¹¹⁸⁵ ve Ömer'in yerine birini halife olarak bırakmaması.¹¹⁸⁶

İlim-Sünnet

*“Benim sözümü dinleyip ezberleyip sonra başkasına aktaranın Allah yüzünü nurlandırırın”.*¹¹⁸⁷

*“Bana itaat eden Allah'a itaat etmiş olur.”*¹¹⁸⁸

*“Allah kimin için hayır murad ederse onu dinde fakih kılar.”*¹¹⁸⁹

*“Allah ilmi insanlardan çekip almaz, fakat âlimleri öldürür”.*¹¹⁹⁰

Tahâret

İslâmın ilk dönemlerinde *“Su, sudan gerekir”* deniliyordu, sonradan cinsel yakınlıktan sonra gusl farz kılındı.¹¹⁹¹

Cebrâil peygamberimize nasıl abdest alacağını öğretti.¹¹⁹²

*“Ateşte pişmiş yemekten sonra abdest alın!”*¹¹⁹³

Peygamberimiz yemek yedikten sonra abdest almadan namaz kıldı.¹¹⁹⁴

Avret yerine dokunanın abdest alması gerektiği.¹¹⁹⁵

*“Eğer ümmetime meşakkat verecek olmasaydı, onlara her abdest esnasında misvak kullanmalarını emrederdim”.*¹¹⁹⁶

Namaz

Peygamberimizin insanları namaza davet için istişare etmesi, daha sonra bir sahâbîye rüyada ezânın öğretilmesi.¹¹⁹⁷

¹¹⁸⁵ Ahmed, *Müsned*, 294

¹¹⁸⁶ Ahmed, *Müsned*, 332.

¹¹⁸⁷ Ahmed, *Müsned*, 16754, 16738.

¹¹⁸⁸ Ahmed, *Müsned*, 7656, 10637.

¹¹⁸⁹ Ahmed, *Müsned*, 16931.

¹¹⁹⁰ Ahmed, *Müsned*, 6896.

¹¹⁹¹ Ahmed, *Müsned*, 21100, 21102, 21103, 21104, 21105.

¹¹⁹² Ahmed, *Müsned*, 21771.

¹¹⁹³ Ahmed, *Müsned*, 26778, 26779, 26783, 26784, 26785, 27399.

¹¹⁹⁴ Ahmed, *Müsned*, 2002, 17248, 17249, 17250, 17613, 17614, 17618, 22479, 22484, 22485.

¹¹⁹⁵ Ahmed, *Müsned*, 21689.

¹¹⁹⁶ Ahmed, *Müsned*, 9928, 10696.

¹¹⁹⁷ Ahmed, *Müsned*, 16477.

“Ezanı duyduğunuzda sizde müezzinin söylediklerini tekrar ediniz!”¹¹⁹⁸

Cibrilin 5 vakit namazı peygamberimize kıldırarak öğretmesi.¹¹⁹⁹

Beş vakit namazın ırmakta yıkanmaya teşbihi.¹²⁰⁰

“İmam fatihayı okuyunca melekler Âmin derler”.¹²⁰¹

“Fatıha okumayanın namazı yoktur.”¹²⁰²

İmam arkasında kıraatın yasaklanması.¹²⁰³

“Cemaatle namaz 25 derece üstündür”.¹²⁰⁴

“Kadınları mescidden men etmeyin!”¹²⁰⁵

“Soğan, sarımsak yiyen mescidimize gelmesin!”¹²⁰⁶

“Sıcaklık arttığında namazı biraz geciktirin! Yazın şiddetli sıcağı cehennemın nefes almasındandır”.¹²⁰⁷

Sabah ve ikindiden sonra nafil namaz kılınmayacağı.¹²⁰⁸

“Akşam yemeği hazır olur, ezanda okunursa önce yemeğinizi yeyin!”¹²⁰⁹

Hz. Peygamber cuma günü gusl etmeyi emrederdi.¹²¹⁰

Cumaya gelenleri meleklerin kayd etmesi.¹²¹¹

“Cuma hatip konuşurken kişi arkadaşına sus bile dese boş söz etmiş olur”.¹²¹²

“Cumada bir saat var ki, Müslüman bir kul o saatte dua ederse Allah ona istediğini verir”.¹²¹³

¹¹⁹⁸ Ahmed, *Müsned*, 11742, 11504.

¹¹⁹⁹ Ahmed, *Müsned*, 17089, 22353.

¹²⁰⁰ Ahmed, *Müsned*, 518.

¹²⁰¹ Ahmed, *Müsned*, 244, 7660.

¹²⁰² Ahmed, *Müsned*, 22677, 22743, 22749.

¹²⁰³ Ahmed, *Müsned*, 22922.

¹²⁰⁴ Ahmed, *Müsned*, 7185

¹²⁰⁵ Ahmed, *Müsned*, 4556, 4522, 6387, 6252.

¹²⁰⁶ Ahmed, *Müsned*, 7610, 7583.

¹²⁰⁷ Ahmed, *Müsned*, 7246.

¹²⁰⁸ Ahmed, *Müsned*, 11900, 11024, 11903.

¹²⁰⁹ Ahmed, *Müsned*, 12645, 12076.

¹²¹⁰ Ahmed, *Müsned*, 199, 312, 202

¹²¹¹ Ahmed, *Müsned*, 7258.

¹²¹² Ahmed, *Müsned*, 10128, 9101, 7764, 10888.

¹²¹³ Ahmed, *Müsned*, 7823.

Namaz esnasında yeri düzeltmeme

Peygamberimizin namazda yanılması ve sehiv secdesi yapması.¹²¹⁴

Necâşi öldüğünde Peygamberimiz gıyabi cenaze namazı kıldırdı.¹²¹⁵

Peygamberimiz at üstünde nafil namaz kıldı.¹²¹⁶

Peygamberimizin istiska namazı kıldırması.¹²¹⁷

“Gecenin üçte ikisi geçince Allah “Dua eden yok mu kabul edeyim” der.”¹²¹⁸

“Kim cenaze namazı kılsa ona bir kırat (dağ gibi) sevab vardır.”¹²¹⁹

“Kimin üç çocuğu ölürse o ancak kasem yerine gelecek kadar ateşe (cehenneme) maruz kalır.”¹²²⁰

“Cenazede (defin etmede) acele edin!”¹²²¹

“Ölümü temenni etmeyin!”¹²²²

“Müslim kâfire, kâfir de Müslime varis olmaz.”¹²²³

Oruç

“Hilâli görünce oruç tutun!”¹²²⁴

“Kim inanarak ve hesab ederek Ramazanda oruç tutarsa onun geçmiş günahları affedilir.”¹²²⁵

“Allah ‘Bana kullarımın en sevimsi iftarı erken yapandır’ buyurdu.”¹²²⁶

“Dileyen aşura orucu tutsun, dileyen tutmasın”¹²²⁷

“Kadir gecesini Ramazanın son on gününde arayın!”¹²²⁸

¹²¹⁴ Ahmed, *Müsned*, 22920, 22929, 22930, 22931, 22932.

¹²¹⁵ Ahmed, *Müsned*, 9663, 9646, 7147, 7885, 8583.

¹²¹⁶ Ahmed, *Müsned*, 15684, 15686, 15695, 15701, 15672.

¹²¹⁷ Ahmed, *Müsned*, 16436, 16437, 16439, 16455.

¹²¹⁸ Ahmed, *Müsned*, 7622, 7238.

¹²¹⁹ Ahmed, *Müsned*, 7188, 7775.

¹²²⁰ Ahmed, *Müsned*, 10210, 10120, 7721, 7265,

¹²²¹ Ahmed, *Müsned*, 7772, 7773, 7267

¹²²² Ahmed, *Müsned*, 7578.

¹²²³ Ahmed, *Müsned*, 21766, 21752, 21747, 21813.

¹²²⁴ Ahmed, *Müsned*, 7778

¹²²⁵ Ahmed, *Müsned*, 7787, 7280, 7281, 10843.

¹²²⁶ Ahmed, *Müsned*, 7241, 8360

¹²²⁷ Ahmed, *Müsned*, 16867, 16868.

Hac

“Ziyaret amacıyla üç mescidden başka mescide yolculuk yapılmaz. Onlar da Mescid-i Haram, Mescid-i Resûlullah ve Mescid-i Aksâ'dır.”¹²²⁹

Haccın ömürde bir defa farz olduğu, diğerlerinin nafîle olduğu.¹²³⁰

Hac yapmaya gücü yetmeyen ihtiyarın yerine başkasının hac yapabilir.¹²³¹

Peygamberimiz Müzdelife'de akşam ve yatsı namazını cem etti.¹²³²

İhrâmlıya yasak olan elbiseler ve kokular.¹²³³

Medinelilerin, Şamlıların, Necd ve Yemenlilerin ihrâm yerleri.¹²³⁴

İhrâmlı 5 hayvanı harem bölgesinde öldürebilir.¹²³⁵

Peygamber (a.s) kurban etlerini üç günden fazla evinde bulundurmamayı yasakladı.¹²³⁶

Kader

Adem (as) ile Mûsâ (as)'ın tartışması.¹²³⁷

Nikâh - Talak

“Bir kadın velisinin izni olmadan nikâhlanırsa, nikâhı batıldır.”¹²³⁸

Gaylân b. Seleme Müslüman oldu. Onun 10 eşi vardı. Peygamberimiz ona “Hanımlarından 4'ünü seç!” dedi.¹²³⁹

Süt kardeşliği

“Bir veya iki emme haram kılmaz.”¹²⁴⁰

Hadler

¹²²⁸ Ahmed, *Müsned*, 4547, 4925, 4938.

¹²²⁹ Ahmed, *Müsned*, 7191, 7249.

¹²³⁰ Ahmed, *Müsned*, 3510, 3520, 3303, 2642

¹²³¹ Ahmed, *Müsned*, 1818, 1822.

¹²³² Ahmed, *Müsned*, 5287, 6399, 6473

¹²³³ Ahmed, *Müsned*, 5243, 4538, 4899

¹²³⁴ Ahmed, *Müsned*, 6390, 6140, 4555

¹²³⁵ Ahmed, *Müsned*, 4543

¹²³⁶ Ahmed, *Müsned*, 1276, 806, 1186, 1193, 587.

¹²³⁷ Ahmed, *Müsned*, 7635, 7588, 7589.

¹²³⁸ Ahmed, *Müsned*, 24372, 24205, 25326

¹²³⁹ Ahmed, *Müsned*, 5027, 4609, 4631, 5558

¹²⁴⁰ Ahmed, *Müsned*, 2609

“Kızım Fatıma’da hırsızlık yapsa onun da elini keserim.”¹²⁴¹

Bir adamın zina ettiğini itiraf etmesi ve recm edilmesi.¹²⁴²

Elbise çalan hırsızın elinin kesilmesi.

Tıb

Peygamberimiz “Tedavi kaderi değiştirir mi?” diyen şahsa “O da Allah’ın kaderindedir” buyurdu.¹²⁴³

“Hasta hayvanı sağlam olanın yanına getirmeyiniz!”¹²⁴⁴

“Bir yerde vebâ olduğunu duyarsanız oraya girmeyin, eğer oradaysanız oradan çıkmayın!”¹²⁴⁵

“Çörek otu ölümden başka her şeye devâdır.”¹²⁴⁶

“Udi hindide 7 şifa vardır.”¹²⁴⁷

Yeme içme

“Biriniz yeyip içtiğinde sağ eliyle yeyip içsin!”¹²⁴⁸

Peygamberimiz ehli eşek etini ve yırtıcı hayvanların etini yemeyi yasakladı.¹²⁴⁹

Peygamberimiz Hayber günü mut’a nikâhını ve ehl-i eşek etini yasakladı.¹²⁵⁰

“Sarhoşluk veren her içki haramdır”¹²⁵¹

Zühd-Ahlak-Edeb-Rikâk

“Her peygamberin (makbul) bir duası vardır. Ben duamı kıyamette ümmetime şefaât için sakladım.”¹²⁵²

“Merhamet etmeyene merhamet olunmaz.”¹²⁵³

¹²⁴¹ Ahmed, *Müsned*, 24138, 25297.

¹²⁴² Ahmed, *Müsned*, 9845.

¹²⁴³ Ahmed, *Müsned*, 15472, 15473, 15474, 15475.

¹²⁴⁴ Ahmed, *Müsned*, 9263.

¹²⁴⁵ Ahmed, *Müsned*, 1666, 1678, 1682, 1683, 1684, 1679.

¹²⁴⁶ Ahmed, *Müsned*, 7287, 7638, 8517.

¹²⁴⁷ Ahmed, *Müsned*, 26997, 27000, 27004

¹²⁴⁸ Ahmed, *Müsned*, 6332, 6333.

¹²⁴⁹ Ahmed, *Müsned*, 17735, 17738, 17739, 17740.

¹²⁵⁰ Ahmed, *Müsned*, 592, 812, 1204.

¹²⁵¹ Ahmed, *Müsned*, 24652, 25891, 25572, 24082.

¹²⁵² Ahmed, *Müsned*, 8959, 9143.

¹²⁵³ Ahmed, *Müsned*, 7289, 7121, 7649, 10673.

“Bir adam ben ölünce beni yakın dedi”, “Bir kadın bir kedi yüzünden Cehennem ateşine girdi”.¹²⁵⁴

“İnsanlara dünyada azâb edenlere Allah da azâb eder”¹²⁵⁵

“Mala ’yaniyi terk etmek kişinin İslâmının güzelliğindedir.”¹²⁵⁶

“Ancak iki şeye haset edilir.”¹²⁵⁷

“Her doğan fitrat üzere doğar.”¹²⁵⁸

“Kim Allah’a ve ahirete iman ediyorsa komşusuna eziyet etmesin!”¹²⁵⁹

Peygamberimiz üç yerde yalana ruhsat verdi.¹²⁶⁰

“Kişi sevdiğiyle beraberdir”.¹²⁶¹

“Mümin bir delikten iki kere ısırılmaz.”¹²⁶²

“Güreşte yenen güçlü değildir, öfke anında nefesine hakim olan güçlüdür.”¹²⁶³

“Hepiniz çobansınız”.¹²⁶⁴

Peygamberimizin peruğu yasakladığı.¹²⁶⁵

“Melekler köpek ve suret olan eve girmez”.¹²⁶⁶

“Uğursuzluk kadında, evde ve attadır”¹²⁶⁷

“Âdemoğlunun bir vadi dolusu altını olsa ikincisini ister”.¹²⁶⁸

“İnsanlar yüzlük deve katarı gibidir”.¹²⁶⁹

“Benim bildiğimi bilseydiniz az güler, çok ağlardınız”.¹²⁷⁰

¹²⁵⁴ Ahmed, *Müsned*, 7647, 7648

¹²⁵⁵ Ahmed, *Müsned*, 15332, 15334, 15335, 15336.

¹²⁵⁶ Ahmed, *Müsned*, 1737.

¹²⁵⁷ Ahmed, *Müsned*, 4924, 5618, 4550, 6403

¹²⁵⁸ Ahmed, *Müsned*, 7181, 7712.

¹²⁵⁹ Ahmed, *Müsned*, 7626, 7645.

¹²⁶⁰ Ahmed, *Müsned*, 27272, 27275.

¹²⁶¹ Ahmed, *Müsned*, 12692, 12075.

¹²⁶² Ahmed, *Müsned*, 8929.

¹²⁶³ Ahmed, *Müsned*, 7219, 10702

¹²⁶⁴ Ahmed, *Müsned*, 6026.

¹²⁶⁵ Ahmed, *Müsned*, 16891, 16865.

¹²⁶⁶ Ahmed, *Müsned*, 26800.

¹²⁶⁷ Ahmed, *Müsned*, 5963, 6095, 6196, 4927.

¹²⁶⁸ Ahmed, *Müsned*, 13586, 13476, 12717.

¹²⁶⁹ Ahmed, *Müsned*, 5029, 4516, 6030, 5619, 6044.

“Her peygamber çobanlık yapmıştır”.¹²⁷¹

“Şiirin bir kısmı hikmettir”¹²⁷²

Peygamberimizin “Siz kabirde imtihana tabi tutulacaksınız” demesi ve kabir azabından Allah’a sığınması.¹²⁷³

Kur’ân

“Kur’ân 7 harf üzerine indirilmiştir”.¹²⁷⁴

“İhlâs Sûresi Kur’ân’ın üçte birine denktir”.¹²⁷⁵

Peygamberimiz muavvizeteyni okuyup üstüne üflerdi.¹²⁷⁶

“Allah bu kitapla (Kur’ân’la) bazı insanları yükseltir, bazılarını da alçaltır”.¹²⁷⁷

Menâkıb ve Fedâil

Musa ve Hızır (a.s) kıssası.¹²⁷⁸

“Bir karınca bir peygamberi ısırды.”¹²⁷⁹

“Bizim durumumuz diğer ümmetlere nisbetle ikindi ile akşam arasına benzemektedir.”¹²⁸⁰

Ebû Hureyre’nin çok hadis rivâyet etmesinin sebepleri.¹²⁸¹

Ebû Mûsâ’ya Dâvûd’ın mizmârlarından verildiği.¹²⁸²

Peygamberimizin Hassân b. Sâbit için “Allahım onu Ruhü’l-Kuds’le teyit et!”
duası.¹²⁸³

Çok ibadet eden Abdullah b. Amr’a peygamberimizin tavsiyeleri.¹²⁸⁴

¹²⁷⁰ Ahmed, *Müsned*, 9847, 10301.

¹²⁷¹ Ahmed, *Müsned*, 14497

¹²⁷² Ahmed, *Müsned*, hn, 21154-21164.

¹²⁷³ Ahmed, *Müsned*, 26333, 26105, 26008, 24582

¹²⁷⁴ Ahmed, *Müsned*, 296, 278, 158, 297.

¹²⁷⁵ Ahmed, *Müsned*, 27274.

¹²⁷⁶ Ahmed, *Müsned*, 25335, 24927, 24831.

¹²⁷⁷ Ahmed, *Müsned*, 232.

¹²⁷⁸ Ahmed, *Müsned*, 21109, 21131.

¹²⁷⁹ Ahmed, *Müsned*, 9229.

¹²⁸⁰ Ahmed, *Müsned*, 6133, 6029

¹²⁸¹ Ahmed, *Müsned*, 7277, 7705, 7275, 7276.

¹²⁸² Ahmed, *Müsned*, 8820.

¹²⁸³ Ahmed, *Müsned*, 7644.

Hüzeyme b. Sâbit'in at pazarlığında şahitliğinden dolayı, iki şahit kabul edilmesi.¹²⁸⁵

Kıyamet âlametleri

*“100 yıl sonra dünyadaki herkes ölmüş olacak.”*¹²⁸⁶

*“İleride fitneler olacak. O zamanda oturan ayaktakinden hayırlıdır.”*¹²⁸⁷

*“Zaman yakınlaşır, mal çoğalır, fitneler zuhur eder, herc (katller) çoğalır”.*¹²⁸⁸

Kıyamete yakın Kâbe tahrip edilecek.¹²⁸⁹

*“Yahudilerle savaşacaksınız. Hatta taş bile arkamda Yahudi var öldür diyecek.”*¹²⁹⁰

*“İsa (as)'in inecek, haçı kırıp, domuzu öldürecek.”*¹²⁹¹

Peygamberimizin ibn Sayyad'la görüşmesi, onun Deccâl olma ihtimali.¹²⁹²

Peygamberimizin ümmetini Deccâl'dan korkutması ve onun bir gözünün kör olduğu.¹²⁹³

*“İsâ (a.s) Deccâlı Bâb-ı Lü'd denilen yerde öldürecek”.*¹²⁹⁴

Cehennem üzerine kurulan Sırât, cennete en son girecek şahıs ve cennette Allah'ı görmek.¹²⁹⁵

*“Kevser Allah'ın cennette bana verdiği süttten beyaz, baldan tatlı bir nehirdir”.*¹²⁹⁶

*“İmrulkays (mahşerde) şairleri cehenneme götüren bayraktarlarıdır”.*¹²⁹⁷

*“Ahirette müşrik çocuklarının akıbetini Allah daha iyi bilir”.*¹²⁹⁸

¹²⁸⁴ Ahmed, *Müsned*, 6760, 6761.

¹²⁸⁵ Ahmed, *Müsned*, 21883.

¹²⁸⁶ Ahmed, *Müsned*, 5617, 6028, 6148.

¹²⁸⁷ Ahmed, *Müsned*, 7796, 7797.

¹²⁸⁸ Ahmed, *Müsned*, 10792.

¹²⁸⁹ Ahmed, *Müsned*, 8094

¹²⁹⁰ Ahmed, *Müsned*, 6147, 6186, 6366, 6032.

¹²⁹¹ Ahmed, *Müsned*, 10944, 7269, 7679.

¹²⁹² Ahmed, *Müsned*, 6360, 6361, 6362, 6363, 6364.

¹²⁹³ Ahmed, *Müsned*, 6365.

¹²⁹⁴ Ahmed, *Müsned*, 15466, 15467, 15469, 17989, 19478.

¹²⁹⁵ Ahmed, *Müsned*, 7717, 7927, 10906.

¹²⁹⁶ Ahmed, *Müsned*, 13306, 13480, 13484.

¹²⁹⁷ Ahmed, *Müsned*, 7127.

2.3.2.2.Hadisde Nâsîh ve Mensûh

Nesh, şer'î bir hükmün, başka bir şer'î hükümle kaldırılması demektir.¹²⁹⁹

Kur'ân'da nesh olduğu gibi¹³⁰⁰ sünnette de nesh olmuştur. Peygamberimiz bir emir vermiş veya bir şeyi yasaklamış, bir müddet sonra o emri veya yasağı yürürlükten kaldırmıştır. Örneğin Peygamberimiz bir defasında kurban etlerini yemeyi üç günden sonra yasaklamış¹³⁰¹ fakat daha sonraları bu yasağı kaldırmıştır.¹³⁰² Kabir ziyaretini yasaklamış, daha sonra serbest bırakmıştır.¹³⁰³

Zührî, Kur'ân ve sünnetin nâsîh ve mensûh konuları üzerinde durmuştur.

Hâzîmî, *el-İ'tibâr* adlı eserinde Zührî'yi, sünnetin nâsîh ve mensûh konuları üzerinde duran ilk şahıslardan saymıştır.¹³⁰⁴

Zührî “Hadislerin nâsîh ve mensûhunu bilmek fakihleri yorup, aciz bırakmıştır” demiştir.¹³⁰⁵ Nâsîh ve mensûh hadisleri birbirinden ayırma konusunda “Peygamberimizin en son fiili (uygulamada esas) alınır”¹³⁰⁶ “(Tâbî'n âlimleri) Resûlullah'ın (s.a.v) yaptığı iki işten sonuncusunun daha öncekini nesh ettiği görüşünde idiler”¹³⁰⁷ diyerek neshde dikkat edilecek en önemli konuya işaret etmiştir.

Zührî, pek çok nâsîh ve mensûhla ilgili rivâyet nakletmiştir. Fakat bazı konularda onun tereddüde kaldığı veya bazı konularda farklı düşündüğü anlaşılmaktadır.

Ateşte pişmiş yemekten sonra hem abdest almak hem de almamakla ilgili bazı hadisler rivâyet edilmiştir. Zührî, Hz. Âişe'den,¹³⁰⁸ Ümmü Habîbe'den,¹³⁰⁹ Ebû Hureyre'den,¹³¹⁰ Zeyd b. Sâbit'ten¹³¹¹ “ateşte pişmiş yemekten sonra abdest alma”yı

¹²⁹⁸ Ahmed, *Müsned*, 10721, 9103, 7520, 7637.

¹²⁹⁹ Muhammed Ebû Zehrâ, *Usûlü'l-fikh*, (b.y., Dâru'l-Fikri'l-Arabî, tsz), 185.

¹³⁰⁰ Bakara, 2/106.

¹³⁰¹ Ahmed, *Müsned*, hn: 6188, 4900, 4558

¹³⁰² Müslim, *Edâhi*, 5/1971.

¹³⁰³ Ahmed, *Müsned*, hn: 1236.

¹³⁰⁴ Hâzîmî, Ebû Bekir Muhammed b. Mûsâ, *el-İ'tibâr fi'n-nâsîh ve'l-mensûh mine'l-âsâr*, (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1359), 3.

¹³⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, 5/346.

¹³⁰⁶ Ahmed, *Müsned*, hn: 1892

¹³⁰⁷ İbn Şâhin, *Nâsihu'l-hadis ve mensûhuhu*, thk: Semir b. Emin ez-Züheyri, (Zerkâ: Mektebetu'l-Menâr, 1988), 36.

¹³⁰⁸ Ahmed, *Müsned*, hn: 24580.

¹³⁰⁹ Ahmed, *Müsned*, hn: 26778, 26779, 26783, 26784, 26785, 27399.

¹³¹⁰ Ahmed, *Müsned*, hn: 10071, 10204, 7605, 7675, 9519

¹³¹¹ Ahmed, *Müsned*, hn: 21598, 21647, 21655, 21660, 21669.

emreden hadisler nakletmiştir. Ayrıca sahâbî İbn Abbâs'dan,¹³¹² Amr b. Ümeyyetu'd-Damrî'den,¹³¹³ yemekten sonra peygamberimizin abdest almadığına dair rivâyetler de nakletmiştir. Bununla beraber onun uygulamada abdest almayı tercih ettiği görülmektedir. Üstelik o bunu etrafındakilere de emretmektedir. Halife Hişâm'ın oğlu Süleyman, muhaddis Katâde'ye “Biz ne zaman bir şey yesek bu adam (yani Zührî) bize abdest almamızı emrediyor” diye yakınlıkla, ondan bu konuda bilgi ister. Bunun üzerine Kâtâde, bunu Saîd b. Müseyyeb'e sorduğunu onun da bundan dolayı abdest gerekmediğini kendisine aktardığını söyler.¹³¹⁴ Her iki rivâyeti de aktaran Zührî'nin bu konuda mütereddid olduğunu, uygulamada ihtiyaten abdest almayla ilgili rivâyeti tercih ettiği düşünülebilir.

Zührî, Hz. Ali ve İbn Ömer'den Peygamberimizin kurban etlerini yemeyi üç gündün sonra yasakladığını rivâyet etmiştir.¹³¹⁵ Hâlbuki başka rivâyetlerde daha sonraları peygamberimizin buna izin verdiği de nakledilmiştir.¹³¹⁶ Zührî bu konuda herhangi bir rivâyette bulunmamıştır.

2.3.2.3. Yanlış Anlaşılan Bazı Hadislere Zührî'nin Yaklaşımı

Sahâbîler döneminde bazı hadislerin sıhhati veya anlaşılması konusunda bazı tartışmalar yaşanmıştır. Bu konuda Hz. Âişe'nin bazı sahâbîlere yönelttiği eleştiriler Bedreddin Zerkeşî tarafından kitap haline getirilmiştir.

Hz. Âişe'nin tenkit ettiği bazı hadisler Zührî tarafından rivâyet edilmiştir. Örneğin, Zührî, Sâlim ve Hamza kanalıyla babaları İbn Ömer'den Peygamberimizin “*Uğursuzluk atta, kadında ve evdedir*” dediğini nakletmiştir.¹³¹⁷ Hâlbuki Hz. Âişe bu rivâyet hakkında peygamberimizin “*Yahudiler uğursuzluk üç şeydedir diyorlar*” dediğini, bu hadisin yanlış anlaşıldığını iddia etmiştir.¹³¹⁸

Zührî hocası Saîd b. Müseyyeb kanalıyla Hz. Ömer'den “*Meyyit ailesinin kendisine ağlamalarından dolayı azab görür*” hadisini nakletmiştir.¹³¹⁹ Bu rivâyette Hz. Âişe tarafından tenkide uğramıştır. Hz. Âişe, rivâyetin Yahudilerle ilgili olduğunu

¹³¹² Ahmed, *Müsned*, hn: 2002.

¹³¹³ Ahmed, *Müsned*, hn: 17248, 17249, 17250, 17613, 17614, 17618, 22479, 22484, 22485. Rivâyetlerin senedî farklı ise de metin aynıdır.

¹³¹⁴ Ahmed, *Müsned*, hn: 14920.

¹³¹⁵ Ahmed, *Müsned*, hn: 6188, 4900, 4558.

¹³¹⁶ Müslim, *Edâhi*, 5/1971.

¹³¹⁷ Ahmed, *Müsned*, hn: 5963, 4544, 6405.

¹³¹⁸ Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin, *el-İcâbetu limâ istedreket Âişetu ale's-sahâbe*, thk: Rıfat Fevzi, (Kâhire: Mektebetu Hancı, 2001), 104.

¹³¹⁹ Ahmed, *Müsned*, hn: 315, 334.

söylemiş ve hadisin “*Meyyitin ailesi ona ağlıyor, o da cürmünden dolayı azab görüyor*” şeklinde olduğunu söylemiştir.¹³²⁰ Hadisi nakleden İbn Ömer’e Hz. Âişe’nin sözleri bildirildiğinde bu konuda konuşmayıp susmuş, bu da bazı şarihler tarafından Hz. Âişe’nin sözünü kabul ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Bununla beraber onun susmasının kabulden değil, tartışmak istemediğinden olduğu da söylenmiştir.¹³²¹

Bu hadisleri rivâyet eden Zührî, Hz. Âişe’nin bu hadisler hakkındaki itirazlarını muhtemelen ya duymamıştı veya bu izahları ikna edici bulmuyordu.

¹³²⁰ Ahmed, *Müsned*, hn: 24302.

¹³²¹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 3/204.

SONUÇ

Hadis âlimleri içinde en önemli şahsiyetlerden biri olan Zührî, 50 (670) yılında Medine’de doğmuş, 30 yaşına kadar bu şehirde kalarak ilim öğrenmiştir. Medine’de kaldığı yıllarda hem sahâbîlerle, hem de tâbînin büyük âlimleriyle görüşmüş ve onlardan ilim öğrenmiştir. Kaynaklardan onun 18 sahâbîyle görüştüğü anlaşılmakla beraber, daha fazla sahâbîyle görüşmüş olması da mümkündür. O tâbîn âlimlerinin pek çoğundan ders almıştır. Fakat onun kendilerinden en çok hadis rivâyet ettiği hocaları fukahâ-yı seb’a’dan Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ebû Seleme, Ubeydullah b. Abdullah ve Sâlim b. Abdullah’tır.

Zührî 30 yaşlarında Emevîlerin başkenti Şam’a (Dımaşk) gitmiş, orada halife Abdülmelik b. Mervân’la tanışmış ve onun meclisinin müdavimlerinden olmuştur. Abdülmelik’in vefatından sonra sırayla hilafete geçen Velîd b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz ve Hişâm b. Abdülmelik’in yanında olmuştur. Hişâm’ın hilafetinin son yıllarında kendisine ait *Şagb ve Bedâ* denilen yerdeki kendi çiftliğine gelmiş ve 124 (742) yılında burada vefat etmiştir.

Zührî hem asrındaki âlimler, hem de sonraki âlimler tarafından hadisi en iyi ve en çok bilen şahıs olarak kabul edilmiştir. Nitekim kendisi de Peygamberimizin hadislerinin yarısını bildiğini söylemiştir.

Zührî’nin Emevî halifelerine yakın olması tenkit konusu olmuştur. Azınlığı teşkil eden bazı âlimler bunu takva açısından hoş görmemişler, fakat bu sebeple onu cerh edici bir tavır içine girmedikleri gibi ilmi yönden övmüşlerdir. Bazı Şîî müellifler onun Emevîlere taraftar olup ehl-i Beyte düşman olduğunu söylemişlerdir. Hâlbuki tarihi gerçekler bunun doğru olmadığını, Zührî’nin ehl-i beyte muhabbeti olduğunu, onlardan hadis rivâyet ettiğini, hatta Emevîleri tenkit eden ifadeleri olduğunu göstermektedir. Oryantalistlerden Goldziher onun “Bu ümera bizi hadis yazmaya zorladı” ifadesinden yola çıkarak onun Emevîler lehine hadis uydurduğunu, örnek olarakta “*üç mescide yolculukla*” ilgili rivâyeti uydurduğunu iddia etmiştir. Çalışmamızda onun bu iddiaları ele alınmış, Zührî’nin “Bu ümerâ bizi hadis yazmaya zorladı” sözünü ya anlamadığı ya da yanlış anladığı ortaya konulmuş, “*üç mescide yolculukla*” ilgili rivâyetin sahih olduğu, bunun Zührî tarafından Emevîlerin lehine uydurulmasının tarihi gerçekler açısından mümkün olmadığı delillerle isbat edilmiştir.

Oryantalist Juynboll'da pek çok Zührî nisbeli şahıs olduğundan meşhur Zührî rivâyetlerini diğerlerinden ayırt etmenin mümkün olmadığını iddia etmiştir. Çalışmamızda hadis ilminde bazı şahısların mutlak olarak zikredildiğinde belli şahısların kastedildiğiyle ilgili izahlar getirilerek bu iddianın da yanlışlığı ortaya çıkarılmıştır.

Zührî, hadis tarihinde adından haklı olarak en çok bahsedilen kişidir. O, Ömer b. Abdülaziz'in emriyle hadisleri resmi olarak tedvin eden ilk şahsiyetlerdendir. Bazı araştırmacılar hadislerde isnadın Zührî ile başladığını iddia etmişlerse de, tarihi veriler ondan daha önce isnadın başladığını göstermektedir. Fakat Zührî'nin isnadın yerleşmesinde ve yaygınlaşmasında büyük katkısı olmuş demek mümkündür. Ayrıca hadis tahammülü ve eda konusunda Zührî'nin uygulamaları delil kabul edilmiştir. Hemen hemen her hadis usûlü kitabında onun bu konudaki sözleri ve uygulamaları hakkında bilgi bulmak mümkündür. Her ne kadar tedlîs ve irsâl ile itham edilmişse de onun tedlîsinin nadir olduğu, mürsel rivâyetlerinin de çok zayıf olmadığı yine çalışmamızda ortaya konulmuştur.

Zührî'nin hadislerine hemen hemen bütün hadis külliyyatında rastlamak mümkündür. Fakat onun müsned rivâyetlerinin en çok geçtiği eser Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'idir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Zührî rivâyetleri tekrarlarıyla beraber: 1822; tekrarsız, 755'tir.

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Zührî isnadlarında ismi geçen sahâbî sayısı 120'dir. Bunlar içinden yalnızca 12 sahâbîden Zührî bizzât hadis almıştır. Bu rivâyetler tekrarlı 161, tekrarsız 71'dir. Zührî'nin isnadlarında en çok rivâyeti olan sahâbîler Ebû Hureyre, Hz. Âişe, İbn Ömer ve İbn Abbâs'tır. Bu dört sahâbînin rivâyetlerinin toplamı tekrarlı, 995; tekrarsız 401'dir. Her iki sayı tekrarlı ve tekrarsız toplam rivâyetlerin yarısının üzerindedir.

Zührî'nin *Müsned*'deki hocalarının sayısı 90 civarındadır. Fakat bu 90 kişi içinde en çok rivâyeti olan fukahâ-yı seb'a'dan Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah, Ebû Seleme ve Sâlim b. Abdullah'tır. Zührî'nin bu beş hocasından naklettiği rivâyetlerin toplamı 1072 olup, *Müsned*'deki bütün Zührî rivâyetlerinin yaklaşık üçte ikisine yakındır. Bu rivâyetlerinde 803 (tekrarsız 316) adedi esahhu'l-esânîddir. Zührî, 15 hocasından naklettiği rivâyetlerde teferrüd etmiş, yani

onlardan yalnızca kendisi rivâyet etmiştir. Bu hocalardan 4'ü meçhûl olduğu için rivâyetleri zayıf sayılmıştır.

*Müsned'*de Zührî'nin talebelerinden 72 kişinin rivâyeti vardır. Muhaddis Hâzimî Zührî'nin talebelerini 5 tabakaya ayırmış, bu taksim daha sonraki âlimlerce de kabul görmüştür. Çalışmamızda Zührî'nin talebeleri bu taksime göre ele alınarak incelenmiştir.

Yaptığımız incelemede Ahmed b. Hanbel'in, Zührî rivâyetlerini eserine kaydederken en güvenilir râvileri ön plana çıkardığı tesbit edilmiştir. *Müsned'*de sika râvilerden oluşan birinci ve ikinci tabaka râvilerin sayısı 44 olup, rivâyetleri de 1532'dir. Bu sayı toplam rivâyetlerin %85'ine tekabül etmektedir. Hıfz noktasında bazı tenkitlere maruz kalan üçüncü ve dördüncü tabakadaki râviler 24 kişi olup, 270 rivâyetleri vardır. Bu rivâyetlerin 203'ü sahih; 42'si hasen; 23'ü zayıftır. Beşinci tabakada kizble itham edilen 4 râvinin 4 rivâyeti varsa da, bu rivâyetlerin biri haricinde diğerlerinin metinlerinin sahih olduğu görülmüştür. Bütün bunların neticesinde Zührî'nin *Müsned'*deki 1820 rivâyetinin, 1536'sı sahih; 162'si hasen, 88'i hasen ligayrihi; 28'i de zayıftır diyebiliriz.

1820 rivâyetin, 755'i tekrarsız olduğuna göre, 1000 civarındaki rivâyetin mükerrer olduğunu ve bütününün mütâbi olarak zikredildiğini düşünmemiz mümkündür.

Zührî hadis rivâyetinde titiz davranışıyla ön plana çıkan bir muhaddistir. O, rivâyet ettiği hadisleri daha çok sahâbî çocuklarından almaya ve rivâyet etmeye özen göstermiş, bilhassa 4 sahâbî ve fukahâ-yı seb'a'dan 5 hocasının rivâyetlerine ayrı bir değer vermiştir. Bu titizliğinden dolayı sonraki muhaddisler onun rivâyetlerine büyük bir ehemmiyet vermişler, hatta bazıları onun rivâyetlerini müstakil kitaplarda toplamaya çalışmışlardır.

EK: KÜTÜB-İ SİTTE'DE ZÜHRÎ RİVAYETLERİ

Bilindiği gibi muhaddis Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-eşrâf* adlı eserini *Kütüb-i Sitte*, Ebû Dâvûd'un *el-Merâsîl*, Tirmizî'nin *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye*, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ* ve *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* adlı kitaplarını göz önünde bulundurarak ve râvîleri dikkate alarak hazırlamıştır. Eserde râvîler, isimleri bilinenler, künyeleriyle meşhûr olanlar, baba adıyla bilinenler, ismi bilinmeyenler ve kadınlar şeklinde beş grupta sıralanmakta, hadislerin senedleri eksiksiz verilmekte, metinlerin sadece baş tarafı yazılmakta yahut varsa hadisin meşhûr ismi kaydedilmektedir.¹³²²

Hasan Şurrâb, Mizzî'nin "*Tuhfetul Eşraf*"ından istifadeyle Zührî'nin hangi sahâbîden ve hangi tâbiîn aracılığıyla kaç rivâyet yaptığını tesbit etmiştir.¹³²³ Aşağıdaki tablo Hasan Şurrâb'ın tesbitlerinden istifadeyle oluşturulmuştur. Tabloda Zührî'nin hangi sahâbîden hangi tâbiîn aracılığıyla kaç hadis rivâyet ettiği gösterilmiştir. Tablo Zührî'nin kendilerinden en çok rivâyet ettiği sahâbî sırasına göre tertip edilmiştir.

Tablo 2.30: Kütüb-i Sitte'ye göre Zührî'nin hocaları, onların hadis aldığı sahâbîler ve rivâyet sayıları

	Sahâbî	Tâbiîn	Zührî	Aded
1	Ebû Hureyre	Saîd b. Müseyyeb	Zührî	276
2		Ebû Seleme	Zührî	223
3		Humeyd b. Abdurrahman	Zührî	17
4		A'rec	Zührî	10
5		Vasıtasız	Zührî	5
6		Umare b. Ukeyme	Zührî	1
7	Hz. Âişe	Urve b. Zübeyr	Zührî	355
8		Amre bt. Abdurrahman	Zührî	10
9		Ebû Seleme	Zührî	10
10		Ubeydullah b. Abdullah	Zührî	7
11		Saîd b. Müseyyeb	Zührî	5
12		Kâsım b. Muhammed	Zührî	4
13	Vasıtasız	Zührî	3	
14	Abdullah b. Ömer	Sâlim b. Abdullah	Zührî	223
15		Müşafehe	Zührî	3
16		Belâğ	Zührî	1
17	Enes	Müşafehe	Zührî	99

¹³²² Halit Özkan, "*Tuhfetü'l-eşrâf*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/357.

¹³²³ Hasan Şurrâb, *el-İmamu'z-Zührî*, 329 vd.

18	İbn Abbâs	Ubeydullah b. Abdullah	Zührî	28
19		Tâvûs b. Keysân	Zührî	1
20	Ebû Saîd el-Hudrî	Atâ b. Yezîd	Zührî	6
21	Câbir	Atâ b. Rebah	Zührî	1
22		Muhammed b. Münkedir	Zührî	1
23		İsimsiz şeyh	Zührî	1
24		Mürsel	Zührî	2
25	Sa'd b. Ebî Vakkas	Âmir b. Sa'd	Zührî	4
26	Sâib b. Yezîd	Müşafehe	Zührî	4
27	Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr	Müşafehe	Zührî	4
28	Sa'b b. Cessâme	İbn Abbâs-Ubeydullah b. Abdullah	Zührî	3
29	Sehl b. Sa'd	Müşafehe	Zührî	2
30	Ömer b. Hattâb	Mürsel	Zührî	2
31	Ebû Zer	Ebûl Ahves	Zührî	2
32	Ubâde b. Samit	Mürsel	Zührî	1
33	Abdullah b. Zübeyr	Müşafehe	Zührî	1
34	Ka'b b. Mâlik	Mürsel	Zührî	1
35	Mugîre b. Şu'be	Mürsel	Zührî	1
36	Hafsa bt. Ömer	Mürsel	Zührî	1
37	Rafî b. Hadic	Mürsel	Zührî	1
38	Ubâde b. Samit	Mürsel	Zührî	1
39	Rafî b. Hadic	Mürsel	Zührî	1
40	Seleme b. Ekva'	Abdurrahman b. Abdullah b. Ka'b	Zührî	1
41	Abdurrahman b. Ezher	Müşafehe	Zührî	1
42	Mahmud b. Rebi el-Ensârî	Müşafehe	Zührî	1
43	Ebû Sa'lebe el-Huşeni	Atâ	Zührî	1
44	Süneyn Ebû Cemile	Müşafehe	Zührî	1
45	-	Es'ad b. Sehl	Zührî	6
46	-	Saîd b. Müseyyeb	Zührî	23
47	-	-	Zührî	89
			Toplam	1449

Yukarıda görüldüğü gibi, rivâyetlerin büyük kısmı şu 4 sahâbîden gelmektedir: Ebû Hureyre, 532; Hz. Âişe, 394; İbn Ömer, 227; Enes, 99.

Bu 4 zatın rivâyetlerinin toplamı 1252'dir. Bu rakam toplam rivâyet olan 1449'dan çıkarıldığında, geriye 197 rivâyet kalmaktadır. Zührî'nin de 89 mürsel rivâyeti olduğu düşünüldüğünde rakam 108 olmaktadır. Dolayısıyla Zührî'nin rivâyetlerinin yüzde 90'dan fazlası bu 4 sahâbîye dayanmaktadır.

Zührî'nin kendilerinden en çok rivâyet ettiği tâbiînden hocaları ise: Urve, 355; Saîd b. Müseyyeb 281 (mürsellerle 304); Sâlim, 223; Ebû Seleme, 233. **Toplam:** 1092. (Saîd b. Müseyyeb'in mürselleriyle 1115.)

Bu rivâyetlerin mecmuu neredeyse Zührî'nin rivâyetlerinin tamamına yakını (yüzde 92) bu dört sahâbî ve dört tâbiînden olduğunu göstermektedir.

Hasan Şürrâb'ın 1450 rivâyet hakkında yaptığı bu çalışma, bizim Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki 1822 rivâyet üzerinde yaptığımız çalışmaya benzemektedir. Bizim çalışmamızda da benzer bir tesbit yapılmış, Zührî'nin rivâyetlerinin büyük bir kısmını yukarıda mezkûr sahâbîlerden ve tâbiînden yaptığı görülmüştür.

Kaynakça

A'zamî, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. çev: Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

A'zamî, Muhammed Mustafa. *İslâm Fıkhi ve Sünnet* (Oryantalist Schacht'a Reddiye). çev: Mustafa Ertürk. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Abdulkâhir el-Bağdâdî. *el-Fark beyne'l-firak*. thk, Muhammed Osman el-Heşt. Kahire: Mektebetu İbn Sina, tsz.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel. *es-Sünne*, thk: Muhammed b. Saîd b. Salim. b.y. Dâru İbn Kayyim, 1986.

Abdullah b. Muhammed Hasen Demfû. *Merviyyâtü'l-imami'z-Zühriyyi'l-mu'alle fi Kitabi'l-İlel li'd-Dârekutnî- tahrîcühâ ve dirâsetü esânidiha ve'l-hukmü aleyha*. 4 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Rüsd, 1999.

Abdurrahim Abdullah Muhammed. *et-Ta'lim fi asri'l-Emevî*. Şârîka: Câmiatu's-Şârîka, 2010.

Abdurrahman es-Sââtî. *Bulûgu'l-emânî min esrârî fethu'r-Rabbânî*. Riyâd: Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye, trz.

Abdülfettah Ebû Gudde. *Mevzû Hadisler*. çev. Enbiya Yıldırım. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *Musannefü Abdurrezzâk*. 11 Cilt. thk: Habiburrahman el-A'zamî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403.

Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs amme'stehera mine'l-ehâdîsi alâ elsineti'n-nâs*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988.

Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin. *Kitabu's-Şeria*. 6 Cilt. thk: Abdullah b. Ömer. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1997.

Ağarı, Murat. "Ya'kubî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/287-288. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. 45 Cilt. thk: Şuayb Arnavût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. Riyad: Dâru'l-Hani, 2001.

Ahmed Naim. *Sahih-i Buhârî Muhtasarı, Tecrid-i Sarih terceme ve Şerhi*. 13 Cilt. Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

Akcaoğlu, Faik. *Hz. Peygamber'in Kur'an Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası*. İstanbul: İFAV, 2019.

Akın, Nimetullah. *Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatur Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları*, Hadis Tetkikleri Dergisi, 2008, 6/1, s, 47-70.

Akoğlu, Muharrem. *Mihne Hadiseleri ve Mutezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*. Kayseri: Erciyes Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Alkan, Arif. *Ahmed b. Hanbel'in Hadis Anlayışı ve Müsned*. Ankara: Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

Altınay, Ramazan. *Emeviler Dönemi Merkezi Şehirlerde Müslümanların Gündelik Hayatı*. Ankara: Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Apak, Âdem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

Âşık, Nevzat. "Tahammül", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/380-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Aycan, İrfan. *Muâviye b. Ebî Süfyân Hayatı ve Devlet Politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.

Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak. *Avnu'l-Ma'bûd, Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. 2 Cilt. thk: Ebû Abdullah en-Nûmânî. Dâru İbn Hazm, 2005.

Azimli, Mehmet. *Siyeri Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Bedreddin el-Aynî, Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, trz.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-eşraf*. 13 Cilt. thk: Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-Esmâ ve's-sıfat*, 2 Cilt. thk: Abdullah b. Muhammed el-Haşidî. Cidde: Mektebetü's-Sevadî, 1993.

Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık. *Müsnedü'l-Bezzâr*, 18 Cilt. thk: Mahfûzürrahmân Zeynullah. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988-2009.

- Bozkurt, Nebi. “*Mescid-i Aksâ*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 29/268-271. Ankara: TDV Yayınları. 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu’s-sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu’l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretu’l-Maârifî’l-Osmaniyye, trz.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Terceme ve Şerhi*. 18 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Cemal Yûsuf Mısrî. *Fıkhu’l-İmami’z-Zühri fî’l-Ahvâli’s-Şahsiyye, Zevac ve Talâk*. Gazze, Câmiâtu’l-İslâmiyye, 2012.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: DİB. Yayınları, 1988.
- Cezâirî, Tahir b. Sâlih. *Tevcîhü’n-nazar ilâ usûli’l-eser*, thk: Abdulfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebetu’l-Matbu’atu’l-İslâmiyye, 1995.
- Corci Zeydan. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976.
- Çetin, Musa. *Abdurrezzâk ve Hadisçiliği*. Erzurum: Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân, *Sünenü Dârimî*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Dayhan, Ahmet Tahir. “*İstişrak ile İstişhad Edilir mi?*”, Hadis Tetkikleri Dergisi, 5/2 (2007). S, 7-45.
- Demircan, Adnan. (ed.), *İslam Tarihi ve Medeniyeti*. 15 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Demircan, Adnan. *Emevîler*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Demirci, Muhsin. *Kur’ân Tarihi*. İstanbul: İFAV, 2017.
- Doğanay, Süleyman. “*Hadiste Telfik: Metin Eksenli Bir Araştırma*”, Bilimname, XXX, 2016,
- Ebû Abdullah Hâkim en-Nîsâbûrî. *Müstedrek ale’s-Sahihayn*, 4 Cilt. thk: Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. “*Risaletu’l-İmam Ebî Dâvûd es-Sicistanî ila ehli Mekke*”, (Selâsü resâil fî ilmi mustalahi’lhadîs içinde) thk: Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebetu’l-Matbuati’l-İslâmiyye, 2005.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *el-Merâsîl*, thk: Şuayb Arnavut. Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 1408.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî. *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtu’l-Aşfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1974.

Ebû Nuaym el-İsfehânî. *Kitâbü Târîhi İsfehân (Zikrû ahbâri İsfehân)*, thk: Seyyid Kistrâvî Hasan. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1990.

Ebû’ş-Şeyh. *Tabakâtu’l-muhaddisin fî’l-İsbehan*. Beyrut: Müessesetu’r-Risale, tsz.

Efendioğlu, Mehmet. “*Bazı Sahabîler Ücret Karşılığı Hadis Uydurmuş veya Uydurtmuş Olabilir mi?*”, İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe Sempozyumu II”, ed. M. Abdullah Aydın. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.

Efendioğlu, Mehmet. “*Tedvîn*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/267-269. İstanbul: TDV Yayınları. 2011.

el-Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-dîn*, 4 Cilt. Mısır, Mektebetu’t-Ticariyetu’l-Kübrâ, tsz.

el-Kâ‘bî, Ebû’l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd. *Kabûlü’l-ahbâr ve marifetu’r-ricâl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmîyye, 2000.

Emin Kudat. *Medresetu’l-hadis fî’l-Basra*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998.

Emin Muhammed el-Kudat - Şeref Mahmud el-Kudat. *Kıyasu şarti’l-Buhârî fî’t-tabakât*, Mecelletu Dirâsât, el-Câmiâtu’l-Ürdüniyye, cilt, 21, 1994, 1-22.

En-Nuveyrî, Muhammed b. Muhammed. *Şerhu Tayyibe en-neşru fî’l-kıraâti’l-aşr*, 2 Cilt. thk: Mecdî Muhammed Surûr. Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmîyye, 2003.

Erbaş, Muammer. “*‘Sünnet Kur’an’a Kâdîdir’ Sözüünün Teorik Ve Pratik Değeri*”, Marife, 7/2, (güz 2007), 111-139.

Erkoçoğlu, Fatih. *Abdülmelik ve Dönemi*. Ankara: Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Ertürk, Mustafa. “*Masercisî*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 28/75. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Erul, Bünyamin. “*Telfik*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/400-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Erul, Bünyamin. *Kitap Tanıtımı*, AÜİFD Cilt XLIV (2003) Sayı, 1, s. 497-504.

Erul, Bünyamin. *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Evgin, Abdülkadir. *Süfyan b. Uyeyne ve Hadis Cüz’ü*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi III (2003), Sayı: 3/74. S, 69-107.

Faruk b. Yunus. *Tabakâtu’r-ruvât ani’l-İmamü’z-Zührî mimmen lehu rivâyetun fi’l-Kütübi’s-Sitte*, Medine: Câmîatü’l-İslâmiyye, 1411.

Fayda, Mustafa. “*Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları*”, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, ed: Ömer Yiğitbaşı. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1985.

Fayda, Mustafa. “*Siyer ve Megâzi*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 37/319-324. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Fesevî, Ebû Yûsuf Yakub b. Süfyân. *el-Ma’rife ve’t-târîh*, 3 Cilt. thk: Ekrem Ziya Ömerî. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1981.

Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed. *Kâmûsu’l-Muhît*, 3 Cilt. çev. Mütercim Asım. İstanbul: el-Matbaatu’l-Osmaniye, 1305.

Futsi, Ali Fuat. *İbn Şihâb Ez-Zührî’nin Kaynakları (Sahih-i Buhârî Çerçevesinde)*, Gümüşhane: Gümüşhane Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016..

G. H. A. Juynboll. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev: Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

Genç, Mustafa. *Sünnet-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2009.

Goldziher İgnaz. *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2 Cilt. çev. M. Sait Hatıboğlu. Ankara: Otto Yayınları, 2019.

Hâkim, Muhammed b. Abdullah, en-Nîsâbûrî, *Ma’rifetü ‘ulûmi’l-ḥadîs*. 2 Cilt. Riyâd, Mektebetu’l-Maârif, 2010.

Hâris Süleyman Darî, *el-İmamü’z-Zührî ve eseruhu fi’s-sünne*. Musul: Mektebetu Bessâm, 1985.

Hatem Sâlih Dâmin, *en-Nâsîh ve’l-mensûh fi’l-Kur’ân*, Müessesetu’r-Risâle, 1998.

Hatîb el-Bağdadî, *el-Fakih ve’l-mütefakkîh*. Suudi Arabistan: Dâru İbn Cevzî, 1421.

Hatiboğlu, M. Said. “*Goldziher, İgnaz*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 14/102-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Hatiboğlu, M. Said. “*Kur’ân ve Sünnet Işığında Hz. Peygamberin Gayba Muttali Olması*”, Kur'an ve Tefsir Araştırmaları, ed. Bedreddin Çetiner. İstanbul: İSAV, 2003.

Hâzimî, Ebû Bekir Muhammed b. Mûsâ, *el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr*, Haydarâbâd: Dâiretu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1359.

Hâzimî, Muhammed b. Mûsâ, “*Şürûtü'l-e'immeti'l-hamse*”, Selâsü resâil fi ilmi mustalahi'l-hadîs, thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Beyrut: Mektebu'l-Matbuâtî'l-İslâmiye, 2005.

Herevî, Abdullah b. Muhammed. *Zemmü'l-keîâm ve ehliüh*. 5 Cilt. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1998.

Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin. *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, 10 Cilt. thk: Hüsameddin el-Kudsî. Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1994.

Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr, *Müsned*, 2 Cilt. thk: Hasan Selim Esed. Dimaşk: Dâru's-Sika, 1996.

Hüseyn Atvân, *er-Rivâyetu't-tarihîyyetu fi bilâdi's-Şâm fi asri'l-Emevî*. B.y. Dâru'l-Ceyl, 1986.

Irakî, Ebû'l-Fadl Zeynüddin Abdurrahman b. el-Hüseyn, *et-Takyid ve'l-izah şerhu Mukaddimetu İbnu's-Salâh*, thk: Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1969.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf en-Nemerî. *Câmiu beyani'l-İlm ve fadlihi*, 2 Cilt. thk: Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri. Suûdî Arabistân: Dâru İbnu'l-Cevzî, 1994.

İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-ferid*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

İbn Adî, Ebû Ahmed, *el-Kâmil fi duafâu'r-ricâl*. 9 Cilt. thk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.

İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, 74 Cilt. thk: Amr b. Garame. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.

İbn Cüreyc, *Cüz'ü İbn Cüreyc*, thk: Abdullah b. İbrahim er-Reşid. Riyaz: Mektebetu'l-Kevser, 1412.

İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-İlel-li-bni Ebî Hâtim*. b.y. Matâbiu'l-Humeydî, 2006.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Abdullah Abdurrahman er-Razî, *Kitabu'l-Cerh ve't-ta'dil*, 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1953.

İbn Ebû'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâga*, 20 Cilt. thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. Masâdiru'l-Hadisi's-Seniyye, b.y. 1959.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir b. Abdullah b. Ebû Şeybe, *Musannef İbn Ebû Şeybe*, 7 Cilt. thk: Kemâl Yusûf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, 8 Cilt. thk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-Kavlü'l-müsedded fî'z-zebbi ani'l-Müsnedi lil-İmam Ahmed*. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1401.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *en-Nüket alâ kitâbi İbnu's-Salâh*. thk, Rebi' b. Hadi Umeyr. Riyad: Dâru'r-Râye, 1994.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethü'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 13 Cilt. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *İtrâfî'l-müsnedi'l-mu'telî bi-etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbelî*. 9 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, tsz.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânu'l-mîzân*, 9 Cilt. thk: Abdulfettah Ebû Gudde Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Ta'rifu ehli't-takdis bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*, Asım b. Abdullah. Ummân: Mektebetu'l-Menâr, 1983.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tağlîku't-talik*, Thk: Said Abdurrahman Musa. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1405.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Takrîbu't-tehzîb*, thk: Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Reşid, 1986.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbu't-tehzîb*, 7 Cilt. thk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

İbn Haldun, *Mukaddime*, 2 Cilt. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, 7 Cilt. thk: İhsan Abbâs Beyrut: Dâru Sâdır, 1900-1994.

İbn Hayr İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed, *Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî*, thk: Muhammed Fuat Mansur Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Meşahiru ulemai'l-emsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *es-Sikât*, 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretu'l-Maarifi'l Osmaniyye, 1973.

İbn Kayyim, *I'lâmu'l-Muvakkîn*, 4 Cilt. thk: Muhammed Abdüsselam İbrahim Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.

İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1996.

İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, thk: Seyyid Muhammed Seyyid vd. Kahire: Dâru'l-Hadis. 2005.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*. Beyrut: Mektebetu'l-İslâmî, 1999.

İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.

İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem. *Muhtasar Tarihu Dimaşk li'bn-Asâkir*, 29 Cilt. thk: İbrahim Sâlih. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.

İbn Receb, *Fethu'l-Bârî şerhu sahihi'l-Buhârî*, 9 Cilt. thk: Sabri b. Abdulhalık. Medine: Mektebetu'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1996.

İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2 Cilt. thk: Hemmam Abdurrahim Said. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1987.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 10 Cilt. thk: Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 2001.

İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed. *Nâsihu'l-hadis ve mensûhuhu*, thk: Semir b. Emin ez-Züheyri. Zerkâ: Mektebetu'l-Menâr, 1988.

İbnu'l-Cezerî, Şemseddin Ebû'l-Hayr, *Gayetü'n-nihâye fî tabakâtu'l-kurrâ*, thk: G. Bergstraesser. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2006.

İbnu's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhuddîn eş-Şehrezûri, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

İbnü'l-Acemî, Ebû'l-Vefâ Burhânüddîn. *et-Tebyin li-esmai'l-müde'llisin*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

İbnü'l-Arrâk, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Tenzihü's-şeria'ti'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şeni'ati'l-mevzû'a*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.

İbnü'l-Cevzî Ebû'l-Ferec, *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1987.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. 10 Cilt. Dâru Sadır, 1979.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *el-Câmiü'l-usûl fi ehâdisi'r-Resûl*, 12 Cilt. thk: Abdulkâdir el-Arnâût. Mektebetu'l-Hulvânî, 1972.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis ve'l-eser*, thk: Tahir Ahmed ez-Zavî-Mahmud Muhammed et-Tanahî. Beyrut: Mektebetu'l-İlmiyye, 1979.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fi temyizi's-sahâbe*. 7 Cilt. thk: Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdulmevcud. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1994.

İbnü'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. 11 Cilt. thk: Mahmud el-Arnâût. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.

İnam Ul Haq, *Pakistan'da Hadis Tartışmaları*. Sakarya: Sakarya Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

İsfahânî, Ebü'l-Ferec, *el-Agânî*. 24 Cilt. Thk: Semir Câbir. Dâru'l-Fikr, 1986.

İshak b. Râhûye, *Müsned-i İshak b. Râhûye*. thk: Abdulgafur b. Abdulhak. Medine: Mektebetu'l-İman, 1991.

İshâk Ya'kûb, *Fıkhü'z-Zührî fi'l-İbadât ve'l-Muâmelât*. Gazze, Câmiâtu'l-İslâmiyye, 2004.

Jacob M. Landau, “*Küttâb*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 27/3-4. İstanbul: TDV Yayınları, 2003..

Kadı İyaz, Ebü'l-Fadl İyaz b. Mûsâ. *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*. Kahire: Dâru't-Turas. 1970.

Kadı İyaz, Ebü'l-Fadl İyaz b. Mûsâ. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiye 1998.

Kafesoğlu, İbrahim. “Tarih İlmi ve Bizde Tarihcilik”, Tarih Dergisi 13/17-18 (Haziran, 2011), 1-16.

Kandemir, M. Yaşar. “*el-Müsned*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kandemir, M. Yaşar. “*Şa'bi*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/217-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kandemir, M. Yaşar. *Mevzû Hadisler*. İstanbul: İFAV, 2017.

- Karataş, Mustafa. *Hadis Rivâyet Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Kâsımî, Muhammed Cemâleddin. *Mehasinu't-tevil*. 9 Cilt. Thk: Muhammed Bâsil Uyunu's-Sûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*. 2 Cilt. Bağdad: Mektebetu'l-Müsenna, 1941.
- Kettânî, Ebû Abdullah, *Nazmu'l-mutenâsir mine'l-hadisi'l-mütevâtir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Kettânî, Muhammed b. Cafer, *Hadis Literatürü (er-Risaletü'l-Müstatrafe)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Zeynelabidin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/365. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kılıçer, Esad. *İslâm Fıkında Rey Taraftarları*. Ankara: DİB Yayınları, 1994.
- Kızıl, Fatma. *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri*. Bursa: Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Koçyiğit, Talat. *Goldziher'in Hadisle İlgili Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi*, AÜİFD, 15/43-55;
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçiler ve Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDVY, 1984.
- Kurtubî, *el-Câmi' li-âhkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Thk: Ahmed Berdunî. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Kutluay, İbrahim. “İmamiyye Şîasına Göre Sahâbenin Adaleti Problemi”, İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe Sempozyumu II”, ed. M. Abdullah Aydınli. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Kutup İbrahim Muhammed, *es-Siyasetu'l maliye li-Ömer b. Abdilaziz*. Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyye, 1988.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*. İstanbul: İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Kuzudişli, Bekir. *Oryantalizm ve Hadisle İlgilenen Bazı Oryantalistler*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat], 2003, sayı: 7, s. 141-172.
- M. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, tsz.
- M. Ebû Zehra, *Mâlik*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, tsz.

Ma'mer b. Râşid el-Ezdî, *el-Câmî li-Ma'mer b. Râşid*. 2 Cilt. thk: Habîbürrahman el-A'zamî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403. (Abdurrezzâk es-San'ânî'nin Musannef'i ile birlikte)

Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Menhel Yahya İsmail, “*Ârâu'z-Zührî fî't-tefsîr ve ulûmi'l-Kur'ân*”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*, 7/14. (Musul, 2013), 1-49.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. 4 Cilt. thk: Es'ad Dâğır. Kum, Dâru'l-Hicre, 1409.

Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. 35 Cilt. Thk: Beşşâr Avvâd Ma'ruf. Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1980.

Moğultay, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Süneni İbn Mace*. 5 Cilt. thk: Kâmil Uveyda. Suudi Arabistan: Mektebetu Nizâr, 1999.

Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetu kable't-tedvîn*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1980.

Muhammed Avacî, *Merviyyâtu'l-İmamü'z-Zührî fî'l-megâzî*. 2 Cilt. Medine: el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 2004.

Muhammed b. Abdullah b. Ali el-Hudayrî, *Tefsiru't-Tabiîn*. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, trz.

Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Megâzî*, 3 Cilt. thk: Marsten Jones. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.

Muhammed b. Ömer, *Hasâisu Müsnedi'l-İmâm Ahmed*. Mektebetu't-Tevbe, 1990.

Muhammed Ebû Zehra, *Ahmed b. Hanbel*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, tsz.

Muhammed Ebû Zehrâ, *Usûlü'l-fikh*. b.y. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, tsz.

Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-muhaddisûn*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1378.

Muhammed Ebû-Zehra, *Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Hisar Yayınları.

Muhammed Habeş, *el-Kiraâtu'l-mütevâtire ve eseruhâ fî'r-resmi'l-Kur'ânî ve'l-âhkâmu's-şer'iyye*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1999.

Muhammed Munir Mursî, *et-Terbîyetü'l-İslâmiyye* (b.y.: Dâru'l-Maarif, 1987).

Muhammed Nagaş, *et-Ta'rif bi-kitabi mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Medine: el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 1980.

Muhammed Râgıb el-Citân, “*Kıyasu şarti'l-Müslim fî Sahihîhi fî tabakâti'l-İmâm ez-Zührî*”, *el-Hadis: Mecelletun İlmiyye*, sayı 10, 2015, s. 99-122.

- Muhammed Sallâbî, *Osman b Affan, şahsiyyetuhu ve asruhu*. Kahire: Dâru'l-Fecr Li't-Turas. 2010.
- Muhammed Zahid el-Kevserî, *Fıkhu ehli'l-Irak ve hadisuhum*. Mısır: Mektebetu'l-Ezheriye, 2002
- Mustafa es-Sıbaî, *es-Sünnetu ve mekânetuha fi't-teşri'i'l-İslâmî* (Dımaşk-Beyrut: Dâru's-Selâm, 2008.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcü'l-Arifîn b. Ali, *Feyzü'l-kadîr Şerhu'l-Câmi's-sagîr*. 7 Cilt. Mısır, el-Mektebetü'l-ticâriyyeti'l-kübrâ, 1356.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *Sünen*. 8 Cilt. İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-luga*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, trz.
- Nûreddin İtr, *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadis* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1997.
- Ömer b. Hasan Osman Felâte, *el-Vad'u fî'l hadis*. 3 Cilt. Dımaşk: Mektebetu Gazzâlî, 1981.
- Öz, Mustafa. *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat, 2016.
- Öz, Şaban. *Farklı Siyeri Okumak*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. İstanbul: İSAR Vakfı, 2008.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Zühli", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/543-544. İstanbul: TDV Yayınları.
- Özdemir, Veysel, *Tirmizî ve el-İlelü'l-Kebîr'inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış*, Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2014, cilt: IX, sayı: 2, s. 1175-1195
- Özdemir, Veysel. "Cerh- Tadîl İlminde Müteşeddî ve Mütesâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifâdede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı. 24, 2014, s. 129-175.
- Özdemir, Veysel. *Abdullah b. Amr ve es-Sahifetü's-Sâdika'sı*. Ankara: İlahiyat Kitabevi, 2015.
- Özdemir, Veysel. *Hadislerin Rivâyetinin Mahiyeti: Lafzen ve Mânen Rivâyetlerin Oranı ile İlgili Değerlendirmeler*, Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International

Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2018, cilt: XIII, sayı: 25, s. 359-372

Özdemir, Veysel. *İsnad, Menşei ve Doğuşu*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2020.

Özdemir, Veysel. *Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine*, HADITH, 2019, sayı: 3, s. 7-35

Özdemir, Veysel. *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*. Ankara: İlahiyat Kitabevi, 2014.

Özel, Ahmet, “*Mâlik b. Enes*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 27/506-513. İstanbul: TDV Yayınları.

Özkan, Halit. “*Tedvîn Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası*”, Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi, 17/32, s. 1-37.

Özkan, Halit. “*Tuḥfetü'l-eşrâf*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 41/357-358. İstanbul: TDV Yayınları.

Özkan, Mustafa. *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*. Ankara: Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Özpınar, Ömer. “*Teşekkül Sürecinde Hadis-Fıkıh İlişkisi Üzerine*”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 20 (2005), s. 129-150.

Özsoy Demiray, Belkıs, *İngiliz Müsteşrik William Muir'in Siyer Kaynaklarına Yaklaşımı*, İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi, 2017, cilt: XV, sayı: 30, s. 393-414.

Polat, Salahattin. “*Ebân b. Osman b. Affân*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 10/66. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Polat, Salahattin. “*Mürsel*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/52-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: İFAV, 2010.

Ramazan el-Butî, *es-Selefiye*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1998.

Rebi' b. Muhammed es-Suudî, *el-Kavlü'l-müfid fî esahhu'l-esânîd*. Taif: b.y. 1992.

Salih b. Ahmed b. Hanbel, *Siretu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk: Fuat Abdül Mün'im Ahmed. İskenderiye: Dâru'd-Da've, 1404.

Sancaklı, Saffet. *Hadis İnkârcılığı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.

Sandıkçı, Kemal. *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*. Ankara: Diyanet Yayınları, 1991.

Sehâvî Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *el-İ'lânu bit-tevbih limen zemme't-târîh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, thz.

Sehâvî, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman, *el-Makâsîdü'l-hasene fi beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehirati ala'l-elsine*, 2 Cilt. thk: Muhammed Osman el-Heşt. Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985.

Sezgin, Fuat. “*Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i*”, *Türkiyat mecmuası*. 1955, cilt: XII, s. 115-134

Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitabiyat, 2000.

Sezgin, Fuat. *Tarihu't-Turasi'l-Arabî*. 4 Cilt. Riyad: Câmiatu'l-İmam Muhammed b. Suud, 1991.

Sifil, Ebu Bekir. *İslâm ve Modern Çağ*. İstanbul: Rihle-Kitap, 2011.

Söylemez, M. Mahfuz. *İslam'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, *Dini Araştırmalar*, 5/13. 2002. 57-80

Subhi Sâlih, *Ulûmu'l-hadis ve mustalahuh*. Beyrut: Dâru'l-ilm, 1984.

Süheyl Zekkâr, *el-Megâzi'n-nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, *er-Ravdu'l-unf fi şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*. 7 Cilt. thk: Ömer Abdüsselam es-Selamî. Beyrut: Dâru İhyâ-u't-Turasi'l-Arabî, 2000.

Süyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Mekke, Mektebetu-Nizâr Mustafa, 1998.

Süyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Hüsni'l-muhâdare fi târîh-i Mısır ve'l-Kâhire*, thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. Mısır: Dâru İhyau'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1967.

Süyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tarihu'l-hülefâ*, thk: Hamdi Demirtaş. Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004.

Süyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk: Muhammed Eymen b. Abdullah. Kahire: Dâru'l-Hadis. 2004.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris. *er-Risale*, thk, Ahmed Şâkir. Mısır, Mektebetu'l-Halebî, 1940.

Şah Veliyyullah Dehlevî, *Hüccetullahi'l-bâligâ*, 2 Cilt. trc: Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Şeref Mahmud el-Kudât, *Medresetu'l-hadis fi'l-Kûfe*. Ürdün: Külliyyetu'ş-Şerfa-el-Câmiatu'l-Ürduniyye, Doktora Tezi, 1980.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Muntehab min zeyli'l-müzîl*. Beyrut: Müessesetu'l-A'lemî, 1939.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987.

Tahâvî, Ebû Cafer, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk: Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1415.

Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfu Istilahâti'l-funûn ve'l-ulûm*, 2 Cilt. thk: Ali Dahruc. Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996.

Tehanevi, Zafer Ahmet el-Osman, *Î'lâü's-sünen*. 23 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.

Terzi, Mustafa Zeki. “İslam Tarih Yazıcılığının Doğuşunda İbn Şihab-Ez-Zühri'nin Yeri ve Önemi”, *Diyanet Dergisi*, 21/2 (1985), 56-64.

Tirmizî, Ebû İsâ. *Sünen*. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Togan, Zeki Velidi. *Tarihte Usûl*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Topaloğlu, Bekir. *Kelâm*, Damla Yayınevi, 1985.

Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: İFAV, 2015.

Ulu, Arif. “Önceleri İsnâddan Sormazlardı...” *Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme*, Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 36, Erzurum, 2011, s, 19-46.

Ulu, Arif. *Tabiûnun Sünnet Anlayışı*. İstanbul: İFAV, 2015.

Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: DİB Yayınları, 1994.

Ya'kubî, *Târîh*, thk: Muhammed Sâdık. Necef: Menşuratu'l-Mektebeti'l-Haydariye, 1964.

Yazıcı, Mahmut. *Sahâbe Bilgisinin Tesbiti* (Sakarya: Sakarya Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Yıldırım, Enbiya. *Hadis Problemleri*. Ankara: Otto Yayınları..

Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. Ankara, Otto Yayınları, 2015.

Yıldız, Hakkı Dursun vd. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdülmelik b. Mervân”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/266-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yılmaz, Kâmil. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

Yiğit, İsmail. “Mevâlî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 29/424-426. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Yücel, Ahmed. “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 16-17, 1997-1998, s. 91-121.

Yücel, Ahmet. “Kitâbet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26/81-83. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Yücel, Ahmet. *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul İFAV, 2014.

Yücel, Ahmet. *Oryantalistler ve Hadis*. İstanbul: İFAV, 2013.

Zebîdî, Muhibuddîn, Ebü'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. thk: heyet. b.y. Dâru'l-Hidâye, tsz.

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 4 Cilt. thk: Ali Muhammed Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 23 Cilt. thk: Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessetu'r-Risale, 1985.

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. 52 Cilt. thk: Ömer Abdüsselam et-Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 1993.

Zehebî, Şemseddin, Muhammed b. Ahmed. *el-Emsâr zevâtu'l-âsâr*. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1985.

Zehebî, Şemseddin, Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretu'l-huffâz*, 3 Cilt. thk: Zekeriyya Umeyrat. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

Zerkeşî, Bedruddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullâh b. Bâhâdır, *el-İcâbetu limâ istedreket Âişetu ale's-sahâbe*, thk: Rıfat Fevzi. Kâhire: Mektebetu Hancı, 2001.

Ziya Paşa, *Endülü's Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

